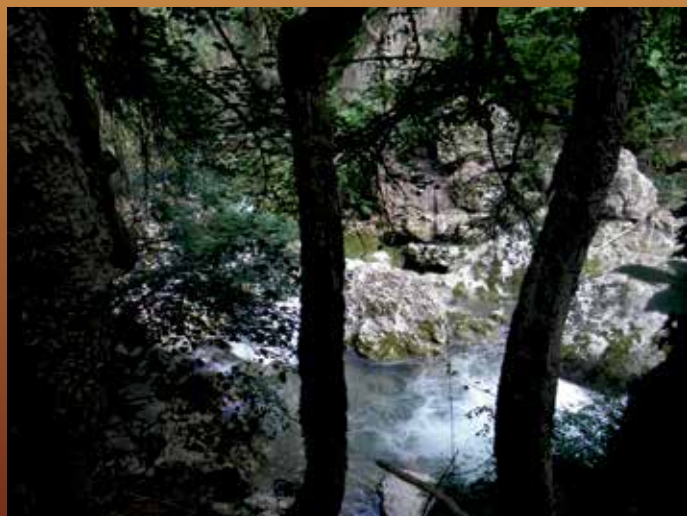

Radovan Brlečić

ISTARSKI
PUTI
OPET I IZNOVA

Radovan Brlečić

ISTARSKI PUTI

OPET I IZNOVA

Mala biblioteka „DRAGUTIN DOMJANIĆ“, knjiga 71.

Radovan Brlečić: ISTARSKI PUTI OPET I IZNOVA

Nakladnik:

Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina

Za nakladnika:

Ivica Kukovačec

Urednik:

Ivo Kalinski

Lektura - korektura:

Iva Lanča Joldić

Naslovnica i crteži u knjizi:

Branka Grakalić: *Istra, grafike*

Autori fotografija:

Radovan Brlečić, Vesna Plavšić

Računalni slog: POU Sv. Ivan Zelina

Tisak: Tiskara Zelina d.d.

Naklada: 500 kom

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem: 870553.

ISBN: 978-953-6540-58-7

Radovan Brlečić

ISTARSKI PUTI

OPET I IZNOVA

Putopis o putopisu
- uz stogodišnjicu putovanja Franje Horvata Kiša

Zagreb, veljača 2014.

*Emi, Leonu, Patriku i Lari -
mojoj unučadi.*

Kazalo

ČITATELJU	9
PROLOG	17
SRPANJ 1912. ∞	
PROLJEĆE / LJETO / JESEN 2011.	
I PROLJEĆE 2012.	25
<i>I. NA KASTVU</i>	27
NA KASTVU STO GODINA POSLIJE	31
<i>II. DO ĆIĆARIJE</i>	41
DO ĆIĆARIJE STO GODINA POSLIJE	43
<i>III. PO ĆIĆARIJI</i>	55
PO ĆIĆARIJI STO GODINA POSLIJE	56
<i>IV. BUZEŠTINA</i>	63
NA BUZEŠTINI STO GODINA POSLIJE	63
<i>V. NATRAG PREMA ĆIĆARIJI</i>	77
NATRAG PREMA ĆIĆARIJI STO GODINA POSLIJE	77
<i>VI. PREMA LANIŠĆU</i>	81
PREMA LANIŠĆU STO GODINA POSLIJE	81

SRPANJ 1914. ~

PROLJEĆE I LJETO 2011., 2012. i 2013.	87
 <i>VII. DVIJE GODINE IZA TOGA</i>	89
<i>STO GODINA IZA TOGA</i>	89
 <i>VIII. SRCE ISTRE I PONEŠTO OKO SRCA</i>	105
<i>U SRCU ISTRE I OKO NJEGA STO GODINA POSLIJE</i>	108
 <i>IX. LINDAR</i>	114
<i>LINDAR STO GODINA POSLIJE</i>	115
 <i>X. BERAM</i>	119
<i>BERAM STO GODINA POSLIJE</i>	120
 <i>XI. PREMA ČEPIČKOM JEZERU</i>	126
<i>PREMA ČEPIČKOM POLJU STO GODINA POSLIJE</i>	127
 <i>XII. PULA I PULJŠTINA</i>	138
<i>SREDIŠNJOM ISTROM, PULOM I PULJŠTINOM</i> <i>STO GODINA POSLIJE</i>	149
 <i>XIII. UMORNO SELO</i>	222
<i>UMORNO SELO I OKO NJEGA STO GODINA POSLIJE</i>	223
 <i>XIV. ALTURA</i>	242
 <i>XV. U NAJVEĆE SELO</i>	244
<i>U VALTURU I MEDULIN I OKO NJIH</i> <i>STO GODINA POSLIJE</i>	245
 <i>XVI. MOREM I OKO NJEGA</i>	265
<i>U DELFINU</i>	265
<i>MOREM I KOPNOM OKO PULE</i>	268

OD VINKURANSKE VALE DO MEDULINSKOG ZALJEVA I JOŠ DALJE...	295
...UZ ISTOČNU OBALU DO RAŠKOG ZALJEVA	301
DRUGI PUT U RAŠKOM ZALJEVU	307
JOŠ MALO PULOM	312
ISPRED FRAŠKERIĆA	324
XVII. ZADNJI DAN	329
ZADNJI DAN STO GODINA POSLIJE; OD PULE DO PLOMINA PA UZ MORE DO VOLOSKOG	330
XVIII. ŠTO SE ZBILO POSLIJE ZADNJEG DANA...?	352
... A ŠTO STO GODINA POSLIJE?	353
I ZA KRAJ PONEŠTO O FRANJI HORVATU KIŠU, LOBORU I MENI	363
ZAHVALE	367
Ivo Kalinski PUTOPIS <i>ISTARSKI PUTI OPET I IZNOVA</i> AUTORA RADOVANA BRLEČIĆA	369

ČITATELJU

Mnogi su ljudi u duši putnici. Takvi od pamtivyjeka putuju bespućima i utrtime stazama s razlogom ili bez njega. Poneki viđeno zapišu, napišu putopis pa doživljaj podijele s čitateljem. Ja sam bio jedan od onih što landraju čitav život, a doživljeno spremaju po *fajlovima* i ladicama svojih sjećanja. A onda me je u poznoj dobi na pisanje o lutanju čudesnim, bajkovitim „trobojnim“ poluotokom na sjeveru Jadranskog mora potaknuo putopis mog pretka Franje Horvata Kiša „Istarski puti“. Dok sam putovao Istrom i njegovim putima, taj mi je putopis služio kao vodič, a potom i kao predložak pri pisanju. Zato je na neki način moj putopis i putopis o putopisu, priča o putovanju Istrom dvojice njome zanesenih Zagoraca što su njome lutali svaki u svoje vrijeme. Budući da ja zemljom Histra, Romana, Slavena, za koju su se otimali i njome vladali i Rimljani, i Bizantinci, i Ostrogoti, i Franci, i Mlečani, i Francuzi, i Austrijanci, i Talijani, landram više od pedeset godina, a od prvog Horvatovog pohoda Istri, koji je njome putovao dvaput, upravo je proteklo sto godina, ovo je na neki način i putopis o putovanju kroz vrijeme u kojem se sličice iz sadašnjosti isprepleću s onima iz prošlosti i tako prisjećaju na Istru kakve više nema.

Pravac Horvatovog lutanja određivala je željeznička pruga, tada pruga Južnog željezničkog društva kojom se kroz Istru putovalo od Matulja preko Kastavštine i prvih obronaka Ćićarije do Kranjskih planina i kroz njih na zapad do Divače. Poslije Divače pruga bi se ponovno vratila u Istru. Popela se na Ćićariju da bi na drugoj strani krenula niz nju, natrag prema istoku do

Lupoglava. Od njega kroz središnju Istru do Pazina, a onda gotovo sredinom poluotoka put juga do Pule, zadnje postaje na svom putu.

Moji su se puti Istrom posve razlikovali od Horvatovih. U najranijem djetinjstvu dovodili su me na ljetovanja u Volosko, gradić nadomak Opatije, do kojeg se iz Zagreba putovalo prugom kojom je do Istre putovao Horvat. No, landrati sam njome započeo kao tinejdžer, nakon što sam prvi put došao u Pulu. Uvijek započeto iz nje, moje je landranje nalikovalo krugovima što se šire površinom mora kad u dokolici baciš oblutak u njega. Jer isprva su to bila tek lutanja Pulum i okolicom, da bi iz godine u godinu inficiran Istrom lutao sve dalje njezinom unutrašnjosti i sve dalje plovio morem koje je okružuje. Tako je ovaj putopis pomalo i putopis o putovanju kroz dio mog života.

Kojim smo to istarskim putima Horvat i ja hodili? On je na svom prvom putovanju 1912. lutao Kastavštinom, Ćićarijom i Bužeštinom, a 1914. neposredno pred početak I. svjetskog rata, vijest o atentatu u Sarajevu¹ zatekla ga je u pripremama za put, još malo Bužeštinom i Ćićarijom, a onda po putima Pazinštine i Puljštine. Putem je silazio s vlaka, pohodio mjesta duž pruge i lutao njihovom okolicom, hodeći često i pješice od jednog mjesta do drugog: „*Ne volim ići putevima kojim svatko i svašta hoda; i čovjek i stado i zmija i crv već ja tražim puteve i staze i diskretne stazice, kojima samo domaći i to sasvim domaći ljudi hodaju. Neću dakle cestom već preko polja bogatog jednom stazicom...Gazit ću sitnu travu i slušati kako šušte zrela žita nalijevo i nadesno od mene i kako u njemu cvrkutljivi cvrčak cvrči.*“ Do onih udaljenijih od pruge putovao je *poštom*, u to vrijeme uobičajenim javnim prijevozom, gdje je takva veza postojala. „*Zadnji kilometar sam trčao. Bojao sam se, da ne zakasnim na poštu, koja vozi u Pulu*“. A gdje kad je, kako bi to danas nazvali, stopirao kakvu zapregu.

„Pišući svoje putne minijature o Istri Horvat je potpuno zaobišao ona mjesta koja su za većinu putnika, tada kao i danas, najčešće bila cilj putovanja u Istru – Opatiju i ostalu liburnijsku rivijeru. On tih mjesta zamalo i ne spominje u svojoj knjizi.“² Pa koja su to mjesta koja je pohodio? Ona poput: Rakitovića, Bresta, Sluma, Lanišća, Semića, i brda Žbevnice, na Ćićariji, ili Buzeta pod njom. Starog Pazina, Lindara, Pićna i Čepičkog jezera u srcu Istre

1 Atentat u Sarajevu; u njemu su 29. lipnja 1914. ubijeni austrougarski prijestolonasljednik nadvojvoda Ferdinand i nadvojvotkinja Sofija. Nakon atentata Austro-Ugarska je najavila rat Srbiji.

2 Ante Rojnić, U recenziji 2. izdanja knjige „Istarski puti“.

i Valture, Medulina i Peroja na Puljštini. Neka od njih ni danas, kada je cijela Istra u turističkom smislu *in*, većini putnika nisu odredište pa čak ni usputno stajalište. O viđenom i doživljenom Horvat je vodio bilješke iz kojih je nastao njegov putopis. Iako je lutao putima onog dijela Istre u kojem je hrvatski narod živio zajedno s talijanskim i tek ponekim što vode kroz dio Istre u kojem je živio slovenski narod, on u svojim „Istarskim putima“ zapravo piše o svim istarskim putima, držeći Istru onim što će ona svojim najvećim dijelom trideset i tri godine poslije njegovih lutanja konačno postati: hrvatskom zemljom u Hrvatskoj, o čemu Horvat nije mogao ni sanjati. Jer kada joj je krenuo u pohod bila je u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, a 1919. godine kada su mu „Istarski puti“ prvi put izašli iz tiska, već ju je okupirala Italija. Tražeći izdavača za tek napisani putopis, pisao je prof. Juliju Benešiću³: *„Tih putnih bilježaka ima za čitavu knjigu, a pisana su laganim načinom, tako da bi se čitale više kao pripovijest. Sav je posao prožet narodnim duhom (to sam barem nastojao!) Osim toga sad je Istra i onomašnje naše pitanje veoma aktuelno i knjiga bi posve u tom horu izašla.“* A čitatelju poručuje: *„Ove pute je autor za sebe prošao pa i za sebe opisao. Zabavljao se putujući, a zabava prelijepa bijaše ponoviti kod kuće ono što se vidjelo i doživjelo. Sam je sebi pričao. Sam sebi u sebi čovjek je najiskreniji. Tako su i ova putnička časkanja gola iskrenost. Tako će štilac moći razumjeti i po koju svojeglavost u stilu i jeziku uopće; moći će oprostiti po koju omašku, po koju promašku. Ovi puti su opisani prije rata. Danas mnoge stvari drugačije gledamo. Ipak autor nije mijenjao teksta dajući štiocu prilike, da mu se podsmjehne. Zašto da se čije srce na njemu ne izdovolji! Gdje će se osjetiti i po koja praznina. Tome nije svagdje autor kriv; nije niti Istra; kriv je slučaj. Tko ne vjeruje u slučaj, neka baci na autora. On se slučajno otputio u Istru, slučajno je zapisao viđeno i doživljeno, kao što je skroz slučajno na ovome svijetu. Ako u štiocu dok čita ove pute, sve nešto raste, raste, ma i sam ne zna šta, onda sam mu pogodio žicu.“*

Ja sam, pak, landrao i još landram duž i poprijeko cijelog poluotoka, ali i njegovim morem. Dakle, od sjevernih padina Ćićarije do rta Kamenjaka na jugu i od Preluke na istoku do Tršćanskog zaljeva na zapadu. U početku mojih lutanja Istru su međusobno dijelile dvije države, da bi je danas dijelile tri. No, uvijek kada kažem Istra mislim na onu onakvu kakvom je lutao Horvat, dakle zemljopisno cjelovit poluotok, za razliku od nekih koji danas često Istrom zovu

3 Julije Benešić, urednik u DHK-u.

samo onaj dio poluotoka što pripada Hrvatskoj i Sloveniji. Ili još gore, samo onaj hrvatski dio koji je zapadno od Učke. Tako se u vrijeme pisanja putopisa na radiju mogla čuti *epepe* poruka renomiranog proizvođača vina iz Istre koji poručuje slušateljima da vikend u Istri započinje izlaskom iz tunela Učka. Slična zbunjujuća poruka, kojom se želi putniku dobrodošlica u Istru, stoji uz cestu nakon što ona izađe iz tunela kroz Učku na njegovoj zapadnoj strani. Pa i poneki koji sebe drže autohtonim Istrijanima još imaju *besedu*: *Ti si onaj ki je doša preko Učke*. Vjerujem da je to zbog administrativnog *kunfina*⁴ kojim je hrvatski dio poluotoka podijeljen između dviju županije, zbog čega poneki Liburnijsku obalu ili Opatijsku rivijeru ne drže dijelom Istre jer je u sastavu Primorsko-goranske županije. Takva neprirodna podjela današnjeg hrvatskog dijela Istre potječe još iz vremena talijanske uprave Istrom kada je iz nje u upravnom smislu bila izdvojena Liburnija s otocima u skupini Cres-Lošinj.

Nakon niza godina landranja Istrom počela me zaokupljati ideja da i sam napišem ponešto o tim landranjima. Dosta sam se dugo tom idejom bavio samo u mislima, pravdajući to potrebom da ideja sazre, a zapravo sam bio u nedoumici na koji bih način uopće pristupio tom naumu. Jer do tada sam Istrom i njezinim morem bezbrižno skitao samo za sebe pa *putnih bilježaka za čitavu knjigu*, koje bi mi poslužile pri pisanju putopisa, nisam ni imao. A onda su me, kako to često u životu biva, posve nenadano, dok sam po tko zna koji put listao Horvatom putopis, nedoumice riješile sljedeće Horvatove riječi: „*Ovi su puti opisani prije rata. Danas mnoge stvari drugačije gledamo. Ipak autor nije mijenjao teksta.*“ One su mi dale ideju da krenem putima kojima je on hodio i pišem o tome kakvu bi Istru Horvat vidio da je kojim slučajem danas pohodi. I da istražim, ako to nije pregruba riječ, kako sto godina poslije *gledamo* na one *mnoge stvari*. Krenuo sam, dakle, i u potragu za tim promjenama, lišen iluzije da bi ih, kada bih to i želio, bilo moguće doslovce sve nabrojiti; što zbog njihovog gotovo beskonačnog broja, a što zbog novih i sasvim drugačijih okolnosti u životu Istre, zbog kojih bi danas takvo puko nabranje bilo besmisleno. Dakle, ne u namjeri ih u putopisu taksativno nabram, već da ih što suptilnije utkam u priču.

Horvatom je putopis s jedne strane pun rodoljublja i nacionalnog zanosa i zapravo je hommage rodu svom, što je i razumljivo s obzirom na

4 Kunfin: granica.

društveno-političke okolnosti u vrijeme u kojem je on putovao Istrom. O tome se Horvat već prvom rečenicom u njemu odredio: „*I tako se uputih u Istru našem hrvatskom narodu u pohode*“. I zato u gradovima i naseljima kroz koje putuje, uvijek posjećuje Narodni dom, čitaonicu, hrvatsku školu i župni dvor, mjesta okupljanja istarskih rodoljuba jer je to vrijeme narodnog preporoda u Istri. U trećem izdanju putopisa Miroslav Šicel piše: „*Kakva je to Istra, u kojoj s jedne strane opstoji i jača svijest hrvatskog identiteta, a s druge ne popušta pritisak talijanske iredente?*“ Takve Istre više nema, nestala je pa mi se čini da bi o tome bilo bespredmetno pisati.

No, postoji ona druga Istra o kojoj Horvat piše poetski. O tome Miroslav Šicel kaže: „*Upravo takvu Istru, ali i više od toga, kao umjetnički doživljaj, ozrcaljenje njezino u literarnoj fikciji autorovoj, motivaciji za asocijativne iskričave solilokvije - sve to pružaju čitatelju Kiševi putopisni dojmovi iz Istre, koji su doista sve drugo, i puno više, no turistički bedeker po već ustaljenim i poznatim lokacijama*“.

Iako nemam Horvatov smisao za deskripciju, a rekao bih ni njegov smisao za tako iskričave solilokvije, pa ni njegovu pjesničku dušu, a i moje su pripovjedačke sposobnosti skromnije od Horvatovih, krenuo sam u pisanje pravcem koji je zacrtao Horvat. Svjestan toga, u nastupima sumnje koja me je ponekad znala obuzeti dok sam listao po već napisanom ili razmišljao o sljedećoj rečenici, znao sam se zapitati nisam li ipak odabrao pogrešan pristup. Nije li moj putopis, kada sam ga već odlučio napisati, trebao jednostavno biti turistički bedeker, opis nepoznatih i manje poznatih mjesta kojima sam prošao? Ionako je danas gotovo nemoguće pisati o Istri i pri tome zaobići njezinu turističku orijentaciju, a niti bi, uostalom, takvo što bilo pošteno prema Istri. Jer ona je danas čitava prvorazredna turistička destinacija i turizam je njezina svakodnevica, baš kao što joj je u Horvatovo vrijeme svakodnevica bila posvemašno siromaštvo i borba za nacionalni identitet. No, usprkos ponekoj sumnji, vjerujem da se namjera da napišem pomalo netipični putopis, u kojem bih deskripcijom onih prilika, objekata i onih krajobraza koji su bili predmet u Horvatovom putopisu slikao Istru na kakvu bi Horvat naišao da kojim slučajem danas njome putuje, na kraju ipak nije izjalovila iako moj putopis gdjekad nalikuje bedekeru ili se ponegdje upuštam u tumačenja, naravno subjektivna, što je u suprotnosti s formom karakterističnom za putopis. Držim da je to ustupak vremenu u kojem sam ja lutao Istrom.

Dakle, ovo nije putopis o putovanju cijelom Istrom, već jednim njezinim dijelom, manjim od onog o kojem Cukon pjeva u stihovima „Krasna zemljo, Istro mila“. Onim koji se prostire od najsjevernijih obronaka Ćićarije do rta Kamenjak i od kvarnerske obale na istoku do željezničke pruge Divača - Pula u središnjoj Istri.

Da bih mogao napisati putopis kakav sam zamislio, morao sam, dakako, početi lutati Istrom iznova, dodajući svojim ranijim sjećanjima nove dojmove. Zato sam za potrebe putopisa putovao njome od ranog proljeća do kasne jeseni 2011. u proljeće i ljeto 2012. i ponešto 2013. Koliko su to prilike dopuštale, putovao sam Horvatovim putima. Pritom sam iz praktičnih razloga izostavio lutanje po putima slovenskog Krasa koji su Horvata doveli u Istru, ali sam zato putovao i onima kojima on nije prošao. Lutajući i tim putima kopnom i morem, samo sam na prvi pogled iznevjerio svoju osnovnu zamisao. Jer, hodeći i onuda kuda Horvat nije hodio, što zbog kratkoće svojeg putovanja, a što zbog prometne nepovezanosti, zapravo sam samo nastavio logički slijed njegovog putovanja. Tako su me kopneni puti odveli i u mjesta do kojih Horvat nije došao, ali poneka spominje, a putovi morem sami su se po sebi nametnuli jer su oni tako i tako samo nastavak kopnenih. Ili je možda obrnuto? Uostalom, zar se u Istri i iz najudaljenije točke unutrašnjosti do njezine obale ne stiže za manje od sata? Zato Istra nije samo bijela, siva i crvena, kako su nas učili u školi, već je i modra. I zato putnik ne može tvrditi da je upoznao Istru ako ne putuje i morem koje je oplahuje. Horvat je također putovao njezinim morem, istina samo nakratko, od Pule do Fažane. A da lutajući i morskim putima ipak ne pogubim vezu s Horvatovim istarskim putima, moji su me puti za potrebe ovog putopisa vodili od Barbarige na zapadnoj obali Istre do Trgeta u Raškom kanalu, na njezinoj istočnoj obali. Tako sam plovio samo onim dijelom istarskog mora do čije je obale Horvat došao ili ga je gledao s nekog od brjegova u unutrašnjosti.

Svoje sam putovanje, baš kao i Horvat, podijelio u dva dijela. Na prvom sam putovanju lutao sjeverom Istre, a na drugom njezinim srcem, jugom i krajnjim istokom. No, niti sam putovao u jednom dahu, u mjesec dana kao Horvat, niti sam lutao redom kojim je on lutao. Prekidao sam putovanje, da bih ga ponovo započinjao ne uvijek nužno tamo gdje sam stao. I nisam kao Horvat putovao posve sam. Ponekad su sa mnom bili moji pulski prijatelji, ponekad netko od moje obitelji, a gotovo uvijek crni labrador Nero.

Povezanost svojih i Horvatovih lutanja Istrom želio sam čitatelju pokazati već samim odabirom naslova i podnaslova u putopisu. Stoga sam prvi dio naslova putopisa „ISTARSKI PUTI“ posudio od Horvata. Naslovi poglavlja osim dvije iznimke su Horvatovi, a podnaslovi nad opisima mojih lutanja njihove parafraze. Iznimke su naslovi poglavlja *Morem i oko njega* i *Što se zbilo poslije zadnjeg dana*, koje sam dodao Horvatovim poglavljima. Naslovi oba dijela knjige su moji, no odišu Horvatovim duhom.

Iako, kao što sam rekao, nisam lutao Istrom Horvatovim redom, svoje sam dojmove iz poglavlja u poglavlje nastojao iznositi onim redom kojim je svoje iznosio Horvat, navodeći na početku svakog poglavlja odabrane dijelove iz njegovog putopisa, da bih vas uveo u prostor svog putovanja. Pri tome su navodi iz Horvatovog teksta tiskani kurzivom. Njima sam dodavao svoja viđenja onog što sam držao da je bitno, a što je Horvat iz nekog svog razloga izostavio, dakle ono što je ostalo neviđeno s razlogom ili slučajno.

Budući da je ovo putopis i o putovanju kroz vrijeme, sličice iz prošlosti su onakve kako sam ja tu prošlost doživio ili kako sam si je predočio.

Tako je ovo i doslovno putopis i o viđenom i o neviđenom.

Na kraju treba reći da me na putovanje Horvatovim istarskim putima potaknula znatiželja, a na pisanje putopisa ona ista ljubav prema Istri kakvu je u srcu nosio Horvat. I još da je ono što sam ja opisao tek sićušni i neznatni djelić čarobne i vilinske Istre.

A u kojoj sam se mjeri svojim opisima približio vašoj slici o Istri, ocijenit ćete sami. Kako kaže Horvat: „*Ako u štiocu, dok čita ove pute, sve nešto raste, raste, ma i sam ne znao, šta, onda sam mu pogodio žicu.*“

Radovan Brlečić

PROLOG

U Horvatovo se doba u Istru putovalo vlakom. Bila su to putovanja pomalo nalik avanturi, romantični doživljaj, ali i najbrži, najsigurniji, najudobniji i gotovo jedini način. I danas putovanje u Istru može biti romantičan doživljaj pa i mala avantura uputimo li se kroz nju vlakom. Na tom putovanju što u sebi nosi dašak prošlosti Hrvatske će nas željeznice prvo prevesti autobusom s riječkog željezničkog kolodvora do južnih obronaka Ćićarije, u tridesetak kilometara udaljeni Lupoglav, na pruži Divača - Pula, a tek onda vlakom, prugom kojom je putovao i Horvat prije stotinu godina.

U rano proljeće prošle godine, nakon što sam konačno odlučio kojim će putem krenuti pisanje putopisa, okušao sam radi „zagrijavanja“ putovati u Istru tim pravcem. Gotovo puna četiri sata trebala su brzom vlaku Zagreb - Rijeka da me prebaci iz tmurnog Zagreba brdima i šumama Gorskog kotara, još dobrobrano zatrpanih snijegom, u sunčanu Rijeku. Ispred kolodvora, velebrne zgrade sagrađene, kao i pruga, u doba Monarhije, čeka me bus. Tek nas je nekoliko odabralo takav, istini za volju, pomalo neobičan pravac putovanja u Istru. Iz Rijeke smo tunelom kroz Učku i prisojnom stranom podnožja Ćićarije za nepuni sat stigli u Lupoglav, gotovo istovremeno s motornim vlakom koji je stigao iz Buzeta. Ukrcam se s još dvoje ili troje u njega, dok su se preostali iz grupe razmilili Lupoglavom, okolnim selima ili možda ostali čekati vlak za Buzet. U polupraznim srebrno-sivim vagonima uglavnom razigrana mladost. Uz pisak sirene, više nalik onom automobilskom no željezničkom, naša se kratka kompozicija zakotrlja niz posljednju padinu Ćićarije.

Stanemo u Humu u Istri. Spustimo se još niže, prođemo kroz dugo usko polje, zaustavimo se u Borutu, Cerovlju, Novakima. Za sat smo u Pazinu. Popnemo se na brda povrh Pazina pa se stuštimo niz njih prema moru i za dva se sata iskrcam u Puli. Da putnički vlakovi još voze kao pred 20 godina između Divače, koja je danas u drugoj državi, i Buzeta, prve stanice u Hrvatskoj, kroz Istru bi se moglo u cijelosti pravcem kojim je putovao Horvat ili pak onim preko Ljubljane kojim se šezdesetih godina prošlog stoljeća, u vrijeme moje mladosti uobičajeno iz Zagreba putovalo u Pulu. No, tim prugama iz doba dviju država kojih više nema, Austro-Ugarske i Jugoslavije danas se u hrvatski dio Istre ne putuje. Tek s vremena na vrijeme u ljetnim mjesecima prugom između Divače

i Buzeta prođe i pokoji putnički vlak prepun turista, podsjećajući na doba crvenih plišanih klupa u kupeima I. razreda i uzvika konduktera na stanici: „Buzeeeeet, stojimo 3 minute!“ i tako željeznicom poveže sve tri države na poluotoku. A da bi se iz unutrašnjosti Hrvatske u njezin dio Istre moglo prugom što vodi isključivo hrvatskim državnim teritorijem još se sedamdesetih godina prošlog stoljeća u doba jednog drugog nacionalnog osvješćivanja, razmišljalo o probijanju željezničkog tunela i spajanju Matulja s Vranjom, selom s druge strane Učke koje je odvojkom pruge povezano s Lupoglavom.

Putovati u Istru gotovo isključivo vlakom bilo je uobičajeno sve do kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća. Brzi je vlak za Pulu polazio sa zagrebačkog glavnog kolodvora u večernjim satima, nakon što su kompoziciji već prepunog vlaka što je došao iz Beograda priključeni novi vagoni. Bilo je to cjelonoćno putovanje uz monotono klopavanje kotača i s beskrajnim čekanjima na usputnim stanicama. Čekanjem radi zamjene lokomotive, pa radi prolaza nekog međunarodnog vlaka što kasni, pa radi prikopčavanja novih vagona ili njihovog otkopčavanja da bi nastavili putovati u drugom pravcu. Još su mi u živom sjećanju sva. Prvo u Dobovi, a tek smo krenuli, pa odmah zatim u Zidanom Mostu, a onda nakon dva i pol sata vožnje u Ljubljani. Pred zoru bismo čekali u Divači i na kraju, ujutro u Kanfanaru. Na tim su stanicama ožednjeli jurili trkom na peron po vodu. Kava se nosila u termosicama, a sendviče i tvrdo kuhana jaja u aluminijskim kutijama za provijant. Sjedili smo u nesnošljivo zagušljivim kupeima ili stajali natiskani po prenatrpanim hodnicima. A onda je JDŽ⁵ uveo IC vlakove⁶ i putovanja u Istru postala su ugodnija i brža. Zeleni vlak, što je dobio ime zbog zelene boje svojih vagona, popularna Arena u kojoj se nije stajalo, već isključivo sjedilo u sjedalima što nalikuju avionskim, povezala je Zagreb s Pulom. Put do Pule trajao je taman toliko da bi uspio detaljno pročitati jednu dnevnu tiskovinu, pojesti sendvič i popiti kavu, koje su putnicima servirale stjuardese i stjuardi u zelenim uniformama, umjesto onih konobara iz noćnog vlaka odjevenih u klasičnu kombinaciju svojeg ceha: bijeli gornji dio i tamni donji, što su se gurali među putnicima prodajući Cocktu⁷, koje bi im redovito ponestalo već na sredini putovanja.

5 JDŽ: Jugoslavenska državna željeznica.

6 IC vlak: Inter city, moderni i brzi vlak što povezuje gradove.

7 Cockta, piće naše mladosti, vrlo dobar surogat Coca-Cole, proizveden u socijalističkoj Jugoslaviji.

Kako je u godinama što su slijedile rastao standard socijalističkih trudbenika, tako su putovanja vlakom postupno zamijenjena putovanjima vlastitim automobilom. S njima se putovanje u Istru vratilo pradávnim utrtim putima što su od Zagreba vodili kroz Gorski kotar do Rijeke, cestom što bi tu i tamo slijedila pravac nekadašnje Lujzijane koja je daleko prije Horvatovih putovanja, ali i dugo godina poslije, povezivala Karlovac s Rijekom. A od Rijeke do središnje Istre, njezinog juga ili zapadne obale put je vodio oko Učke cestom uz more ili preko nje, neasfaltiranom planinskom cestom.

Sjećam se svog prvoga putovanja u Pulu vlastitim automobilom. Bilo je to za Praznik rada 1969. godine. Dva dana prije puta položio sam vozački ispit. Dvije godine stari bijeli fićo⁸ juri potpuno pustom cestom uz more, spuštenog prozora i mojim laktom važno i ponosno isturenim kroz njega. Negdje između Brseča i vidikovca nad Plominskim zaljevom začujem na mahove neki čudan huk. Zaustavio sam se bezuspješno nekoliko puta da bih pregledao auto i pronašao uzrok huka. Tek negdje prije vidikovca nad Plominskim zaljevom shvatio sam da huk nastaje pri prolasku pokraj starih kamenih odbojnika sagrađenih tamo gdje se cesta popela visoko pa se obala od nje strmoglavljuje u more. I danas ostaci tih kamenih stupova povezanih s nižim, isto tako kamenim parapetom i željeznim cijevima, prouzrokuju taj huk. No, čuju ga tek rijetki, oni što bez žurbe, bez uključene klime i spuštenih prozora putuju tim lungomareom za automobile uživajući u pogledu na Kvarner što se ljeska srebrnim sjajem.

Osim tim starim cestovnim pravcima, u Istru se moglo putovati i drugim, ponešto dužim putovima: iz Zagreba preko Ljubljane i Postojne, a iz Rijeke preko Ilirske Bistrice i Postojne. U početku su i putovanja automobilom, baš kao i ona vlakom, trajala satima jer su sva tri pravca zaobilazila planinske masive, Učku i Ćićariju i slovenske planine, što su im se prepriječili na putu. A onda u godinama što su slijedile i putovanja cestom postaju jednostavnija i brža. Prvo izgradnjom prve autoceste u Hrvatskoj, one od Zagreba do Karlovca i probijanjem tunela kroz Učku, onda izgradnjom brze ceste središnjom Istrom od tunela do Pazina i od Pazina do Pule, pa izgradnjom istočne obilaznice iznad Rijeke i autoceste od Karlovca do Rijeke i, na kraju, pretvaranjem istočnog i zapadnog kraka cestovnog pravca kroz Istru u autocestu punog profila.

8 Fićo; Fiat 600, automobil proizveden u tadašnjoj Jugoslaviji, statusni simbol toga vremena.

U Istru odavno ne putujem vlakom pa ni onom cestom što je izgrađena pred kojih šezdeset godina, djelomično i po trasi dobre stare Lujzijane što su je započeli graditi Francuzi u vrijeme Napoleona, a završili Austrijanci za cara Josipa II. Danas Lujzijane gotovo da nema više ni u tragovima. Jedan njezin dio „putuje“ po dnu Lokvarskog jezera, a „zemni su joj ostaci“ ispresijecani nekim novim putovima, čiji je asfalt zauvijek prekrio kamene kocke kojima je bila popločena, pretvorivši je u cestu zaboravljenih margilija⁹, miljokaza, štacija,¹⁰ mostova i podzida, što su ih stari majstori pred više od dvjesto godina gradili iz klesanog kamena, misleći za vječnost. A kada je Lujzijana početkom XIX. stoljeća bila izgrađena, ta je planinska ljepotica bila pravo remek-djelo cestogradnje.

Danas do Istre putujem autocestom za što se, umjesto vozarine na mitnicama ili harmicama stare Lujzijane, na naplatnim kućicama naplaćuju cestarina i tunelarina. No, od Rijeke u Pulu još putujem onim starim putima preko Učke ili oko nje uz more.

Već puno godina unatrag ne najavljujem svoje odlaske u Istru jer su oni postali dio moje svakodnevice. Kada me uhvati čežnja i osjetim potrebu, sjednem u automobil i krenem u Istru, i brzinom i putem o kojima Horvat vjerojatno nije ni sanjao.

Tako je bilo i ovaj put. Vozim prema Matuljima, da bih iz njih krenuo kroz Istru na svoje prvo putovanje po Horvatovim putima, zajedno s Nerom na spuštеноm stražnjem sjedalu. Od Zagreba sam u koloni novovjekovnih nomada što u potrazi za mediteranskim suncem i ugođajem satima putuju sa sjevera Europe. Njima su se putem pridružili oni što po nekoj nostalgijačkoj podjeli pripadaju Mitteleuropi¹¹ i čiji preci nisu putovali u Istru samo na ljetovanje, već su sto i pedeset godina naseljavali Pulu ili u nju odlazili u soldate i marinere.¹² Samo što su oni umjesto cestama putovali onom Horvatovom prugom koju je zajednička monarhija sagradila krajem XIX. stoljeća. Vozeći se proljeća 2011. tko zna po koji put autocestom A6 između Zagreba i Rijeke ne zaustavljam se, a i ne osvrćem na krajolik kojim prolazim. Svi njome jure pa jurim i ja. Kao da je s prestankom putovanja cestom što je slijedila staru

9 Margilija: rubni kamen uz cestu.

10 Štacija: postaja, prvotno odmorišta na kojima su se mijenjali konji što su vukli poštanske kočije.

11 Mitteleuropa: središnja Europa.

12 Ići u soldate: odlaziti na služenje vojnog roka u K.u.K. monarhiji.

Lujzijanu nestalo romantike i avanturizma u putovanju kroz Gorski kotar, iako je taj đavolji vrt ostao isti. U njemu su i dalje i Klek, i Zeleni vir, i izvor Kupe, i Risnjak, i Tuhobić. Jedino čega danas više nema su vožnje u koloni, razvučenoj od Severina na Kupi do Delnica ili od Gornjeg Jelenja do Grobničkog polja, što su je stvarali tegljači ili prastari i istrošeni kamioni koji se pretovareni jedva penju prema Skradu ili spuštaju prema Grobniku. Doduše, nema više ni onih gotovo ritualnih zaustavljanja na janjetini s ražnja u Zalesini, na štrudlu od sira, jabuka i borovnica u Severinu, na kiselom mlijeku i goranskom želucu u Skradu ili na pohanim žabama u Lokvama.

Kada nakon manje od sata jurnjave, tunelom kroz Tuhobić izađem iz planinske u primorsku Hrvatsku na čas mi se ukaže more – Sinje more. Tu mi gore, poviše Grobničkog polja ta imenica ne predstavlja samo staroslavensko ime Jadrana, već i pridjev koji označava jednu od mnogobrojnih boja s njegove čarobne palete, kojima ono iskazuje svoje trenutno raspoloženje, svoju čar i svu svoju raskoš jer se tamo na obzoru mirno ljeska nježnim srebrnastim, gotovo bijelim sjajem pa se mreška i prelazi iz nježnog sivila u zagasito, poprimajući gotovo pepeljastu boju. Od razigranosti na obzoru do turobnosti nadomak kopnu. Onda autocesta ponovo zađe među krašku vrlet i Sinjeg mora nestade. A da je ono još tu, nedaleko od mene, ćutim kroz spuštenu prednje staklo, mirisom što ga donosi vjetar preko onih brda koja su se sada ispriječila između njega i mene. Od naplatnih kućica autocesta se pružila Grobničkim poljem ravno prema njima kao da će kroz njih k moru iza njih. I hoće! Jer za nekoliko minuta prođem tunelom kroz stijenu što na vrhu nosi Trsatsku gradinu. Iz njegove tame izbijem na veleban i suncem okupan vijadukt što je opkoračio kanjon u kojem duboko dolje teče Rječina. I tu mi se Sinje more načas ponovo pokaže – sada nadohvat ruke. Često se na tom vijaduktu prisjetim kako sam još donedavno vozio u koloni što bi se puževim korakom od Čavala spuštala cestom podno te iste pećine koja uz gradinu nosi i marijansko svetište, do mosta preko Mrtvog kanala prebirući u glavi, onako nestrpljiv kakav jesam, koliko će mi još vremena trebati da se provučem kroz Rijeku i stigнем do Preluke gdje će gužva pomalo jenjavati. A koliko onda još od nje do Lovrana, ili kasnijih godina do Vranje s druge strane Učke, prije nego li se konačno dočepam otvorene ceste kojom ću do Pule. A sada me široka obilaznica gore iznad Rijeke, na kojoj tamu četiriju tunela i sjenu brojnih nebodera što su se od mora čak dovde popeli, smjenjuje svjetlo Sunca i osmijeh mora, gotovo

u trenu dovodi do raskrižja iznad Voloskog, a podno Matulja. Na njemu se svih godina mojih putovanja u Istru iznova zapitam kojim ću putem dalje kroz Istru. Onim lijevim za Volosko i Opatiju i njezinom rivijerom nastaviti put uz more do vidikovca što stražari na ulazu iznad Plominskog zaljeva? Zastati na trenutak na njegovom parkiralištu, da bih bacio pogled na Rijeku, Krk u daljini, Cres preko puta i duboko dolje na smaragdnozeleni Plominski zaljev, prije nego li me cesta odvoji od mora i sjevernom obalom zaljeva odvede u unutrašnjost? Ili skrenuti u Matulje i cestom što se od njih penje Učkom gotovo lijeno do Veprinca, da bi nakon njega promijenila ritam i nizom se kratkih zavoja popela do Poklona, a na drugu se stranu spustila oštrim zavojima, što užurbano smjenjuju jedan drugoga? Ili da na tom raskrižju jednostavno produžim ravno da bih na drugu stranu Učke prešao najkraćim i najbržim mogućim putem, tunelom kroz nju? Istinska dvojba oko odabira kojim ću putem zapravo i ne postoji jer se već dugo godina držim uvijek istog puta, a razmišljanjem o različitim mogućnostima zapravo kratim vrijeme. Ljeti, kada je cesta od Voloskog do Brseča zakrčena mnogobrojnim automobilima, Istrom ću dalje preko Učke, a u zimskim i jesenskim mjesecima, kada se nad Učkom nadviju kišni ili snježni oblaci, cestom uz more. Tek u proljeće, ovisno o raspoloženju, biram kojim ću od tih dvaju putova. Onim trećim kroz tunel, samo ću iznimno, ako mi se baš jako, jako žuri. A kada se nađem s druge strane Učke, mogu Boljunskim poljem preko Paza do Pazina i onda dalje do Pule, ili nastaviti prema Čepićkom polju i preko Labina i Raše za Pulu. A mogu i prije Lupoglava skrenuti na onu novu cestu što će me kroz srce Istre najbrže dovesti do Pule.

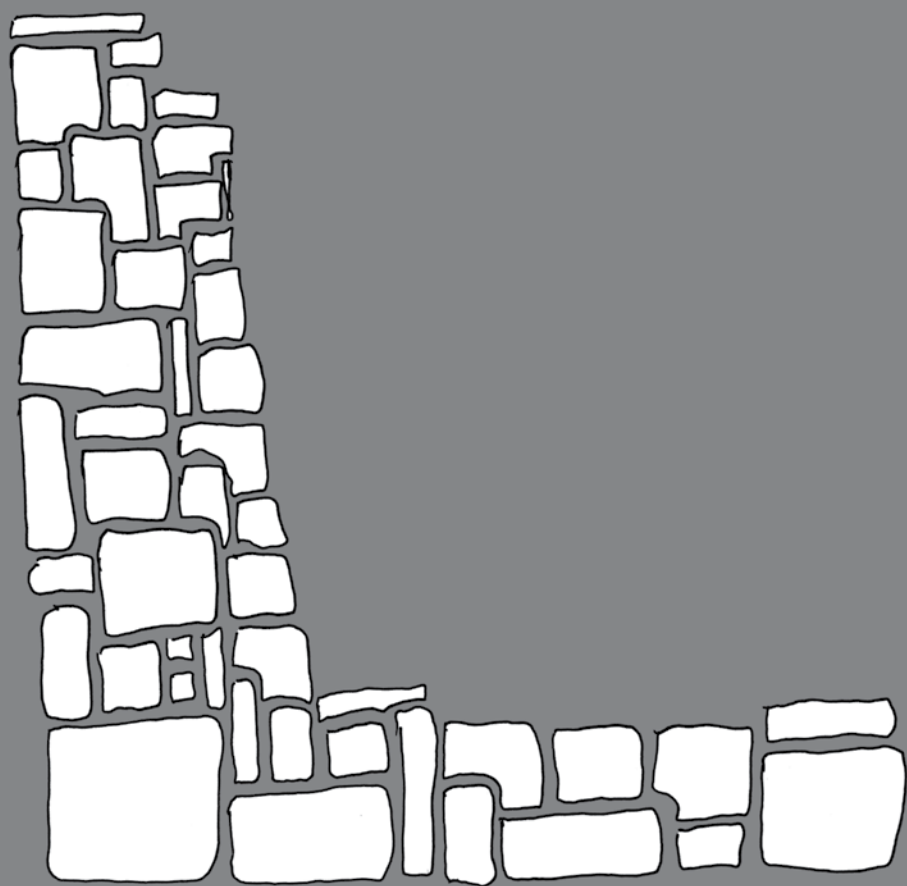
No, ja ovaj put ne idem do Pule i mora na jugu, već u unutrašnjost na sjeveru. Zato ću baš kao i Horvat 1912. krenuti iz Matulja. A na njezin jug ću sljedeći put.

Naravno, u Istru se danas može doputovati i zrakom, a ako putnik želi jedan sasvim drugačiji doživljaj, i morem, kao nekada. I jedan i drugi put doživljaj su za sebe.

Preletjevši Rijeku avion iz Zagreba leti duž Liburnije. Putnik što sjedi na desnoj strani uživati će u pogledu na Ćićariju, Učku, Alpe i Dolomite u daljini. Onom što sjedi lijevo pogled će zaokupiti Kvarner i njegovi otoci i još dalje Velebit i otoci središnje Dalmacije. Iznad rta Kamenjaka avion će

napraviti luk da bi prišao pulskom aerodromu s mora i slika će se izmijeniti. Odjednom će pred putnikom ležati kao na dlanu čitava Istra. Kao da gleda zemljopisnu kartu ili veliku razglednicu, onu na kojoj je motiv slika poluotoka s označenim imenima poznatih turističkih mjesta, što su s ove visine jasno uočljiva.

Brodskih linija što su plovile duž čitave istočne obale Jadrana od Trsta do Kotora odavno nema. Nema ni onih što su povezivale Pulu sa Senjom, a njega sa Zagrebom. Jozefine, ceste preko Velebita, što je slijedila stare antičke cestovne pravce. Nema ni onih lokalnih brodskih „pruga“ duž Opatijske rivijere što su uplovljavali u svaku luku od Rijeke do Lovrana. Ostala je tek ona što samo za ljetnih mjeseci povezuje Pulu i Zadar preko Lošinja i Silbe te veza s Venecijom. No, zato se morskim prolazom između Istre i Cresa i Lošinja od Uskrsa do kasne jeseni bijele jedra krstaša ili pjeni more iza glisera što putuju tim beskrajnim plavetnilom, *đitama* zacrtanima možda još u doba Jasona i njegovih Argonauta, ali zasigurno u vrijeme Histra i Grka.

SRPANJ 1912.

**PROLJEĆE / LJETO / JESEN 2011.
I PROLJEĆE 2012.**

I.

NA KASTVU

„Tako se uputih u Istru našem hrvatskom narodu u pohode. Prije odlaska pustih glas po gradu, da ću kupiti magare i na njemu zaredati od sela do sela, od grada do grada. Baš hoću da se naleventujem, a kada svršim ili mi dosadi leventovanje, prodat ću magare i vratiti se kući“.

Godina je 1912. Istra je, kao i gotovo cijela istočna obala Jadrana, u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Tako se taj austrijski Küstenland¹³ pružio od Venecije do Boke kotorske. Iznimka je Rijeka, da bi u dvojnoj monarhiji i Ugarska imala svoj izlaz na Jadransko more. Iako je Istra u sastavu austrijskih zemalja, a granica podalje od Kraljevine Italije, utjecaj i moć Talijana u Istri svekoliko je prisutan, posebice u gradovima i gradićima na njezinom priobalju. A središnja Hrvatska, Slavonija i zaleđe Dalmacije su u toj su K.u.K. monarhiji¹⁴ Banska Hrvatska koja je u sastavu ugarskih zemalja.

Kako je iz Zagreba tog srpnja Horvat putovao put Istre? Je li do Rijeke vlakom Budapest – Ujdbombóvár – Zagreb – Fiume¹⁵ Königl. Ungar. Staatsbahnen¹⁶ što sa Stbf. Zagreb¹⁷ polazi u 1:50 ili je možda putovao poštanskim kolima, cestom koja od Zagreba preko Jastrebarskog vodi do Karlovca, a od njega do Rijeke Lujzijanom, Horvat u putopisu ne spominje. To uostalom i nije važno jer istarski mu puti započinju dolaskom u Matulje. A do njih je iz Rijeke došao vlakom Društva južnih željeznica i njime će nastaviti dalje putovanje Istrom.

„No – ja nemam magareta, ja sam, sasvim sam. Evo ću se popeti u voz, što će prema Matuljima, prvoj stanici na istarskom tlu, ondje ću saći pa u Kastav.“ Vlak žuri pored luke i arsenala, ostavlja posljednje riječke kuće i

13 Küsteland; Obalna zemlja, Primorje.

14 K.u.K. monarhija; Kraljevska i carska (kr. i c.) monarhija, kratica za austrijske zemlje, Cislataniju u dvojnoj monarhiji.

15 Fiume; Rijeka.

16 Königl. ungar Staatsbahnen; Kraljevska ugarska državna željeznica.

17 Stbf; Stadbanhof, gradski željeznički kolodvor.

grabi uzbrdo prema Matuljima, gradiću što se popeo pod Ćićariju, kojih desetak kilometara udaljenom od Rijeke. A dolje uz more, istočnom obalom Istre protegnula se rivijera. Od Preluke do Lovrana 12 je kilometara prekrasne šetnice što slijedi obalnu crtu vijugajući zajedno s njom, nudeći šetaču pogled čas na otvoreno more, čas na neku uvalu ili skritu valicu u koju bi zašla. Zaobiđe žalo ili rtić, preskoči more što se dublje uvuklo među škrape ili glatke stijene, siđe mu do površine, a onda se popne poviše njega, pa se zavuče među grmove lovora, ružmarina, oleandra. Prođe ispod pergola glicinije, tekome i slapova bugenvilije, obiđe usamljeni bor, piniju ili čempres što su mu se našli na putu. Prođe mimo ograda što okružuju vile, pored vrata i stepenica što vode do mora vodeći šetača s jednog na drugi kraj turističkog raja u kojem je 10 hotela, 44 pansiona, 83 vile i 5 kupališta. Rivijera i s njome Matulji žive od jutra do jutra uzbudljivim životom mondenog okupljališta. A gore poviše njih, na Kastavštini, Kastav u tišini budno bdije nad njima. Uljuljan u svoj spokoj iščekuje da ga pohodi poneki od onih što leventuju dolje uz more provodeći dan na nekom od kupališta ili ploveći lađom duž obale, večeri u hotelskim restoranima gdje im jelo serviraju na prvoklasnom engleskom, njemačkom ili holandskom porculanu s jedaćim priborom od srebra ili u najgorem slučaju od alpake¹⁸, dok se vino pije iz kristalnih čaša, ručno brušenih na drugom kraju monarhije – u Karlovim Varyma ili Samoboru, a noći pod sjajnim lusterima plesnih dvorana i salona uz orkestar što tiho i nježno gudi dobru staru bečku muziku ili neku tugaljivu cigansku romansu s prostranih stepa Ugarske. A počelo je kada je Društvo južnih željeznica započelo graditi prugu koja će povezati dvije metropole monarhije, Beč i Peštu¹⁹ s nedinutim draguljem u kojem je njihov Herrn general direktor Schüller vizionarski kupio vilu Angioline, prvi turistički objekt na budućoj rivijeri, pa se dao u gradnju hotela i vila, parkova i šetnica pretvarajući, kao u priči o Pepeljugi, ubavo mjestašce oko opatije sv. Jakoba u turističku ljepoticu.

Vlak usporava, zazviždi dugačkim piskom, kao da kaže stigao sam, uzdahne i zaustavi se. „*Evo i Matulja; preko naših tračnica prelaze one električne željeznice za Volosko i Opatiju. Vlak stane i silazim sa vlaka na sunce. Mrko me gleda ozbiljna zgrada stanice, ne popušta u pogledu ni svratište Južne željeznice.*“ Željeznički kolodvor i svratište Društva južnih željeznica zapravo su vebne

18 Alpaka; novo srebro, slitina bakra, nikla i cinka.

19 Pešta: Budimpešta u žargonu onog doba.

katnice. Posebno ona kolodvorska. Sva od klesanog kamena, ravnih linija i rustikalnih uglova i s carskom čekaonicom. Otud joj valjda ozbiljnost i mrki pogled koji svakako priliči njezinoj javnoj namjeni i prevažnoj službi što obavlja za Monarhiju. Jer prostranom vestibulu kolodvora, carskoj čekaonici pa i restauraciji svratišta dužnost je dočekati i ispratiti i okrunjene glave i visoke državne dužnosnike i slavne osobe što dolaze na rivijeru. Prošli su tako njima austrougarski car Franjo Josip I., rumunjski Carol I. i carica Elizabeta, grčki kralj Georg, pruski car Wilhem II., švedski kralj Oscar II., carica Marija Ana i tko zna koliko još princeza, prinčeva, nadvojvoda i nadvojvotkinja, maršala, generala i admirala. Ali i slavne osobe poput kompozitora Gustava Mahlera i Giovannija Puccinija, balerine Isidore Duncan, pisaca Sienkiewicza, Čehova i Joycea, političara Lenjina i još mnoge druge više ili manje poznate osobe onog vremena. Iz ugodnog hlada što ga pružaju visoki svodovi kolodvorske zgrade, putnik će zakratko na suncem okupan prostor što ga s jedne strane zatvara kolodvorska zgrada okrenuta moru, a s druge svratište kao utisnuto na stijenu. Neveliki prostor između zakrčile su, čekajući strpljivo putnike da ih prebace na rivijeru, kočije, ali i tehnički noviteti - električni tramvaj i kočije bez konja. „Hrabriji“ i oni siromašni će strminom do mora umjesto kočijom „električnom željeznicom“, kako domaći nazivaju tramvaj. Kada je krajem XIX. stoljeća započelo projektiranje njegove pruge, bilo je zamišljeno da tramvaj pogoni parni stroj. No, iz straha da će dim i buka lokomotiva uznemiravati goste rivijere, odlučio se ulagači 1908. godine povezati kolodvor na brijevu s hotelima i vilama uz more električnom željeznicom. Kočija bez konja, tjerana motorom, još je prava rijetkost na istarskim cestama jer prvi se automobil u Istri provezao ulicama Pule tek početkom stoljeća.

Oni što će s kolodvora za Kastav i Kastavštinu morat će pješice. *„Nađem se na drumu, a ne znam kuda bi pošao za Kastav. Ma vidio sam te, gusarsko gnijezdo starih Liburna sa lađe, a sad te nema!“* Na kraju Kolodvorske ulice tramvajska pruga i s njom ulica zaviju desno prema centru Matulja, a put se lijevo krene uspinjati uzbrdo vrludajući Kastvu. *„Kastav, to će reći, grad od 700 duša, ima svoje predgrađe! ‘Dukići’ se zove predgrađe. Evo, ovdje kod groblja počinje to predgrađe.“* Uspon je dug koji kilometar. *„Evo i Zaravanka, evo i Kastva: na vrhu čunjasta brda gromada surih kuća, a na lijevom rubu diže se toranj zasebice kao gospodin. Trebao bi stolac i debela hlada na ovom zaravanku, pa da sjedim i gledam ovu lijepu sliku. Prolaznika nema koji bi me*

bunili.“ Od zaravanka ulica vodi još malo uzbrdo do šetališta ispred grada. To je Fortica. Na njoj vidikovac okrenut Kvarneru: „...zagledam se u Kvarner. Miran je i ljeska se o suncu. Tamo dalje prema otocima malo se mreška, to se jasno vidi, ali ovdje podno Učke i nas, evo-tišina. Ovi dolje u Volosko, Opatiji pri sv. Jakovu i Lovranu imaju lijepo, u nas amo uprlo se strahovito sunce; pelin ovaj pod našim bedemom, ovo sitno bijelo-sivo bilje drhti pod tracima njegovim, a mene na Fortici košulja mokra hladi.“ Nasuprot vidikovca bedemi što su opasali grad odavno izgubiše svrhu pa se u one strašne obrambene kule useliše ljudi, a po bedemu niknuše kuće. A unutar bedema beskrajnost pogleda s Fortice zamijeni skučenost malih pjaceta, skalinada i vijugavih uličica stisnutih kamenim kućama što su ponegdje toliko uske da se susjedi preko prozora gotovo mogu rukovati. „Tako još čas naprijed i nemaš više kuda. Eto grdnih ostataka neke građevine. U prvi čas mislim: to su ostaci kakve starorimske palače sudeći po lukovima na prozorima, ali se malo po malo uvjeravam, da je to bila crkva: evo mjesta za oltare, ama, evo i piše ‘Cerkvina’“. Od Cerkvine prema gradskim vratima put vodi pored Čitalnice, prve čitaonice u Istri, rođene na krilima narodnog preporoda.

Iz Kastva valja istim putem ponovno do kolodvora u Matuljima. Sačekati vlak iz Rijeke i njime krenuti Kastavštinom, preko istočnih obronaka Ćićarije prema Krasu. „Vlak zalazi u Istru; juri mimo pećinu, mimo šumu i polje, mimo grah i lozu vinovu. Dižemo se nad more; čas ga vidimo, čas nam opet zamakne za šikaru i grmi sivo bijelilo krasa. Gdjegdje leži mrtvo u velikim ploštinama, a onamo kod Mošćenicâ kao da živi to naše lijepo more. Visoko nad njim uzduh trza se i igra.“ A onda vlak iza sebe ostavi Ćićariju, zastane nakratko u Trnova-Bistrici i već se penje obroncima sljedeće planine sve više i više krećući se na zapad.

NA KASTVU STO GODINA POSLIJE

Kao ni Horvat, ni ja nemam magare, ali imam automobil - kočiju bez konja, pa ću što njime što pješice prvo Ćićarijom, a onda ću prema jugu „*zaredat od sela do sela, od grada do grada.*“

Velika kazaljka na mom satu nije obišla ni čitav krug od trenutka kada sam iz tunela kroz Tuhobić izašao na njegovu osunčanu stranu, a već sam u Matuljima, gradiću iznad Opatijske rivijere, na drugom kraju nove riječke obilaznice, suvremene četverostazne ceste što je gore visoko nad morem opkoračila Rijeku pa inače gusti promet sada vodi daleko od vječito zakrčenih riječkih ulica. Iz njih ću Istrom Horvatovim putima.

Sto je godina prošlo otkako je Horvat sišao u Matuljima s vlaka, devedeset i četiri od nestanka Austro-Ugarske, a dvadeset od raspada Jugoslavije, čime je stavljena i predzadnja točka na istarskom pitanju. Svojim najvećim dijelom Istra je u Hrvatskoj, kojoj etnički i povijesno pripada, baš kao i manjim Sloveniji i neznatnim Italiji. A u prvih trideset poslijeratnih godina prvog krvavog rata bila je nakratko dio nove, od nažalost nikog priznate države Slovenaca, Hrvata i Srba pa Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Jugoslavije. A onda ju je cijelu, što silom, što diplomatskim igrama, prisvojila Kraljevina Italija za čije su vlasti u njoj ojačali iredenta i fašizam. Nakon sloma fašističke Italije u drugom krvavom ratu, Istru je okupirao sljedeći zavojevač s dugačkog popisa onih koji su je kroz stoljeća svojatali – Treći Raich. Kraj II. svjetskog rata dočekala je oslobođena od strane NOVJ-a,²⁰ ali pod angloameričkom upravom, podijeljena na zone A i B i Slobodni teritorij Trsta. Taj je kratki i nadasve burni dio njezine prošlosti okončan sjedinjenjem s Hrvatskom i Slovenijom u novoj Jugoslaviji. Horvat je umro mlad i nije dočekao ono o čemu je sanjao i pisao putujući Istrom.

20 NOVJ: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

Dugačkim vijaduktom spuštam se s riječke obilaznice prema onom raskrižju iznad Voloskog. Od njega cesta vodi u centar Matulja. Na naoko nesimetričan središnji trg slijevaju se putovi iz nekoliko pravaca pa i onaj iz Kastva. Za Kastav prije trga moram skrenuti oštro desno, kao da ću natrag u smjer kojim sam došao. Trg, prepun pješaka i automobila, ostaje iza mene. Preda mnom je ulica što se krenula uspinjati put Kastva. Odmah na početku uspona skretanje je za željeznički kolodvor. K njemu ću na povratku, a sada žurim u posjet drugom po redu mjestu na istarskom tlu na ovom putovanju. S ulicom su uzbrdo krenule i kuće; skromne i starije, raskošne i novije, no sve redom suvremenijeg izgleda. Tek je poneka kamena istarska s brajdom i *šternom*. Vozim polagano razgledavajući. Ne mogu razabrati kada sam uspinjući se zapravo prošao Matulje i zašao, bit će u Dukiće, ono nekadašnje predgrađe Kastva, baš kao što nisam dolazeći u Matulje mogao razabrati kada sam prošao Rijeku. Jer duž obilaznice, od mosta nad Rječinom, s jedne su strane poredani neboderi i stambeni blokovi, a s druge obiteljske kuće sve do Matulja i Kastva gore na brijegu. Tako Matulji i Kastav djeluju kao predgrađe Rijeke, iako povijesno i zemljopisno pripadaju Istri. Prođem ispod velikog betonskog nadvožnjaka što stoji na tupastim nogama i nosi suvremenu autocestu po kojoj putuju kolone automobila i prema onoj obilaznici nad Rijekom i od nje. Nekako mi se čini da je ona kolona prema Rijeci i dulja i gušća. Između stupova pokaže se vrh brda, i zvonik na njemu. Stoji na rubu litice, okružen bedemom i kućama. Onda moja ulica, u ovo doba dana pusta i tiha, izbije na prostranu zaravan pod samim vrhom. Uz zvonik sada vidim i veći dio grada.

Ustobočio se utvrđen i kameni na 377 metara nad morem. Zidine, posivjele od prohujalog vremena, izdaleka mu daju neki turoban izgled. A oko mene šarenilo ovovjekovne gradnje: kuće, tvorničke hale, suvremena športska dvorana, široke ulice i parkirališta. Jedan čitav novi grad. Ovaj novi i onaj stari Kastav broje danas 8800 duša. Ostavljam auto na prvom parkiralištu na koje sam naišao da bih dalje do grada na vrhu brda nastavio pješice. Prije nego što zađem u njegovu tišinu, zastanem na Fortici, što leži na prastaroj gradini. Između nje i gradskih zidina prolazi ulica što se uspela do ulaza u grad da bi se odmah zatim stala spuštati natrag u njegovo podnožje. I tu, baš kao i na trgu u Matuljima, vlada gužva. Očito paradigma miru što me očekuje među kamenim kućama, pjacetama i uskim uličicama unutar zidina. Mnoštvo

je tu automobila i pješaka. Gotovo previše za tako mali prostor. Automobili što neprestano pristižu guraju se u potrazi za nekim slobodnim parkirnim mjestom s onima što odlaze. Pješaci podijeljeni u dvije jasno prepoznatljive skupine motaju se među njima. U prvoj su domaći što su nekim poslom došli navrh brda, a u drugoj gosti, što lutaju ulicama kamenog grada, zavirujući mu u dušu. Zastanem u hladu divljih kestenova, okrenut Sinjem moru, zelenilu Ćićarije i nekoj zamusanoj i neodređenoj boji Učke u daljini. Usprkos gužvi koja vlada na promenadi, vidikovac djeluje umirujuće. Naslonim se na ogradu nad „ambisom“ leđima okrenut zidinama i vrea iza mene kao da je odjednom utihnula, izgubila se u smiraju ispred mene obojenom plavim i zelenim tonovima. Zagledam se niz taj beskraj. Pogled mi krene po plavetnilu Riječkog zaljeva odmah ispod pa dalje niz Kvarner. Ljeska se sinje more Jadransko na zrakama sunca što će zarana zaći za visoku Učku. Obzor gotovo sasvim zatvaraju njeni obronci što su se preko Crne punte, poluotoka duboko tamne boje, otuda mu i ime, uvukli u Kvarner s jedne strane i Cres s druge, ostavljajući tek uski prolaz kroz koji se vidi gdje se more popelo k nebu. Ispred punte uzdiže se Sisol, jedan od rijetkih vrhova Učke i njezin najjužniji. Stoji kao vojnik na straži i bdi je nad Velim vratima, onim morskim prolazom u kojem se otok Cres sasvim približio obali Istre s kojom je u davnini činio kopno. Drugom stranom pazi na ulaz u duboki Plominski zaljev što razdvaja zadnje obronke Učke i prostrano Čepičko polje spaja s morem. Iza Crne punte Raški je kanal. Nekih dvadesetak milja²¹ put jugozapada rt je Marlera zašao u Kvarner. Od njega počinje Medulinski zaljev što će završiti najjužnijom točkom Istre, rtom Kamenjakom. Iza njega, na drugoj, zapadnoj obali je Pula, krajnja točka i mog i Horvatovog lutanja Istrom.

Svrnem pogled na otoke prosute Kvarnerom što ga, pruživši se duž njega, dijele na morske prolaze. Sasvim lijevo odvojen od kopna Velebitskim kanalom je Krk, najveći među njima. Od Cresa ga odvaja prolaz Srednja vrata, u kojima se stisnuo majušni Plavnik. Na drugoj strani Cresa u Velim vratima su Žeča i Uniye, a iza Lošinj. U Horvatovo vrijeme oni su s Istrom činili upravnu cjelinu. Oдавde ne mogu pravo razabrati gdje koji otok završava, a gdje počinje drugi. Predaleko su pa djeluju kao da su povezani zajedno jednom beskonačnom i razigranom niti što se čas uspinje, čas strmoglavluje ili postepeno spušta, da bi na horizontu završila u moru, a onda se njime vratila natrag prema meni,

21 Nautička milja; 1852 m.

crtajući tako između mora i neba tamni obris kopna. U toj razigranoj igri kopna i mora mogao bih samo odrediti gdje završava Cres, a počinje Lošinj, da s ovog mjesta vidim Osorčicu. Stožasto brdo na Lošinju iznad uskog kanala što razdvaja Cres i Lošinj, vidljivo gotovo od svuda uokolo. Od pamtivijeka ono upozorava *naute* na ponekad doista zlu ćud Kvarnera. Jer kada se kapa od oblaka nad Osorčicom razide, znak je to da je duž Kvarnera i Kvarnerića zapuhala bura, a ona je u njima iznimno snažna i ponekad pogibeljna.

Još dalje, s ovog mjesta nevidljive su Srakane Vele i Male, Susak i Ilovik. Jesu li to tamo doista antički Apsirtidi?²²

A onda svrnem pogled desno na Učku. Samo se prividno kao brižna mati nadvila nad Kvarner, a zapravo sebično ne da unutrašnjosti Istre da i na tom dijelu pitomo siđe k moru. Krenem pogledom po padinama bregova udaljenije Učke i meni bliže Ćićarije. Okrenuti istočnom suncu, po njima su razasute kuće i zvonici: Mošćenice, Lovranske Drage, Veprinca, Poljane, Bregih, Rukavca, Matulja, Zazida. I Horvat ih je onomad gledao. No, tada su još bile posve nalik onima iz pjesme Drage Gervaisa.²³ „*Pod Učkom kućice/bele,/miće/ kod suzice vele./Beli zidići, črjeni krovići,/na keh vrapčići /kantaju./Mići dolčići, još manje lešice/na keh ženice/kopaju./Cestice bele,tanki putići,/po keh se vozići/pejaju./I jedna mića, uska rečica,/pul ke se dečica/igraju./ Na sunce se kućice/griju,/na turne urice/biju.*“ A sada su se od mora gotovo do njih uspentrale nezgrapne kućerine čudne arhitekture i još čudnije namjene, među kojima tek sramežljivo proviruju pokoji črljeni krovići, beli zidići i turan na kih urice biju iz nekih drugih vremena. Između se provlači cesta, široka i moderna. Njome ću sutra dalje u Istru u potragu za Horvatovim putima.

Dolje uz more Brseč, Mošćenička Draga u daljini, a nešto bliže meni, redom: Lovran, Ika, Ičići, Opatija i na kraju Volosko, nanizani na lungomare kao koralji na ogrlicama što ih turisti za uspomenu kupuju u butigama na toj čarobnoj rivijeri. I da se nad vizurom Opatije ne bijeli visoki hotel „Ambasador“ i da mogu jednim potezom prebrisati sve one novogradnje što se od gornje opatijske ceste veru Učkom, prizor bi bio kao slika s neke anzis karte²⁴ iz Horvatovog doba.

22 Apsirtidi; grčki naziv za tu skupinu otoka, ime dobili po Apsirtu, bratu Medeje iz mita o Jasonu, Medeji i Argonautima.

23 Drago Gervais, čakavski pjesnik 1904.-1957.

24 Anzis karta: od njemačkog Ansichtskarten, razglednica.

Nedaleko od Opatije susrela se Učka, što se protegnula duž Kvarnera, s Ćićarijom, koja se ispružila put Tršćanskog zaljeva, do kojeg neće stići jer joj se prije padine zagube u nizini što su ih stvorile Osapaska reka, Badaševica, Rokava i Dragonja. I Ćićarija sa sjevera, baš kao i Učka na istoku, ne da dublje u Istru nezvanima.

Teško odvajam pogled od te smirujuće ljepote, no vrijeme mi je da krenem dalje. Neću još u grad kroz vrata iza mojih leđa, što ih zbog lučnog nadsvođa Kastavčani zovu Voltica. Na zaglavnom kamenu luka uklesana godina MDCCLXIX, a iznad isusovački grb, znamen da je Kastav svojedobno bio u vlasništvu isusovačkog reda. Tada je Voltica bila jedini ulaz u grad i njezina su teška drvena vrata zaključavana zalaskom sunca, a otključavana s njegovim prvim zracima. Prije nego što ću kroz njih zajedno s bučnim i nestrpljivim turistima, obići ću grad izvana. Želim proći ispod njegovih bedema, okružen mirom ladanja i mirisom cvata i zemlje. Oslušnut ću zujanje kukaca, fićuk kosa i brundanje tamo negdje neke kosilice ili motorne kopačice, dok se istovremeno s druge strane zidina odvija gradski život.

Put me vodi mimo gradske lože; nadstrešnice što počiva na nizu vitkih kamenih stupova. Na ložu, kao mjesta obavljanja svih gradskih poslova u srednjovjekovnim gradićima Istre, naići ću gotovo u svakom gradiću kroz koji ću proći. Ploča na ovoj kazuje da je sagrađena 1571. godine, a obnovljena 1825. godine i još je starica u odličnom stanju. Nastavim od lože nekim stepenicama, preko malog parkirališta mimo nekih skladišta puteljkom oko ruševnih zidina. Desno od njih suhozidima ograđeni minijturni vrtovi, polja i vinogradi. Obradene površine otete nepreglednom moru makije i krša. U vinogradima rastu malvazija, mejski, verđić i divjak. Kada dozriju na trsu, a zatim i u bačvi, dat će lagano, pitko autohtono vino, kastavsku belicu. Na Belu nedeju, prvu nedjelju u listopadu, na fešti koja traje gotovo otkad je Kastva, otvaraju se prve boce. Jer kastavska belica najbolja je kao mlado vino. Belica i njezina fešta spominju se u Kastavskom zakoniku iz 1400. godine. Korak po korak oko zidina i evo me na suprotnoj strani od gradskih vrata. Nenajavljeno preda mnom se ustobočila ruševina nekog ogromnog kamenog zdanja. Prvo joj ugledam samo jednu plohu pa mi se načas učini kao da gledam na scenu neke vilinske opere. Zapanji me svojom veličinom koja kao da ne pripada tom minijturnom prostoru. To je Cerkvina, ruina nikada do kraja sagrađene crkve. Gradili su je jezuiti, podsjeti me Horvatov putopis. Legenda kaže da se

srušila prije nego li je dovršena jer je nju i jezuite, što su nemilosrdno tjerali kastavski puk na tlaku, proklela udovica čija su djeca doma gladovala, dok je ona morala nositi kamen za gradnju. Kroz visoki zid nekadašnje apside probijen je ulaz u grad. Neću kroz njega ući u grad, već produžim niz šetnicu što kroz nisko istarsko raslinje vodi do stare karaule na nekadašnjoj granici s Italijom. U povratku desno od Cerkvine ponovno me gledaju zvonik i kula pred njime. Grad je nekada imao devet kula, a do danas ih je sačuvano šest. Ova je najsjevernija. Moram proći kroz Cerkvinu da bih došao do nje. Prije nego što ću konačno ući u grad, zastanem još na trenutak osmotriti i Cerkvinu i ruševne zidine i kulu i kuće što ih kroz onaj otvor vidim. Očaravaju me ta srednjovjekovna naselja razasuta Istrom od istočne do zapadne obale. Dovoljno su nalik jedno drugome da je besmisleno opisivati svako kroz koje ću proći, a onda opet toliko različita da je nemoguće ne spomenuti makar poneku osebnost svakog od njih. Sva su tipično gradinskog karaktera; kružnog oblika i utvrđena. S više ili manje sačuvanim bedemima, gradskim vratima, župnom crkvom, kojoj su zvonik i crkva najčešće razdvojeni, *posvađani s crkvom*, kako kaže Horvat, jednom ili više crkvice i kapelica sa zvonikom na preslicu, najčešće s lopicom ispred i glagoljaškim natpisima, ponekom gradskom ložom, uskim uličicama i kamenim kućama. Većina njih prema današnjim mjerilima niti su selo niti su grad. No, zbog urbane arhitekture i sadržaja pomirene s ruralnom okolinom, s pravom ih nazivamo gradićima. Malim i ponosnim sagrađenim na strateškim položajima po vrhovima brda, uglavnom na mjestima nekadašnjih prapovijesnih gradina Histra i Rimljana. Za mnoge legende kažu da su ih gradili divovi koji su nekada obitavali u Istri. A kada su gradiće naselili ljudi, divovi pobjegoše u šume. Tko zna hoću li kojeg sresti dok lutam Istrom?

Eto, sad ću konačno ući u prvi od njih. Prođem kroz tu pomalo sablasnu ruinu pa nekim skalinama i uskom uličicom što svaki čas mijenja smjer, zađem među kuće. Okruže me baladuri, skale i portuni. Kao da sam se obreo u nekom dvorištu iz kojeg će me svaki čas otjerati ljutiti vlasnik. A onda pronađem novu uličicu što vijuga i provlači se između sivih kuća kao kroz neki tunel i ona me dovede do zidina kojima grad završava. Kada bih i htio na tu stranu dalje, ne mogu, ne da mi litica na kojoj zidine leže. Uspentram se na poluruševnu Žudiku, onu kulu što sam je od Cerkvine gledao pa se okrenem prema vrhovima Ćićarije i Brkine. Prva je hrvatsko-slovenska, a druga slovenska planina. Između njih, nevidljiva s ovog mjesta, proteže se dolina,

što je razdjelnica Istre i kontinenta. Do ulaza u nju, zajedno će, penjući se Kastavštinom, željeznička pruga, kojom je putovao Horvat, stara cesta i nova autocesta. Prije nego li zađe u nju, ona se stara cesta razdvoji. Jedan će joj krak zajedno s prugom i nedovršenom autocestom ravno na sjever, a drugi dolinom zaobići Ćićariju. Od davnina tom se dolinom putuje. Njome je išla i stara rimska cesta od Pole preko Albone i Planone za Tergest. Njome će i autocesta što će jednom, kada bude izgrađena i na slovenskoj strani povezati Rijeku i Trst, dvije suprotne strane Istre i tako zamijeniti stare zavojite ceste kojima se danas putuje s kraja na kraj Istre. Iz doline Ćićarija se strmo uzdiže do svojih mnogobrojnih vrhova, a onda se na drugoj strani postupno spušta do ravnjaka što se protegnuo sivom pa onda i crvenom Istrom gotovo do mora. Precizno gledajući, Ćićarija i nije planina, već velika visoravan s bezbroj vrhova. Jedva da sam malo svrnuo pogled s te dvije planine, a već mi je usmjeren k moru. Pa putujem obalnom crtom pokušavajući u neprekinutom nizu vila i hotela odrediti gdje su Ičići iznad kojih je prijevoj što dijeli Ćićariju od Učke jer sutra ću preko njega.

Sa Žudike mi valja konačno onom zvoniku što ga stalno gledam i crkvi s kojom je u svađi. A oni su, kao i bedem uz njih, na samom rubu litice pa me put prema njima ponovno vraća uskim uličicama. Odjednom, nošen vjetrom nad grad, odnekud s Kvarnera, doplovi oblak. Sjena mu prekrila župnu crkvu sv. Jelene što stoji na najvišem dijelu kastavskog brijega. Još nekoliko skalina u sjeni oblaka i pred crkvenim sam tornjem. Između njega i crkve prostrana se terasa ustobočila nad liticom s meni već poznatim pogledom na Kvarner, Ćićariju i Učku. Novi je pogled onaj na krovove grada. Gusto zbijeni s dimnjacima što redom nose kape i šešire da im ognjišta štite od bure i juga, kao da se talasaju poda mnom. Svaka kanalica jedan je valić. Onaj oblak otplovi dalje i kao nekom čarolijom sunčeve su zrake njihovu tmurnu crvenu boju ponovno prelile zlatno žutim odsjajem. Na mom putu Istrom na tisuće će kanalica, kao mediteranski prepoznatljivog pokrova, tkati krovne pokrivače gotovo svakom starom krovu. Sidem s terase i krenem ravno prema Lokvini, glavnom gradskom trgu na kojem je kaštel, nekada dom kastavskih kapetana koji su upravljali gradom i Kastavštinom dok su bili pod Venecijom. Za pola sata lagane šetnje obišao sam gotov čitav gradić i preko Lokvine ponovo stigao do gradskih vrata. Od njih ću na drugu stranu obići i onaj dio grada što me je stalno pratio dok sam bio s druge strane bedema. Udarim ulicom što se

od Voltice pružila ravno prema Čitalnici, osnovanoj 1866. godine, kazuje ploča na zidu. To me podsjeti da Kastav ima svoje novine – Glas kastavski, što izlaze povremeno već 19 godina. No, ne moram u čitaonicu ili novinarnicu namjeravam li ga prolistati. Pa ni u kakvu gostionu kao nekad Horvat kada je zaželio pročitati Našu slogu, tada jedine istarske novine na hrvatskom. Sjest ću bilo gdje, *konektirati* svoj laptop na internet i otvoriti stranicu Glasa kastavskog, nekih dnevnih novina ili onu što sadrži sve brojeve nekadašnje Narodne sloge.

Šetnju Kastvom okončam ispijajući kavu na terasi do Voltice s vanjske strane zidina. Mjesto idealno za sređivanje dojmova. Jednim pogledom mogu obuhvatiti i Volticu i ložu i Kvarner što se ljeska ispod grana kestenova i turiste što pored mene žure ući u grad ili opijeni njegovim mirom s noge na nogu izlaze iz njega. Prelistavam na laptopu svibanjski broj Glasa kastavskog koji izvještava o izgradnji športske dvorane, proteklom pustu i kastavskim zvončarima, najavljuje ovogodišnju Belu nedeju i piše o Kastavskom zakoniku.

Natrag u Matulje vratit ću se drugim putem. Obilaznicom kojom sam iz Rijeke stigao u Matulje. Da bih se uključio na nju prije onog velikog odmorišta ponad Preluke, uvale kojom se Kvarnerski zaljev na sjeveru najdublje uvukao u kopno, moram od Kastva nizbrdo koji kilometar. Odmorište ima znakovito ime Vrata Jadrana. Njegov su vidikovac i kafić okrenuti moru. Parkirališta i benzinske crpke s obje strane ceste povezuje pješački most futurističkog izgleda. Nadvio se kao veliki okvir vrata nad sve četiri staze ceste pa me prolaz ispod i formom, a ne samo nazivom podsjeća na prolaz kroz neka vrata. Kroz njih na Jadran ulaze oni što dolaze cestom iz pravca Trsta ili Ljubljane. Uključujem se u onu kolonu koja izlazi. Među one što će onom dolinom između Ćićarije i Brkine put svojih domova na zapadu i one što će, kao i ja, put Istre. Dok kroz ta virtualna vrata izlazim s Kvarnera, istovremeno i ulazim u čaroban svijet Istre čija se obala tu odmah ispod odmorišta susreće s obalom Primorja. A onda ću opet na onom raskrižju, između Matulja i Voloskog, lijevo prema Matuljima, i eto me za tili čas na njegovom kolodvoru što se uspenrao gore pod Kastavštinu. Ostavljam auto na gotovo praznom parkiralištu. Prođem u nekoliko koraka do stepenica što vode na terasu nekadašnjeg svratišta Društva južnih željeznica. Nad njom natpis „Oštarija Štacion“. Okrenuta zgradi *štaciona* i moru što proviruje između davno zasađenih palmi prisjeća se prošlih vremena. Još dočekuje i ispraća vlakove što prolaze ispod nje, ali ne više i njihove putnike. Oдавно na njoj nema umornih konobara u tamnim

odijelima i snježno bijelim košuljama da užurbano služe pivom, špricerom, kavom, šabesom, soda-vodom ili limunadom svu silu naroda što čeka vlak koji će ih odvesti do Beča, Budimpešte, Ljubljane, Pule, Trsta, Venecije. Nema na njoj ni onih što danas putuju vlakom tek do Šampjana ili koje usputne stanice. Jer oni će na kolodvor ili s njega gotovo istovremeno s vlakom. Tako štacijon i oštarija što se po njemu zove izgubiše svoj prvotni smisao. Zato nekadašnje svratište i kolodvorska zgrada i djeluju napušteno. Iako je kolodvorska zgrada uniformirana kao i svaka druga javna građevina koju je širom carstva gradila crno-žuta monarhija, moram priznati da ima dušu. Dobila je još jedan kat od cigle u vrijeme Italije i od onda se na njoj i oko nje gotovo ništa nije promijenilo. Samo se u sada zapuštenoj čekaonici za one koje bismo danas zvali VIP putnici ili pripadnici jet seta još mogu naslutiti tragovi nekadašnje carske raskoši. A prugom što još uvijek Matulje povezuje s Ljubljanom, Zagrebom, Bečom, Venecijom, Zúrichom, Parizom ili Istanbulom danas jure neki drugi vlakovi. Njih odavno ne vuku parnjače, što na usponima dašću, a na usputnim stanicama dolijevaju im vodu ili toware ugljen. Vlakovi što ih vuku električne lokomotive prevoze uglavnom teret, a tek poneki putnike; đake, studente i radnike do granice sa Slovenijom i ponekog namjernika i dalje možda do Ljubljane. Gledam s perona na drugoj strani čovjeka kako prska vočke i s vremena na vrijeme me pogledava ispod oboda nekog smiješnog šešira. Uputim se do njega preskačući tračnice. Gledao me, veli, jer mu je bilo čudno što radim na pustom peronu u vrijeme kada nema niti jednog vlaka. Priča mi da je bio šef stanice onda kada je tom prugom prolazilo na desetke vlakova dnevno. Mogao si u jednom danu u Ljubljanu obaviti neki posao i vratiti se natrag isti dan. Danas toga više nema, kaže sa sjetom. Ako trebaš do Ljubljane, možeš se vratiti tek sljedeći dan. U penziji je, kaže mi na rastanku, već petnaestak godina, ali je ostao živjeti u stanu iznad oštarije koji je koristio kao željezničar. Da, između terase i kolodvorske zgrade nema više ni onih tračnica kojima je vozio tramvaj od Matulja do Lovrana. Demontirali su ih 1933. godine Talijani. Tračnice su završile na Siciliji, a tramvajska kola u Ljubljani. Pitam se što li se još promijenilo? Jesu li sela na Ćićariji nalik onima iz 1912. godine? Održava li se još sajam u Buzetu?

II.

DO ĆICARIJE

Putujući Krasom, da bi ponovo ušao u Istru na zapadnoj strani poluotoka, Horvat je sišao s vlaka prvo u Trnovo-Bistrici. Tu odmah poviše Matulja, a onda i u Svetom Petru na Krasu.

„U jednom me satu prebaci društvo južne željeznice iz Trnova-Bistrice u Sv. Petar na Krasu, gdje me pusti opet nekoliko sati čekat. Peron prepun internacionalnog društva.“

Nakon tog sata vožnje vlak je s druge strane Brkine, gore veće i strmije od Ćicarije. I ona se, baš kao i Ćicarija, protegnula od istoka prema zapadu. U Šentpeteru putnici za Pulu i Trst presjedaju. Drugim će vlakom do njih preko Divače jer onaj kojim su stigli do Šentpetera nastavlja putovanje za Ljubljanu. Taj će drugi dalje za Brkinom i Ćicarijom da bi tamo gdje Ćicarija postane niža i pitomija ponovno zašao u Istru.

Kranjske su planine ostale iza zadnjeg vagona i kroz spušteni prozor polako se uvlači miris mora. U Divači željezničari užurbano razdvajaju vagone u dvije nove kompozicije. Jedna će za Trst i Veneciju, a druga dalje put Pule.

Na zvižduk prometnika lagani trzaj, pištanje pare i uz škripu kotači se zakotrljaju. Prvo polagano i lijeno, a onda sve brže i brže klopavaju prugom. Evo ponovno Ćicarije. Stenjući i uzdišući vlak hrabro krene na zadnji uspon. Na drugoj će se strani doslovno sjuriti prema moru. Jer tu na prijevoju, u Zazidu, popeo se 520 metara nad more, a u zadnjoj stanici na svom putu bit će tek 4 metra nad njim. Pruga između Divače i Pule sagrađena je u prošlom stoljeću i sa svojih 116 kilometara prolazi cijelom dužinom Istre. Od Hrpelja koji je 491 metar nad morem, prve stanice na istarskom tlu, do posljednje u Puli nanizana su čak trideset i dva što kolodvora što stajališta, posve nalik jedan drugom. Tek skromni kućerci, kada je u pitanju željezničko stajalište u nekom selu. Niske prizemnice u nekom većem mjestu ili općinskom sjedištu, a jednokatnice kada se radi o kolodvoru u nekom velikom i važnom mjestu duž pruge. Građeni od klesanog kamena u maniri istarske graditeljske tradicije s austrougarskim

Matulji: Štacion

štihom. Uostalom, Monarhija uvažava tradiciju domicilnog graditeljstva pri gradnji javnih zgrada u Carevini.

Vlak pomalo zalazi u Küstenland. Na Primorskom je, reći će domaći. Negdje dolje zdesna Tršćanski je zaljev. „Evo kako jurimo na jug kroz šumu. Mada je sitna ipak - šuma je. Ta i mi smo mali bili, a narodna nas pjesma uvjerava, da su i naše mame male bile.... Da, šuma, ali podijeljena:ovamo desno crnogorica, onamo lijevo bjelogorica, a mi, pruga, vlak i putnici, jesmo međa, zabrana, da se ne svađaju ovi igličavi sa onim lisnatim drvetima. Pa i mimo livadica jurimo, a po livadicama su trešnje i obrane i neobrane, šljive i voćnjaci... Iz časa u čas mijenja se krajina. Lijevo još kako tako, ali desno – desno. Lijevo ostaju livadice, oranice, šume, ali desno:svaki čas nestaje ispod nas obzorje, kao da jurimo mimo strahovite bezdan, ili da smo u magli i oblacima, ili da jurimo planinskim grebenom, odakle se dolina ne vidi. To je mutan, polusvijetao dan i kriv. Tako do Herpelje, tako do Prešnice svaki čas, svaki čas: lijevo oranice- ma i oskudne - po njima zob, pšenica, raž, livadice pokošene i nepokošene, a desno naglo spuštanje tla.“

DO ĆIĆARIJE STO GODINA POSLIJE

Još stojim tog ranog nedjeljnog popodneva na početku lipnja naslonjen na ogradu opustjele terase nekadašnjeg svratišta, nad pustim parkiralištem što se protegnulo između svratišta i isto tako puste kolodvorske zgrade u Matuljima. Nigdje ni žive duše. I zadnji je od ona tri automobila, koji odavno ne nalikuju kočijama bez konja, koje sam zatekao kada sam stigao, otišao. Jedan vlak za Ljubljanu je prošao, do večernjeg je još daleko. Ne da mi se s terase. Osluškujem tišinu i razmišljam o sutrašnjem putovanju i susretu s Ćićarijom. Kada bih k njoj želio doslovno Horvatovim putem, morao bih na

jedan od ona dva vlaka što svaki dan prođu matuljskim kolodvorom u pravcu Ljubljane. Nakon manje od sata vožnje sići u Ilirskoj Bistrici, turističkom gradiću u Sloveniji, što se u Horvatovo vrijeme zvao Trnovo-Bistrica, pa sljedećeg dana nastaviti putovanje do Pivke, što se onomad zvala Sveti Petar na Krasu ili po domaći Šentpeter. Tamo sačekati vlak iz Ljubljane i njime krenut prema Istri. Sići u Divači, jer tim se vlakom dalje ne može. Potražiti neki prijevoz za Rakitović, prvo istarsko mjesto nakon Matulja u kojem je Horvat sišao s vlaka, i iz njega pješice krenuti Ćićarijom. Ali u proteklih se stotinu godina štošta promijenilo pa tako i način putovanja do Ćićarije. Razloga je tome više. Jedan od njih je nesumnjivo i tehnološki napredak u prijevozu ljudi. No, mom je naumu presudio onaj politički. On mi diktira pravac, a onda i način putovanja Ćićarijom, baš kao što je Horvatu željeznička pruga diktirala pravac i način putovanja. Jer politička slika Istre izmijenjana je još prije izlaska Horvatovog putopisa iz tiska. Tek okončan I. svjetski rat donio je pomicanje talijanske granice preko Istre na istok sve do Sušaka i Trsata. Dvadeset i sedam godina kasnije, završetkom onog drugog krvavog rata, granica se ponovo pomiče, ovaj put natrag na zapad, gotovo do Trsta, pa je tako, kojeg li apsurdna, prošla i kroz Goricu, gradić nad Trstom čiji su grofovi bili dugi niz godina vlasnici gotovo čitave Istre, podijelivši je na Novu jugoslavensku i Staru talijansku. I Ćićariju je tada granica podijelila. Doduše druga, ona međurepublička, na dio koji je pripao Hrvatskoj i onaj koji je pripao Sloveniji. Raspadom Jugoslavije i osamostaljenjem Hrvatske i Slovenije ta nekad međurepublička postala je državna granica. Preko Ćićarije prolazi njezinom dužinom, ostavljajući veći dio Hrvatskoj. Zbog nje kroz Rakitović, iz kojega bih trebao na Žbevcu, putnički vlakovi više ne voze. Istina, iz Matulja do Rakitovića bih mogao automobilom jednom od one dvije ceste što sam ih jučer sa Žudike tražio pogledom. Čak bih se dio puta vozio autocestama, Hrvatske i Slovenije. Pitam se samo kojom od njih da krenem sutra? Onom što je uspevši se Kastavštinom zajedno sa željezničkom prugom zaobišla istočne obronke Ćićarije i krenula za njom duboko u zaleđe Istre sve tamo do Postojne, gdje će se razdvojiti? Jednim će krakom prema Ljubljani, a drugim nakon što se provuče planinama što su joj se prepriječile na putu, skrenuti natrag prema Istri da bi se pred zapadnim obroncima Ćićarije ponovno susrela s prugom. Idući tim putom gotovo bih doslovno slijedio pravac Horvatovog puta.

Ili da krenem onom koja ide dolinom između Ćićarije i Brkine. Do nje je od Matulja kojih petnaestak kilometara. Prošao bih ih zajedno s prugom, a onda bi pruga produžila ravno, a cesta skrenula lijevo u dolinu. Prugu i onu cestu što se preko Postojne probila kroz planine ponovno bih sreo kod Divače. Od tamo bismo prema Buzetu putovali još malo zajedno, a onda, prije nego li se pruga sjuri ravno niz Ćićariju, obje će ceste sada kao jedna vijugajući krenuti zapadnije put doline rijeke Mirne. Otprilike na polovici puta do Buzeta treba obih skrenuti. Dalje za Rakitović mora se sporednim putima. Od njega do Bresta, iz kojeg se Horvat popeo na Žbevcu, jedan od vrhova Ćićarije sasvim je blizu. Horvat je taj put prešao pješice. No, danas je Rakitović u drugoj državi. Još ne tako davno to nije bio problem. Ali uvođenjem schengenskog režima na granici sa Slovenijom pred kojih deset godina nemoguće je prijeći iz Slovenije na hrvatsku stranu samo tako putem kojim je prošao Horvat. Jer schengenska zona podrazumijeva poseban granični režim između zemlje članice EU-a i one koja to nije. Nisam o tome previše razmišljao dok sam kod kuće planirao svoje istarske pute pa sada zapravo i ne znam mogu li ili ne kroz Rakitović na Ćićariju. No, neću ni pokušati. Ionako sam planirao lutati i dijelom Ćićarije kojim Horvat nije prošao pa ću odabrati drugi put kojim ću na Ćićariju. Istina, malo mi je krivo što već na početku svojeg putovanja mijenjam Horvatov pravac putovanja, ali budući da ću na Ćićariju u dva ili možda tri navrata, uvijek drugim putem, vidjet ću i onu Ćićariju koju Horvat nije vidio. Tako će mi promjena pravca putovanja za utjehu nadomjestiti zacrtano.

Sidim s terase svratišta i na poklopcu motora rasprostrem kartu (držat ću se tradicije na ovom putovanju pa neću koristiti GPS, tu suvremenu navigacijsku napravu) da još jednom utvrdim pravce kojima ću sutra. Karta je stara, gotovo raritetna, izdana 1946. godine pa me baš zanima razlikuje li se od stanja koje ću zateći na Ćićariji. Budući da sam ostao kod zamisli da kao i Horvat prvo obiđem Brest i popnem se na Žbevcu, sutra ću tunelom kroz Učku ravno za Buzet. Tako ću na Ćićariju krenuti odakle je Horvat svoje prvo lutanje njome završio. A sljedeći ću put do Ćićarije preko Matulja. A Rakitović? Do njega ću svakako, no sada još ne znam ni kada ni kojim putem. Složim kartu, bacim još jedan pogled na posvemašnji mir matuljskog kolodvora, dok Nero nestrpljivo trčkara oko mene kao da mu nije dosta današnje jurnjave. Noćas ćemo prespavati u Ičićima, a ujutro nas čeka Ćićarija.

Sjedamo u auto i krenem nizbrdo do onog raskrižja pod Matuljima, a iznad Voloskog kroz koji moram za Ičiće. Ali neću u njih ni onom gornjom cestom što bi me najbrže dovela jer zaobilazi uvijek prometni centar Opatije, ni onom srednjom što se spušta ravno u njega. Presjeći ću obje i spustiti se strminom prema moru sve do ulaza u Volosko, a onda ulicom što kroz Volosko i Opatiju vodi u Ičiće gotovo uz more. Do ulaza u Opatiju je jednosmjerna i uska. Uz njezin su lijevi rub parkirani automobili i u koje god doba dana njome prošao, sva su parkirna mjesta zauzeta pa imam osjećaj kao da se nikuda ne miću kada jednom ugrabe neko slobodno mjesto. Od njih do nogostupa na suprotnoj strani ostao je prolaz u kojem se mjestimično auto može tek provući. Iako svaki put prolazeći tom ulicom gmižem u koloni, svejedno uporno njome prolazim jer me podsjeća na ljeta provedena u Voloskom. Tada bi dane koji nisu bili za kupanje sva mularija Voloskog provodila sjedeći na zidiću uz tu ulicu i zabavljala se igrom brojanja automobila koji bi tek s vremena na vrijeme prošli iz pravca Preluke ili Opatije.

Između ulice i mora ispod nje stepenasto se penju kamene kuće najstarijeg dijela Voloskog. A od nje dalje sve do one gornje ceste za Opatiju uspinju se tek nešto novije. Nigdje novogradnje koja bi narušila taj davno utvrđen i uređen sklad kuća, uličica, baladura, skalinada, mandrača i mora. A onda mi se pred samim raskrižjem u kojem se moja uska jednosmjerna ulica spaja s onom srednjom, širokom, što će me kao dvosmjerna odvesti do Slatine, kupališta u centru Opatije i dalje za Ičiće, nasmiješi slobodno parkirno mjesto, istina ne baš previše veliko. Gotovo da ne povjerujem tolikoj sreći i to baš u vrijeme kada me je spopala glad. Na jedvite se jade uguram u taj ostavljeni prostor između automobila njemačkih i talijanskih registarskih oznaka. Bez dvoumljenja se odlučim glad utažiti u Ribarnici, zalogajnici, gotovo kulturno oštariji zanimljivog izgleda. U trećoj kući od onog zidića iz mog djetinjstva ulaz je u prostor u kojem je u staklenoj vitrini izloženo ono što se taj dan može dobiti za jelo, a iza nje u istom prostoru je mala pečenjara. Danas se nude incuni, pišmolji, raža izrezana na fete i škampi. Krumpirova i grahova salata i radič. Iza vitrine dvije vesele gospođe začas će spremiti odabrano na jedan od dva načina: ispeći na gradelama ili frigati. Jedna je od njih moja Zagorka pa se pozdravimo kao stari znaci. Na njezin savjet izaberem ražu i salatu od radiča, a za gušt malo bakalara na bijelo – uvijek je izvrstan uz fetu kruha obilno zaliven dobrim maslinovim uljem. Za popiti! Iako činim gurmanski i enološki grijeh,

naručim čašu terana. Volim to lagano istarsko crveno vino, naročito dok je još mlado. Kad je narudžba izrečena, potrebno je izaći i ostaviti mjesta drugima što već čekaju pred vratima i spustiti se vanjskim stepenicama do podruma. A one strme i visoke vode i dalje sve do mora. U majušnoj prostoriji pritisnutoj voltama, kao da je još sićušnija od one gornje, nekoliko je minijaturnih, ali masivnih drvenih stolova, stolica i klupa bez naslona. Sada samo treba naći slobodno mjesto i pričekati da stigne naručeno. U njoj uglavnom uvijek vlada gužva pa ponekad treba stajati pred ulazom i čekati da se oslobodi koje mjesto. Danas mi je Fortuna doista sklona jer je za onim jedinim većim stolom za kojim sjede domaći, poznati mi od ranijih dolazaka, jedno mjesto slobodno. Ostale je stolove zauzelo šaroliko društvo pa prostorijom bruje i talijanski i njemački i ruski. Dok uživam u jelu, napola slušajući razgovor što se vodi za stolom na mekoj i pijevnoj čakavštini s pregršt talijanskih riječi, o nogometu, turističkoj sezoni i ribarenju, razmišljam bih li se poslije ručka spustio stepenicama do obale popiti kavu u jednom od kafića oko mandrača ili krenuo dalje i negdje se putem okupao prije nego Sunce potpuno zamakne za Učku. Nekako mi se više dopala ona ideja o kupanju, iako je more u Riječkom zaljevu u ovo doba godine još prilično hladno zbog silnih vrulja iz kojih uvijek kulja hladna voda što se tko zna kojim rupama kraškog tla spušta s Ćićarije i Učke. Odlučim se ipak za kupanje i to na gradskom kupalištu što je zauzelo plitku šljunčanu valu odmah do ograde marine u Ičićima. Držim se malo podalje od ostalih kupaca zbog Nera. Kasno proljetno sunce još žari pa će mi malo plivanja biti pravo osvježanje. Hrabrih je malo, tek nekolicina od onog nevelikog broja koje sam zatekao na plaži žustro pliva, dok ostali leže ili sjede prepustivši se samo milovanju sunca. Nakon brzinskog kupanja i malo izležavanja na suncu još stignem i u kratku šetnju niz lungomare do lučice u Lovranu. Negdje putem, između Ičića i Ike, podalje od uređenih kupališta okupat će se i Nero. Volim proći tim Šetalištem cara Franje Josipa I., kako se lungomare službeno zove. Već dosta dugo, očito bez predrasuda, nosi ime omraženog cara kao spomen jednom vremenu svoje uzbudljive prošlosti. Tako je Liburnijska rivijera, barem što se tiče onog dijela Istre po kojem ću lutati, jedan od rijetkih dijelova gdje se imenima ulica, trgova ili parkova već dosta dugo prisjeća bez predrasuda na po mnogočemu kontroverznu i omraženu carevinu i kraljevinu koje više nema na karti Europe.

Opatija: *Lungomare*

S noge na nogu stignem kroz Ičiće i Iku u Lovran. Secesijske vile i hoteli u isto tako secesijskim parkovima što se spuštaju od ulice iznad šetališta do mora nisu ništa manje grandiozni od onih na opatijskoj strani. Na ovoj možda tek nešto više grmova lovora ukrašava parkove i dvorišta ili se nadvilo nad šetalište. Ta kako i ne bi, po toj mirisnoj mediteranskoj ljepotici Lovran je i dobio ime. Šetnju uz more završavam u lovranskom mandraču. Slikovita gradska lučica zavukla se u malu valicu stisnutu s tri strane kućama i ulicom, a s četvrte lukobranom u kojem je tek uski prolaz što vodi na otvoreno more. U njoj brodice doslovno natiskane kao sardine u škatuleti iz one tvornice u Iki čiji dimnjak odavno ne dimi jer je ribarstvo, tradicija ovih mjestašca nanizanih od Preluke do Brseča, već odavno zamrlo ustupivši mjesto daleko unosnijem turizmu. U lučici završavam svoju šetnju po lungomareu i strmim stepenicama uspnem se do glavne lovranske ulice. Prometna je jer je istovremeno i cesta što vodi duž rivijere uz more sve do Plomina i dalje kroz unutrašnjost do Pule. Gradski se autobus zaustavio na stajalištu i stvorio gužvu dok čeka putnike da izađu i uđu. Gotovo nepregledna kolona automobila vuče se iz oba pravca. Preko ceste ulaz je u najstariji dio grada. Još je rano, Sunce tek što je zamaklo za Učku ostavljajući svoje svjetlo na uzavreloj ulici pa ću učiniti đir kamenim uličicama starog Lovrana, prije nego li se onom glavnom ulicom vratim u Ičiće do automobila. A onda na spavanje.

Za razliku od Lovrana, Opatije i Voloskog, u Iki i Ičićima glavnu ulicu od mora dijele tek lungomare i žali na kojima su gradska kupališta jer su se strmi obronci Učke spustili gotovo u more, ostavljajući tako tek uski pojas ravnog kopna zbog čega je većina kuća sagrađena samo na strani ulice koja je nasuprot moru. Ika je okružila duboki zaljev s molom u sredini, koji od valova s juga čuva dugačak zemljani rt usred kamenite obale. Rt će iduće godine produžiti lukobranom i iza njega sagrađiti gradsku lučicu za barke, dok će molo uz koji odavno ne pristaju brodovi što su prevozili putnike iz Rijeke duž Liburnije i dalje služiti za dizanje brodica, kao vez pokojjoj ribarici i mladosti da s njega skače u more. Tek iza rta, prema Lovranu glavna se ulica odmaknula od mora pa je nekoliko vila zauzelo prostor i s njezine druge strane, spustivši svoje parkove tik do mora. Od mola na suprotnu stranu ulica će ponovno nad morem u drugi zaljev, do Ičića. U njima se stara gradska lučica sakrila iza lukobrana. Do nje veliko kupalište na koje se naslonila marina. Zadnje kuće u Ičićima, baš kao i u Iki, s obje su strane glavne ulice, a njihovi se perivoji naslanjaju

na one opatijske. Danas se veći dio Ike i Ičića uzverao strmim obroncima Učke sve tamo do Poljane, sela na Učki. To su uglavnom novogradnje i tek je pokoja među njima vila manje stara i manje raskošna od neke opatijske ili lovranske. Goleme kućerine s apartmanima što gledaju s visine na Kvarner zauzele su sve zaravni pogodne za gradnju. A kada je ponestalo zaravni, revni su građevinari minama i teškim buldožerima zagrizli planinu. Poravnali su gotovo svaku uzvisinu od Matulja do Mošćeničke Drage. Od mora iz Ike i Ičića strminom vodi i planinarski put za Učku. Pokoja stepenica pa kosina, pa niz stepenica, pa opet kosina i tako jedan sat do Poljane i još dva do Poklona. S vremena na vrijeme put prijeđe preko ulice što se serpentinama penje iz Ičića do Poljane i Veprinca. Koja dva kilometra njome uz sam rub guste šume istarskog hrasta, zaklonjena padinom Učke, stoji zagasito crvenom obojena kuća s 22 apartmana. Na trećem je katu minijturni dvosobni apartman s čijeg se balkona pruža veličanstven pogled na Riječki zaljev i dio Kvarnera. U njemu ću prespavati.

Novi je dan osvanuo ponovno sunčan, a bit će i vruć, najavljuje prognoza. Pravi je čas za odlazak u planinu. U meni i nestrpljenje i znatiželja dok vozim prema tunelu kroz Učku na putu za Čićariju. Iako sam iz Ičića do tunela mogao brže onom cestom što se od centra penje kao ulica do Poljane, 330 metara nad morem, iz koje bih začas stigao pred tunel, ja ću do njega naokolo. Zato sada i vozim onom gornjom opatijskom cestom prema Matuljima. Krenuo sam ne baš sa svitanjem, ali dovoljno rano, da se još za dana vratim u Ičiće. No, gužva na cesti već je počela. To su uglavnom domaći što odlaze na posao *va Riku* ili duž rivijere. Tek je pokoji među njima ranoranilac stranih registracija. Na onom raskrižju između Voloskog i Matulja valja mi lijevo. Još ću malo pokraj zadnjih opatijskih kuća, a onda i ja i cesta ostanemo sami. Ona desna usječena u stijenu Učke, šumovita. Lijeva, gola strmoglavila se prema moru. Vozim polagano spuštenog prozora uživajući u miru, mirisu i pogledu, dok Nero posve nezainteresiran za idilu oko sebe dremucka. Sada nam tek pokoji automobil žureći niz strminu dođe ususret. I što se više od raskrižja udaljavam i penjem prema tunelu, to mi se Cres slijeva sve više otkriva i sve dalje pred sobom vidim niz Liburniju što sada leži poda mnom, dok se Sinje more ovoaj put okupano tek izašlim jutarnjim suncem ljeska nježnim srebrnastim sjajem. Zaustavim se na neuređenom odmorištu uz cestu. S njega je zadnji pogled na Kvarner i otoke prije nego cesta krene dublje u Istru. Pred Rijekom nekoliko

mrko obojenih brodova čeka na sidru red za istovar u luci i jedan posve bijeli što s putnicima plovi prema Srednjim vratima put juga. A onda cesta opet naglo skrene i pogled mi na more kao zastorom nekim zastre šuma. Još se malo popne, pa se gotovo neprimjetno stade spuštati prema šumovitoj stijeni u kojoj je portal tunela. Skrivao se od pogleda gotovo do trenutka ulaska u njegovo tajanstveno podzemlje. Iako sam već visoko u brdima, zbog šume i onog pogleda na more što mi je sada za leđima, krajolik djeluje pitomo. Tunel je izgrađen 1981. godine i tada je sa svojih nešto više od 5 kilometara dužine bio najduži tunel u Jugoslaviji, pravo malo remek-djelo graditeljstva. Građen je novcem građana što je prikupljen prodajom obveznica i darovanjem.

Vožnja kroz utrobu Učke pomalo je mistična baš kao što treba biti u zemlji *štriga* i *štriguna*. Na izlazu me osupne slika posve drugačijeg krajolika. Ovaj je i surov i lijep istovremeno i vilinski nestvaran! Gola, potpuno okomita stijena uzverala se preko ceste uvis, prepriječivši joj prolaz, pa je i kroz nju morao biti probijen tunel. Lijevo se litica sunovratila u duboki kanjon, a ni desno se zbog stijena nema kuda. Zbog male udaljenosti između izlaza iz jednog tunela i ulaza u onaj drugi, čini mi se kao da stijena ispred mene dotiče samo nebo. Tunel kroz nju, zapravo kratak tunelić, više mi liči kakvom slavlolu, što su ga zajedno podignuli priroda i graditelji slaveći ljepotu unutrašnje Istre i trud i umijeće onih što su kroz te stijene proveli cestu. Sunce, još nisko, ostalo je s druge strane Učke i sjene su dugačke pa na cesti među stijenama vlada polutama. Ispred mene ulaz u još jedan kratak tunel, a na njegovom drugom kraju vidim suncem obasjana brda. Odmah do izlaza vidikovac s kojeg puca pogled na oble brežuljke središnje Istre što se baš kao i more s one druge strane Učke prostiru gotovo u beskraj. Stijene što me gledaju zdesna nadvite nad prostrane travnate padine Ćićarije i brežuljci ispred podsjećaju na jedan drugi krajolik, iako manji ništa manje skroman. Lijevo se Učka strmoglavlila u onaj kanjon čijim me je rubom provela cesta nakon izlaska iz tunela. To je Vela draga. Intrigantni prirodni fenomen nastao pred 140 milijuna godina.

National Geographic je u nedavno objavljenom članku uvrstio Istru među 12 najuzbudljivijih destinacija u svijetu i stavio je uz bok netaknute prirode Afrike, Novog Zelanda, Grčke, Perua, Paname, Pittsburgha i Belfasta. U članku autor kaže da Istra podsjeća na Toscanu s daškom habsburške prošlosti. Ja Toscanom, nažalost, nisam putovao pa ne znam koliko ova zemlja tartufa, malvazije i maslinovog ulja što leži ispred mene liči na nju. No, ono što

sada vidim desno i ispred sebe podsjeća me na kraj oko Lobora u Hrvatskom zagorju.

Cesta se od tunela spušta zavijajući lijevo prema vijaduktu što se protegnuo na vitkim bijelim stupovima između dva vrha preskočivši udolinu između njih. Preko njega vodi put u srce Istre i dalje na jug. Onim kojim ću ja na njezin zapad desno je, skriven je negdje među bregovima.

Putokaz najavljuje skretanje za parkiralište s kojeg staza vodi put Vele drage. Toliko sam puta prošao mimo njega, a nikada nisam i stao. U sjećanju mi kucka da je odvojak neuočljiv pa vozim polagano pazeći da ne propustim skretanje. Straga me gotovo zajahao nestrpljivi vozač crvene Alfe. Puna je crta i ne može u svojoj suludoj trci naprijed. Jesam li zato prošao mimo skretanja ili je doista tako neuočljivo? Spustim se još malo do mjesta pogodnog za okretanje pa ponovo uzbrdo. Eno ga! Ostavljam auto na nevelikom parkiralištu na kojem su još dva automobila. Od njega poučna je staza krenula prema rubu kanjona. Prvo kroz niski nasad, očito ne tako davno posađenog istarskog bora, a onda polako zalazi u sve dublju makiju i nisku šumu. Zvukovi jurećih automobila što dopiru s ceste svakim mi korakom postaju sve tiši, kao da uzmiču posvemašnjoj tišini što se spušta niz stijene i proplanke Učke. Zrak nad kamenom već je ustreperio od topline, iako je do podneva još daleko. Ni daška vjetra što bi sa sobom donio planinsku svježinu s vrha Učke. I posljednji je zvuk s ceste utihnuo. Nakon desetak minuta hoda tišinu prvi prekida Nero. Njegov retriverski njuh nanjušio je nekog tko nam dolazi ususret. Prije nego što ugledam trojicu, do mene stignu isprekidani glasovi. Mimoilazimo se na uskoj stazi. Ja njima *dobro jutro*, a oni meni uljudno *bon giorno*! Stariji gospodin i dva mladića nastave uzbrdo, a Nero i ja laganom nizbrdicom. Opet smo sami, okupani tišinom. Staza vijuga od jedne ploče s informacijama o Učki i Veloj dragi do druge. Pričaju priču o sudaru afričkog i europskog kontinenta i uzdizanju Učke i Dinarida nakon tog sraza iz velikog oceana. Pričaju i o životinjskom i biljnom svijetu. O 27 vrsta sisavaca koji tu obitavaju, među kojima se sve češće susreće i medvjed. O surom orlu koji se gnijezdi po vrletima parka i o bjeloglavom supu s Cresa što često nadlijeće vrhove Učke i Ćićarije. O bukovoj šumi koja se kao usamljeni otok uzdigla nad submediteranskim raslinjem što je obraslo obalu. U parku sam prirode što se prostire na 146 km² i obuhvaća dijelove područja grada Opatije i općina Matulji, Lovran, Mošćenička Draga, Lupoglav, Lanišće i Kršan. Tako i Vela draga u općini Lupoglav i susjedni joj vrh Veliki Planik u

općini Lanišće, tamo s druge strane ceste na Ćićariji, pripadaju Parku prirode Učka.

Makija i s njom staza stignu do samog ruba kanjona i stadu se strmije spuštati. Dalje neću. Oduzet će mi previše vremena, a ni obuća mi nije primjerena. Vratit ću se još jednom Veloj dragi. Plan mi je s donje strane ući u kanjon.

Još od izlaza iz tunela gledam Ćićariju zdesna. Kao da se strmoglavljuje preko strme litice kao nekog ruba na cestu pod njom. Uz rub se zaredala sela i naselja: Dolenja Vas, Sveta Marija, Semić, Lupoglav, Roč, Slum, Buzet, Sveti Martin, Črnica. Neka iznad, visoko iza litice, a druga su se pak stisnula pod njom. Ispred mene još sakriven od pogleda je Lupoglav. Pod njime cesta za središnju Istru skreće lijevo, a moja će produžiti duž obronaka Ćićarije. U Buzetu ću s nje na onu planinsku za Brest. Onu kojom je Horvat hodao spuštajući se s Ćićarije u Buzet.

Vela draga: Vertikale

III.

PO ĆÍĆARIJI

„Ćićarija zove se i Bijela Istra kao što se onaj pojas niže zove Siva, a dalje na jugozapad, i jug Crvena Istra. Ta dioba ima svoju osnovu u boji tla: Ćićarija je vapnenački kras i jer je vapno bijelo i ovaj dio Istre se zove po boji vapna. Ipak je Ćićarija beskrajno sivo kamenito more. Popnite se na Žbevicu poput mene i – vidjet će te. Kako ima vrlo malo zemlje ratarske u Ćićariji (8,5%), a između kamenja niče uvijek nešto nove trave, koja nije niti za košnju niti za žanje: čovjek koji hoće ovdje da živi, mora biti pastir. Teritorija za stočara ima ovdje preko polovice (52,5%), dočim je ostalo šuma i sasvim neplodno tlo.“ Ćićarija je oduvijek, baš kao i čitava Istra, bila ubav i siromašan kraj. Na njoj se preživljavalo od ovčarstva, skromnog ratarstva i proizvodnje drvenog ugljena. Krbun se proizvodio u *krbunicama* ili *kopama*, svojevrsnim jednokratnim pećima u kojima uz strogu kontrolu zraka sagorijeva i do 40 prostornih metara drva, najčešće bukovog, obloženog s vanjske strane lišćem i blatom. Budući da postoje dva načina potpale, od podnožja ili od glave, konstrukcijski su se peći razlikovale. Proizvodnja karbuna bila je nekada vezana uz proizvodnju i obradu metala. Danas se ugljen proizvodi isključivo za potrebe turizma ili preciznije za potrebe gastronomije.

Silazili su s nje Ćići stoljećima prodavajući ugljen po tržnicama Trsta, Rijeke, Pule ili goneći ujesen svoja stada ovaca na zimsku ispašu na jug sve do Pule. U govoru istarskih Talijana *Ciccio* je bio naziv za slavenskog seljaka u Istri. No Ćići, Ćiribirci ili Istrorumunji su zapravo mala etnička skupina što je počela naseljavati Ćićariju i područje na sjeveru Čepićkog polja krajem XIV. stoljeća. Sa sobom su donijeli i svoj govor koji se do danas zadržao na području Ćićarije u Žejanama, glavnom naselju Istrorumunja i u Šušnjevići na sjeveru Čepićkog polja: *Nigdir na svitu, num ra fikâ ši ân Žejân. Nigdje na svijetu ne bi mi bilo kao u Žejanama*, kažu Ćići na svom istrorumunjskom, Rumunjima kao i nama posve nerazumljivom.

Vlak stenje, dahće uspinjući se strminom. „Sad ćemo sjeći čički Kras: evo na lijevo klisurasti vertikalni uspon, a ispod vrha od bure zaštićeno hrašće, komad kultivirane zemlje, po koja osamljena kućica, a nadesno kamena kraška poljana sa naslućenom pješačkom stazom, po kojoj bi mogao putnika pratiti čitav sat hoda.“ Na vrhu je. Nizbrdo će brže i veselije.

„Onda - vlak stane, virnem kroz prozor: Rakitović! Protrnem, uzbunim se, iznenadila me moja konačna postaja Rakitović. I-sad-pođimo u Čićariju!“ Prvo uzbrdo do Bresta, pješice naravno. „Seoce je u neku ruku uznemireno zbog mog posjeta. Šta će biti? Čovjek, gospodin s kišobranom i malim kofrićem, u koji ne bi ni dva mačka strpati mogao...“ Visoko je! No, još je više Žbevnica, ono brdo povrh njega. „Tu pod Žbevicom ima jaki izvor vode žive-velika rijetkost na Krasu. Ljudi iz Bresta bili su ponosni na svoje vrelo, dok nije došla željeznica i- hop!- uzela vrelo žive vode ljudima iz Bresta.“

PO ČIĆARIJI STO GODINA POSLIJE

Horvat je Čićariju doživio kao usamljenu ljepoticu pa sam je i ja već i prije nego li sam k njoj krenuo u mislima tako prisposodio. Kada sam prošle zime započeo raditi na putopisu, postavio sam na radni stol i reljefnu kartu Istre. Čićarija mi se na njoj činila nekako izdvojena i usamljena. Možda su taj dojam izdvojenosti odavale ceste što je doslovce opasuju, na karti označene gotovo vrištećom crvenom bojom. Kao da je njima uokvirena i tako izdvojena od okolnih planina, brda i uzvisina. A možda mi se čini izdvojena zbog brda i dolina što se Istrom pružaju od sjevera prema jugu, dok se ona kao za inat pružila od istoka prema zapadu. Ili dojam izdvojenosti stvaraju: ona planina iza nje tamnije obojena, jer je viša i strmija, ravnjak ispred, obojen svjetlije, jer je niži i nježnozeleni jezičci riječnih dolina što se lepezasto zavlače među njezine

obronke. Dojmu usamljenosti pridonosi tek tridesetak malih i raštrkanih naselja i zaseoka na tom velikom prostoru od kojih su mnoga, vidjet ću to putujući njome, gotovo napuštena. Poprečnih putova preko nje u središnjem, nepristupačnom i pustom dijelu nema, pa i to naglašava njezinu usamljenost. Tek na krajnje istočnom i krajnje zapadnom dijelu prelaze preko nje puti zajedno sa željezničkom prugom. I doista je velika. Trideset i pet kilometara duga i ponegdje šira i više od deset.

Dok se vozim duboko ispod onog kamenog ruba, cestom što od Kvarnera putuje u Tršćanski zaljev, Ćićariju vidim kao nepregledno područje čas livada, čas šuma, čas kamenih litica kojima nasuprot, slijeva dolje, promiče Boljunsko polje, pa brda, pa Ročko polje, pa brda, pa dolina Mirne, pa brda. Uskoro će i Buzet. U njemu ću desno planinskom cestom za Brest. Još od izlaska iz tunela gledam u to, kako Horvat kaže, *beskrajno sivo kamenito more*. Penjući se sada Ćićarijom zapitam se nisu li joj vrhovi: Žbevnica (1014 m) nad Brestom; Gomila (1026 m) i Mocvila (1064 m) nad Rašporom i Račjom Vasi; Orljak (1106 m) nad Podgaćama i Lanišćem; Županji vrh (1138 m) iznad Burgudca i najviši među njima Veli Planik (1272 m) koševi na jarbolima brodova s kojih mornari za gvardije osmatraju ili su pak otoci razasuti tim beskrajnim kamenitim morem? Ili je kako kaže Elio Velan ²⁵ doista *Istra brod u moru, a Ćićarija je njegovo sidro*. Sidro što drži taj ogroman brod usidren uz kopno da ne otplovi onim plavetnilom što se skriva iza obzora. Još nisam pravo ni zašao u Ćićariju, a već sam shvatio da je ona istovremeno sve to! I usamljena i uspavana ljepotica koju rijetko tko posjećuje, i beskrajno kameno more i sidro što drži Istru. I da ono što se od vremena Horvatovog lutanja zasigurno na njoj nije promijenilo je njezina iskonska ljepota. *Ćićarija je strahovito lijepa i uznemiruje me u duši*.

Na početku se još blago uspinjem obroncima Ćićarije prema onom rubu, zajedno sa željezničkom prugom. Za nama je krenula i državna granica. Nakon kojih desetak minuta vožnje od raskrižja u Buzetu kratki je odvojak za granični prijelaz što vodi u susjedni Rakitović. No, ja ne mogu preko njega. Namijenjen je samo stanovnicima Buzeštine i onima s druge strane granice da bi mogli do svojih njiva i polja što su ostale s jedne ili druge njezine strane. *Kunfin* će lijevo od nas još malo zajedno s nama, a onda skrenuti duž Ćićarije

25 Elio Velan, novinar Glasa Istre.

Slum: Što je starije?

i na njezinom istoku preći preko one doline što sam je jučer pogledom tražio sa Žudike. Moja cesta pređe prugu što je još od Lupoglava uvijek tu negdje. Pruga će ravno, a cesta se još malo popne pa zađe za onaj rub ostavivši pogled na Buzet s druge strane. Iza ostade i šuma i cesta sada vijuga prostranim i pustim planinskim livadama zalazeći sve dublje u Ćićariju. A onda livade ustuknu pred sljedećom šumom. Tu ću nakratko skrenuti sa svog puta za Brest. Odvojak desno odvest će do Sluma, sela okruženog šumom, kao da se u nju sakrilo. Iako mu je vreva velikog cestovnog raskrižja u Buzetu gotovo nadohvat ruke, u Slumu vladaju spokoj i tišina s onih livada i šuma. Kao da sam miljama udaljen od Buzeta. Slum je na kraju puta i dalje se može tek poljskim putima. Gledam tih nekoliko kamenih kuća duž ceste što vodi kroz njega dok stojim sa stražnje strane robusne, ali skladne crkvice sv. Mateja iz XVI. st. Odmara se u hladu stoljetne lipe čije je deblo od starosti postalo šuplje. Lipa je, kažu, jedno od najstarijih stabala u Istri. Vjerojatno je puno starija i od crkve jer stari zapisi bilježe da je „crkva sagrađena pokraj velike lipe“. Preko puta lipe, pomalo na osami napuštena katnica. Mora da je nekad davno bila škola. Na staroj joj kamenoj fasadi izbljedadili grafiti iz doba poslijeratne obnove, što smo ih tada zvali parolama. Još se može pročitati ona pisana najvećim slovima: „Živio drug Tito“. Odlazeći iz sela prođem pored spomenika borcima sela i okoline palim u narodnooslobodilačkom i antifašističkom ratu. Vraćam se na cestu za Brest, pun iščekivanja. Uz put još jedan spomenik, poginulim partizanskim kuririma. Svuda po Istri bezbroj je takovih spomenika. U svijesti istarskog čovjeka duboko je usađena uspomena na partizane i borbu za oslobođenje. U ovo doba dana prometa gotovo da i nema. Mimoišao sam se tek s dva osobna automobila i malim autobusom, onim u koji stane dvadesetak putnika. Na prednjem mu staklu oznaka školskog autobusa. To on vraća djecu Ćićarije iz škole u Buzetu. Pred Brestom me prestigne miješalica cementa. Negdje se na Ćićariji gradi. Prve se kuće Bresta pojave desno iznad ceste. Još jedna, desna serpentina i onda ravnina kroz selo. Brest me dočeka okupan podnevnim suncem. Znan je po svom izvoru vode pod Žbevnicom, zadnjim vrhom na hrvatskoj strani Ćićarije. Čini mi se da se svako mjesto na Ćićariji stisnulo pod neki svoj vrh. Znan je i kao mjestašce s najmanjim zvonikom u Istri. Kada je onomad za austrijske vlasti s njegovog izvora uzeta voda za potrebe željeznice, selo je zauzvrat dobilo crkvu sv. Trojstva. No, ugovor nije predviđao i gradnju zvonika pa su ga mještani morali sami sagrađiti. Skroman kraj, još skromnija

sredstva pa i zvonik ispade skroman, niži od crkve – svega nekoliko metara visok. Između četiri nezgrapna betonska stupa dva zvona pod krovom. Oko crkve malo je prostora pa zvonik smjestiše pred ulaz u crkvu. Kao i sva mjesta na Ćićariji u srednjem vijeku i Brest je pripadao Akvilejskoj crkvi. Kasnije je pripao grofovima Goričkim. Pod mletačkom vlašću bio je dio rašporskog područja, čiji je kapetan stolovao tu na Ćićariji u nedalekom Rašporu.

Lokomotivama, što još i danas usprkos svojoj golemoj snazi dahću dok se prugom nedaleko od Bresta penju Ćićarijom, voda sa Žbevnice više ne treba. No, ostala su postrojenja stare vodospreme. Tragično je, zapravo, da selu danas treba manje vode nego u Horvatovo doba. Jer tada je Brest brojio dvjesto i šezdeset stanovnika, a prema popisu iz 2001. u njemu živi svega četrdesetak ljudi. Živalj mu se rapidno smanjivao od 1931. godine. Stoga je i u njemu mnogo napuštenih kuća. Jedne su ruševne. Vlasnici su im poodavno poumirali ili se zauvijek iselili u bijeli svijet trbuhom za kruhom. Druge imaju čvrsto zabravljene škure na prozorima i vratima najčešće zeleno oličene. Njihovi su vlasnici sišli s Ćićarije živjeti na obalu ili u neko veće mjesto u unutrašnjosti i tek se vikendom i praznicima vraćaju djedovini. A onda će se možda jednog dana vratiti da starost provedu u miru i tako sačuvavši za pokoljenja što dolaze kamene kuće, šterne i brajde svojih nonića i očeva. Tek su na ponekoj škure raskriljene, znak da u njoj netko živi.

Usud Bresta je usud mnogih zaseoka, sela i gradića kroz koje ću proći putujući Istrom.

Uz put prema vrhu Žbevnice, na pola sata hoda do njega, mala je brvnara – sklonište planinarskog društva iz Umaga. A na vrhu me dočeka velika livada, kamena kupola, prekrasan pogled i antenski stupovi, simbol novog tehnološkog doba, što sve više i nemilosrdno prisvaja posljednje oaze one iskonske Istre iz Horvatovog vremena. Zrak je kristalno čist, nebo jasno plave boje i pogled mi seže sve do slovenskih Alpa i Dolomita.

Žbevnica me se zaista dojmila. Razmišljam o tome dok se spuštam natrag u Brest. Iz njega ću dalje za Vodice. A one su pod Gavičarkom, još jednim od vrhova Ćićarije. I lijevo i desno od Gavičarke još je vrhova. Nanizani su kao neki bedem u središnjem dijelu Ćićarije i u nekom svom ritmu prvo rastu u visinu od najnižeg, Malih Vrata na zapadnoj strani, prema najvišem, Glavičarki nad Vodicama. A onda im se visina sa svakim sljedećim smanjuje

do Cerovica, najnižeg vrha na istočnoj strani, tvoreći tako i prirodnu granicu sa Slovenijom.

Cesta od Golaca, koji je danas na Slovenskoj strani, do Vodica sagrađena daleke i burne 1848. godine bila je prva cesta koja iz unutrašnjosti vodila prema Istri, zatvorena je za redovan promet od kada je schengenska granica stigla na granicu Hrvatske. Danas njome mogu tek oni što tu stalno žive. Propustio sam ovog svibnja susrete u Rakitoviću. Zadnjeg dana u svibnju dan je otvorenih granica pa je cesta preko granice bila otvorena za sve namjernike. Mogao sam tada u Rakitović. Ovako ću iz Vodica natrag ponovno kroz Buzet.

Sunce je zašlo za ona brda što su krenula dalje s Ćićarijom prema prostranoj nizini koju je na zapadu Istre stvorilo porječje Mirne i rječica što utječu u Tršćanski zaljev i suton se lagano zakotrljao niz padine Ćićarije i Učke kada sam stigao natrag do ulaza u tunel kroz Učku.

Brest: *Skromnost*

IV.

BUZEŠTINA

Horvat se iz Sluma u bogatu zelenu dolinu u kojoj teče Mirna, najveća istarska rijeka spustio pješice. *„Sada znam, kako je to bilo. Ovamo u buzetsku nizinu sa onog ćićkog oštrog ruba upravo sam sletio“*. Buzet je kao dva grada u jednom. *„Još sa visokog onog ćićarijskog ruba vidjeh Narodnu Poljanu pod Buzetom, bijele nove zgrade: školu hrvatsku pučku, a do škole poredali se domovi učiteljski. To je podnica istokračnom trokut u k tome dvije do tri kuće i evo gotovi smo sa Narodnim Poljem. Ovo lijepo polje kupljeno je za nekih dvadeset tisuća krunica od jednog Talijanca. Krivudavi i tajnoviti su putevi bili, kojima se moralo ići i obilaziti, da se ne dosjete Talijanci ovi gore sa humka, u koje svrhe se to polje kupuje. Koliki se negdje bijes rodio u srcu neprijatelja našeg, kad je Posujilnica, koja ima svoju centralu u Ljubljani, sjela na to krasno polje, kad se počeo graditi Narodni Dom – a polje prozvalo Narodnim Poljem!“* U Buzetu je Horvat noćio. *„Tu ispod Buzeta-Pinguente - malog gradića, što kruni do trideset metara visok laporasti humak – tu eto na ‘Narodnoj Poljani’ u ‘Narodnom Domu’ udarih tabor.“*

NA BUZEŠTINI STO GODINA POSLIJE

Evo me opet onom cestom što od tunela kroz Učku vodi za Buzet. U Lupoglavu sam još u središnjoj Istri. Pomalo neugledno općinsko središte razvučeno duž ceste i željezničko čvorište šćućurilo se pod onim kamenim

rubom kojim završava Ćićarija. U njemu se sastaju Horvatova pruga i ona što je obroncima Učke u Lupoglav stigla iz Raškog kanala. Do Buzeta imam još šesnaest kilometara. Putem ću negdje preći nevidljivi *kunfin* i zaći iz Pazinštine u Buzeštinu. Kroz Buzet sam samo prošao kada sam se ono penjao na Žbevnicu. Sada ću i njime i okolinom mu u potragu za Horvatovim sličicama. Još dok sam planirao putovanje odlučio sam da se kao i Horvat tu negdje *utaborim*. Čuo sam da Kotle treba vidjeti jer su po svemu jedinstvene i to me ponuka da upravo njih odaberem za svoj trodnevni tabor. Odavno napušteno selo u dubokoj kotlini uz rijeku Mirnu od nedavno su oživjeli oni željni, barem nakratko, povratka iskonu. Vođen prvim putokazom za Hum, od kojeg bih začas trebao biti u Kotlima, skrenem prije Roča lijevo na neku usku i zavojitu cesticu, gotovo puteljak. Redaju se uz njega zaseoci kamenih kuća od kojih su opet mnoge napuštene i zapuštene. Čas se strmo uspinjem na neki od bezbroj brežuljka pa se onda strmoglavljujem u sljedeću dolinu. Put je toliko uzak da se najčešće ne mogu mimoći s vozilom koje mi dolazi ususret. Može li nešto biti istovremeno i zastrašujuće i nevjerojatno očaravajuće, pitam se gledajući krajobraz kroz vjetrobransko staklo automobila, dozvolivši si zbog te uske i zavojite cestice što se zapravo neprestano gotovo neprimjetno spušta između brda u neku kotlinu tek pokoji pogled lijevo ili desno. Otkako sam krenuo Horvatovim putima prvi sam se put zapitao nisam li možda odabrao pogrešno prijevozno sredstvo za landranje Istrom? Ispostavilo se da ću si kasnije to pitanje vrlo često postavljati.

Vožnja tim puteljkom umjesto cestom kroz Ročko Polje, na koju sam izašao tek pred Humom, uzrok je da mi je razgled Aleje glagoljaša koja se proteže duž nje ostao za povratak. Jer sam, umjesto da onomad skrenem, trebao produžiti prema Buzetu do Roča i tek onda skrenuti za Hum. Tako bih prošao i Alejom glagoljaša i do odvojka za Kotle stigao cestom normalne širine. No, ne bi mi zbog viđenog žao, zaključio sam kada sam se pred Humom ponovno dočepao široke ceste. A i tako ću uskoro ponovno s nje na uski zavojiti puteljak što će me gore-dolje kroz šumu i polje tik-tak dovesti u Kotle.

Iako sam iz jednog prošlogodišnjeg napisa u tjednom prilogu Jutarnjeg lista i internetskog portala saznao što mogu očekivati, ono što sam ugledao kada sam u Kotlima izašao iz šume pred drveni most što premošćuje Mirnu nadmašilo je sva moja očekivanja. Ona banalna i pomalo ofucana fraza o raju na zemlji bila bi više nego primjerena za ocjenu tog prvog dojma. Već i

samo putovanje dovde, kroz kraj u kojem se smjenjuju čas tamne i tajanstvene gudure što izazivaju istovremeno nelagodu i ugodu za oko i dušu s idiličnim cvjetnim livadama nježnih pastoralnih boja, nagovješćuje putovanje do nekog drugog, pomalo nestvarnog i boljeg svijeta. Negdje usput između Huma i Kotli izvire Mirna. Do sada skrivena pojavi se iznenada meni slijeva iz šumarka što mi prati put, mirna i plaha, baš kako joj ime kaže. A onda se tu, preda mnom, raširi. Preskoči prvi kamen što viri iz plitkog korita pa poteče brže između dva veća, stvori malo jezerce, spusti se niz neki stjeničak koji tek neznatno viri iz sve dubljeg korita i zađe pod most. Pod njim od nevinog curetka začas postane neukrotivo djevojče. Projuri ispod mosta, sunovrati se niz stijenu, razdvoji na nekoliko brzaka što oblikuje među bijelim stijenjem prvo pa odmah sljedeće jezerce, a onda još jedno, svako posve nalik kakvom kotlu. Zastanem na trenutak na mostu. Uzvodno obala niska i pitoma. Nizvodno obrasla neprohodnim gustišem pretvara se u kanjon kroz koji se Mirna hučeći probija put mora. Ne mogu je pogledom daleko otpratiti. Ne da mi okuka. Na pola puta od mosta do nje Mirna se sruči preko kamenog praga, očito visokog jer do mene dopire snažan huk. Iza vodopada, duboko dolje, malo mirno kotlasto jezerce nježne zelene boje kao da poziva: dođi i zaroni u mene. Po tim je kotlastim udubinama selo koje me odmah iza mosta nježno primi u svoj kameni zagrljaj dobilo ime. Puteljak do mosta prekriven asfaltom, dalje kroz selo tik uz onaj kanjon ide bijeli kameni da selu sačuva izvornost. Sve su kuće u njemu s lijeve strane puteljka. Tek je jedna desno pretvorena u oštariju. Mala terasa pod pergolom s par stolova nadvila se nad Mirnom, kao da je izrasla iz kanjona. Nedjeljno je popodne sredinom proljeća i selom se mota tek nekoliko posjetitelja. U kući prvoj do mosta, obnovljenoj katnici, širom otvorena vrata. Na njima postariji čovjek prodaje bisku, medicu i grapu. Raspitam se kod njega, onako iz auta, za gospođu Pamelu, domaćicu od koje trebam preuzeti ključeve kuće u kojoj ću se utaboriti dva dana. Tako sam dogovorio internetom s vlasnikom u Rijeci. „Gore je u selu, samo je pozovite“, dovikne mi s onih svojih vrata njezin muž. Njih su dvoje starosjedioci i povremeni stanovnici odavno napuštenog sela koji sada žive u Buzetu, ispričala mi je nešto kasnije gospođa Pamela.

Puteljak se lagano penje kojih stotinjak metara, pored ogromnog kamenog zdanja kojem se očito davno djelomično urušio krov. Zapravo su gotovo sve kuće u selu neobično velike i prije primjerenije kakvom gradiću

Kotli: Kotao

nego li selu. Takva je i ova u kojoj ću boraviti. Dugačku nešto nižu katnicu svježije oličene fasade u bijelo koju od stražnje strane one ogromne, za koju sam kasnije saznao da je nekada bila škola, odvaja puteljak obrastao travom. S prednje joj strane, pak, uski puteljak nasut tucanikom tvori uličicu s još jednom sličnom kućom, a slična nasuprot. S puteljka se ulazi u apartmane. Moj je broj 4. Prostrana dnevna soba s *ognjišćem* i kuhinja, sve u jednom. Izlaz na stražnju stranu, pred kojim je mala terasa zaklonjena vanjskim stepenicama što vode do malog balkona s pogledom na stražnju stranu one ruševne kuće. Zavojite drvene stepenice za kat i WC. Na katu dvije minijaturne sobe, kupaoonica i izlaz na onaj balkon. Stupim na njega zanesen slikom sela, prirode i kućom i sam sebi obećam da ću se ponovno vratiti. Sasvim sam na kraju sela.

Vraćaju se u selo tijekom godine i vlasnici, vidi se to po onim kućama čije su šture i vrata zabravljene, a trava uredno pokošena, ali i gosti što odsjedaju u apartmanima u ove dvije posve obnovljene kuće sagrađene kao i sve u selu još u XVIII. stoljeću. U Horvatovo doba selo je brojilo 120 duša i bilo je poznato po mlinicama, krojačima i sviračima. Prije mraka otišli su namjernici što su navratili, a za njima domaćica i njen suprug. U čitavom selu ostadosmo sami Nero, ja i par iz Njemačke u kući preko puta. U miru prošećem selom. Jedna naročito visoka kuća potpuno jednostavnog pročelja na kojem je niz prozora kao na nekoj vojarni na prodaju je. Neka mala potpuno urušena skriva se u gustišu na drugom kraju sela. Hodam između kuća gotovo ukруг, čas po uređenim puteljcima čas po onim zaraslima u travu još vlažnu od sinoćnje kiše. Prođem između one gospođe Pamele i jedne koja me se naročito dojmila. Dobro je očuvana, zabravljenih škura i ulaznih vrata. Ono što je čini posebnom je njezin baladur. Kameno stubište od fino klesanog kamena i natkrita terasa u visini prvog kata. Tradicionalni element istarske gradnje što istovremeno podsjeća na borbenu konzolu galija, odakle mu i potječe ime, i ganjk na zagorskim hižama. Na početku sam sela. Iza mirisna livada puna sočne trave koju nema tko pasti, tiho žubori Mirna. Brda uokolo polako obavija tama. Spusti se na kuće, livadu i Mirnu što zarobljene postanu tek siluete. Mjesec se večeras rano uspentrao iza onih brda nebom bogato posutim zvijezdama, kakvo ne mogu vidjeti tamo gdje živim jer to je danak životu u „civilizaciji“, pa mi osvijetli sada već poznati put.

Rano ujutro probude me sunce, zvižduk kosa i huk vodopada. Danas ću na izlet u Buzet. I opet ću sporednim i uskim putima. Zapravo, samo ću

nastaviti dalje onima kojima sam sinoć došao u Kotle. Na izlazu iz sela odmah krene strmi uspon. Pored puta nevjerojatne forme sivih laporastih stijena sive Istre. S jedne strane puta dva laporasta brežuljka k'o napupale grudi djevojačke, stisnuta šumarkom i padinom. Preko puta poprijeko niz strminu spušta se dugačak zaobljen hrbat posve nalik morskom valu. Među njima put mi se neprestano penje sve do ceste što iz Buzeta ide u Pazin.

U jednom od zaseoka prođem pored mlake što je okupiraše patke. Sasvim je mala. Prva je to lokva na mom dosadašnjem putovanju koju sam uočio. Računa se da na području Istre još ima između 1000 i 1500 lokvi ili *kala*, odnosno *kalića* kako ih u narodu zovu. Nažalost, njihov se broj nemarom ljudi stalno smanjuje. A one su kroz čitavu povijest za Istru bile izvor života jer je ta izvorišta žive vode osim za napajanje stoke koristio istarski seljak i za piće. Sustavne brige za očuvanje lokvi, jednog od manje znanih simbola Istre, nema. Tek sporadične akcije. Tako su istražujući lokve u okolici svojeg grada učenici iz Labina popisali četrdeset i jednu na Labinštini. Najveća je i najdublja ona pored Skitače iznad Raškog kanala, a najmanja kod sela Nedeščina na granici s Pazinštinom. Uskoro moje uspinjanje završi. Stigoh na raskrižje. Lijevo put za Pazin vodi pored Draguča, još jednog pitoresknog gradića što kruni vrh brda, i mjesta Borut. Tamo negdje između njih srest će se s Horvatovom prugom što je stigla od Lupoglava pa će dalje zajedno Borutskom dolinom kojom teče Pazinčica. Desno se cesta prvo gotovo nezamjetno, a onda sve zamjetnije stade spuštati prema dolini Mirne i Buzetu. Još dok sam bio gore, na ravnom dijelu puta, nakratko mi se slijeva u daljini pokaže plava krpica među zelenim brdima. To je velika akumulacija Butoniga, sagrađena 1988. godine u porječju rijeke Mirne za potrebe Istarskog vodovoda da gasi žeđ gotovo cijele Istre.

Cesta pređe mostom preko Mirne, zaobiđe stožasto brdo koje kruni stari mletački Pinguente još sto godina stariji. Pod njime je i onaj austrijski Buzet ostario sto godina pa se izgubio među novogradnjama posve novog Buzeta. Prvo ću do Narodne Poljane i Narodnog doma obnovljenog i održavanog. Samo mu arhitektura i pergola od stare glicinije nad ulazom u punom cvatu odaju godine. Uokolo novi se Buzet raširio gotovo čitavom kotlinom. Tu suvremena benzinska postaja, tamo zgrada banke, malo dalje trgovački centar. Teško da bi Horvat povjerovao da je to onaj grad u koji je *sletio sa one litice*. Do onog najstarijeg, kao i Horvat, moram strmom uzbrdicom na vrh brda. Negdje ću putem ostaviti auto. Neposredno pod vrhom dočekaju me stara gradska

Kotli: Okamenjeni val

vrata. Vela vrata, sagrađena polovicom XVI. stoljeća. Raskriljeni kameni portal pomalo podsjeća na kakav rimski slavluk uklopljen u moćan obrambeni bedem. Dva poluokrugla stupa povezuje visoka volta nad kojom počiva arhitrav, kamena greda i na njoj reljef sv. Juraja, zaštitnika grada. Prođem kroz vrata pješice pa lijevo uz zid preko kojeg se pruža pogled na novi Buzet i brda što ga okružuju. Na samom sam vrhu brda na malom trgu na kojem je župna crkva Marijinog Uznesenja. Uokolo uske uličice i male pjacete. Sunčeve sjene igraju se po pročeljima bez suvišnih detalja. Tek ponegdje kakav minijaturni balkon. Na suprotnoj strani od Velih vrata grad završava bedemom nasađenim na stijenu. Otuda se pruža veličanstveni pogled na one okomite litice Ćićarije što izgledaju kao neki rub iza kojeg se prostiru planinski pašnjaci i vrhovi Ćićarije. Još malo lutam. Prođem preko trga na kojem je gradska šterna. Reljef mletačkog lava šepuri se na zidiću što je ograđuje. Ogledao sam se u oštariju čija ostakljena terasa pruža veličanstveni pogled na Narodni dom, ona brda što okružuju kotlinu u kojoj je novi Buzet i dolinu Mirne. Pojest ću a što drugo nego lazanje s tartufima. Pa jesam li ili nisam u centru tartufarstva. Bijeli i crni tartuf, ta neobična aromatična gljiva što se skriva pod zemljom u šumama što okružuju dolinu Mirne, delicija je nad delicijama, cijenjena kako na kraljevskim trpezama tako i na stolovima istarskog seljaka. Dok nestrpljivo čekam pored ogromnog prozora svoju porciju tartufa, gledam u daljini Mirnu kako se gubi među brdima na svom putu prema moru. Legenda kaže da su sve gradiće po brdašcima oko Mirne sagradili divovi pa otuda i legenda o Velom Joži koji je pobunio divove protiv tuđina. Iz starog grada izađem kroz Mala vrata koja su, kao što im ime kaže, manja i nekako skromnija od onih Velih i spustim se puteljkom što vodi pod zidinama do mjesta gdje sam ostavio automobil. Putem saznam da se sajam u Buzetu još održava svakog trećeg četvrtka u mjesecu i dio je sajamske tradicije istarskih gradića što se zadržala još u Pazinu, Žminju, Motovunu i Višnjanu. Prisjetim se priče mog susjeda i prijatelja Damira koji je neko vrijeme poslije završenog šegrtovanja, dakle sredinom šezdesetih godina prošlog stoljeća, radio kod nekog zagrebačkog bačvara s kojim je prošao sve istarske sajmove prodajući vinske lagve, kace i pipe.

Buzet je još od doba kada je rašporski kapetan napustio svoj Rašpor, grad na Ćićariji, i sišao u Pinguente, središte kulturnog i javnog života ovog, doslovno, kutka Istre uz granicu sa Slovenijom, stisnutog uz nju Ćićarijom, Mirnom i središnjom Istrom. Tu se miješaju čakavština i kajkavština.

Pinguente: *Buzet kroz povijest*

Kajkavština na Bužeštini je ikavska, onakva kakvom govore u Gorskom kotaru i dalekom Gradišću u Austriji.

Bužeština, neveliko područje što je okružilo svoje administrativno središte, predio je i hrvatskog dijela Istre koji je najbliži njezinom talijanskom dijelu.

Predvečer, zadovoljan i ispunjen ljepotama Bužeštine, istim se putem vraćam na spavanje u Kotle. Tri su dana u Kotlima doslovno proletjela. Oko podneva teška ih srca napuštam. Prije odlaska još ću malo prolunjati obalom nizvodno od mosta. S mosta sam ova dva dana gledao staru urušenu vodenicu stisnutu pod desnu obalu. Od onog slapa do nje vodi drveno korito s kojeg kada se digne ustava poteče voda i sruči se na lopatice drvenog kola. Slika, pomalo mistična, mami. Načas pomislim na moguće opasnosti. Susret s kakvom zmijom što je izmilila iz svoje rupe ili kakvom *štrigom* što možda obitava u onim razvalinama uz vodu, a možda čak i u onim nekadašnje škole. Samo se vi smijte pa jesam li ili nisam u zemlji štriga, štriguna, divova i vila? A onda mi zle misli odagna Nero što je izronio iz nekog gustiša i odmah mi bi lakše. Nadam se samo da se teška i skliska laporasta zemlja posušila nakon preksinoćne kiše. Krenem puteljkom pored krajputaša, minijaturene kapelice na čijem je bočnom zidu kamena krstionica. Čini mi se zanimljiv i rijetko viđen detalj. Puteljak zamakne u šumarak pa krene nizbrdo prema rijeci. Strm je, blatnjav i sklizak od obilne kiše, a ja posve neprikladno obuven. Odustajem od silaska do rijeke na toj strani. Pređem most pa se lijevom, pristupačnijom stranom pored oštarije spustim k rijeci. Oštarija je očito nekoć bila vodeničareva kuća, a vodenice ova hrpa kamenja obrasla mahovinom i šašom pod njom. Stojim na vrhu slapa i slušam huk. Dolje, u podnožju vrije kao u kotlu. Iz njega će Mirna put mora. Još malo kao divljakuša, a onda kao smirena ljepotica, baš kao što joj i ime kaže. Proći će kroz Buzet, Istarske Toplice, kroz polja podno Motovuna, kupeći putem vode što joj se skupljaju u porječju i zaći kod Novigrada u more.

Vraćam se iz ove, rekao bih, nestvarne sadašnjosti u onu stvarnu. Do pred Hum istim ću putem kojim sam prije dva dana stigao u Kotle. No, dalje ću do one ceste što će me ponovno odvesti s druge strane Učke, cestom kroz Ročko Polje u kojem je Horvat završio svoje putovanje Bužeštinom a da nije posjetio Hum. U njegovo doba Hum je bio tek jedan od gradića razasutih po brdima Istre, a svjetsku slavu kao najmanji grad na svijetu počeo je stjecati

u drugoj polovici prošlog stoljeća kada je predan na upravljanje Čakavskom saboru. Moj je puteljak stigao do svog kraja. Lijevo će cesta za Roč, a ravno za Hum. Dok vozim prvo u Hum, razmišljam je li Hum biser među istarskim gradićima na Buzeštini čiju divlju, razuzdanu ljepotu uskoro napuštam ili pripada središnjoj Istri čija me pitomija ljepota tek očekuje. Prije nego li ću ući u grad, zastanem pod njegovim zidinama. Velika bakrena vrata čekaju me raskriljena. U Humu sam posljednji put bio u jesen 2003. godine. Te je godine rodbina Ivanke, moje supruge, stigla iz Australije. Rođenim Australcima bio je to prvi posjet Hrvatskoj. Naravno da smo ih nakon ravnog Međimurja, iz kojeg su im roditelji, vodili u Istru. Bilo je vrijeme berbe. Mali motorin, onaj što i kopa i freza i vuče prikolicu, mukom se uspeo na brežuljak kotrljajući se bučno po kamenim kockama vukući prikolicu s *goledama* punima mirisnog grožđa. Za njim pristignu i berači, veseli i razdragani. Moji Australci što i sami uzgajaju lozu ostanu zatečeni pozivom da se pridružimo beračima u konobi desno od gradskih zidina i popijemo po čašicu terana ili biske, rakije koja se prema posebnom receptu u Humu spravlja već dvije tisuće godina.

Ma koliko god put da sam navraćao u Hum, uvijek sam sa strahopoštovanjem ulazio kroz gradska vrata u taj sto metara dugi i trideset metara široki prostor što okuplja kamene kuće raspoređene u dvije ulice, zapanjen činjenicom da taj minijaturni prostor u kojem danas živi svega 17 stanovnika sadržava sve gradske atribute. Gradska loža jedina u Istri još i danas služi jednoj od prvotnih namjena. Jednom godišnje pod njezinim se krovom bira župan urezivanjem crtica u drveni štap. Na jednom se kraju štapa urezuju glasovi za, a na drugom protiv. Hum se može obići u nekoliko minuta, ali se može u njemu ostati i satima hodeći njegovim kvrgavim kamenim uličicama između tri reda kuća i uvijek iznova otkrivati svu njegovu ljepotu i šarm.

Nezamislivo je doći u Hum a ne proći Alejom glagoljaša, tim možda, po prostoru koji zauzima, najvećim spomenikom u Hrvatskoj. Skupina samostojećih spomen-obilježja, svojevrskih postaja isklesanih iz bijelog istarskog kamena, poredana je u dužini nekih pet, šest kilometara uz cestu Roč - Hum, dok posljednji stoji kao vrata na ulazu u gradić. Zbog Aleje ću iz Huma natrag cestom za Roč što će me kada ga prođem iz bajke vratiti u stvarnost. Istina, tako ću ići natraške, od zadnjeg spomenika prema prvom.

S prvim natpisom na glagoljičnom pismu susreo sam se već na početku putovanja u Kastvu. I ono će me pratiti čitavim putem kroz Istru ne samo kao natpisi na crkvicama. Jer glagoljicom su pisane i mnoge javne isprave iako je ona stvorena prvenstveno poradi potreba bogoslužja. Naime, u IX. stoljeću bizantski car Mihajlo III. poslao je redovnike braću Ćirila i Metoda u Moravsku da među doseljenim Slavenima šire kršćanstvo. Za taj su im misionarski zadatak trebale knjige bogoslužja prevedene na staroslavenski. Budući da su latinično i grčko pismo bili za to neprimjereni, Ćiril je stvorio novo pismo - glagoljicu - koje su onda njihovi učenici širili krajevima nastanjenim Slavenima. Kroz stoljeća glagoljica je opstala jedino među Hrvatima, i to baš u Istri i Primorju. A Hum i Roč bili su svojevrсни glagoljaški centri. Kao sjećanje na glagoljicu i glagoljaše, svećenike koji su umjesto na latinskom mise služili na hrvatskom jeziku i pisali glagoljicom - slavenskim pismom, podignut je jedinstven spomenik Aleja glagoljaša. Deset postaja razmješteno je u polju duž cestu od Roča do Huma. Svaka od njih je spomenik za sebe: Stup Čakavskog sabora, Stol Ćirila i Metoda, Katedra Klimenta Ohridskog, Lapidarij, kopije najvažnijih glagoljskih spomenika, Klanac hrvatskog Lucidara - suhozid u obliku Učke, tog istarskog Olimpa, s kamenom na vrhu kao oblakom nad njom, Vidikovac Grgura Ninskog, Uspon Istarskog razvoda, Zid hrvatskih protestanata i heretika, Odmorište žakna Jurja - spomen prvoj hrvatskoj tiskanoj knjizi, Spomen otporu i slobodi - tri kamene gromade koje simboliziraju stari, srednji i novi vijek. Jedanaesto spomen-obilježje su bakrena gradska vrata na ulazu u Hum čiji reljef prikazuje radove u polju svaki mjesec. Pojedinačne simbolike ima u svakom od njih, no zajedničko im je osim spomena na kontinuitet tisućljetne pismenosti na svom pismu i kontinuitet četrnaeststoljetnog življenja Hrvata na ovim prostorima pa bi on zacijelo neizmjereno veselio Horvata.

Prođem pored Stupa Čakavskog sabora, na mom putu posljednjeg, a u stvari prvog spomen-obilježja u Aleji, i izbijem na cestu Rijeka – Buzet. Nad dolinom iz koje sam se popeo i cestom nadvio se Roč. Još samo da prošećem ulicama tog povijesnog gradića pa se vraćam u stvarnost. Vjeruje se da je 1483. godine upravo u Roču tiskan „Misal po zakonu rimskoga dvora”, prva tiskana hrvatska knjiga, i to upravo na glagoljici. Ta inkunabula²⁶ tiskana samo 23 godine poslije izuma tiskarskog stroja ujedno i prva koja nije tiskana na latinici i na latinskom. Do danas je sačuvano 11 nepotpunih primjeraka misala. Ako je

26 Inkunabule: knjige tiskane od izuma tiskarstva do 1500. godine.

Hum: Kamenik grad

doista tiskan u Roču ili Izoli, to nam govori o svekolikoj duhovnoj, kulturnoj i intelektualnoj snazi tadašnje Istre.

Roč leži na prijelazu vapnenastih stijena bijele Istre od kojih su sazdane Ćićarija i Učka u laporasto tlo sive, čije su me gotovo nestvarne forme fascinirale. Ulazim u njega. Zbuni me putokaz što me s obilaznice oko gradića s istočne strane uputi uzbrdicom. Odvede me u uske uličice što vijugaju među starim ročkim kućama. „Neću valjda među njima zalutati?“, prostruji mi glavom. Nagnem se kroz prozor tražeći pogledom zvonik. Desno mi se smiješi Ćićarija, a lijevo valoviti beskraj unutrašnje Istre obojen nekim čudesnim sivoplavim tonovima. Za leđima mi Učka, a ispred zvonik. Lijevo ne mogu, skrenem desno, udaljim se od zvonika, a onda se nenajavljeno otvori prostrani gradski trg. Potražim ono malo hladovine što je još ostalo na njemu da sklonim auto s pripeke. Uredan i čist gradić djeluje pusto. Nedaleko od mene dječja graja. Dopire iz malog školskog dvorišta sklonjenog u dubokom hladu murve, ladonje ili možda lipe. *Z armuniku v Roč* naziv je međunarodnog festivala harmonikaša što sviraju na dijatonskim harmonikama, takozvanim triestinama, uz sopile ili roženice, tradicionalni muzički instrument Istre. Prođem prostorom gdje se svakog svibnja održava festival, obiđem zidine nekad ilirske gradine i rimskog kastruma. Bacim pogled na Horvatovu prugu što se od Roča penje put Ćićarije. Iz gradića izađem kroz stara gradska vrata i okrenem desno.

Dok se vraćam prema Rijeci gledam Učku, obavili su je niski kišni oblaci. Tek joj sam vrh okupan suncem. Onako tmurna prisjeti me na legendu o kraljevima Albusu, Giganu, Galešu i kraljici Mirni. Zli kralj Albus ognjem i mačem pokorio je središnji dio Istre. Nakon pobjede dao je sagraditi zlatne dvore čiji su prozori gledali na istok. No, kada se probudio, sunce nije obasjalo njegov krevet, već vrh Učke. Bijesan odlučio je susjednim kraljevima oduzeti najmilije. Kralju Giganu Učku, a kralju Galešu kraljicu Mirnu. Giganovo je kraljevstvo pokorio, od namjere da pokori i Galešovo odvрати ga pogled na kraljicu Mirnu i dijete što je držala u naručju. A kada uze dijete u svoje ruke, nestade sve njegove zloće i pohlepe.

V.

NATRAG PREMA ĆĆARIJI

Niti idem pješke, niti putujem sam. U kolima smo, četvorica. Peto uz kola je peto. Brzo projurismo ono polje ispod Buzeta, minusmo izvor Mirne i mi se uspinjemo. Cesta se vijuga i uspinje brdo, konji idu čas korakom, čas pokasaju malko vozeći nas kroz sivu laporastu krajinu, obraslu šikarjem, grmljem i borovicom. Polako se uspinjemo, polagano odmičemo i uvijek smo Buzetu oku na vidiku, koji eno sjedi na svom brdu kao starac, što nemoćan bdi nad unučadi, sunča se i papka lulicu.

NATRAG PREMA ĆĆARIJI STO GODINA POSLIJE

Još ću jednom na Ććariju. No, ovaj ću put njezinom sjevernom stranom pa ću tako daleko od Horvatovih puta. Iz Matulja ću do Vodica, ali cestom preko Zvoneća, Željana, Velih i Malih Muna. A natrag neću onom cestom s koje bih mogao kao Horvat *sletjeti u buzetsku dolinu*, već ću skrenuti za Lanišće da bih s Ććarije mogao *sletjeti* u Lupoglav iz Semića, sela na nadmorskoj visini od 540 metara.

U Matuljima produžim ravno kroz centar. Očekivao sam odmah iza Matulja planinsku cestu, usku i strmu. No, već se vozim više od petnaestak minuta širokom cestom i još sam u prostranoj dolini, a Ććarija mi stalno slijeva. Sve se više od nje udaljujem pa se zapitam nisam li negdje propustio skretanje. A onda evo skretanje i cesta konačno krene prema Ććariji. Široka,

nova, moderna i prometna pa sam usprkos putokazu još u nedoumici. Ne putuju valjda svi ti automobili na Čićariju? Do Zvoneća promet se prorijedi, a ni cesta nije više nova. No, još je široka i dobro održavana. Od Zvoneća počinje i lagani uspon. Konačno sam na Čićariji. Ovaj put na njezinoj sjevernoj strani pa su mi danas nalijevo, podalje od ceste, njezini najveći vrhovi: Gomila, Oštri vrh, Orljak, Župani vrh, Planik i Mehen. Svaki viši od 1000 metara. Navukli sive kape od oblaka i mrko gledaju na one niže vrhove s druge strane ceste. A oblaci k'o oblaci, jure nebom. Čas se pokaže neki vrh okupan suncem, a onda ga sakrije drugi oblak što sustiže prethodni. Silaze oblaci i od vrhova prema podnožju kao da se kotrljaju niz njihove strmine. Svuda oko mene, dokle mi oko dopire, šuma. Ako je Čićarija s onu stranu *beskrajno sivo kamenito more*, onda je s ove *beskrajno zeleno more*. Prođem pored odvojaka za Vele i Male Mune. Oba su se sela stisnula u udolini desno od ceste. Sve sam bliže onim vrhovima lijevo, a oni su kako odmičemo na zapad sve niži. Uskoro će cesta zaobići oko jednog od njih i zaći na prisojnu stranu Čićarije. Prije no što ću se spustiti u Vodice u prostranom planinskom polju što su na 660 metara nad morem, do kojih se cesta više-manje stalno penjala, jedna će cesta lijevo nizbrdo. To je ona kojom sam prošli put stigao iz Buzeta u Brest. I sada ću njome još komad puta prema Brestu, a onda ću ponovno lijevo. Vodice su gotovo oduvijek bile važno cestovno raskrižje na Čićariji pa im je valjda zato i crkveni toranj za ovaj kraj u kojem su zbog siromaštva zvonici građeni redom niski i zdepasti, neobično visok i vitak. Kao gotovo sva sela na Čićariji, i staro selo u Vodicama spalili su Nijemci u Narodnooslobodilačkom ratu. Uokolo njega sagrađeno je novo. U sljedećoj planinskoj dolini Dane. Vidim ih pod sobom još izdaleka. Selo duge i burne prošlosti, gotovo napušteno stisnuto sa svih strana osim s juga brdima. Od pamtivijeka se živjelo u toj plodnoj i dobro zaštićenoj dolini. Dane su razarane i za provale Turaka na Čićariju, i za uskočkog rata nakon kojeg tuda prolazi granica između Venecije i Austrije, i krajem II. svjetskog rata kada su ih spalili gotovo do temelja Nijemci. Iako sam u polju, zapravo sam visoko, više od 600 metara nad morem. Kroz Dane teče potok. Vode što život znači ovdje osim ljeti ima u izobilju. Preko potoka most. Stari - kameni, masivan. Oдавno je sagrađen, baš kao i cesta. Prođem preko njega i izađem iz sela. Nakon Dana cesta se ponovo penje. Još sam na onoj što iz Buzeta vodi za Vodice.

Prije Trstenika odvojak za Lanišće. Otud ću ponovno na istok. Potpuno sam zaobišao Vršić i na južnoj sam strani Čićarije. U Trsteniku pod

Vršićem živi se tek u nekoliko kuća. U doba Horvatovog putovanja živjelo je tu više od dvjesto stanovnika, danas ih nije više od prstiju obje ruke. Cesta se još malo penje prema Rašporu. I on je u planinskoj dolini, niti dva kilometra udaljen od Trstenika. Kažu da je u toj dolini stanište najljekovitijeg istarskog bilja. Ostaci starog Rašpora negdje su na brdu povrh sela s malo stanovnika i mnogo napuštenih kuća - sveprisutna Ćićarijska stvarnost. Rašporska je tvrđava bila najsjevernija tvrđava od pedesetak razasutih po čitavoj Istri. U njoj je stolovao rašporski kapetan, što je bila najviša vojna dužnost u mletačkoj Istri. Zadatak Rašporskog kapetanata bilo je čuvanje granice između mletačkih posjeda i onih goričkih grofova u čijem je vlasništvu Rašpor bio prije nego što su ga Mlečani dobili krajem XIV. stoljeća. Zbog stalnih ratnih sukoba duž te granice, važnost rašporske tvrđave bila je za Prejasnu golema pa je ona nazivana i ključem Istre. Rašpor je bio središte obrane mletačkih posjeda na Ćićariji do 1511. A onda je sjedište kapetanata premješteno u Buzet, no zadržana je titula rašporski kapetan. Premještanjem rašporska tvrđava pomalo gubi na značaju, što dovodi do njezinog postepenog propadanja, pa je danas tek gomila kamenja zarasla u kupine i skrivena od pogleda šumom kojom još samo lutaju dusi branitelja, a možda i Elizabete i Juraja Krbavskoga koji su prema legendi boravili negdje na Ćićariji, i vilenjaci. Zadesila je moćni Rašpor sudbina većine od onih pedesetak tvrđava iz burne prošlosti Istre. Ostavljam Rašpor da sniva o prošlosti, a ja ću dalje cestom u sadašnjost. Nedaleko uz cestu je Rašporska jama. Dugo je slovila kao svjetsko čudo jer joj dubina iznosi 450 metara. Daleke 1925. godine u vrijeme kada su je istraživali Eugenij Boegan i Luigi Vittorio Bertarelli bila je to najdublja poznata jama na svijetu. Prođem kroz Račju Vas i Podgaće i već sam sasvim blizu Lanišća. Čudesnim sam krajolikom prošao. Još cesta putuje onim zelenim morem što ga smjenjuju cvjetne doline u kojima se živjelo od davnina od ratarstva, stočarstva i karbunica, no sve ih više nadvisuju strme kamene litice. Sve sam bliže onoj Horvatoj *strahovito lijepoj Ćićariji* što *uznemiruje u duši*. Dok ova kojom prolazim unosi u moju spokoj.

Ćićarija: Margilije

VI.

PREMA LANIŠĆU

Vlak mine Rakitoviće, pa Buzet i eto ga začas u Roču.

- *Kuda sad mislite?*

- *U Lanišće. Odmah iza podneva se krećem.*

Roč je dolje pod onim kamenim rubom ćićarijskim nad Ročkim poljem, a Lanišće gore na Ćićariji u planinskoj dolini iza stijena, visova, šuma i livada, što ne daju pogled na njega sve dok se cesta ne uspne na posljednji brežuljak nad onom njegovom dolinom.

- *Dosta neugodan put, namršti domaćin lice i podiže čašicu, da se kucnemo. Pred par godina putovao je prijeko biskup. Na putu gore stiže ga nevrijeme i grom udari u jednog od njegovih pratilaca. Gromovi su dosta opasni na kraskoj vispoljani.*

Daleki je to put, eto kažu i opasan, a valja mu ga proći pješice.

PREMA LANIŠĆU STO GODINA POSLIJE

Lanišće je središnje mjesto Ćićarije i općinsko sjedište. Općina danas ima oko 400 žitelja u nekoliko sela i zaseoka. Samo se mjesto ugnijezdilo na obronku podno visokog Orljaka. Zastanem na trenutak gore nad Lanišćem. Zadnje su se kuće prislonile na strminu na kojoj je cesta. Crveni krovovi satkani

od kanalice s čudesnim formama dimnjaka leže mi doslovno pod nogama, a iz njih još niže prostire se dolina. S druge joj strane brda što ne daju pogledu dalje niz Ćićariju na jug. S njih je Horvat gledao dolinu i Lanišće kada je razgovarao sa sobom: „*I jeste krasna ova dolina! Kad ju ovako s poviše točke promatraš, ne možeš se nagledat ove krasne slike. Tu ispred tebe sivo i sivkasto kamenje, između kamenja siva trava niče, a do trave siv drači i korov: sve sivo u sivu. A tu dolje bujno polje, vrt natopljen, bašča pljevana. Tamo selo bijelo: detalja ne vidiš i zato bi u njemu vječito ostao. Pa do sela drugo selo, a trećem put se bijeli. Više sela gromada se pećinska propela kao daje bog ili smrt kosom komad oblaka siva oborio i evo ovdje više sela položio.*“ Veliko zeleno more pružilo se od istoka prema zapadu. Dugačko, plodno i bogato. Tu i tamo nešto uzorano, no prevladavaju sjenokoše. Odnekud je stigao vjetar pa sada zasigurno tamo dolje u polju povija onu zrelu travu posutu zlatnožutim zlasticama stvarajući na tom zelenom moru privid valova. Krdo krava na ispaši. Primjerenije bi bilo reći stado, no toliko ih je mnogo da mi se čini da upravo izraz krdo nekako bolje oslikava njihov broj. Na kraju mjesta tik uz dolinu velika pilana. Trupci i daske uredno složeni. Ljude ne vidim, no mjesto očito živi punim životom iako je, čini mi se, miljama udaljeno od onog užurbanog svijeta koji sam pred koji sat ostavio negdje između Matulja i Žejana i kojem ću se uskoro vratiti u Lupoglavu. Siđem u mjesto s onog belvedera. Selom dominira crkva sv. Kancija, Kancijana i Kancijanile iz 1927. godine. Na njezinom je mjestu u Horvatovo vrijeme stajalo crkveno zdanje iz 1609. godine, o čemu svjedoči natpis na istočnom zidu zvonika. Inventar kojim je opremljena nova crkva otkupili su župljani od tršćanske katedrale sv. Justa što vjerojatno ima veze s graditeljem njihove crkve koji je bio iz Trsta. No, nova crkva krije i stare sakralne predmete među kojima je prekrasno drveno gotičko raspelo, vjerojatno iz XV. ili XVI. stoljeća. Ispred crkve raskrižje. Tu je pored ceste kojom sam stigao i kojom ću dalje nastaviti da bih sišao s Ćićarije i cesta kojom bih mogao kroz ono polje natrag u Vodice preko Prapoća, Klenovščaka, Kropinjaka i Bresta. S raskrižja još jednom bacim pogled na Lanišće, ovaj put u smjeru mjesta s kojeg sam mu malo prije gledao krovove. Doista je uredno i čisto to selo usprkos ponekoj ruševnoj i napuštenoj kući pod onom *pećinskom gromadom*, ali i tiho i mirno baš kao i kraj koji ga okružuje.

Do Lanišća sam se spuštao, a sada se opet penjem.

Brgudac je visoko, na oko 747 metara nad morem. Putokaz na raskrižju gdje mi valja skrenuti s glavne ceste kaže da su do tog spomen-sela još 3 km. Cestica je uska i pusta. Gusto raslinje ne da pogledu ni desno niz onaj greben prema središnjoj Istri, ni lijevo na vrhove Ćićarije. Pred selom zanimljiv spomenik Brgučanima koji su otišli u tuđinu *na delo ili soldačiju*. Na tom su se mjestu, kaže spomen-ploča, rastajali od sela i sumještana. Postaviše je oni što ostadoše. Preko puta pano s kartom sela na kojoj su označena mjesta osam spomenika podignutih u sjećanje na slavne dane borbe za priključenje Istre matici zemlji. Selo se doima pusto. Na početku sela uređeni vrt i mali cvjetnjak. Dvije me nonice iz njega gledaju s nepovjerenjem iako neznamac u selu danas i nije neki događaj. Svuda Ćićarijom vode biciklističke staze pa bicikliste nanese put i kroz Brgudac, a prolazi njime i planinarski put za Korita. Zastanem da ih, kako je i red, pozdravim, a osjetim se i ponukanim da im kažem što me je dovelo u selo pa krenem s pričom o Horvatovom putovanju. Od tog je vremena selo jako opustjelo. Kaže jedna: „Danas nema više mladih, eto nema tko ni travu kositi. Brižna je Ćićarija.“ Malo dalje od raspričanih nonica spomenik. Razorio njemački okupator u travnju 1944. selo jer je u njemu bilo sjedište partizanskog pokreta za Istru. U napadu je poginulo 18 žena. Iza spomenika poredane ruševne kuće. Mrtvo selo. Žalosno ga je vidjeti. Dvojica mladih ljudi nešto posluju oko jedne poluruševne. Došli su iz Pule urediti kuću jednog od njih. Misle da tražim kuću koju bih kupio pa se zanimaju kada ću se doseliti. Na kraju sela groblje i na njemu crkvice sv. Luke. Zaključana. Župnik stoluje u Dolenjoj Vasi i svaki dan u tjednu obiđe drugo selo i drugu crkvu u okolici. Kažu mi da je slika Bogorodice nad oltarom iz trsatskog svetišta. Od špine na kraju sela započinje planinarska staza prema Koritima do kojih je nekih 40 minuta laganog hoda. Uspon prvo lagan ubrzo krene strmije. Treba se dići na više od 1000 metara. Izađem iz šume što na početku puta bijaše makija pa bjelogorična i na kraju crnogorična na lijepu planinsku livadu. Na kraju joj usamljena litica, Brajkove stijene. Od nje se kraj puteljka poredalo sedam drvenih korita za vodu, uvijek punih, zahvaljujući izvoru čiste, navodno i čudotvorne vode što i u najvećoj suši prelijevajući se iz jednog u drugi otječe u lokvu pod njima. U lokvi je nekada napajana stoka, a žene iz sela *zajemale* su vodu iz korita i odnosile je u Brgudac. S livade prekrasan pogled na Učku. Provirio joj Vojak iza one crnogorice kroz koju sam prošao pri kraju uspona.

Na Koritima planinarski dom i put za Veliki Planik, no ja ću istim putem natrag u Brgudac.

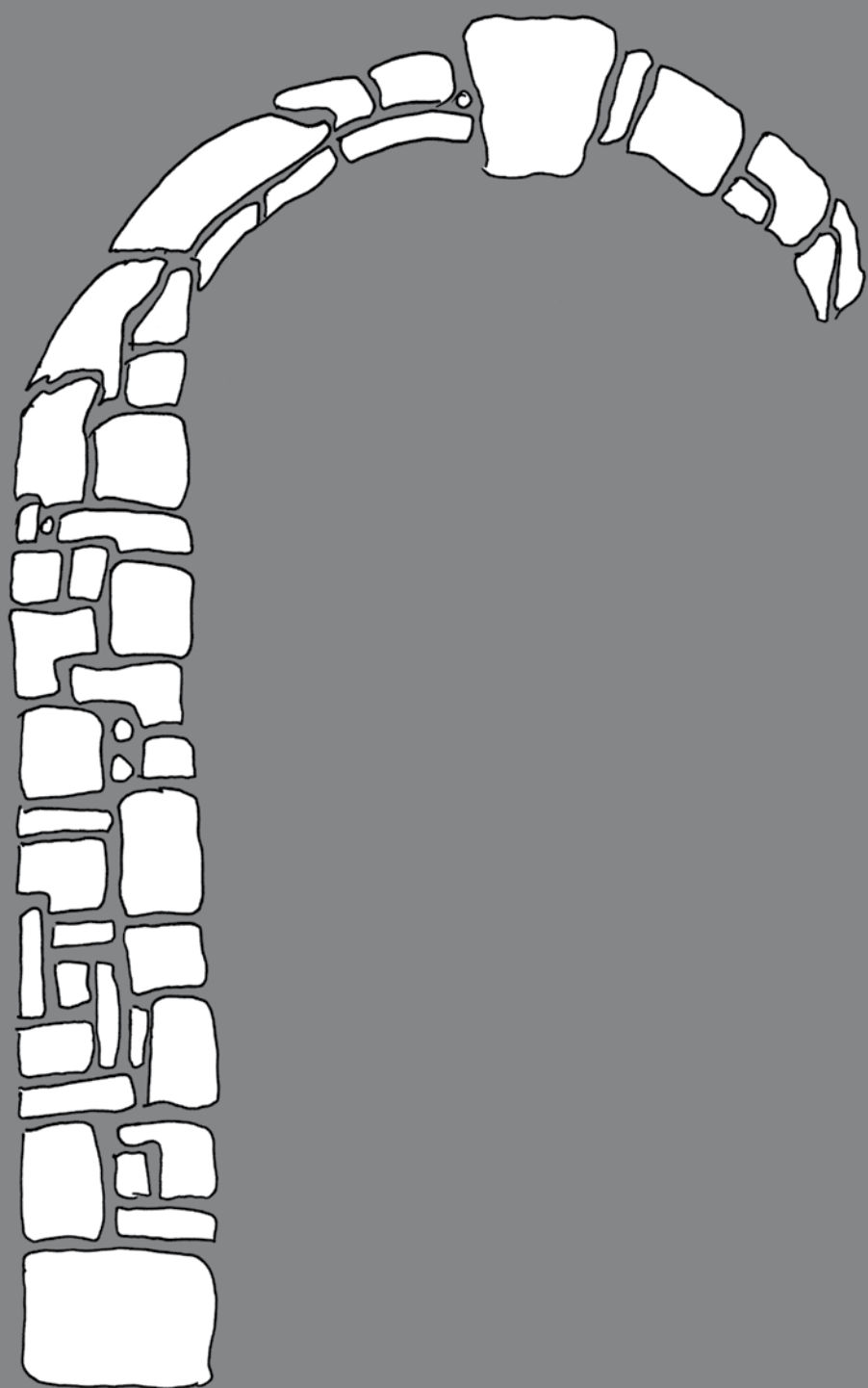
Vratio sam se na glavnu cestu pa opet nizbrdo. I opet s nje trebam skrenuti na uski puteljak za Semić, selo iz davnina što se prvi put spominje u XIV. stoljeću. U njega je hrvatski živalj iz Dalmacije naseljen nakon pada Klisa. Pogled na crkvu sv. Lovre, posve jednostavnu građevinu što stoji na uzvisini na ulazu u selo, fascinirao me. Stepenice vode od puta do njezina ulaza i groblja. Dojam robusnosti kamenog zdanja svetišta pojačavaju mali polukružni prozori visoko podignuti od zemlje, gotovo pod strehom, krov pokriven kanalicama i niski zvonik kao nabit.

U dvorištu preko puta tek obnovljena kuća, stara kamena, s trijemom na kamenim stupovima što podsjeća na gradsku ložu ili lopicu. U njoj je nekada bila škola, danas ono malo djece iz sela putuje školskim autobusom u Lupoglav. Vrijedni mještani u njoj urediše društveni dom. Zajednica je ovdje očito jaka, vidi se to na svakom koraku. Nisu se raselili i tako prepustili svoju djedovinu zaboravu i neumitnom propadanju kao u većini čičarijskih sela. „Hodimo na delo u Lupoglav, Lanišće pa i dalje“, kaže mi mladi čovjek što nešto posluje oko svog kamiona: „Danas je to lako. Ceste su dobre, svatko ima automobil, dolazi nam i *kurjera*. Našim starima je bilo teško. Hodili su na delo u rudnike Raše. Pješice do Lupoglava, a onda drezinom po pruži u Rašu“. Ima na tom putu puno nizbrdica na kojima je drezina hvatala zalet za uspon, no svejedno je bilo mjesta gdje su je na povratku morali gurati. Prođem tijesnim ulicama sela među posivjelim kamenim kućama što su se padinom spustile od crkve i groblja pa se ponovo nađem na ulazu u selo. Još jednom bacim pogled na središnju Istru daleko pred sobom kojoj ću uskoro u pohode, sjednem u auto, mahnem za rastanak svom sugovorniku i Čičariji i rastužen rastankom krenem silaziti niz nju. Prošao sam gotovo kroz sva mjesta na toj čarobnoj visoravni i sada mi se čini kao da ću sletjeti s ovih livada i kamenih vrleti u Lupoglav. Ili kako kaže Horvat: *Upravo – korak-dva i ja sam na teritoriju tog drugog svijeta, a ono nije više toliko draga Čičarija...*

Silazak na onu cestu kojom ću natrag na Liburniju doista je nalikovao slijetanju. U Lupoglavu sam se prizemljio pa ću lijevo na glavnu cestu po kojoj sam i krenuo k tom beskrajnom i kamenitom i zelenom moru.

Učka: Pogled na Vojak

SRPANJ 1914.

PROLJEĆE I LJETO 2011., 2012. i 2013.

VII.

DVIJE GODINE IZA TOGA

„Idem da nađem mjesto gdje sam pred dvije godine stao. Na Rijeci sam vidio opet tri-četiri Čičke kao i prije. A ja ljetos neću u strahovito lijepu Čićariju koja me uznemiruje u duši.“ No Horvat, ne može bez Čićarije: „Čićarija i jest sa svim svojim osobitostima koliko po svojim krajevima, toliko po svojim ljudima strahovito lijepa. Da koliko toliko obnovim spoznanje čičkog značaja, projurim žmurke mimo svih stanica i sađoh u Buzetu.“

Dalje u potrazi za hrvatskom Istrom krenuo je iz Buzeta do srca Istre i još dalje na njen jug. Pod okriljem carstva osnovana je Kraljevina Italija. Iako su joj granice podalje od Istre, dominacija Talijana u odnosu na hrvatski živalj još se više pojačala. Gospodarstvo i vlast po općinskim i gradskim središtima uglavnom je u njihovim rukama pa se i iredenta²⁷ razmahala, što se naročito osjeća u gradovima i većim mjestima, posebice na obali. U siromašnoj pak unutrašnjosti u kojoj je prevladavao hrvatski živalj borba s neimaštinom.

STO GODINA IZA TOGA

Početkom ljeta sljedeće godine, nekako u vrijeme devedeset i osme obljetnice drugog Horvatovog putovanja, i ja sam na putu za Istru da bih nastavio drugi dio svojih lutanja. Do srca Istre, kamo sam se prvo uputio, ni ovaj put neću kao Horvat niz Čićariju, ali ni kroz Učku kao prošli put, već ću

²⁷ Iredenta: talijanski pokret koji je želio prisvojiti Istru.

kao nekada, u dobra stara vremena, putima što vode preko nje. Usput ću malo landrati Učkom, još jednom istarskom ljepoticom do koje Horvat nažalost nije stigao.

I ovaj sam put krenuo rano ujutro, gotovo sa svitanjem. Poslije onog raskrižja između Voloskog i Matulja skrenem lijevo, jer moram proći kroz Matulje. Dok vozim još pustim središtem usnulog gradića što se s padina Ćićarije spustio gotovo do mora i Sunce je tamo negdje iza kvarnerskih otoka i Velebita krenulo na svoj put. Glavnim trgom dominira zgrada općine u maniri art décoa i podsjeća na vrijeme talijanske uprave Istrom između dva rata, koja je javne zgrade pa i jedan čitav gradić gradila u maniri tog umjetničkog pravca. Do nje crkva neobično niskog tornja za priobalje Istre. Kojih stotinjak metara dalje putokaz me uputi put Učke. Ulica bez nogostupa, u ove jutarnje sate još pusta, lagano se penje između kuća. Tek gdjekoji čovjek stoji na autobusnoj stanici ili izlazi iz svojeg dvorišta i nastavlja žurno niz nju. Matulji, Rukavac, Bregi, Zatka – za prošlog sam ih putovanja gledao s Kastva. Na stožastom brdu ispred crkva kojoj zbog daljine još ne razaznajem detalje. K njemu sam se prvo uputio. Dok se vozim od jednog do drugog naselja, između kuća i krošanja drveća, nasmiješi se s vremena na vrijeme more, Krk preko puta i vrh Cresa, gotovo preda mnom. I Rijeku vidim. Čas mi je sasvim lijevo, a čas mi se sakrije iza leđa. I opet je na moru ispred nje nekoliko usidrenih brodova što čekaju red za utovar ili istovar u luci i jedan bijeli što putuje na jug. Prestižem bicikliste u grupi, parovima i pokojeg usamljenika. I oni će na Učku. Kuće, sve redom okrenute Kvarneru, što su se zajedno sa mnom penjale od Matulja, uskoro se prorijede, a onda i posljednja ostane iza mene i cesta posve opusti. Nema više pješaka ni biciklista, tek mi pokoji automobil dođe ususret. I što se više penjem, to mi se sve više otvara pogled na bregovitu i šumovitu Liburniju. Odavde mi izgleda kao da je sazdana samo od šume što se uspela brdima iznad onog skrivenog i uskog obalnog ruba na kojem se stisnula rivijera. Penjući se strminom od mora preskočila je obje ceste, prvo onu što vodi prema tunelu, a onda i ovu kojom vozim, pa nastavila dalje, sve tamo do prvih vrhova Ćićarije na strani koja joj je okrenuta moru, do Budišinog i Zvončevog vrha. Na jednom zavoju sasvim prorijeđena ponudi mi zadnji pogled na more i Liburniju jer tu napusti vijuganje nad njime i krene među brda na razmeđi Učke i Ćićarije. Posljednji odraz mora stigne sunčevim zrakama što se probijaju kroz šumu i prosipaju svoj srebrni sjaj po cesti. Još me neko vrijeme prati ta igra svjetla i

sjene, a onda se brda razmaknu, šuma sasvim prorijedi i ponovno mi otvori pogled na onaj stožasti brijeg i bijeli zvonik s osmerokutnom lanternom pod crvenom kapom, usremljeni put nebeskoplavog neba bez ijednog oblačka. Sve su mi bliže posve usamljeni. I zvonik što je nadvisio gustu šumu i brijeg što se od ceste strmo uspinje prkoseći sjeveru, a na strani okrenutoj moru gotovo strmoglavljuje k njemu. Još kada sam ih pred puno godina prvi put vidio, prisvojio sam si u duši i zvonik i njegov čarobni brijeg iako sam landrajući Istrom vidio puno takvih brjegova i zvonika, što su kao i ovaj posve nalik onom crkve sv. Marka u Veneciji. I dok im se približavam, samo nakratko iz šume proviri i krov crkve kojoj moj zvonik pripada, no gradić kojem je crkva župna i dalje se skriva, sklonjen iza brijega na suprotnoj strani. Cesta što se odavno ostavila pogleda na more, krenula je do kraja opasati brijeg. Zvonik mi je sada sasvim slijeva, a zdesna se uzdižu neki novi još strmiji vrhovi. I njih je šuma na svom pohodu od mora zarobila. Jarko crveni krov crkve odjednom nestade u tom moru zelenila pa ponosni ljepotan i njegov brijeg ponovno ostadoše usamljeni. Nestade i onog pitomog izgleda brjegova koji sam vidio iz daljine i krajobraz odjednom dobije surov, planinski izgled. I kako prilazim sve bliže svom brijegu i njegovom zvoniku, tako zvonik sve više uranja u šumu. Već sam sasvim pod njime i još mu samo vrh krovića proviruje. A onda ga cesta sasvim zaobiđe i stigne na njegovu drugu, položeniju stranu. Niz nju se od vrha spustio gradić što se Veprinac zove. Prije raskrižja s kojeg mogu i k moru i prema ulazu u tunel, ostavit ću na trenutak cestu kojom sam stigao da se dalje sama nastavi penjati put Učke, a ja ću ući u grad i popeti se do vrha one stijene sa zvonikom i crkvom. Ostavljam auto na minijaturnom parkiralištu ispred zgrade škole. Arhitektura joj odaje državu za koje je sagrađena. Brižno održavana i očito ne tako davno obnovljenog make upa prikriva starost. Od nje ću dalje pješice, jer kroz gradić se ionako ne može autom. Zdesna ispred ulaza u grad minijatura gradska loža, a slijeva crkvice sv. Ane. Ulaz joj sakriva nadstrešnica nad malim pravokutnim trijemom što se naslonio na isto tako malu crkvicu sa zvonikom na preslicu. Krov trijema na tri vode nose jednostavni kameni stupovi povezani u podnožju parapetnim zidićem s prolazima s obje duže strane, dok je s četvrte ulaz u crkvicu. S unutrašnje strane zidića kamene klupe. To je lopica, tradicionalni oblik istarske i primorske sakralne arhitekture. Često ću na njih nailaziti jer ih je samo na području Istarske županije sačuvano više od pedeset. Veprinac je bio i gradina i sklonište zbjegu iz okolnih sela u

slučaju opasnosti. U srednjem vijeku u njemu je stolovao i ruralni kaptol pa gradić pored župne crkve sv. Marka ima još i tri crkvice. Prođem kroz gradska vrata, niskim nadsvođenim prolazom u nekad komunalnoj kući iza koje dvije skalinade vode do vrha brijega. Onom ću desno, strmijom uz koju stoji župni dvor, nekadašnja kanonička kuća.

Još jedna stepenica od klesanog kamena i skalinadi je kraj. Na vrhu, opasana zidom čeka me crkva čiji sam zvonik onomad prisvojio. Opasana zidom bila je zadnje utočište braniteljima u slučaju da neprijatelj prodre u grad. Desno uz rub preko kojeg se brijeg strmoglavio prema moru pod krošnjom usamljene lipe klupica i do nje davno zaboravljena kamena špina. Duboki hlad me mami da u njega sjednem, odmorim noge i divim se pogledu na Sinje more. No, prije ću još uz onih nekoliko stepenica do vrata u zidu što opasuje crkvu. Stara željezna vrata nevoljko se otvore uz škripu. Uđem. Na samom sam vrhu brijega. Ispred crkve kamenom popločena terasa. Moj me zvonik čeka, čvrsto naslonjen na bedem posvađan s crkvom.

Gledam s one klupice Kvarner i njegove otoke što su mi se putem s vremena na vrijeme tek nakratko pokazivali. Cres, iza njega tek se naslućuje Pag ili možda Rab. Lijevo Krk. Sasvim lijevo je Rijeka. Jasno se ocrtava na tamnoj pozadini brda što dijele primorsku Hrvatsku od kontinentalne. Ispred nje na moru, četiri sićušne točke. To su oni brodovi što čekaju na sidru pred lukom. Prvim trima pridružio se još jedan. Bijelom ni traga, zamaknuo je u međuvremenu u Kvarnerić kroz prolaz između Krka i Cresa. U daljini mrkih tonova uzdižu se slovenski Snježnik i hrvatski Risnjak pa se dalje stapaju s kranjskim planinama. Još dalje niz obalu Velebit, a zaleđe mu čuva Velika Kapela. Pogled mi odluta u pravcu iz kojeg sam stigao. Na jedinom vidljivom komadiću ceste, što je na trenutak izbila iz šume, promiču sićušne mrlje. To k mom zvoniku i brijegu žure oni biciklisti što sam ih ostavio negdje poslije Matulja. Gledam okolne vrhove, iako su viši i nepristupačniji, ovaj na kojem sjedim dominira okolinom. Mora da je put do njega oduvijek vodio pravcem kojim sam stigao. Nije čudo što su upravo na njemu stari graditelji podigli utvrđeni gradić. Podsjeti me to na „Dolazak Hrvata“ jednu od priča iz tih „historičkih novela“ Ksavera Šandora Gjalskog. U njoj su, prema legendi, petero knezova, braća Klukas, Lubel, Kosenac, Muhlo i Hrvat, i njihove dvije sestre, kneginje Tuga i Buga, doveli svoj sedmeroplemenski narod iz stare postojbine

Zakapartja preko Markomanije i Bohemije²⁸ u zemlju koju su starosjedioci zvali Histrija. „*Stignu do visoka vrha, gdje im je čudno bilo kako je čitavo tlo gotovo zaraslo i pokrito zelenilom i visokim cvjetovima biline veprine, koju su kao ratnici i bojovnici dobro poznavali za liječenje rana. Upravo sretno gledahu po tom zelenilu i nagađahu u tome dobar znak, koji im je govorio da su bogovi u njihovu ratu što ih čeka, uzeli pod svoju posebnu zaštitu, darujući ih darom toliko potrebnim u ratnim prilikama. Odmah nazvaše to krasno brdo Veprincem, a sve žene, i mlađe i stare, požudno se dadoše na posao, da beru i spremaju visoke cvjetove i široke listove izrasle i raspuzane tik po tlu. A uto se iz stotina, iz tisuće grla izvine sretan, slavan, uznesen poklik 'More – more - eno dolje more!'*“ Legenda dalje kaže da se je novopridošli sedmeroplemenski narod pod vodstvom svojih knezova sukobio s Avarima na obali mora, podno rimskog Trsatice, što su ga ranije doseljeni Slaveni nazvali Trsat. Grad bijaše uz rijeku koju su oni na svom jeziku zvali Rječina. Uz njihovu pomoć sedmeroplemenski narod porazi Avare. Na brdašcu nad mjestom bitke sedmeroplemenski narod podigne veliki žrtvenik bogu Svetovitu, a pokraj njega oni prije udomaćeni crkvu sv. Vidu na Riki. Uokolo ubrzo nikne naselje – današnja Rijeka. Osvojeno područje Hrvati su na zapad širili do rijeke Raše, a na istok sve do rimske Jadere²⁹ gdje su zastali s napredovanjem i na mjestu današnjeg Biograda podigli novu prijestolnicu Bijeli Grad.

Od klupice oko crkve pa kroz šumu vodi mala šetnica. Njome ću natrag u podnožje onih skalinada i brijega nekad obraslog veprinom.

Cesta se od starog Veprinca na brdu i novog pod njim penje kroz gustu šumu istarske bukve i pokojeg drveta crnogorice prema vrhu što sam ga gledao cijelim putem još od izlaza iz tunela kroz Tuhobić. To je Vojak, najviši vrh Učke. Nakićen je antenama i antenskim stupovima, radara što nadgledaju Jadran, televizije, radija, mobilnih telefona i tko zna kojim još čudima suvremene tehnike. Iznenada i bez ikakve najave prije jednog oštrog zavoja cesta izađe iz šume na prostranu zaravan. Pod brdom sa šumom u pozadini gleda me katnica. Prizemlje joj od klesanog kamena. Njegova siva boja odudara od kata sagrađenog iz tamno, gotovo crno oličenog drveta. Pansion „Učka“ na Učki. Lijevo uz rub zaravni novi veliki kameni križ na mjestu gdje je nekada stajalo drveno raspelo i pogled na more. Desno uz cestu

28 Markomanija: zemlja oko Dunava u Češkoj i Bavarskoj. Bohemija: Češka.

29 Jadera, Jadar: Zadar.

što će dalje Učkom intrigantno kameno zdanje stare napuštene vodospreme, a do njega mali planinarski dom. Na Poklonu sam; gorskom prijevoju što se uzdigao 922 metra nad morem, na kojem se susreću Ćićarija i Učka. Stanem na parkiralištu što je ujedno i vidikovac da bih se nagledao ljepote. Isti pogled na Kvarner kao i onaj s Veprinca, ali opet nekako drugačiji. Slika je šira, dublja i manje oštra. Kako i ne bi kada sam gotovo četiristo metara više. Oni brodovi sada su jedva vidljive točkice. Riječke su se kuće i neboderi gotovo stopili s okolinom. Na okomitoj stijeni nad Rječinom Trsat se kupu u suncu. Još mogu razabrati zvonik crkve Majke Božje Trsatske. Zbog tog pogleda ovo mjesto i ima tako neobično ime. Hodočasnici iz Istre što su do izgradnje pruge Društva južnih željeznica kroz Istru godinama prolazili preko njega na putu do svetišta Majke Božje Trsatske, zastali bi tu da se odmore i poklone zavjetnoj crkvi u daljini prije nego li bi nastavili put do nje. Nakon I. svjetskog rata svetište se našlo u drugoj državi. Granicu između tadašnje Kraljevine Jugoslavije i Italije koja je išla brdima zapadno od Kastva preko Snježnika do Postojne i Idrije običan puk teško je prelazio. A onda je dodatno stvar zakomplicirao pjesnik i avanturist D'Anunzio uspostavivši 1920. godine u Rijeci svoju smiješnu tvorevinu. Budući da nisu mogli do svog svetišta, hodočasnici su na ovom mjestu održavali svetu misu.

Na radost Nera grupa veselih i bučnih planinara spustila se niz stepenice hotela i krenula put Vojaka koji me stalno mamio dok sam vozio obilaznicom od Rijeke prema Matuljima. Zato bez puno razmišljanja odlučim da i sam krenem dobro markiranom planinarskom stazom k njemu. Nero, očito zadovoljan promjenom prvotnog plana, veselo trčkara čas ispred, čas iza mene. Na mojih deset koraka on napravi sigurno sto svojih. Neću ga valjda morati nositi na povratku, prođe mi kroz glavu u jednom trenutku budalasta misao.

Nakon nešto više od sata hoda staza iz šume izbije na mali proplanak i prijeđe preko uske planinske cestice što je iza Poklona krenula pod sam vrh Učke. Stigao sam do onih antena načičkanih na visokom čeličnom stupu što sam ih gledao dok sam se vozio prema Poklonu. Još posljednji, sasvim kratki uspon do okrugle kamene kule i na samom sam vrhu. Na Vojaku! Na krovu Istre! Čak 1401 metar ispod mene ljeska se more sinje. Pod kulom uzletište za paraglajdere okrenuto unutrašnjosti Istre. Već pogled s ruba drvene konstrukcije za uzlijetanje izaziva u meni jezu. Pod dojmom bezdana nad

uzletištem sa strahopoštovanjem se uspinjem polukružnim stepenicama što opasuju kulu s vanjske strane, do vidikovca na njezinom vrhu. Ja na vrhu između neba, Zemlje i mora, a oko mene ukруг beskraj što ga čine more, otoci, brda i planine. I opet je slika ista, a opet tako različita. Rijeka je sivo-bijela razmazana mrlja u podnožju brda preko kojih bi mi pogled dosežao puno dalje od onoga s Poklona da brda i more nije pritisnula izmaglica. Kamena kula sagrađena 1911. godine otkriva najljepši vidik u Hrvatskoj, zapravo najljepši pogled na Alpe, Velebit, Čićariju i Istru. Od kule se prema Sisolu protegnuo vršni greben. S njega se Učka strmoglavljuje kroz šumu prema moru, a na drugu stranu livadama i šumarcima prema Boljunskom i Čepićkom polju. U proljeće po stijenama vršnog grebena cvjeta učkarski zvončić, endemski cvijet. Vratit ću se na Vojak jednom u proljeće da vidim taj nježnolubičasti cvijetak u obliku izduženog zvona koji ne cvate nigdje drugdje na svijetu doli tu, na stijenama Učke, u njegovom prirodnom okruženju. Uzalud pogledom tražim orlove ili bjeloglave supove što znadu kružiti nad Učkom. Stanište im je preko, na onim stijenama Cresa. Vrijeme je da krenem natrag. U ovom bezvremenskom, gotovo svemirskom prostoru vrijeme brzo leti. Od kule obroncima vršnog grebena, što je okrenut središnjoj Istri, krenula je poučna staza „Plas“ prema nešto nižem vrhu Plas. Dugačka je dva kilometra. Da bih je obišao, trebam najmanje jedan sat. Zato ću njome neki drugi put, a sada moram „trkom“ niz Učku ponovno na Poklon.

Zadovoljan i umoran nakon tri sata hoda duše ispunjene neviđenom ljepotom ponovno sjedam u auto. Nero umoran od neprekidnog trčkanja izvali se kao mrtav na svoje mjesto na stražnjem sjedalu.

Cesta se još malo uspinje, a onda krene gorskim zaravankom kroz polutamú guste šume, pored restorana znakovita imena „Dopolavoro“, „Pokle dela“ rekli bi na drugi način domaći. Horvat bi zasigurno bio oduševljen viđenim i jedino bi mu ovo simpatično ime za restoran pokvarilo dojam. A onda iz šume iziđem na čistinu u zaseoku Vela Učka. Nekoliko raštrkanih kamenih kuća stisnulo se pod stijenom što se nad njima izdigla, okrenute su prema dolini na zapadu. Na drugoj sam strani Učke s pogledom na sivu i desno bijelu Istru. Lijevo ispod sela put za Malu Učku, najvišeg zaseoka u Istri. Cesta sira, kaže putokaz. Skrenem na usku cestu, više puteljak pa nizbrdo. Desno od mene šuma, lijevo se stijene penju prema Plasu i Vojaku. Nekoliko kamenih kuća drži se na okupu. Pred njima čovjek sprema drva za zimu koja je ovdje

Učka: Ovčice - cirusi na tlu

duga i oštra. Naizmjenično zamahuje sjekirom i odlaže raskoljene klade na gomilu. Raspitam se za mogućnost kupovine sira, a čovjek me uputi u Malu Učku. Put dalje bijeli, makadamski, vodi obronkom središnjeg grebena. Pejzaž se stubokom promijenio. S onu stranu Učke ostale su guste bukove šume, a na ovoj male planinske proplanke smjenjuju šumarci niske bjelogorice i tamne plohe crnogorice, iznad kojih se uzdižu sive okomite stijene središnjeg grebena. Čini mi se da se već jako dugo vozim, a nigdje kuća. Pomalo me hvata jeza od neizvjesnosti jer nisam siguran hoću li moći proći putem ako postane lošiji, a prostora da se na njemu okrenem automobilom nigdje. A onda put iznenada zađe na proplanak. Na njemu bih se mogao okrenuti i vratiti iz ovog bespuća, ako pri okretanju pripazim na snježnobijele kamene što strše iz rijetke smeđe trave, sažgane dugotrajnom sušom. Oni me natjeraju da izađem iz automobila i bolje osmotrim situaciju. Nero, inače uvijek spreman za akciju, ostane i dalje ležati na zadnjem sjedalu. Još se jadan nije oporavio od onog silnog trčkanja usponom na Vojak. Malo dalje put se račva. Jedan je put krenuo ravno blagom nizbrdicom; vidim ga kako se gubi u rijetkom šumarku, a drugi se desno sunovratio niz strminu, kao da je pao preko nekog ruba. Put što ode ravno zacijelo vodi do Male Učke. Možda bi bilo dobro dalje nastaviti pješice, selo ne može biti više daleko. No, bojim se da za to neću pridobiti Nera, a i moje bi se noge opirale tom naumu pa još jednom pažljivo osmotrim okolinu. Sigurno autom mogu još do onog šumarka, a za dalje ću vidjeti. Zlu ne trebalo od šumarka mogu voziti i natraške i okrenuti se na onom račvanju putova. Zađem u šumarak. Sasvim je mali, tek nekoliko stabala uokolo, a onda ponovno proplanak, prostran i širok, uspinje se lijevo prema Vojaku. Dok pazim na put ispred sebe, krajičkom oka uhvatim velike gromade gusto razasutog kamenja po proplanaku. A onda, zagledavši se bolje, shvatim da je to stado ovaca na paši. Sad sam siguran da je i Mala Učka tu negdje, sasvim blizu. Eno joj krovova ispred mene. Uzdignuti su nad putom. Posljednje metre put prelazi niz kratku strminu. Stuštim se zajedno s njime u malu udolinu. Svega nekoliko kuća izgrađenih po strmini okružilo je dno kraške udoline. Sve su na okupu, dobro zaštićene sa svih strana od vjetrova. Poluruševne su i napuštene. Tek je jedna dobro zabravljena. Slutim da u njoj netko živi. Slutnju mi potvrđuju dva natpisa na njezinim vratima: „Nema nas kod kuće, dolazimo navečer“ i drugi istovremeno i nevjerojatan i sasvim svakodnevan: „Ovaj je objekt pod videonadzorom.“ Nevjerojatan, jer mi tehnološko postignuće ovog

doba nikako ne pristaje u stoljetno istarsko selo pa bilo ono i napušteno, a svakodnevno, jer nas oko videonadzora odavno prati već gotovo na svakom koraku.

Žao mi je da Cesta sira nije ispunila moja očekivanja i da na povratku u mojem automobilu ne miriše kolut mladog ili zrelog ovčjeg sira, te delicije nad delicijama Istre. A već sam bio zamišljao marendu s ni predebelo ni pretanko narezanim fetama u obliku trokuta, preliveanim miomirisnim žutozelenim maslinovim uljem i još toplim domaćim kruhom po mogućnosti ispečenim ispod čripnje. No, istovremeno mi dušu razgaljuje viđeno i ne bude mi žao.

Kako to uvijek biva, za povratak mi je trebalo prividno puno kraće vrijeme. Amortizeri i gume mog automobila začas su se sa zahvalnošću dočepali asfalta i on s olakšanjem jurne niz strminu put doline što se odavde od Vele Učke tek naslućuje.

Zastanem na malom parkiralištu kod uređenog izvora u obliku fontane. Špina, voda Josipa II., austrijskog cara, izgrađena vjerojatno za njegove vladavine kada je i građena cesta koju često nazivaju i Istarska Jozefina. Za Učkare ovaj izvor znan i kao Napoleonov izvor, bio je izvor života u vrijeme kada je Učka bila stočarski kraj. Pustim Nera da se napije iz kamenog korita. I ja bih rado zgrabio tu gorsku vodu da zadnji put kada sam tuda prolazio nad izvorom nije stajala ploča s upozorenjem da voda nije za piće. A tako me mami svojim tihim žuborom i gotovo ledenom studeni. Otuda se cesta nastavlja spuštati kratkim i ostrim zavojima do platoa na kojem je zapadni portal tunela Učka. I kako cesta zavija, tako mi se otvaraju vidici čas prema obroncima Učke i dolini pod njima, čas prema usamljenim vrhovima Čićarije. Tamo negdje, sasvim zdesna, okupili su se oni najviši. Zastanem na trenutak uz cestu iza jednog zavoja prije platoa. Odavde se pruža meni najdraži pogled na unutrašnjost Istre. Još sam dovoljno visoko da mi pogled može doprijeti daleko, a opet ne toliko da bi slika brda što ispred mene kao valovi slijede jedan drugog izgubila svoju oštrinu. Dolje duboko, gotovo ispod mojih nogu, protegnulo se prema jugozapadu usko Boljunsko polje stisnuto između onih brda i Učke. Skupa s rječicom Boljunčicom i gotovo pustom cestom što vijugaju njime gubi se u daljini. Ispred mene, preskačući vijaduktima doline između njih, brza je i suvremena cesta što prvo vodi na zapad, a onda u velikom luku i sama skrene

Boljun: Na kamenu

na jug. Njome jure automobili. Od tunela i prema njemu gotovo da voze u koloni.

No, ni ovi što žure njome, ni oni što tek s vremena na vrijeme prođu onom pustom cestom, ne mare za davno usnule gradiće razasute po vrhovima brda oko njih. Ni za one u kojima kao da je vrijeme zauvijek stalo, poput Rašpora, Boljuna, Paza, Belaja, Posrta, Gradinja, Turnja, Kožljaka, Vranje, ali ni za Lupoglav, Beram, Lindar, Gračišće, Pićan, Kršan, Šumber, Barban, Plomin u kojima kao da prividno teče. A oni stoljećima stoje na strateškim točkama iznad dolina pa sada, kada više ne moraju motriti budnim okom na putove i prijevoje, preostaje im tek da pogledom ispraćaju one koji ih s toliko nesmotrenosti zaobilaze. Tek su poneki: Buzet, Pazin, Žminj, Svetvinčenat, Labin, počašćeni češćim posjetima. I dok tako stojim pred tom panoramom brda i doline što me istovremeno podsjeća i na sliku impresionista i na sliku naivaca i tražim pogledom one krune po vrhovima, što ih s ovog mjesta mogu vidjeti, odlučim ih bez obzira na Horvatove pute obići sve. Dobro, barem najveći dio njih.

Od platoa ispred portala tunela cesta se nastavlja spuštati. Još ću malo ovom prometnicom, a onda je prije zadnjeg spusta raskrižje. U njemu ću nalijevo i još nizbrdo u Boljunsko polje. Dovoljno sam visoko nad njime da mu mogu vidjeti brežuljke iza kojih je početak onog drugog, puno dužeg i prostranijeg - Čepićkog polja. I ova je cesta široka, suvremena. Nedavno je sagrađena. Malo ide trasom stare, a onda se predomisli i napusti je. Ostavi je samu da više ničemu ne služi. Dolje u polju novo raskrižje. Od njega ona nova široka produži poljem, a ja krenem desno strminom prema Boljunu, što usamljen stoji nad dolinom i rječicom kojoj je dao ime. Dok vozim, pogled mi s ceste odvrćaju zidine kojima se uspinjem. Cesta je doduše pusta, ali uska i vijugava pa si mogu dozvoliti tek povremene kratke poglede. Ne znam čini li mi se samo zbog njih ili su doista bedemi izrasli iz stijena na brijegu. Boljun me posve tiho primi među svoje zidine. Uskom kamenom ulicom krenem do četvrtaste kule što stoji na najvišem dijelu brežuljka. Pod njome ću ostaviti auto. Obiđem oko nje da bih izašao na livadu pred zidinama. Na toj strani što sam je gledao dok sam se penjao, bedem i kula doslovno izrasli iz stijene. Dolina ispod okupana u suncu, prošarana svježim uzoranim oranicama mrko crvenih boja, zelenim livadama i zlatnožutim njivama, još mi je ljepša s visine. S druge joj se strane uzdiže visoki Vojak koji mi je bio pred koji sat tako velikodušno

darovao pogled na svu ljepotu Istre. Do njega niži Plas. Pod njima lijevo Vela Učka, a desno Mala Učka. Između šumaraka i stijena gdje se pokaže onaj putić što ih povezuje. Kao neka krivudava crta vidi se i onaj odvojak što se onako nesmotreno sunovratio niz padinu od puta za Malu Učku. Sasvim u kutu bijele litice Vele Drage, a još niže davno islužena željeznička pruga kojom su Semićani putovali na delo u Rašu. Lijevo od litica drage povrh pruge nešto se dugačko bijeli. To je zgrada što stoji na izlazu iz tunela. Iz nje se upravlja i prometom i instalacijama u tunelu. Na njoj je i vidikovac. Trgnem se na spoznaju da netko možda upravo sada s njega gleda prema meni, a da i ne znamo jedan za drugoga. Polako s noge na nogu krenem kroz gradić. Pust je. Otišli mu žitelji na *delo* u okolicu ili u polja, a djeca na igru. Tek jedna *brekčina*³⁰ što je bila izvaljena u hladu, reda radi osovi se na sve četiri, ovlaš nas počasti pogledom pa se ponovno ispruži gurnuvši glavu među prednje šape. I Nero djeluje posve nezainteresirano. Stari je lisac shvatio da je na tuđem teritoriju. Prolazim pored napuštene ruševne kuće i zidina što su okrenute Ćićariji. Na suprotnoj nižoj strani brda crkvice i malo groblje. Ispred mali trg, prije bi se moglo reći neko proširenje među starim kućama i minijaturan župni dvor s ložom u prizemlju. I to je sve. Obišao sam gradić u nekoliko koraka. Doista je usamljen na toj svojoj litici, kao da je na kraju svijeta. Istina, cesta kojom sam stigao ne završava u njemu, već se dalje penje put Lupoglava, no njome nitko nije krenuo ni prošao, a ni ja neću jer moram na drugu stranu. Zato se ponovno spuštam u polje k onoj širokoj. Još ću malo njome do sljedećeg raskrižja i sljedeće vijugave cestice što se penje iz doline na sljedeće brdo preko puta Učke. To je pravac iz davnina kojim su putovale još rimske legije. Novija je cesta na antičkoj sagrađena u XVIII. stoljeću i nekoć je povezivala središnju Istru s Liburnijom, odnosno Pazin s Kastvom preko Učke.

Paz je na dva vrha jednog brijega. Na ovom na koji sam se upravo popeo stoji crkvice s lopicom i grobljem. Zastanem na padini pred ulazom i gledam na drugi na kojem je selo. Između njih udolina. Nešto kuća stisnulo se pod ostacima srednjovjekovne gradine. I dok u Boljunu sve odiše starinom i urednošću, usprkos onim ruševnim kućama, u Paz se očito uvukao najnoviji vijek. Na livadi pred ulazom u selo kao da su odbačeni: traktor, cisterna za vodu, automobil. Cesta zađe među kuće. Selo djeluje nekako neuredno i zapušteno. U njegovom ću središtu lijevo. Tek asfaltirana bijela cesta nakratko će me

30 brekčina, od brek: veliki pas.

odvući s mog puta, do Belaja u kojem je, kažu, jedan od najljepših dvoraca Istre. Cesta vodi hrptom dugačkog brijega lagano ponirući prema Boljunskom polju koje slijedi brijeg. Još dok sam bio visoko gore, cesta je prolazila šumom bora i istarskog hrasta, a onda je prvo zamijeni čista hrastova. Na izlasku iz nje na prostranoj zaravni, usred vinograda, rekao bi zanesen pjesnik, a zapravo na njegovom kraju, smjestio se dvorac. Na rubu strmine dugačka dobro očuvana četverokrilna dvokatna zgrada, pravokutnog tlocrta. Iako prepoznatljive arhitekture ovog podneblja, visokih ravnih zidova bez suvišnih ukrasa, niskog krovišta na četiri vode, pod kojim su oni karakteristični otvori za prozračivanje *šufita*, nalik malim prozorčićima, na trenutak me podsjeti na zagorske kurije. Za razliku od okolnih utvrda, ovaj je dvorac novijeg datuma, sagrađen u XVI. stoljeću i prema arhitekturi namjena mu je očito bila više stambeno-ladanjska nego obrambena. Nigdje ni žive duše, tek brek zavezan na kratkom lancu uzbuđeno laje i neumorno skače na krov svoje pseće kućice pa s njega na zemlju. A tako bih želio ponešto čuti o dvorcu, raspitati se gdje su ostaci gradine koja je stajala tu negdje i kakve sorte grožđa rastu u vinogradu. O arkadama u dvorištu, kapelici u kojoj je sahranjen pod grobnom pločom s natpisom na glagoljici jedan od vlasnika susjednog Kožljaka, samo sam čitao. Kao i o ploči na kojoj se spominje Mesaldo Barbo, onaj koji je obnovio kaštel u Pazu i o kojem u „Istarskim pričama“ Nazor piše kao o monstrumu iz Paza! Nazor, koji je bio Horvatov suvremenik, čak su i rođeni iste godine, učitelj, pisac i zaljubljenik u Istru baš kao i Horvat, učiteljevaio je u njoj u vrijeme kada je Horvat njome lutao.

U Jugoslaviji su poslijeratnih godina, kako je to onda bivalo sa svim posjedima kapitalista, mrskih neprijatelja socijalizma, dvorac i vinograd nacionalizirani i dani na upravljanje poljoprivrednoj zadruzi. Poslije domovinskog rata zbio se obrnuti proces. Denacionalizacijom ili kupnjom društvena je imovina ponovno postala privatno vlasništvo, pa tako i ovo imanje.

Od Belaja cesta će nizbrdo put Šušnjevice, sela na brežuljku pod Učkom, na početku Čepičkog polja. I k njoj ću, ali ne danas. Obići ću je kada budem prolazio Čepičkim poljem, a sada ću istim putem natrag do Paza, da bih se drugom stranom brda na kojem čuču spustio u sljedeću plodnu dolinu. Cesta kroz nju odvest će me ravno u Pazin, u Srce Istre.

VIII.

SRCE ISTRE I PONEŠTO OKO SRCA

„*Srce hrvatstva u Istri je Pazin*’, učio sam jedamput u školi djecu svoju i sam u to s radošću vjerovao.“ No, je li i sada to doista tako?

U zadnjem desetljeću prošlog stoljeća počelo je prevladavati mišljenje da će političku borbu za Istru dobiti onaj tko na izborima pobijedi u njezinoj unutrašnjosti pa talijanski i talijanaški pokret prebacuju svoja sjedišta u Pazin. Čak su i vlasti namjeravale u Pazin preseliti sjedište Istarskog sabora. Tako je Pazin s vremenom, osim u političkom smislu, postao bitan za Istru i u gospodarskom smislu. Još je Jules Verne, autor mnogih avanturističkih i futurističkih romana, u romanu čija se radnja odvija u pazinskom kaštelu 1867. godine, pomalo proročanski napisao da se nijedan grad osim Pazina nema pravo nazivati glavnim gradom Istre ili markgrofovije Istre, kako se pokrajina službeno nazivala, a koja se protezala od Kvarnerskih otoka do Julijskih Alpi. U njoj 2/3 stanovništva čine Hrvati i Slovenci, *Šćavi*, kako nas posprdno zovu Talijani i pretvorice. Nastanak markgrofovije kao pokrajinske uprave koja ima određenu autonomiju sežu u daleko VII. stoljeće. Uspostavili su je Franci, prvo kao zaštitu od provale Slavena i drugih neprijatelja da bi kasnije uvodeći svoj feudalni ustroj na to područje naseljavali Slavene iz okruženja da im kao kmetovi obrađuju zemlju. Bilo je to vrijeme u kojem je franačka markgrofovija Istra na istoku poluotoka graničila s tada moćnim Hrvatskim kraljevstvom.

Kroz milenije mijenjali su se u markgrofoviji Istri gospodari, a ponekad i granice. Čas su to bili Germani čas Latini. Tako su nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva Istrom gospodarili Goti i Ostrogoti. Obnovom Zapadnog Rimskog Carstva Istra je potpala pod istočno carstvo - Bizant. Zatim pod Akvilejski patrijahat. Habsburgovci su u posjed markgrofovije Istre došli nasljeđivanjem preko bavarskog prijestolja, a Mlečani osvajanjem. Od tada, bez obzira jesu li joj gospodari bili Mlečani, Đenovljani, Austrijanci ili Francuzi, Istra je podijeljena. Na latinski, odnosno mletački utjecaj u gradovima uz obalu i germanski, odnosno austrijski u njezinoj unutrašnjosti. Usprkos čestim

mijenjanjima samo su Hrvati i Slovenci od svog prodora na to područje do danas svima njima ostali sluge.

Danas u Istarskoj markgrofoviji određene zakonodavne ovlasti ima Istarski sabor koji zasjeda u Poreču, glavnom gradu markgrofovije. U djelokrug rada mu spadaju pitanja poljoprivrede, stočarstva i šumarstva te donošenje proračuna i završnih računa općinskih, školskih i crkvenih uprava. No, ustrojen je tako da kroz njegove četiri kurije manjinsko talijansko stanovništvo ima većinu glasova. U svom prvom sazivu, onom 1861. Talijanska liberalna stranka je imala 21 zastupnika, Talijanska konzervativna stranka 4, a Hrvatsko-slovenska svega 2. Prvi je saziv ubrzo raspušten jer je saborska većina odbila imenovati dva člana u Carsko vijeće, što je slovalo kao prva pobuna istarskih Talijana protiv austrijske vlasti, čiji je cilj bio da Istru priključi tek utemeljenoj Kraljevini Italiji iz koje se u markgrofoviju širio iredentizam. U novom sazivu, od strane Monarhije u Sabor je imenovan i porečki biskup Juraj Dobrila, istarski domoljub i prosvjetitelj. Sjedište predsjedništva Sabora, tj. njegovog izvršnog organa ili Pokrajinske vlade, bilo je u Trstu. Sam je Sabor stalno mjesto borbe za ravnopravnost obespravljene većine. Od pokretanja inicijative mošćeničkog župnika Josipa Juricana i biskupa Jurja Dobrile da se zapisnici vode i na hrvatskom jeziku, preko pokušaja Matka Laginje da u Saboru održi govor na hrvatskom, do incidenta 1910. godine, kada su hrvatski zastupnici revoltirani nezakonitim odlukama saborske većine prevrnuli stol predsjedništva i po sabornici razbacali spise vladina povjerenika za Istru. U nastali metež uključila se i publika koja je s galerije pratila rad Sabora pa je incident doveo do prekida rada. Nakon toga Istarski sabor nije zasjedao četiri godine. A onda ga je car raspustio početkom nove godine. U lipnju su raspisani novi izbori za zastupnike Sabora. Talijani su na njima osvojili 25 mjesta, a Hrvati i Slovenci 19.

Jest da su Hrvati u Pazinu i na Pazinštini od davnine pretežiti. No, oni su samo najamnici na zemlji koju obrađuju i od koje životare. Siromašni su, neobrazovani i mahom nepismeni koloni, bez kuće i zemlje, što je izravna posljedica smišljene politike talijanske manjine u čijim su rukama zemlja, gospodarstvo, financije i lokalna vlast. A slično je stanje i u čitavoj Istarskoj markgrofoviji.

Borba za nacionalni identitet potaknula je širenje ideje narodnog preporoda iz Banske Hrvatske u Istru. Nositelj je bio malobrojni građanski sloj, ekonomski neovisan. Nepismenost i neobrazovanost stanovništva cijele Istre, osim Kastavštine i Krka, bila je ozbiljna prepreka širenju ideje o nacionalnoj pripadnosti. Stoga se u okviru kulturnog preporoda po Istri počinju otvarati hrvatske škole i *čitalnice*. U gradovima se podižu narodni domovi, a počinje izlaziti i Naša sloga, prve dnevne novine na hrvatskom. Istarski preporod je podijeljen u dva razdoblja. U njegovoj ranoj fazi u Istarsku markgrofoviju iz Hrvatske prodire ideja ilirizma. U drugoj, poslije 60-ih godina prošlog stoljeća dvije su generacije nositelja. Prva ona biskupa Dobrile koji zastupa Strossmayerovu ideju jugoslavenstva i druga pravaška koju je predvodio istarski trolist Laginja, Spinčić, Mandić.

A sada ja onamo putujem...Sve do Lupoglava jesmo na strmini.

Od kolodvora do grada treba nizbrdo kroz šumu. „*Carozza! Signore, carozza!*“. *‘Hvala. Hvala!’ i hoću dalje ne gledajući nametnika*“. Je li to bilo prvo razočarenje? Talijanski u srcu hrvatstva! „*Izvolite zapovijedajte, nastavi uza me hrvatski.*“ Pretvorica! Novo razočarenje? A onda još jedno u Narodnom domu; „*Gospodinu sam ovdje postavila*“ i *pokaže mi mjesto u predsoblju sučelice gospodi oružnicima. I tanjur i jedala i ubrus – ovdje čekaju me! - Čemu to namrštim se na djevojku. Ona sleže ramenima. - Zašto mi ovdje postaviste? – Ne daju gospoda adjukanti*”

„*U sobi se nisam mogao uspokojiti. Kakav je to adet – u srcu Istre? U Narodnom Domu!*”

U SRCU ISTRE I OKO NJEGA GOTOVO STO GODINA POSLIJE

Eto me pred Pazinom! Gradom o kojem Horvat rodoljubno piše kao o srcu Istre. Iako je to sinonim iz nekog prošlog vremena čiji se smisao u sadašnjosti izgubio i ovaj današnji Pazin, doduše iz nekih drugih razloga, možemo nazivati srcem Istre. Jer osim što je gotovo i doslovno u središtu Istre, Pazin je i sjedište Istarske županije, dakle on je osim geografskog, upravno i političko središte hrvatskog dijela Istre i to mu daje pravo na epitet srce Istre. Tako se nakon stoljeća i pol na neki način ispunila ona gotovo proročanska tvrdnja Julesa Vernea. Stoga i ja gdjekad volim Pazin i s njim i Pazinštinu, dakle čitavu središnju Istru, nazivati srcem Istre.

Kada sam kod Cerovlja, naselja u Borutskoj dolini, spustivši se od srednjovjekovnog Paza, prošao ispod nadvožnjaka na onoj modernoj i brzoj cesti što od tunela vodi gotovo cijelom dužinom Istre i koja će uskoro biti autocesta, razdraganost što je rasla u meni od jutros kada sam krenuo dosegla je gotovo vrhunac. Zbog raskoši srca Istre što mi se svakim zavojem ili uzvisinom nudi iznova? Ili zbog slike još usnulog krajolika što mi je u sivoplavim tonovima eksplodirala pred očima u Veloj Učki, u trenutku izlaska iz guste i polumračne šume kojom sam vozio još od Poklona? Ili je do srca Istre dopro opijajući miris njezina juga? Ma što da je uzrok mojoj razdraganosti, razlog mogu naći u Horvatovim riječima zapisanima na kraju putopisa: „*Prije sam vjerovao, a sada znam i osjećam kao i to, da ono, što ljubimo, mora biti blizu i najbliže... i mora u tebi živjeti. A ja osjećam, kako moja ljubav živi...*“ Jer i moja u meni živi, pritajena još od vremena mojih najranijih putovanja u Istru. I sa svakim se novim putovanjem iznova budi i sa svakim prijeđenim kilometrom ili miljom raste. Zato držim da Istru gotovo mogu smatrati svojim drugim, širim zavičajem. Ponekad se, doduše, zapitam, može li čovjek imati dva zavičaja? Moj prijatelj i susjed u Svetomivanu, pjesnik i autor mnogih tekstova za zabavnu muziku pa i onih vrlo popularnih stihova o Istri; „*Samo anđeli znaju kako je*

u raju/ Samo anđeli nebeski što su Istru vidjeli“, Željko Pavičić u svojoj pjesmi „Dva zavičaja“ kaže: „Nisam jedini/pod božjom krunom,/i aureolom/zlatnog sjaja,/koji ima u srcu/dvije ljubavi,/dva svoja zavičaja.“ Pa zašto onda da i ja nemam dva svoja zavičaja? Jedan je Zagreb, a drugi je, ako ćemo pravo, Pula.

Dakle, pred srce Istre stigao sam preko istočnog dijela središnje Istre koja ga je kao prsten okružila. Od Lupoglava na sjeveru do Žminja na jugu i od Motovuna na zapadu do Nedešćine na istoku. Unutar tog kruga dvadesetak je srednjovjekovnih gradića i utvrda razasutih po vrhovima brda, bezbroj sela i zaseoka od kojih u ponekima već odavno nitko ne živi, samotnih crkvice s lopicama i velebnih župnih crkava u kojima se krije pravo kulturno i povijesno blago. Unutar njega su i riječne doline, poneko jezerce pa i jedno umjetno. Kraška ponornica, prekrasni vidikovci, stoljetna šuma. Plodna polja i seoska gospodarstva pa i nekoliko gradića i naselja kojima je doba industrijalizacije donijelo dobrobit, ali uništilo ljepotu i izvornost. Ponešto od toga sam do sada obišao, nešto ću tek obići, a nešto ću, nažalost, morati ostaviti za možda neke druge istarske pute. I dok dolje na jugu Istre sve vrvi vidljivim spomenicima iz njezine prapovijesti i starije povijesti, ovdje, u srcu Istre vidljivi spomenici su nešto mlađi i uglavnom potječu iz srednjeg vijeka. Iz doba Franačkog Carstva i Mletačke Republike. Naravno, ima i onih još mlađih pa i najmlađih, iz vremena Ilirskih pokrajina, prve i druge vladavine Austrijanaca i vladavine Talijana.

Od Boljanskog polja do Paza cesta se neprestano penjala. Poslije prijevoja na kojem je Paz, pogled na Boljansko polje i Boljunčicu što vijuga njime na svom putu do mora ostao je iza mene. S druge strane prijevoja dočeka me pogled na drugu rječicu i drugu riječnu dolinu. Niz tu se stranu cesta nekako polaganije spušta. Već sam gotovo u podnožju, a ona još uvijek zavija uz rub šume čas lijevo, čas desno. Zašla bi u nju, ali joj ne da strmo brdo slijeva. S druge joj pak strane polje i vrbik kroz koji žubori Rakov potocić koji baš kao i ja hita put one doline i Pazinčice što teče njome. Slika mi na trenutke posve nalikuje nekom krajobrazu u Zagorju. A onda se šuma prorijedi, dolina raširi i uska cesta izbije pred onu, suvremenu i brzu što sam je napustio netom nakon što sam se uključio u nju, kada je izašla iz tunela. Još je prometna za razliku od ove posve puste, kojom vozim. Automobili, kamioni i autobusi nadiru njome poput kakvog plimnog vala iz oba pravca. Jedni su na putu za južnu obalu Istre, drugi će na zapadnu. Oni pak što dolaze iz suprotnog smjera, žure put Učke za Rijeku ili na istočnu obalu. Poneki će, kad se cesta popne

podno Lupoglava, lijevo za Buzet i dalje za Trst ili Ljubljanu. Cesta kojom sam se spustio u dolinu provuče se ispod nje i skrene prema jugu. Sada mi je ona jureća kolona automobila slijeva. Zajedno s njom, ali bez žurbe teče Pazinčica, prije nego što će nestati hučeći preko slapova u podzemlju Pazinske jame. Uz nju pusta Horvatova željeznička pruga. Dva svijeta u jednoj slici. Onaj suvremeni u vječitoj žurbi i onaj smirujući, pitoreskni. Uto evo i prvih pazinskih kuća. Ušao sam u grad sa sjeverne strane i do najstarijeg i najatraktivnijeg dijela Pazina, što se stisnuo oko pazinskog kaštela, najveće i najbolje sačuvane utvrde u Istri, moram kroz čitav grad. A on kao da je podijeljen; na ovaj kroz koji upravo prolazim, suvremen, prostran, širokih ulica i trgova, s drvoredima i onaj stoljetni uskih vrludavih kaleta i malih pjaceta. Pisani tragovi o Pazinu dopiru u X. stoljeće od kada mu datira i ime. Ostavljam automobil na početku dugog šetališta čijim je tek zasađenim drvoredom hodio Horvat. Protegnuo se drvored od Šetališta pazinske gimnazije pa uzbrdo ulicom Hrvatskog narodnog preporoda sve tamo do kolodvora. A ja krenem niz njega na suprotnu stranu. Lijevo preko Parka narodnog ustanka velebna zgrada nekadašnjeg biskupskog sjemeništa nadvisila stoljetne kestenove u njemu. Danas je to Pazinski kolegij u kojem djeluje klasična gimnazija. Nešto niže na strani kojom hodam modernistička je zgrada Spomen doma, podignutog u sjećanje na rujan 1943. godine. Te su godine nakon kapitulacije Italije u Pazin ušle snage istarskih partizana i tada je tu u Pazinu odlučeno da se Istra pripoji matici zemlji. Četiri godine poslije, 1947. i dvije nakon okončanja krvavog rata, ta je odluka provedena Pariškim mirovnim ugovorom. Šetalište završava kod Parka istarskih velikana. Posvećen je četrnaestorici velikana istarske prošlosti. Zađem među biste zaslužnih istarskih žena i muževa. Svi su tu: biskup Dobrila, Matko Laginja, Božo Milanović, Matko Brajša Rašan, Vjekoslav Ivančić Đidi, Ivan Matetić Ronjgov, Vladimir Nazor, Vladimir Gortan, narodni heroji Olga Ban, Joakim Rakovac, Savo Vukelić, Otokar Keršovani, Jože Šuran, Giuseppe Pino Budicin. Trg slobode središnji je gradski trg. Hodam njegovim desnim rubom, a zgrada nekadašnjeg Narodnog doma na drugoj je strani. Proguram se do nje trgom prepunim ljudi. Teško da bi je Horvat danas prepoznao. Uselio se u njezino prizemlje dućan. Izlozi mu neprimjereno, umjesto nekad drvenim, uokvireni željeznim ili možda aluminijskim okvirima. Izgubila je svoj ponos. Tek ploča na pročelju kazuje da su tu bili hrvatska Čitaonica i Narodni dom. Tu negdje iza parka i Trga slobode ulice postaju užje, a parkovi i trgovi manji. Na

onoj strani prema Pazinčici što je u luku zaobišla grad, nedaleko od Starog trga, župna je crkva sv. Nikole i groblje iza nje. Zvonik joj po venecijanski „posvađen s crkvom.“ S cestom što prolazi kroz njega onako visok i odvojen od crkve djeluje kao div Dragonja što širom raskoračenih nogu bdije nad gradom. Iza Starog trga zgrada Državnog arhiva, jednog od najbogatijih u Hrvatskoj. U istoj je zgradi dvadeset godina, od 1899. do 1919. djelovala poznata pazinska gimnazija. Ulica Velog Jože vodi na kraj grada do Hrvatskog trga i Trga Istarskog razvoda. Sve te povijesne zgrade i sva ta imena ulica i trgova kojima sam prošao podsjećaju me na Horvata. I neka! Bude rodoljubni zanos koji je Horvat tražio lutajući tim ulicama. Da može danas lutati srcem Istre, oko srca bi mu bilo zacijelo drugačije. Mimo ograde franjevačkog samostana i njegove crkve samo projurim. Vijugavim Prilazom kaštelu što se provlači između starih kamenih kuća dospio sam pred sam kraj svog puta gradom – do pazinskog kaštela i Pazinske jame. Kaštel djeluje zastrašujuće veliko, što zbog visine, tlocrtne površine i doista impozantnih bedema, što zbog uskih uličica i starih kamenih kuća koje ga okružuju, što zbog svog položaja na samom rubu dubokog ponora. Okolna ga brda nadvisuju, jer stari je dio Pazina sagrađen u dubokoj kotlini. Tako kaštel stoji gotovo na najnižoj točki grada što predstavlja pravu rijetkost u gradnji utvrđenih srednjovjekovnih mjesta. Prema tadašnjoj obrambenoj taktici utvrde su građene po vrhovima brda. A zbog svog položaja i neke ruševine na rubu ponora obrasle gustim gotovo neprohodnim raslinjem što se uzveralo liticom s dna ambisa djeluju mi i tajanstveno. Ruševina je nekad bila kuća obitelji Raspicio sagrađena vjerojatno u XV. stoljeću, a razrušena pri bombardiranju u Drugom ratu baš kao i okolne kuće na mjestu kojih je danas mali park. Pazinska jama u čijem grotlu nestaje Pazinčica čuva legendu. A ona kazuje da su nekada u Istri uz ljude živjeli i divovi. Sjeverni je dio Istre bio bogat vodom, a južni sušni i bez nje pa zamole ljudi s juga diva Dragonju da im sa sjevera dovede vodu. Prvi dan Dragonja uzore brazdu do mora i njome poteče rijeka kojoj Dragonja nadjene ime po sebi. Drugi dan uzore drugu brazdu i novoj rijeci dade ime po svojoj ženi Mirni. Treći dan krene Dragonja zaorati i treću brazdu. Stigne orući do pećine što nosi pazinski kaštel. S kaštela mu se naruga žena mletačkog kapetana da mu je brazda plitka i vijugava. Uvrijedi se Dragonja i ostavi brazdu nedovršenu. Voda što poteče njome poplavi Pazinsku dolinu i zaprijeti gradu. Zdvojni i prestrašeni Pazinci zamole Dragonju da ih spasi. Sažali se Dragonja nad njima, lupi nogom pod zidinom

kaštela i voda poteče u ponor. Tako treća istarska rijeka postade ponornica. Osim u legendi Pazinska jama i kaštel žive i u književnosti. Kažu da je pazinska fojba inspirirala Dantea za opis pakla, a Jules Verne je radnju svog romana „Mathias Sandorf“ smjestio u Pazin i njegov kaštel. U romanu mađarski grof Sandorf i prijatelji budu optuženi za veleizdaju Austro-Ugarske. Bijahu ih zatočili u pazinskom kaštelu odakle pobjegnu u ponor Pazinčice i njime dospiju u Limski kanal. I C. Yriarte u svom putopisu Istrom i Dalmacijom s kraja XIX. stoljeća s oduševljenjem opisuje Pazinsku jamu. A Vladimir Nazor u „Istarskim je pričama“ prepričao legendu o divu Dragonji. I na kraju Pazin, tajanstvenu jamu u kojoj nestaje rječica i kaštel nad njom opisuje i Boris Perić u svom romanu „Vampir“. Na dno jame vode strme stepenice. Skliske su pa krenem oprezno hvatajući se za granje ili improvizirani rukohvat tamo gdje postoji. Sam sam u toj gotovo netaknutoj prirodi. Iz dubine dopire huk Pazinčice. Bljesne s vremena na vrijeme kroz gustiš čas mirna zelenkasta dok ulazi u kanjon, a onda bijela zapjenjena prije nego zađe u podzemlje. Siđem sa zadnje stepenice. Neuređeni puteljak krene ravno prema ponoru, a desno drveni mostić vodi na drugu stranu rječice i dalje stepenicama do vrha stijene prema izlazu u starom dijelu Pazina. Nero je ostao gore kod ulaza, gdje simpatična djevojka prodaje ulaznice pa ću morat istim putem natrag. Kraj obilaska kanjona je odmah tu. Do mjesta gdje Pazinčica ponire pod gotovo okomitu stijenu se ne može. Šteta. Na vrhu stijene, na jednoj strani stijene čuči Pazinska gradina, a na drugoj su se kamene kuće uspentrale još više sve do izlaza iz grada. Uz stijenu prema suncu vere se grmlje i kržljivo drveće. Toliko divlje ljepote i iskonske prirode gotovo usred grada, a tako, gotovo nikako prezentirana. Sa žaljenjem se sjetim sličnih krajobrazu što su uređeni i održavani i dostupni za razgledavanje, Rastoke na Slunčici recimo.

Pazin: Nad Pazinskom jamom

IX.

LINDAR

„Hoću na brdo, na Lindar. Molim, kako ne ću na Lindar! Tu je eto nad Pazinom. Treba se uspeti dvjesto metara strmom strminom nad Pazinom, pa si u Lindru. Pa onda onaj toranj, što bdi, što nalaže čitavom kraju šutnju.“ Treba, dakle, krenuti put kolodvora cestom što će uskoro bulevar biti - šetnica pod drvoredom. „Dalje na rubu ove visoke poljane - tek što se onamo na kolodvor ne skotrlja - hrpa je kamenja pripravljena za zidanje spomenika generalu Lazariću, koji odavle po Francuzima pucaše...”

Nakratko, početkom XIX. stoljeća u doba Napoleona austrijsku vlast zamijeniše Francuzi. Istra se našla u sastavu ilirskih pokrajina koje su obuhvaćale hrvatske zemlje do Save, Istru, Primorje i Dalmaciju. Sjedište Istarske provincije bilo je u Trstu. No, ubrzo su Austrijanci zaželjeli oružjem povratiti ono što su Francuzima morali ustupiti u pregovorima. Iz tog vremena potječe priča o Lindaru i topu kapetana Lazarića. Kada je krajem kolovoza 1813. godine austrijski general Nugent osvojio Rijeku, namjeravao je spriječiti povlačenje francuske vojske prema Trstu. Zadatak je povjerio kapetanu Lazariću, dodijelivši mu za izvršenje zadatka svega 47 pješaka i 6 konjanika. Budući da je to bila nedostatna vojna sila za izvršenje zadatka, kapetan se Lazarić posluži lukavstvom. Sakupio je po Pazinštini seljake dobrovoljce, a pristupili su mu i Hrvati iz francuske vojske. Svi oni koji nisu imali oružje dobili su ulogu svojevrsnih statista. Ujutro 4. rujna uz zvonjavu zvona Pazinštine, „ta je golema vojna sila“ krenula na Lindar. Zavarani brojnošću napadača, misleći da ih napada glavnina austrijske vojske, Francuzi napuste Lindar i stanu se povlačiti. Pri povlačenju u Pazinsku su jamu pobacali dio oružja i vojne tehnike da bi si olakšali bijeg. Kapetan Lazarić i njegova vojska sustigla ih je kod Berma i zarobila. Predalo se 29 časnika i 900 vojnika s onim što nisu uspjeli baciti u jamu. Za to ratno lukavstvo i hrabro djelo carica Marija Terezija odlikovala je Lazarića i dodijelila mu naslov baruna od Lindara.

LINDAR STO GODINA POSLIJE

Niti mjesec dana poslije posjeta srcu Istre, evo me ponovno u središnjoj Istri. Žurim od tunela prema Pazinu. Ovaj ću put srcem Istre samo proći na putu za Lindar, Beram i dalje za Gračišće, Pićan, Čepičko polje, Kožljak i Vranju. Natrag u Ičiće ponovno ću tunelom kroz Učku.

Do Pazina sam ovaj put došao po brznoj cesti. Od tunela Učka ona se preskaćući vijaduktima s jednog brda na drugo neprekidno spušta dugim zavojima prema riječnoj dolini Borutskoj, onoj kojom teče Pazinčica. Čićariju je ostavila iza sebe, a Učku što se pružila lijevo od nje i kao da ju prati u stopu. Gdje kad se približi željezničkoj pruzi kojom je putovao Horvat. Gledam preko šumaraka niskog istarskog hrasta što se protegnuo duž pruge brežuljke središnje Istre obojane jutarnjom plavo-zelenom bojom, kako se gube u daljini. A onda cesta zađe u usku riječnu dolinu usječenu među brdima. Tu se smirila pa me sada gotovo ravno vodi prema srcu Istre. Ispred mene izroni šumovito brdo sa zvonikom na vrhu. Dakle, posve sam blizu Pazina, no još ga ne vidim u onoj njegovoj kotlini. Na silasku s brze ceste dočeka me naplatna kućica, svojevrsna suvremena mitnica, na kojoj ću platiti prolaz kroz tunel i cestarinu za korištenje brze ceste. I evo me ponovno na cestici kojom sam i za prošlog dolaska ušao u grad. Ono šumovito brdo sa zvonikom sada mi je zatvorilo obzor. Odavde iz doline vidim ga kao zeleni okomiti zid što liči kakvoj kulisi. Zvonik na njegovu vrhu nalik je onom crkve svetog Marka u Veneciji, iako je ovaj sagrađen za austrijske vladavine. To je zvonik župne crkve u Lindaru. K njemu ću se prvo uputiti, a da bih do njega stigao, moram proći pazinskim ulicama. Okupane jutarnjim suncem u ovo doba dana djeluju pusto. Nemam plan grada pa vozim prema porivu i pomalo lutam. Znam da za Lindar moram prema jugoistoku i da se do njega moram popeti pa se držim sunca i onih ulica što se penju uzbrdo. Prošao sam centrom i nekim uličicama podno okomite stijene. Pogrešno, to je put za Pulu. Okrećem natrag. Konačno, evo raskrižja

s putokazom za Lindar, Gračišće i Labin. Do Lindara je svega 5 kilometara. Horvat je u Lindar otišao pješice nekim prečacima, no ja ću do njega vozeći se.

Stari je dio Pazina ostao zarobljen brdima u kotlini. Noviji se popeo do željezničke pruge pod vrhom brda i ja ću zajedno s njim širokom magistralnom cestom. Preskočim prugu, grad ostavim iza sebe i nastavim se cestom uspinjati do vrha one kulise. Na vrhu prostrana zaravan. Ode cesta dalje preko nje put Čepićkog polja, a mene nalijevo, druga uska i kratka vodi u Lindar. Na njoj gužva. Vrijeme je kada Lindarci automobilima žure na *delo*. Neki će na raskrižju desno za Pazin ili možda čak za Pulu, a drugi će lijevo u Potpićan, Plomin ili Labin. Lindar je nekada bio snažna utvrda koja je štitila prilaz pazinskoj kotlini sa sjevera i istoka. Koliko je bio snažan može se naslutiti tek po položaju jer obrambenih bedema što su ga okruživali gotovo više nema. Otvoren na ovoj strani stari je Lindar pustio da se novi dio, kroz koji vozim, uvuče u onaj srednjovjekovni što me čeka na rubu visoke stijene okrenut jednom stranom dolini Pazinčice, Borutskoj dolini i Ćićariji, a drugom prema dalekom Čepićkom polju i još daljoj Učki. Kada dođem do prvih kamenih kuća, ostavit ću auto i prošetati. Put zavine mimo neke ograde i dovede me pred crkvicu s lopicom. Pored nje ostavljam auto. Zidovi joj nemaju onu zagasito sivu boju starih kamenih zdanja, već svijetlu i nežnu što odaje ne tako davnu obavljenju obnovu. Ovoj krov ne počiva ni na vitkim stupovima ni na širokim lukovima, već ga nosi masivan kameni zid u kojem je ulaz kao u kakvom bedemu iz doba gotike tajanstveni šiljati luk. Preko puta zanimljivo zdanje. Raskošan, okolini neprimjereno velik i pomalo ruševan kameni portun nalik onom kakvog dvorca ili manjem slavlolu, vodi u veliko zapušteno dvorište opasano zidom. Unutar njega isto takva dotrajala kuća, ali još odaje nekadašnji sjaj. Kraj ograde stoji zlatni retriver i znatiželjno gleda čas mene dok izlazim iz automobila, čas Nera što je priljubio svoju njušku na zadnje staklo. Od obojice ni glasa. Krenem oko auta da na drugoj strani otvorim vrata da bi i Nero mogao izaći. On pseći dostojanstveno iskoči i odmah digne nogu pored jednog od dva velika plastična kontejnera u koje Lindarci odlažu smeće i na nemuštom psećem jeziku poruči onom drugom: „Ovo je sada moj teritorij!“ Naravno ne znajući u svojoj psećoj duši da su se i Lindarci i njihovi *breki* kroz povijest nagledali takvih osvajača. Mimo nas prođe neka nona s *nukom* u kolicima. Zaželimo si dobro jutro. Rumeni dječarac veselo maše ručicama i nogama i žuti *brek* krene za njima ignorirajući nas. Krenemo

i mi neobično širokom ulicom između starih kamenih kuća među kojima su mnoge napuštene i ruševne. Do župne crkve sv. Mohora i Fortunata na kraju sela koje je nekada davno sličilo gradiću poput Veprinca ili Boljuna vodi put preko tratine što se iza crkve strmoglavila niz stijenu. I njezin je zvonik, iako noviji, s njom u svađi. Očekivao sam da ću negdje usput ugledati spomenik kapetanu Lazariću, onom što je otjerao Francuze, pa se sada o njemu raspitujem kod jedinog *čovika* što nešto posluje oko kuće tik do crkve. Pozove me on na *čikaru kafela ili domaću rakiju*. Uđemo u konobu pod novovjekovnom kućom, jedinom takvom u blizini crkve. Meni u isti mah bude i krivo i drago. Krivo, jer mi ta suvremena kuća nikako ne pristaje uz staru crkvu i one stare kamene do nje, a onda mi je opet drago što sam nepoznat pozvan u nju. Od onog kamenja koji je bio pripremljen nikada nije podignut spomenik kapetanu Lazariću. Iz tog je vremena ostao tek dio topa. Eno ga, tamo preko tratine lijevo od crkve. Stražnji mu dio ukopan u ostatke kamene kule. Usta mu uperena na dolinu Pazinčice i još dalje prema Borutskoj dolini što proviruju kroz zeleni zastor šume. Računam onako na brzinu. Lindar je 456 metara nad morem, a Pazin na 295, dakle nizina je nekih 160 metara niže. Kaže mi domaćin da je top zadnji put opalio 1906. godine u slavu tek sagrađenog zvonika. Natrag ću do auta istim putem, ali drugom stranom ulice kojom sam došao. Od nje se odvaja pokoja uzana uličica i zalazi među ruševne kuće u najstarijem dijelu mjesta. Na početku jedne takve pažnju mi privuče dimnjak. Iako je s njegovog *ognjišća* bura odavno raznijela pepeo, a krovište nad kojim je stoljećima stajao se urušilo, taj simbol tradicije i teškog težačkog života još je ponosno usmjeren u visinu. Nekako mi je poznata ta slika. Prebirem po *fajlovima* svojih sjećanja bezuspješno, a onda mi, kada sam već zamaknuo niz ulicu, sine. Slika tog istog dimnjaka u drugom je izdanju „Istarih puti“ iz 1950. Vratim se natrag i na *displeju* svog digitalnog Olympusa odaberem po sjećanju kut snimanja. S nestrpljenjem očekujem povratak kući da bih usporedio slike, jer knjigu u kojoj je ta slika kao dragu i vrijednu uspomenu ne nosim sa sobom. Putujući Horvatovim putima koristim se zadnjim izdanjem njegovog putopisa, onim iz 2002. Kod kuće sa sjetom uspoređujem te dvije fotografije. Ne mogu utvrditi kada je točno snimljena ona u Horvatovom putopisu no očito je iz vremena u kojem je u kućici pod dimnjakom još netko živio. Dokazuju mi to *voz* u njezinom dvorištu i još čvrsti krov prekriven škrljama.

X.

BERAM

„Načinim još samo dva koraka i ja sam u malom trgu. Nije trg, dvorište je poveće. Na tom dvorištu stala je crkva, a oko dvorišta: škola, župni dom i još nekoliko kućica. Samo nekoliko. Kod škole sjede dvije žene, kod crkve - nova im je crkva - sjede dva starca i jedan dječak njiše i vrti žeravicu u posudi za tamjan, a iz crkve se čuje žamor molitve. Taj se žamor mora negdje po svemu Beramu čuti.“

U malom Bermu veliki je istarski spomenik kulture; crkvice sv. Marije na Škriljinah sva oslikana predivnim freskama koje su lani nakon obnove i rekonstrukcije ponovno ugledale svjetlo dana. Za obnove otkriveno je među freskama najvrjednije ostvarenje istarskog srednjovjekovnog slikarstva „Ples mrtvaca“, kasnogotički alegorijski prikaz života i smrti. Te, je 1913. s fresaka, rada majstora Vincenta iz Kastva i njegovih učenika, skinuta boja koja ih je skrivala gotovo sto godina. Ni u Bermu nema spomenika pobjedi kapetana Lazarića. Ali ima legenda prema kojoj su beramske žene pridonijele konačnoj pobjedi nad brojčano nadmoćnijim Francuzima. Kako je Lazarić pod Lindarom varkom natjerao Francuze na povlačenje, u polju pod Bermom trebalo je doći do odlučujućeg boja. Žene beramske s gradskih su se zidina spremale promatrati boj. „Da ne gube vremena, uzeše sa sobom preslice s povijesnom i vretenima za presti pređu... Francuzi su mislili da je ono pričuva s helebardama što se skuplja da na njih potrči. Dadoše stoga za vremena petama vjetra... Tako je došlo do pobjede pomoću beramskih žena.“

BERAM STO GODINA POSLIJE

Beram mi je zapravo izvan ruke. Jer po izlasku iz Lindara moram lijevo da bih nastavio put prema Čepićkom polju, a Beram je desno, na suprotnoj strani Pazina. No, do podnevnog zvona još je daleko, više je od pola dana preda mnom, a budući da u Beram ne moram pješice kao Horvat, stignem ga i obići i ponovno se vratiti na ovu stranu da bih nastavio put. Zato mi sada na glavnoj cesti valja nadesno, natrag u Pazin do drugog magistralnog puta, onog što vodi za Poreč. Dok se vozim prema Pazinu, pomislim da bih zapravo i ja mogao u Beram pješice, kad već nisam pješačio u Lindar. Vremena i onako imam. Na karti središnje Istre ucrtana je pješačka staza koja počinje kod pazinskog kaštela. Auto ću ostaviti negdje u njegovoj blizini. Računam da mi do Berma i natrag s obilaskom trebaju neka tri sata brzog hoda. Dakle, zašto ne pješice?

Dugo sam tražio slobodno mjesto za parkiranje u okolnim uličicama i na kraju ugrabio posljednje na onom trgiću ispred ulaza u kaštel, između zida nad ponorom jame i nekog Mercedes a srebrnosive boje. Na vidikovcu smo Nero i ja gotovo sami, nema namjernika iako je uokolo sve puno parkiranih automobila, više-manje stranih registracija. Tek jedan sredovječan par, naslonjen na onaj zid nad ponorom Pazinčice, pokušava kroz grmlje i raslinje što se penju stijenom uhvatiti sliku ambisa. Sudeći prema jeziku na kojem me je gospođa zamolila da ih slikam tako da im pozadina bude ona ruševna kuća obitelji Raspicio, Nijemci su ili Austrijanci. Dok ih gledam u *displeju* digitalnog Canona, pomislim da mora da je onaj Mercedes desno od mene njihov. Znatijeljno krajem oka uhvatim njegovu registracijsku oznaku. Iz Münchena je, Nijemci su dakle. Gospodin drži u ruci presavijenu kartu Istre. Moj njemački i nije više tako dobar, vrlo se rijetko u zadnje vrijeme koristim njime, a usto gospođa rabi neki dijalekt očito bavarskog sela, no shvatim da me pitaju kako doći do ceste što vodi za Beram. Dok smo zajedno nagnuti nad kartom Pazina, što sam je izvukao iz auta, pokušavam im objasniti da i

ja namjeravam u Beram, ali pješice. Oni bi, kažu vrlo rado sa mnom, ako se slažem. Pitaju me koliko nam za to treba vremena. Svojem ranijem izračunu dodam sat vremena, jer očito nećemo brzinom kojom sam ja naumio, i dodam još malo za rezervu, pa ispadne da će nam trebati gotovo pet sati. Kratka konzultacija između Gerti i Franza, tako se zovu moji novi poznanici, i zaključak sa žaljenjem da ne mogu odvojiti toliko vremena jer ih u Novigradu čekaju prijatelji. Rastajemo se srdačno, kao ljudi koji, iako se kratko znaju, imaju mnogo toga zajedničkog. Pomalo mi bi žao, čine mi se zaista dragim ljudima. Već sam se gotovo uvukao u auto da bih dohvatio stvari koje ću ponijeti, kada me sustigne njihov neočekivani prijedlog da Nero i ja pođemo s njima autom, a da se natrag vratimo pješice. Prijedlog prihvaćam objeručke. Zaželio sam se malo druženja, a tako ću se i brže vratiti da bih nastavio putovanje. Potražimo cestu kojom ćemo iz pazinske kotline, a ona krenula udolinom što je nastavila nakon što je Pazinčica nestala u podzemlju. Na kružnom se toku uključimo na cestu za Poreč. Cesta izađe iz kotline u kojoj je grad pa prođe pokraj nekog velikog postrojenja za obradu kamena. Kamena i kamenoloma u Istri je mnogo. Kamen je svojevrstan simbol Istre i gotovo njezin zaštitni znak. U svojoj knjizi „Narodna umjetnost Istre“ Josip Miličević³¹ kaže da se istarski čovjek ne može maknuti od kamena: *„Kuće i gospodarski objekti zidani su od kamena, kameni su i oluci pod krovovima, balkoni i stepeništa, okviri ognjišta, sudoperi i mnogi detalji u unutrašnjosti kuće, u velikom kamenim koritima i lijepo oblikovanim posudama čuvalo se maslinovo ulje, u kamenim stupama stupao se ječam, i kukuruz za ljudsku ishranu, po dvorištu su se nalazile kamene posude za napajanje kokošiju, te manja korita za hranjenje svinja i velika korita za napajanje goveda. Kamenom su zidani mnogi zajednički seoski objekti, kamenom su zidane crkve i opremljene bezbrojem kamenih kipova i ukrasnih elemenata, kamenom je obzidano groblje, a kada Istranin završi svoj životni putu u kojem se radovao ljepoti kamena i ljutio slamajući njegovu čvrstinu da bi ga oblikovao prema svojoj želji, ne može se odvojiti od kamena, jer će spomenik na njegovom grobu, rađen od klesanog kamena, u njegovo ime prkositi kiši i suncu, te budućim generacijama prenositi poruku o pobjedi mekane ljudske ruke nad oporom čvrstoćom kamena.“*

31 Dr. sc. Josip Miličević: etnolog.

A od tog istog istarskog kamena, njezinog bijelog blaga, građeni su i dijelovi duždeve palače i Ponte di Rialto u Veneciji i palače po New Yorku.

Sve to pokušavam što točnije prepričati mojim suputnicima.

Na mjestu gdje udolina kojom smo krenuli ulazi u dolinu rječice Drage, smjestio se Beram. Popeo se desno od riječne doline na stožasti brežuljak pa gleda na plodna polja i livade. Jednom stranom pazi na nju, a drugom na izlaz iz udoline kojom se stiže iz Pazina. Tako je i on, baš kao i Lindar, na važnom i od davnina strateškom putnom pravcu. Jedan na jugoistoku, a drugi na sjeverozapadu Pazina, vjekovima su bdjeli nad gradom u kotlini, da bi danas bili tek njegova prigradska naselja. Za Beram kažu da spada među ona naselja u Istri što imaju najduži kontinuitet naseljenosti. Još u željezno doba tu na uzvisini ponad plodnih polja i izvora vode živjeli su ljudi. Prilikom arheoloških istraživanja nekropole na padini južno od gradskih zidina nađeni su vrijedni nalazi iz tog doba. Inače su istraživanja u Bermu prva arheološka istraživanja uopće provedena u Istri. Ali kako je to najčešće bivalo s kulturnim blagom Istre, nađeno je završilo u muzejima Trsta i Beča.

Od ceste kojom smo stigli dolinom do pod Beram, sporedna se cesta zavojito penje u gradić. Iako su srednjovjekovni bedemi što su okruživali gradić i ovdje gotov porušeni, da bi mu ostavili prostor za širenje, gradić je ostao mali i gotovo u svojim povijesnim okvirima. Uđemo u njega na mjestu gdje su nekada morala stajati Velika vrata, glavna gradska vrata, ravno na gradski trg na kojem je neoromanička župna crkva sv. Martina, pregrađena početkom XX. stoljeća. U Bermu je, za razliku od Lindara, sve minijaturno. I trg na kojem je crkva i kamene kućice i uske uličice. Još u prapovijesti zrakasto postavljenim uličicama šeće mnoštvo posjetitelja ili mi se samo čini da ih je mnogo zbog tog skučenog prostora. Gerti i Franz krenu u potragu za suvenirima, a ja ću za to vrijeme kroz Mala vrata u ostacima nekad moćnih bedema izvan grada pa uz prapovijesne zidine što su se na toj strani udaljili od zadnjih kuća krenuti obići grad. Za desetak minuta evo me ponovno do ulaza u župnu crkvu. U ovo doba dana u nju se može tek zaviriti iz predvorja. Priljubim čelo i nos na staklo unutrašnjih vrata, zaštitim dlanovima oči od odbleska svjetlosti što je za mnom nahrupila kada sam otvorio teška ulazna vrata i zavirim u svetište ne bih li kako vidio sliku sv. Martina što visi nad glavnim oltarom, a koju je naslikao

Celestin Medović.³² Nažalost, pogled na sliku zaklanja mi veliki luster što se spustio na sredini crkve s visokog svoda. A glavni mi je oltar zaklonio pogled na ostatke onog ranijeg, gotičkog svetišta u kojem su freske starije od onih jako starih u crkvi koju ću pohoditi i krstionica s glagoljskim natpisom. Iako sam u predvorju crkve proveo tek koji trenutak, izlazak iz njegove polutame i svečane tišine na suncem okupani trg prepun različitih zvukova što ih stvaraju automobili, ljudi, pa i jedna miješalica što neumorno miješa malter za kuću koju obnavljaju preko puta crkve, gotovo je šok. Tik uz trg rodna je kuća Vladimira Gortana, istarskog i hrvatskog antifašista. Strijeljali su ga talijanski fašisti 1929. godine u Puli. Raspitam se kod djece što trčkaraju trgovom za kuću gospođe Sonje. Ona je, naime, čuvarica ključa i vodičkinja kroz onu crkvicu što se sakrila nedaleko od trga na rubu šume, a jedan je od najvrjednijih istarskih spomenika srednjeg vijeka. Sveta Marija na Škriljinah. Vidim je kako proviruje zaklonjena krošnjama bora, čempresa i bjelogorice nedaleko od trga. Ne čekajući vodiča i svoje suputnike, krenem k njoj putem što se prvo spušta u malo kraško polje, a onda se lagano uspne do proplanka pred šumom. Tu zastanem na tren očaran trenutkom. Preda mnom crkvica okružena šumom u kojoj i za sunčanog dana vlada pomalo polutama, što je razbija tek poneka sunčeva zraka što se mukom probila kroz krošnje stabala što nadvisuju svetište igrajući se sa njihovim sjenama na tlu. Jednobrodna crkvica s tornjićem na dvostruku preslicu s jednim zvonom i lopicom u čijim su zidovima otvori u obliku volti iz daljine me zbog njihovog punog polukruga i uskog prolaza pod njim podsjećaju na ogromni klobuk i kratku stapku neke gljive. Sve djeluje nekako mistično. Bezvučnu igru sjene i svjetla prekine automobil što se zaustavio na proplanku. Francuskih je tablica. Mladi bračni par i troje djece. Najmlađe je još u kolicima. Bučno se iskravaju. Gospođa je Ruskinja i odlično se sporazumijemo. Kaže mi da iza njih još dolazi njemački bračni par i s njima u autu i gospođa Sonja. Oko crkvice do koje od parkirališta vodi kratki šumski put vlada neka svečana tišina. Graja kojom smo ispunili proplanak ostala je na njemu. Tišinu prekine tek škripa starih vrata. Sa strahopoštovanjem ulazim zajedno s ostalima u svetište sagrađeno u XV. stoljeću, kroz minijaturni ulaz na desnom zidu. Za nama u crkvicu prodre i poneka sunčeva zraka pa na podu nastavi svoju igru svjetla i sjene. Unutrašnjost je gotovo sva oslikana prizorima iz Novog zavjeta, no ponajviše je onih iz života Isusa i Marije. Kao da je

32 Mato Celestin Medović: (1857. - 1920.) uz Bukovca najistaknutiji likovni umjetnik u prvoj generaciji slikara hrvatske moderne.

naum majstora bio naslikati Bibliju u stripu da bi je mogao čitati i nepismen puk. Istarski danse macabre Vincent iz Kastva slikao je na zidu iznad glavnog portala. Na slici ljudi i njihovi skeleti, simboli smrti, plešu zajedno odlazeći u grob. Redom su to: trgovac, vojnik, prosjak, dijete, gostioničar, kraljica, kralj, biskup, kardinal i papa. U smrti su svi ljudi bez obzira na stalež jednaki, poručuje slikar. U nekoliko sam navrata vidio fotografiju te znamenite freske, a sada je eto gledam *in vivo*. Fascinantna je! Vječna polutama u koju je freska uronila i tajnovitost ambijenta pobuđuju u meni sasvim drugačije osjećaje od onih koji su me obuzimali dok sam fresku gledao na raznim reprodukcijama.

S Gerti i Franzom srdačno se rastajem na parkiralištu ispred crkve. Ja ću šumom prijeko brijega do Pazina i opet samo projuriti njegovim ulicama put Čepićkog polja.

Ponovno sam se malo pogubio tražeći benzinsku pumpu, a onda i raskrižje na kojem ću skrenuti na cestu Pazin - Vozilići. U tome me traženju spopade i glad i uhvati želja za šalicom kave. Kupit ću sendvič i coffee to go, tamo gdje ću točiti gorivo. No, ljubazni mi prodavač kaže da usprkos velikom reklamnom panou ispred pumpe kavu za van još ne prodaju. Raspitam se još kod prodavača za pravac, a on mi čuvši kamo sam krenuo, preporuči da kavu popijem u Gračišću pa odustajem i od sendviča.

Beram: Sv. Marija na Škriljinah

XI.

PREMA ČEPIČKOM JEZERU

„Prije podne sam ležao, lutao, sjedio, a iza podneva skočih na poštu, uzmem kartu za automobil do Pićna.“ Cesta bijela, makadamska. „No što nas drma, to se ne da iskazati.“ Automobil se od Pazina uspne na ravnjak i prođe mimo onog odvojka za Lindar. „Eto nas u Gračišću. Tu će nam malo stati naš revolucionarni auti pred poštom. I Gračišće je bilo utvrđeno, i ono je imalo kule za odbranu, a inače je Gračišće na dobrom glasu, jer ima vode žive u bunaru i ništa manje veličanstveni položaj prema Čepičkom jezeru i raškoj dolini kao ono Lindar nad Pazinom i dolinom borutskom i Dragom.“

Velikim poljem što ga okružuju brda i uzvisine protegnulo se jezero. Sa sjevera pod Ćićarijom i s onog ravnjaka na zapadu bezbroj potoka i potočića krenulo je put polja na jug. Sakupila ih je Boljunčica pa sada puni jezero na kraju polja.

„Provodića odpustim, pa ću ispod nekog hodnika, što vodi iz jedne kuće u drugu kao ‘most uzdaha’ na jedan mali prostor do zidina gradskih, što ljudi u Pićnu zovu Belvedere. I zaista su rijetke točke otkud se tako lijepo i toliko ljepota vidi. Obzorje zatvara nalijevo gore visoka Učka, pred mnom je Sisol, a dolje na desno je otvoren pogled na otok Cres, koji se eno daleko i jedva zametno sivi. No tu bliže je duboka dolina ispod nas, a dolje u nizini je jedno veliko zrcalo usred livada, u njemu se odsijava sivo magličasto nebo, a to zrcalo je Čepičko jezero. I u času poželim, da sam galeb, da zamahnem dva-tri puta krilima, pa da sletim onamo, da se rasplačem – (kad galebovi pjevaju, čini se kao da dijete plače) - na onom jezeru, da se rasplačem od nekog neizrecivog osjećaja, što mi eto srce raskapa, prevrće u njemu stare stvari.. U nemoći posegnem za granom akacije što se izvan grada rodila pa se preko zida amo nadviruje. Na grani je grozdić cvijeća bio i to sada vrtim pred ustima, da upokojim onog nasilnika u srcu... Starci dolaze, nagiblju se, gledaju preko zida i s ponosom kimaju na me: ‘Bella vista, ha!’ “

PREMA ČEPIČKOM POLJU STO GODINA POSLIJE

Evo me ponovno samog na cesti iznad Pazina što od njega vodi na istok. Taman kad sam po drugi put danas prošao raskrižjem s odvojkom za Lindar, pazinska su i lindarska zvona oglasila podne. Do tuda sam se penjao, a sada se široka asfaltirana cesta neprestano spušta, prvo jedva primjetno, a onda nizbrdica postaje sve veća i strmija. To silazim s onog ravnjaka, što se pruža središnjom Istrom. Na ovoj strani spušta se prema prostranoj riječnoj dolini pod Učkom Od onog ju skretanja za Lindar neprestano pratim pogledom. Zapravo mi je u vidokrugu još otkako sam jutros krenuo. No, sada je mogu sagledati u svoj njezinoj dužini, od mjesta gdje se susreće s Čićarijom sasvim lijevo do Sisola gotovo ravno ispred mene. Ustobočila se kao neki bedem zatvorivši mi obzor onim svojim gotovo ravnim središnjim grebenom s kojeg se prema podnožju naizmjenično spuštaju okomite litice i crnogorični šumarci.

Prošao sam dobar komad puta prema onoj dolini pod Učkom kada mi se kao neki putokaz u dalji pokaže toranj. To je zvonik župne crkve u Gračišću. Dok mu prilazim vidim ga sebi zdesna. Onda cesta zavine, još se malo spusti pa sada uz zvonik gledam i krovove gradića što se protegnuo duž ceste s njezine lijeve strane. Tek ju je pokojom usamljenom kućom preskočio. Ispred gradskih bedema livada i malo hlada što ga na popodnevnom suncu stvara razgranata krošnja nekog, sudeći po izgledu, prastarog duba. U tom ću hladu ostaviti auto. Još su dva stranih registarskih tablica parkirana u njegovom najdubljem dijelu. Očito smo jedini gosti usamljenog gradića. Budući da je u hladu preostalo još malo mjesta, okrenuo sam auto u smjer kojim ću nastaviti put, da bih na odlasku lakše izašao na cestu. Zlu ne trebalo. Možda se, dok obilazim gradić, u tom hladu zaustavi još poneko. Možda netko tko je ciljano krenuo u obilazak srca Istre ili slučajni namjernik kojeg je zaintrigirao pogled na grad. Jer dolazeći od Pazina jednim se pogledom s ceste obuhvati njegova cijela prednja strana. Od gradskih vrata na jednom kraju do ruševne kule

na drugom što su povezani neprekinutim nizom visokih gradskih kuća pa djeluju poput gradskih zidina. Nisam još ni ušao u njega, a već me osvojio svojom jednostavnom ljepotom. Nije bez razloga zaštićen kao urbana cjelina. Odšecam prema rubu livade samo nakratko baciti pogled, a za mnom i Nerom krene i par što je u hlad upravo stigao motorom. Kažu mi da se iz Gračišća vide Julijske Alpe i Dolomiti. No, dan je danas obavijen sumaglicom i pogled mi jedva seže do Ćićarije. Za razliku od onog s lindarske litice na zelenu Borutsku dolinu, ovaj je sav u sivim tonovima. U dubini valoviti brežuljci obrasli niskim kržljivim raslinjem ispresijecani su sivim laporastim liticama i pokojom vapnenastom stijenom. Siva Istra! tajanstvena i nedokučiva. Tjeran znatiželjom i glađu požurim brže bolje ući u grad. Pod voltom gradskih vrata lagano piri kao u tunelu nekom. Zaštićen od jare odmah poželim tu ostati. U vratima je gradska loža, a iznad, na katu poglavarstvo općine. Na izlazu dočeka me još hlada u uskoj uličici među starim kamenim kućama. Na njezinom kraju jedna je kao usnula ljepotica. Palača obitelji Salamon. Dvokatnica u maniri mletačke renesanse, čipkasta i vitičasta, načeta zubom vremena i napuštena, još se dobro drži. Preko puta konoba s minijaturnom terasom s pogledom na dvije strane. Masivni drveni stolovi čekaju goste. Odaberem stol s najboljim pogledom na palaču i naručim: šugo od divljači s njokima, mladu salatu začinjenu maslinovim uljem i čašu domaćeg terana, redom istarske delicije. A za kraj gozbe i onu kavu od koje sam odustao u Pazinu. Dok čekam jelo, ne mogu skinuti pogled s palače. Istovremeno mi djeluje skromno i raskošno. Gledam joj visoko pročelje u uskoj ulici. Iz žablje perspektive doima se skromnom. No, udaljivši se tek toliko da je mogu sagledati cijelu, dojam se mijenja. Balkon bez ograde što počiva na masivnim kamenim konzolama je nadstrešnica nad ulaznim vratima. Na njemu karakteristična vrata u obliku bifore. Prozori šiljatih lukova. Sve puno mletačkih vitica. Naizmjenično gotički i renesansno urešeni otvori ono je što palači daje raskoš. Gotovo šest stotina godina stoluje uz Plac, nepravilni središnji trg. Proživjela je dugi i idilični ladanjski život, a sada se odupire samouništenju. Gotovo nasred Placa crkvice sv. Marije na Placu sa zvonikom na preslicu i lopicom, još je starija od palače. No, u nju za razliku od palače zalaze ljudi, i to joj udahnuje život. Odšecam do nje. Njezina je lopica jedinstvena u pogledu krovišta, koji je kazetni i izrađen od drveta. Osim za obrede njezina je lopica služila i kao gradska loža. Zanimajući se za lopice, taj svojevrzni ukras srednjovjekovnih crkvice, meni fascinantn, saznao

sam da su one zapravo naknadno prigradivane, uvijek na jednobrodnim crkvama i u malim sredinama, u kojima je zbog povećanja broja stanovnika u XVIII. stoljeću manjkalo prostora unutar crkve. U razvoju lopica postoje tri tipa. Najranije su lopice bile otvorene samo na zapadnoj i južnu stranu. Među njih spada ona u Lindaru, iako je ona otvorena samo s jedne strane. U kasnijem razvoju između onih zatvorenih i otvorenih razvijen je tip sa zidanim uglovima. Ova pred kojom stojim razvijenog je tipa. Krov joj nose vitki stupovi pa djeluje lepršavo i prozračno. Uz jedan od bočnih zidova pravokutni kamen. Prilazim mu da bih ga поближе osmotrio. S gornje mu strane izdubljene okrugle rupe različitog promjera. Čudan spomenik neki. Ili je to možda blok što je iz nekog razloga ostao neugrađen? Čemu onda rupe, pitam se? Kroz glavu mi prođe slika kestenjara što ujesen prodaju vruće marune, grabeći ih okruglom mjericom iz posude u kojoj se hlade. To su negdašnje javne mjerice; za žito, *far*, maslinovo ulje, vino iz vremena kada je Gračišće bilo gradić slobodnih seljaka, potvrđuje mi nonić naslonjen na ogradu kuće preko puta dok gleda sa zanimanjem mene i Nera. Vratim se natrag do stola u pravi čas. Mlada i simpatična djevojka upravo servira moj objed. Ostali dio gradića koji je do danas u potpunosti zadržao svoju srednjovjekovnu urbanu strukturu, nakanio sam običi poslije objeda.

Krenem ponovno preko Placa među kamene kuće stoljetnog gradića podignutog na ostacima rimske utvrde. A ona je pak, kažu istraživanja, sagrađena na ostacima histarske. Prvo poznato ime dali su mu stari Gali, a ovo današnje potječe od Slavena koji su ga naselili nakon prodora u Istru u VI. ili VII. stoljeću. Iako je gradić malen, koristim turistički plan grada što sam ga dobio u Turističkom uredu u Pazinu da mi ne bi nešto od njegovih znamenitosti promaknulo. „Od jedne crkve do druge i od jednog vidikovca do drugog“ – tako bih mogao nazvati svoju šetnju Gračišćem. Jer u Gračišću su četiri crkve, na svakoj strani svijeta jedna, a nekada ih je bilo sedam. Zapravo gradić je podijeljen na četvrti od kojih svaka ima svoju crkvu i svoj trg. Od sv. Marije na Placu put me vodi do biskupske kapelice sv. Antuna. Od ljetnih vrućina u Gračišće se sklanjao biskup. Na suprotnom je kraju župna crkva sv. Vida čiji mi je 30 metara visok toranj bio putokaz kada sam dolazio u Gračišće. Ispred nje trgić, na kojem majstori taraceri polažu kamene kocke, vraćajući ulicama i pjacetama Gračišća autentični izgled. Popnem se uz nekoliko stepenica polukružnog oblika, pa kroz široki portun između dva

kamena stupa i u sjenovitom sam prostoru što okružuje župnu crkvu. Iako se oni što rade izvan ograde glasno dovikuju: „Ala šu, Bepo! Daj gurni, Ivan!“, a mali utovarivač glasno dahće, zapevši svojim malim kotačima u hrpi pijeska pa ni makac; ovdje vlada mir i spokoj. Uz kamenu ogradu nadgrobni spomenici davno umrlih Gračiščana. Trobrodna crkva sagrađena u XVII. stoljeću na ostacima stare. Mlađa je od tornja s kojim je, kako Horvat kaže, *posvađana*. Zajedno stoje na rubu litice što se uzdigla visoko nad dolinom. Krenem lijevo oko njih do vidikovca. Ispred mene na nešto nižem brdu Pićan, stari biskupski grad iz kojeg se biskup za dugih ljetnih dana kad je *teplo* penjao u svoju ljetnu rezidenciju. Još niže, dugačku dolinu obavila je izmaglica. Preko nje u daljini otok Cres. Proviruje između dva brda čije su padine pri vrhu razmaknute, a pri dnu gotovo spojene pa liče na ogroman lijevak. Smiješi li mi se to na dnu lijevka komadić Sinjeg mora? Na desnoj strani tog lijevka na vrhu brda čuči Labin. Nazirem mu tek siluetu, tamni mu obris na nježno plavoj boji neba. Lijevom strmijom i višom stranom lijevka uspinje se Učka. S njom se zajedno iz doline diže i ona izmaglica. A onda kao da se na pola puta predomisli. Pustila Učku da se penje put nebeskog plavetnila, a ona još više pritisnula dolinu. U spokoj što ga je donio pogled uvuče se stvarnost kada sam ponovno prošao kroz dvorišna vrata crkve. Bepo i Ivan izgurali su utovarivač pa on sada nježno prede donoseći pijesak onima što zbog potrebe posla, ali i primjereno mjestu, kleče na trgiću slažući kamene kocke. Krenem preko njega preskačući hrpice pijeska i naslagano kamenje pored zgrade nekadašnjeg *špitala* do ulice u kojoj su najstarije kuće u Gračišću, sagrađene u XIII. stoljeću. Na jednom joj je kraju je Plac, a na drugom crkva sv. Eufemije. Visoko pročelje što ukrašava tek kamena rozeta nad ulazom do kojeg se mora preko nekoliko polukružnih stepenica. Zvonik na dvostruku preslicu koji kao da je više širi nego visok, daju crkvi tajanstven i robustan izgled. Sagrađena je u XIV. stoljeću, a obnovljena 50 godina prije Horvatovog posjeta Gračišću. Od nje ću dalje do novog vidikovca pokraj okrugle ruševne kule. Odavde ponovno vidim Labin i brda oko njega. To je onaj ravnjak na koji sam se uspeo iz Pazina. Krenuo je put mora strmim brjegovima što će putujući na jug i zapad postajati sve niži i pitomiji. Od kule, posljednjeg ostataka nekadašnjih gradskih bedema, evo me začas ponovo na trgu usred grada. Na njemu se ljeti održava festival muziciranja na *organiću*, usnoj harmonici. Do palače Salamon vraćam se uz one kuće što su se protegnule duž ceste od kule do gradskih vrata. Ostalo mi je za obići još dio grada lijevo

od njih. Dio bedema kao da je razmaknut da bi se u njega ugurala crkvice sv. Pankracija. S druge je strane bedema onaj vidikovac s kojeg sam gledao Ćićariju. Oprostim se od palače Salamon i grada što mi je prirastao srcu. Pod drvetom stoje još samo motor i moj automobil. Sjedam u njega ispunjen mirom kojim su me ispunile usnule uličica usnulog grada-spomenika i s tugom u srcu istovremeno, jer: „... *samo vas žal može obuzeti kada spoznate da se u ovom gradiću, svom satkanom od prekrasne atmosfere, starine i mira, gotovo nitko ne zaustavlja.*“ Zapisali su to, istina sada već davne 1994. godine autori prekrasne monografije „Vilinska Istra“. *Ma mi se para, da ni danas ni bolje.*

Nekoliko kilometara niže čeka me još jedan gradić-spomenik – Pićan. Uska se cesta odvoji od ove široke i moderne i blagom me nizbrdicom spusti pod zidine nekad jedne među najmanjim, a kažu i među najstarijim biskupijama na svijetu. Iako malen gradić, lako sam našao mjesto za parkiranje na trgu pred zidinama. Tek pokoji automobil domaćih, nekoliko mačaka i jedan pas što se razbježaše kada smo se Nero i ja izvukli iz automobila. Uđemo u grad kroz monumentalna gradska vrata, najsačuvaniji dio bedema što je opasivao grad. Crkveni toranj posvađan s crkvom stoji usamljen pozadi nje, na malom trgu i najvišoj točki u gradiću. Bijeli zbog kamena vapnenca od kojeg je sagrađen spada među najviše u Istri, a po mnogima i među najljepše. Pravi je mladić među starim i ruševnim kućama što se od njega lijevo spuštaju po dvjema strmim uličicama do zidina na istočnoj strani. Jednom ću od njih prema mjestu što ga stari u Pićnu još i danas zovu belvedere. „Ma che lijepi pogled!“, rekli bi domaći na onoj simpatičnoj mješavini Horvatu dragog domaćeg jezika i morskog mu talijanskog. I doista je pogled s tog mjesta prelijep. Na samom sa istočnom rubu ravnjaka. Za leđima mi se protegnuo na drugu stranu poluotoka sve do doline Mirne. Ispred nizbrdica na kojoj sam još od Lindara, završava u drugoj riječnoj dolini, onoj kojom teče Raša. Do nje se odavde cesta naglo spušta u nekoliko serpentina. Desno se protegnuo put juga i jugozapada poluotoka. Lijevo po padinama mu sve do Ćićarije nanizani gradići, sela, zaseoci. Okrenuti prema istoku gledaju na onu dugačku dolinu što se protegnula između njih i Učke. Na ovoj se strani nizom jezičaka zabada u padinu ravnjaka, kao more uvalama u kopno. Odavde joj jasno razabirem plodna polja. Do žetve je još daleko, no već se žute ona žitna, između pokoje crvene tek uzorane njive i zelenih sjenokoša što ih omeđuju drvoredi topola, zasađenih da bi čuvali polja od bure koja zimi dolinom nemilosrdno puše. Na

drugoj se strani dolina ispresijecana cestama, putima i puteljcima, potocima i rijekom, zavukla pod strminu Učke u gotovo ravnoj crti. U početku tamo slijeva uska, dolina se sve više širi kao da želi Učku izgurati u Kvarner što se sakriva s druge strane. A onda joj pod Sisolom razdvoji zadnje obronke i zađe do mora kroz onaj lijevak, na čijoj se desnoj strmini uzverao Labin. Od Labina brda se na drugu stranu strmoglavljuju u meni s ovog mjesta nevidljivi kanjon što ga je na svom putu do mora milenijima gradila rijeka Raša. Ni ovdje ispod sebe, ne vidim joj tok dok prikuplja snagu iz hitrih potoka i potočića što se s ravnjaka slijevaju u dolinu. I odavde pogled kroz onaj lijevak na Kvarner neda Cres u daljini. Puno sam niže u odnosu na pogled iz Gračišća pa je nestao onaj komadić plavog mora što sam ga odozgo vidio. Sve je tu na prvi pogled isto kao i prije sto godina. Čak i akacija raste u podnožju vidikovca. Još je mlada i niska pa ne mogu dohvatiti njezin nježni cvjetni grozd što je zaostao od proljeća. Nova su tek dva visoka tvornička dimnjaka; jedan odmah ispod u Potpićnu, meni gotovo nadohvat ruke, dok se drugom koji se izdigao iz Plominskog zaljeva gotovo do Plomina, utvrđenog gradića na 80 metara visokoj, okomitoj litici iznad zaljeva vidi tek vrh. Da, i jezera u onoj dolini više nema. Osamnaest godina nakon Horvatovog putovanja Čepićko je jezero pretvoreno u polje. Talijanske su vlasti ostvarile sto i pedeset godina staru zamisao. Prokopan je 4,5 kilometara dug tunel od jezera do Plominskog zaljeva, kroz koji je u mjesec dana isteklo 16 milijuna kubika vode u more pa je od jezera nastalo 1200 hektara plodnog polja. S jezerom kao da je nestao i pogled na drevni Kožljak pod Učkom. Zidine mu još više obrasle šumom i makijom. Da nije one crte što se penje Učkom, ne bih znao gdje da ga pogledom tražim. To je željeznička pruga kojom odavno ne klopavaju vlakovi. Krenula je ispod Labina pa je riječnom dolinom stigla u Čepićko polje. Gledam je sada kako se sve više uspinje. Kod Vranje će napustiti padine Učke i Ćićarijom krenuti do Lupoglava. Nekada se njome odvozio ugljen iz Labina, Raše i Tupljaka, a iz unutrašnjosti dovozilo drvo na utovar u luku Bršica na ušću Raše. Od vidikovca se vratim drugom kamenitom uličicom koju upravo obnavljaju nakon što su u gradić uvedene voda i kanalizacija. Vrludajući je krenula među stare i jako stare kuće. Poneke obnovljene i nastanjene, druge ruševne i napuštene. Preko puta zvonika kuća u čijem je dovratniku kamen s natpisom iz doba Rima. To je jedini vidljivi znak rimske prisutnosti u Pićnu. No, zna se da je nedaleko bilo prapovijesno naselje. Na histarskoj je gradini, vjeruje se, kasnije sagrađena

Pićan: Napuštena prošlost

rimska. Možda je to utvrda Pucinum koju spominje Plinije³³, iz čije je okolice na rimski dvor stizalo vino za koje je Livija, žena cara Augusta, tvrdila da joj donosi dugovječnost. A možda je ta priča samo legenda. Ali u vinu iz Pićna, pouzdano se zna, uživala je jedna druga carska glava. Za svog posjeta gradiću pio ga je austrougarski prestolonasljednik Franjo Ferdinand, a i danas je ono na dobrom glasu. Do zvonika velebna biskupska palača i do nje župna crkva. U nju se ne može. Između misa vrata su zaključana. Čuva prebogat inventar kakav i priliči biskupskom sjedištu. Najvrjedniji je biskupski plašt protkan zlatom, dar carice Marije Terezije. Preko puta crkve rodna kuća Matka Brajše Rašana, autora muzike za koračnicu „Krasna zemljo, Istro mila“, koja je danas istarska himna. Odmah tu, jer gradić je doista mali, je i vidikovac nadvojvode Franje Ferdinanda. S njega se prestolonasljednik divio brjegovima središnje Istre. Očaran, osim vinom, i pogledom, obećao je svojim domaćinima da će sljedeći put dovesti i nadvojvotkinju Sofiju koja se bavila slikarstvom, da rukom princeze ovjekovječi svu ljepotu ovog kraja. No, atentat u Sarajevu, koji je u mnogočemu imao utjecaj na daljnji život Istre, spriječio ga je u toj namjeri. Možda bi, da nije bilo atentata, Narodna čitaonica otvorena 1914. godine u kući nedaleko od župne crkve preživjela, ovako su je odmah nakon pada Monarhije 1918. zatvorile talijanske vlasti.

Sa zapada polako se skupljaju oblaci. Još sporadično plove nebom sustižući jedan drugog ostavljajući po padinama Učke svoje sjene. Tamo gdje im sjena prekrije crnogoricu tamnozeleno boja poprima plavkasti sjaj. Gledam u taj odraz neba na vrletima i igru oblaka dok se spremam spustiti u dolinu kojom teče Raša. U početku tek niz hitrih potočića što izviru ispod Belaja i Gologorice kod Potpićna, naselja ispod Pićna, već je snažna rijeka što tisućljećima utire put među brdima. Slavnom je hrvatskom kraljevstvu nekada bila zapadna granica. „*Tuj stražu straže dusi. Uzeše oblik stoljetnih bršljana, popeše se na sablašna, okljaštrena drveta, obaviše im debela, povećaše krošnjju. U krošnjama su neki cvjetovi: to su suze isplakane za prošlošću, za onom prošlošću, kad je ovo kraljevstvo svoje i slavno bilo. Ili su to osmjesi ljepšoj budućnosti, što prilazi?*“ Je li to Horvat proricao, ili tek snivao o svom na svome?

Ona duga nizbrdica što me je dovela na trg pred zidine sada se pretvorila u strminu što se gotovo strmoglavila u dolinu. Pred Potpićnom

33 Plinije stariji: antički pisac i znanstvenik (23.-79.).

prelazim most na Raši. Raša zavije lijevo među brda i krene na dvadesetak kilometara dugi put do ušća, a ja važem. Hoću li dalje kroz rudarsko mjesto razvučeno duž ceste, kojemu moderne gradske kuće sagrađene uglavnom u vrijeme industrijalizacije nekadašnje nam domovine daju izgled industrijskog gradića? Ili da krenem uzbrdo do Šumbera, niza zaseoka raštrkanih po platou na vrhu sve do ruba kanjona kojim teče Raša? Ugljenokopi su odavno zatvoreni, no kao da su tom komadiću raja namijenili sudbinu da zauvijek ostane kraj poznat po tvorničkim dimnjacima.

Penjanje prema zaseocima Šumbera ubrzo završi. U jednom od njih – Starom Gradu, na samom rubu kanjona, ruševine kaštela. Gledam Rašu duboko dolje nježno zelenu. U drugom je zaseoku ruševni dvorac *Talijanca*, nekadašnjeg vlasnika svih plodnih polja na uzvisini iznad Raše. Otuda ću u Kršan. Stara gradina dominira mjestom u kojem se tradicionalne kamene kuće smjenjuju s onim novim. Kršan, kao i sva mjesta na platou između kanjona i Čepićkog polja, živi od plodne, bogate zemlje i industrijskih pogona što su tu podignuti nakon zatvaranja rudnika. Po izlazu iz Kršana evo me opet na cesti kojom sam u podne krenuo iz Lindara. Produžim li ravno, magistralnom ću cestom što je krenula nizbrdo uz zapadni rub Čepićkog polja proći kroz Šušnjevicu na njegovom drugom kraju iza koje se nastavlja Boljunsko polje i ubrzo stići do ulaza u tunel kroz Učku. No, ja ću do Šušnjevice lokalnom cesticom, suprotnim rubom polja. Zato moram na izlazu iz Kršana desno za Voziliće. U Vozilićima tek nekoliko kuća i raskrižje pod obroncima Sisola. U njima se susretnem s cestom koja je od Rijeke dođe putovala uz more, a sada se sprema zaći među ona brda što ih je prokopala rijeka Raša put Labina. Spustit će se u gradić Rašu, presjeći Dolinu rijeke Raše, ponovo se uspeti na ravnjak pa niz njega ravno u Pulu. A ja ću na suprotnu stranu vijugavom cesticom zaklonjenom Učkom prvo u Kožljak. Selo je uz cestu, a stara gradina na litici 200 metara nad morem. I ono malo što je od gradine ostalo zarobile su šuma i šikara, pa sada tu stoluju dusi. Put stalno pomalo penje i sve me više vodi poviše doline skrivene iza guste šikare i makije. Tek s vremena na vrijeme mogu kroz njih na tren vidjeti njezina polja. Zastanem na mjestu s kojeg je pogled nesmetan. Preko, na drugoj strani na malom brežuljku selo je Čepić što je dalo ime i jezeru i polju. Lijevo su Pićan i Gračišće. A zatvorim li oči, lako si mogu dočarati nekadašnje jezero.

Na samom sam kraju polja. Padine Učke spojile se sa onima ravnjaka i stvorile niski prevoj. Na njemu Šušnjeвица. Popelo se elo poviše polja uz obronak Učka. Nekada je bila najveće mjesto naseljeno Istrorumunjima što su se još u XVI. stoljeću s Ćićarije spustili do plodnog polja i ribom bogatog jezera. U Horvatovo doba imala je gotovo četiristo stanovnika, a danas niti četvrtinu tog broja. S druge strane brdašca, na kojoj je Šušnjevic, kako se izvorno piše Šušnjeвица, čekaju me Boljunske polje i Boljunčica. Na njegovom je kraju Vranja. Malo selo na ulazu u Velu Dragu nad kojim bdiju i Učka i Ćićarija. Stari kaštel na stijeni kojoj se može prići tek s jedne strane i željeznička postaja mrtve pruge. „Ne, iz Vranje nema ceste ili puta kojima bi se moglo u kanjon Vele drage. Nekada se do nje moglo kroz tunel na željezničkoj pruži. No, tunel je obrastao i već godina nitko njime nije prošao“, govori mi gospođa naslonjena na ogradu oko zadnje kuće na putu prema željezničkoj postaji. Vraćam se pomalo tužan što ni danas neću k onim fascinantnim kamenim obeliscima, od kojih su neki visoki poput tornjeva Zagrebačke katedrale.

Iz Vranje se nekada do tunela stizao starom cestom što se iz nje uspinjala do pred ulaz u njega. Nisam siguran mogu li njome i sada, jer je za tunel sagrađena nova cesta kroz Boljunske polje, pa Vranju ostavlja desno. Ako mogu, očito mi je promaknuo putokaz, a nigdje ni žive duše da se raspitam. Preostane mi jedino vratiti se u Boljunske polje i popeti se do ulaza u tunel tom novom cestom.

Kada sam iz njega izašao na kvarnerskoj strani, suton se već spustio. Gledam s ugibališta uz cestu oblike Krka i Cresa kako se polako gube u mraku što se valja niz Učku. Prva svjetla zablistaše na obzoru, a onda i Mjesec skromno, jer prva mu je četvrt, prospe po Kvarneru svoj srebrni sjaj. Rijeka na njegovom kraju kao veličanstveni svijetleći sag zatreperi tisućama svjetala. Polagano krenem niz strminu prema onom mom raskrižju pod Matuljima.

XII.

PULA I PULJŠTINA

„Pula. Asfaltni pločnici su meki od žege sunčane. Propadaš u tratoar i obavljaš prisilno kupanje u znoju.“ Dan u kojem je Horvat doputovao u Pulu bio je očito onakav kakav samo zna u njoj biti dan na početku srpnja. Već od ranog jutra sunce prži, zrak treperi nad kamenom i asfaltom, nebo nad gradom nebeski je plavo, bez ijednog oblaka. Samo u daljini na sjeveru i sjeveroistoku, iza Ćićarije i Učke prijeteći vise sivo-bijeli kumulusi koji kao da su tog srpanjskog dana te, 1914. najavljivali sudbonosne događaje što će ubrzo uslijediti.

Kada je 1912. Horvat prvi put putovao u Istru, bilo je to uoči rata. Slučajno ili ne, tek što se iz Istre drugi put vratio, izbio je novi krvavi rat. Kojeg li slučaja. „*Tko ne vjeruje u slučaj neka baci na autora*“, kaže Horvat. Istina, onaj prvi, Prvi balkanski rat³⁴ vođen je daleko od Istre, ali bio vjesnik novih prekrajanja na političkoj karti Europe. I ovaj drugi, I. svjetski također je pošteditio Istru iako su borbe vođene u njezinoj blizini. Pa iako borbe u ta dva rata nisu vođene na njezinom tlu, svaki je na svoj način bio presudan za njezinu budućnost. K tome je slučaj htio da i godina između njegova dva putovanja bude važna u povijesti Istre. Te, 1913. Monarhija je slavila jubilej, 100 godina svoje druge vladavine Istrom.

Tako je Horvat, slučajno ili ne, u Pulu stigao uoči početka sumraka države koja je pretvorila Pulu iz učmalog, polumrtvog gradića i nevažnog mletačkog garnizona, u kozmopolitski grad u koji se sto i više godina doseljavalo mnoštvo novih stanovnika; inženjera, graditelja, majstora svih struka, vojnika, intelektualaca, umjetnika, plemstva, pa čak i članova carske obitelji, iz svih dijelova Monarhije. Bilo je tu Slovenaca, Austrijanaca, Mađara, Čeha, Slovaka, Mađara, Poljaka, ali i pripadnika drugih europskih naroda. Za relativno kratko vrijeme malo i malarično mjestašce uz more postalo je grad i velika ratna luka

34 I. i II. balkanski rat: ratovi između zemalja Balkanskog poluotoka 1912./1913. g. bili su uvod u I. svjetski rat 1914./1918. g.

prepuna raskošnih, dostojanstvenih klasicističkih plača i moćnih utvrda što su zajedno s prpošnim renesansnim kućama i skromnim tradicionalnim bile razasute među mnogobrojnim i velebnim antičkim spomenicima. Njegovim ulicama rasvijetljenim acetilenskom rasvjetom vozi električni tramvaj. U arsenalu se grade brodovi, podmornice i hidroavioni. Zaljev i luka privezište je čitavoj ratnoj floti moćne države. Te je, 1914. Pula imala oko 60000 stanovnika, 4652 turističke postelje u hotelima i kućnoj radinosti, a hoteli su radili cijelu godinu. U osam turističkih mjesta oko Pule bilo je 10 uređenih kupališta. A još krajem XVIII. stoljeća Pula je brojila 600 duša i bila je selendra, manja od susjednog Rovinja.

A sve je zapravo počelo onda kada su Napoleonove trupe umarširale u Republiku Svetog Marka koja je neprikosnoveno vladala Pulom i dijelom Istre gotovo šest stoljeća. Poslije propasti Mletačke Republike, Austrija je prvi put nakratko preuzela vlast nad cijelom Istrom pa tako i Pulom, da bi njome još kraće, samo nepune četiri godine vladali Francuzi. A onda je za druge vladavine Monarhije Istrom admiral Hans Birch Dahlerup, Danac u službi njegovog carskog i kraljevskog visočanstva Ferdinanda I. i regentskog vijeća, izabrao gradić u dubokom i dobro zaštićenom zaljevu, gotovo na samoj punti najvećeg poluotoka na Jadranu, za mjesto izgradnje glavne ratne luke Monarhije i grada-tvrđave i tako zapravo na neki način nastavio ono što je započeo Antoine De Ville, francuski inženjer u službi mletačkog dužda, kada je u prvoj polovici XVII. stoljeća na brežuljku usred grada sagradio snažnu utvrd. No, pravi je procvat Pula doživjela u drugoj polovici XIX. stoljeća. Za nepunih pedeset godina stala je Pula uz bok velikih i slavnih ratnih luka i arsenala Europe, poput Portsmoutha, Plymoutha, Liverpoola, Toulona, Lübecka, Amsterdama... Postala je grad-tvrđava što je za nju istovremeno bilo koliko progresivno toliko i pogubno, jer je zbog toga dugi niz godina zapravo ostala talac vojske. A to novo, tek nastalo vojno i kozmopolitsko središte bilo je zapravo staro gotovo tri tisuće godina i De Villeu nije pripadala čast prvog graditelja kaštela, jer je na mjestu mletačkog *castella* još od prapovijesti stajala utvrda. Ostaci iz antike nam govore da je Pula i u rimsko doba zauzimala značajno mjesto na karti Republike i Carstva. Osnovana je u I. stoljeću prije Krista kao Pola Colonia Civium Romanorum, kolonija rimskih građana. U takve kolonije Republika, a kasnije i Carstvo naseljavalo je svoje islužene vojne veterane i tako provodilo romanizaciju osvojenih zemalja pa su Rimljani u ime

tog cilja razorili civilizaciju Histra, ilirskog plemena koje je obitavalo na većem dijelu poluotoka. No, tko su bili njezini prvi stanovnici i odakle su došli, ostat će vjerojatno zauvijek nepoznanica, kao što će vjerojatno nepoznanica ostati i je li uspon Pule doista započeo prodorom Rimljana u Istru ili daleko prije.

U takav je grad Horvat stigao tog srpnja da bi šecući njegovom rivom, ulicama i trgovima, penjući se na njegove brežuljke, pijući kavu u njegovim kavanama i obilazeći njegovu okolicu tražio hrvatsko na hrvatskoj zemlji. No, stvarnost je u tom gradu drugačija, jer on je bio i jest i histarski i antička kolonija i provincija Serenissime i K.u.K pomorska tvrđava i tko zna čiji sve ne i svi su oni u njemu ostavili neki trag. Iako je stigao u Pulu neposredno uoči rata, njegova se zla kob još nije osjećala. „Aj, puna je Pula mladih marinera“, odzvanjao je tada veseli napjev Pulom.

„Sva sunca, što sam ih dosad podnio nijesu ravna ovome.“ Prema jačini sunca koja ga je dočekala pri silasku s vlaka, očito je da je u Pulu stigao u najtoplijem dijelu dana. To znači da je iz Pazina krenuo vlakom koji polazi za Pulu u 12 sati i 27 minuta i na njezin kolodvor stiže u 14 sati.

Prema već ustaljenom redu, prvo je potražio mjesto gdje se okupljaju Hrvati, ali i ostali Slaveni. „Međutim ne brinem se ja o tom, već kako ću naći Narodni Dom? Kako? Lako. Ići ću-za tramvajskim tračnicama i već ću dospjeti onamo. Tračnice preda mnom, a ja za njima te klempaj, te klempaj! Zapanjujem se od golemosti rimske arene, ali ne stajem pred njom. Imam je još kad gledati. Kroz neku uličicu stižem na trg, uđem u neku arnautsku³⁵ kafanu, malo se odmorim, ispijem crnu kafu pa niz trg za tračnicama. Prolazim mimo mnogih kafana, dođem u neke hladovine, zakrenem nadesno pa ću po drugom rukavu tramvajskih tračnica mimo arsenala i bojne buke. I na obalu trgovačke luke dođoh, mimo golemih vojarnica uz obalu prođoh, i evo me opet pred golemom rimskom arenom. Ne neću te, valaj, ni sada gledati. Duša mi je na jeziku, tabani su mi u plamenu.“

Nedaleko od usamljene zgrade Banhofa, ispred kojeg počinje tramvajska pruga, u skladu s urbanim pravilom prema kojem ruku pod ruku idu kolodvor i luksuzni hotel, stoji suvremeni „Luxushotel Rivijera“. Sagrađen je tek pred koju godinu na niskoj, do tada močvarnoj i malaričnoj obali na kraju zaljeva, gotovo u razini mora, preko koje su se slijevali potočići iz

35 Arnautska; albanska, šiptarska.

nedaleke Šijane. Između hotela u Jugend stilu³⁶ i kolodvora četiri su prekasne klasicističke vile sa stanovima u kojima žive bogati iz mornaričke, vojne ili građanske elite. Iza se uzdiže tek pošumljeno brdo sa zastrašujućom utvrdom na vrhu, što brani grad od napada s kopna, ali i štiti ulaz u luku. Ispred nje, na padini okrenutoj gradu, odnedavna je i novo gradsko groblje.

Na kraju Kolodvorske ulice tračnice se razdvoje. Jedan krak ode niz rivu i Handlshafen – trgovačku luku, a drugi pored rimskog amfiteatra, bisera antičkog graditeljstva, ravno po možda najljepšoj pulskoj ulici u kojoj su stroge fasade franjofeskih geoba, smekšane razigranim mediteranskim linijama i bojama, pa preko novog središnjeg trga, na kojem su nedavno zasađene mladice drveća što će jednom stvarati hlad, do sljedećeg brežuljka. U njegovom podnožju skreće oštro desno. No, prije nego nastavi prema suprotnom kraju zaljeva i Kriegshafen – ratnoj luci, susretne se s onim svojim drugim krakom. Okružile su tako tramvajske tračnice središte grada i brdašce nad njim. Dalje će uz kameni zid arsenala kao jedne, sve tamo do kraja predjela zvanog Sveti Polikarp na kojem je remiza.

„Opisao sam oko humka nasred grada jedan pojas širi, a sada ću uži. I kod začetka drugog okolišanja dođoh srećom pred Narodni Dom. U prizemlju je kafana. Ulazim i pijem kafu.“ Trokatna zgrada Narodnog doma što su je svojim novcem dali sagraditi pulski Hrvati i Slovenci prije devet godina kao mjesto za njihovo okupljanje, u koje zalaze i pripadnici drugih slavenskih naroda što žive i rade u Puli, u sredini je kratke ulice podno *onog humka nasred grada*. Na desnu ruku ulica završava na onom novom središnjem trgu, a na lijevu na rivi. Gradnja Narodnog doma potaknuta je idejom istarskog narodnog preporoda i bila je odgovor Hrvata na gradnju Politeama Ciscutti - kazališta, okupljališta pulskih Talijana, i Marine-Kasina – mornaričkog kasina, elitnog kluba u kojem se okuplja austrijska i proaustrijska elita. Tako pripadnici ta tri najbrojnija naroda u gradu žive uglavnom svaki svojim narodnim i kulturnim životom, iako im je zadatak, čuvanje Monarhije, zajednički. U prizemlju doma s jedne je strane kavana Narodni dom, a s druge gostionica Građanske plzenske pivovare. Tu je i velika dvorana za zabavu koju drži u zakupu Gimnastičarsko društvo Sokol. Na prvom su katu prostorije Gospodarske sveze za Istru i Čitaonica –

36 Jugend stil: „mladenački stil“, smjer u umjetnosti Njemačke i Austrije.

društva za zabavu i pouku. Na preostala dva kata i u potkrovlju stanovi su za iznajmljivanje.

„Slavoluk je najstariji spomenik iz doba, dok je Pula rimska bila, po ovom trgu je trava nicala, smilje cvjetalo, lahorići se priezirom vraćali od zidina gradskih u polje među janjce i jaganjce.“ Od Narodnog doma do slavoluka treba prijeći možda nekih petstotinjak metara ulicom Via Circonvallazione, što je dobila ime po opkopu koji je do nedavno tekao njome i središnjim gradskim trgom. Do ulice se spustila padina *onog humka nasred grada* i odavno zatrpala gradske bedeme u podnožju. Tek vrhovi što vire iz zemlje daju naslutiti kakvo se blago tu krije. Ulicom i trgom uvečer šeće mlado i staro. Od slavoluka do rive i natrag. Kameni slavoluk savršenih proporcija, okupan suncem stoji na nevelikom trgu kojim počinje uska i duga trgovačka ulica u koju već zarana zađe sjena. Toliko savršenih da su ga crtali i za uzor koristili fra Giocondo i veliki Michelangelo Bounaroti. Dala ga je sagraditi, kako stoji uklesano na frizu iznad luka, što ga nose dva para po četiri polustupa i tričetvrt stupova, Salvija Postuma Sergi de sua pecunia – Salvija Postuma, Sergijeva žena svojim novcem svome rodu. A nekadašnje cvjetne livade danas su dio grada koji je sagrađen izvan gradskih zidina.

„Onda zaokrenem nadesno, pa ću polagano glasom trublje, roga i bubnja... Tu je unutarnji prsten – ova ulica – oko brežuljka, na kojem je u rimsko doba bio utvrđen kapitolij, a danas ga kruni kašteo.“ Na drugom kraju ulica završava Trgom Forum, nekadašnjim antičkim Forumom plebisom, na kojem upravo kapela mornarice ima promenadni koncert. Ulicom što se nasuprot one trgovačke nastavlja na Forum ponovo se stiže do ulice u kojoj je Narodni dom. Od raskrižja pa do rive stoji *golema pješadijska vojarnica* - Infanterie kaserne, žuto oličena, jednog pročelja okrenutog moru, a drugog ulici u kojoj je Narodni dom.

„Prvo mi je, da idem na obalu, da gledam mnogo mnogo vode, da vidim more. Tako volim, kad budšto u njemu pućne, a ono zašušti... Pa onda, kako ono jednomjerno diše, diše, kao da se uljuljava u pokoj. Idem gledati one lađe na jedra. Ima ih pet-šest na ovoj našoj obali. One crne tamo daleko ne ulaze zasada u račun. Ove su iz Chiogie, Rimini, Pesara – dakle iz kraljevine. Dovezoše amo voće i povrće. Puna im je utroba krušaka žutih, koje mirišu.“ Trgovačka luka. Ispred lađa prema sredini zaljeva gradsko kupalište, Bagno polese. Kao neki

kaštel na stupovima usred mora. Do njega se može tek barkom pa barkarijoli po cijeli dan neumorno veslaju prevozeći kupače. Na desnom kraju rive, onom prema Banhofu i amfiteatru – park. Ispred njega novi, tek sagrađeni molo, poslije kojeg raskošna zidana obala rive završava. Dalje obalu, neuglednu i nisku, prati željeznička pruga sve tamo do strogih vojnih postrojenja. U parku je spomenik carici Elizabeti. Sissi³⁷ onako carski s visokog postolja gleda prema molu koji nosi njeno ime i uz koji se vežu parobrodi vitkih linija i visokih dimnjaka, što prevoze putnike duž Küstenlanda.³⁸ Plove ti lijepi parobrodi od Trsta do Kotora po nekoliko puta dnevno. Među brodarima vlada nesmiljena konkurencija. Luksuzni Višegrad u vlasništvu je slavonsko-ugarsko-hrvatskog parobrodskog društva iz Rijeke koje je pandan austrijskom Loydu iz Trsta u čijem je vlasništvu najveći putnički brod „Baron Gautsch“. Između tog mola i sljedećeg, u sjeni suvremenih teretnih brodova koje umjesto vjetra pogone parni strojevi, privezane su *lađe na jedra*. Tradicionalni trabakuli, barcere, leuti, što plove duž istarske obale, ali i između dviju obala krajnjeg sjevera Jadrana, ili love ribu oko svjetionika Porera.

Niz rivu, na lijevu ruku, do one je *goleme vojarnice* gradska prvostolnica, pa Stabsgebäude – štapska palača, i preko puta nje molo uz koji pristaju brodovi što dovoze ugljen za tek izgrađenu gradsku plinaru. Poslije velebne štapske palače u nizu je još nekoliko palača. „*Po obali idu i željezničke tračnice uz tramvajske. Kamo idu? Ja za njima. Tračnice vode u arsenal, a na ulazu straža straži. Tu počinje visoka ograda od guste gvozdene žice, a preko iza te rešetke na moru leže ratne lađe jedna uz drugu, jedna uz drugu. Sa njih su napereni topovi na sve strane, ali na dimnjacima su kapice; dakle doknadna pričuva. Ima ih i takovih, kojima oduzeše snagu. Tako se među ove divove uvukla neka trbušasta lađa ‘Bellona’, koja je u bici kod Visa kao ‘Kaiser’ vojevala. Danas bi bila smiješna, da izađe na junačko orašje, za to joj oduzeše mašinu i topove te sada, kao invalid što djecu pjestuje, služi kao vojarnica i za to ju snižiše na kapodokijsku božicu...*“ S ulazom u arsenal riva završava. Željezničke će tračnice mimo straže zaći u arsenal pa željeznim mostom na otok s dokovima. A tramvajske skrenu u ulicu uz arsenal duž koje su s druge strane poredane lijepe dvokatnice i jednokatnice sa stanovima visokih službenika arsenala. Njihov niz prekida palača Zapovjedništva arsenala s impozantnim ulazom

37 Sissi: nadimak carice Elizabete, žene cara i kralja Franje Josipa I.

38 Küstenland: austrijsko primorje koje je obuhvaćalo područje Trsta, Gorice, Istre i dijela Furlanije.

nasuprot arsenala i moru. Na drugoj strani ulice ograda od žice odvaja je od mora. Iza ograde arsenalska su postrojenja i jedna uz drugu vezane ratne lađe. Stara islužena „Bellona“, vojni je kazamat. A tamo, usred zaljeva još više crnih brodova. Leže nepomično razasuti morem privezani za ogromne bove³⁹ svi okrenuti na zapad odakle lagano puše povjetarac. Na toj je strani tek jedna palača, ona Zapovjedništva lučkog admiraliteta.

Ograda se pružila sve do raskrižja na kojem se susreću oba kraka tramvajske pruge. Otuda dalje visoki kameni zid uskraćuje pogled na arsenal. Masivna kamena ograda bila je zadnja linija obrane od možebitnog napada s kopna. Tu, gdje Arsenalska ulica gotovo pod pravim kutom mijenja smjer, tri su prekrasne klasicističke palače formirale svojevrsni urbanistički triangel duž čijih dviju stranica prolazi tramvajska pruga. Budući da su palače na njemu posve nalik onima u Zagrebu, Beču ili Budimu, a zbog zida se ne vidi more, ugođaj oko trianglera tipično je mitlleuropски. Pruga što je pristigla s glavnog trga sa stražnje i bočne strane opasuje Marine-Kasino, velebnu klupsku palaču mornaričke elite usred malog perivoja. Svečanosti otvaranja ljepotice, nedavno sagrađene na mjestu starog Marine-Kasina, prisustvovao je i sam car Franjo Josip I. U njezinoj plesnoj dvorani održavaju se balovi i koncerti za mornaričku, vojnu i civilnu elitu Pule. Časnički klub, salon za gospodu, čitaonica, kavana mjesto je gdje se u kuloarima raspravljalo o budućnosti grada, politici, umjetnosti pa i lijepim ženama. A u onom starom Marine-Kasinu mladi kapelnik mornaričkog zbora, sada već pokojni Franz Lehar, održavao je vrlo uspješne koncerte. Za svog službovanja u Puli komponirao je svoju prvu operetu „General Kukuschka“, i valcer „La belle Polosane“ – upućeni kažu, na klaviru u susjedstvu, u kavani Sezession u kojoj će vam uslužni konobar rado pokazati mjesto gdje je stajao taj slavni klavir. Po završetku službovanja u Puli, Lehar je preselio u Beč i postao poznati kompozitor. Slavu je stekao komponirajući pored koračnica i valcera i niz opereta, od kojih su najpoznatije „Vesela udovica“ i „Zemlja smiješka“.

Nasuprot ulazu u kasino jedna je od najimpozantnijih i najreprezentativnijih civilnih građevina u gradu. To je palača nadvojvode Karla Stefana Habsburga, viceadmirala Krigsmarine i komodora elitnog K.u.K. Yacht Geschwadera – Jaht kluba, čije su klupske prostorije u onoj

39 Bova ili plutača: služi za privez brodova u luci, umjesto sidra.

trećoj palači, prelijepoj vili Monai, što stoji nasuprot nadvojvodinog dvorca i kasina. Više dvorac nego palača, što uostalom i priliči tako važnom stanovniku grada. Naime, carev je brat zajedno sa suprugom nadvojvotkinjom Marijom Terezijom pred dvadeset i osam godina za stalno prebivalište izabrao Puli. Na prijelazu stoljeća carska se obitelj vratila u Beč, a palaču je preuzela država. Od šestero djece koliko su ih imali nadvojvoda i nadvojvotkinja u Puli su rođene dvije princeze i princ. Tramvajska pruga pristigla s rive tu skreće u ulicu što prati arsenalski zid. „*Nabrzo uđosmo kao u neki tavnik. S desna zidovi, s lijeva, po stijenama buja silni bršljan, a nad nama kao da je šuma od granja. Tuj su silne kasarne, vojni zavodi, škole za djecu arsenalskih radnika-dabome-sve njemačke.*“

Kroz taj tavnik prolazi Arsenalska ulica na čijem je drugom kraju velika mornarička kasarna. U maurskom ju je stilu dao sagraditi najmlađi carev brat nadvojvoda Maximillian Ferdinand, zapovjednik mornarice, da svojim izgledom podsjeti da u njegovim žilama i žilama nadvojvotkinje Charlotte teče i španjolska krv. Arsenalska ulica završava nevelikom, oku dragom pjacetom s tramvajskim stajalištem. U produžetku kasarne Marinenpark – Mornarički park, upravo preimenovan perivoj u kojem su zasađene 63 vrste biljaka, što su ih brodovi Monarhije dovozili sa svojih plovidbi po svim morima svijeta prvotno se zvao Maximilijamov park. Arizonski čempres, obalni mamutovac, libanonski cedar, kalifornijski bor, magnolija i bezbroj drugih zasađeni su na 32 parkovne površine, što ih dijele staze i stazice. Svako drvo i biljka imaju natpis na tri jezika: latinskom, njemačkom i narodnom. Usred parka spomenik nadvojvodi Maximilijanu Ferdinandu, admiralu i nesretnom kralju Meksika, nadvisuje sve u parku. Njemu i nadvojvotkinji Charlotti u dalekom su Meksiku glave došli meksički revolucionari. Spomenik svom nekadašnjem komandantu dali su podići mornarički časnici, baš kao i Salvija Postuma „de sua pecunia“. Na tri metra visokom postolju s dva medaljona stoji tri metra visok stup koji je sa svake strane imao po tri brodska rostruma,⁴⁰ a na njemu više od tri metra visok mjedeni lik božice Viktorije. Raskošni park ukrašavaju i dvije fontane, a osvjetljava ga plinska rasvjeta. Uz istočni, južni i zapadni obod parka strogo vojnički postrojeni su palazzine, tipične vojničke kuće. Dvokatne građevine, jednostavnih fasada s dvorištima ograđenim niskim zidom i hortikulturno uređenim, kroz čije je stanove prošla većina K.u.K. časnika na službi u

40 Brodski rostrum; oblik pramca ratnih brodova.

ratnoj luci Pula. Iznimka je onaj najveći, na zapadnoj strani parka. Svojim se raskošnijim pročeljem doima kao neki dvorac iz okolice Beča. U palazzini, prvoj do mornaričke kasarne, stanovala je Paula von Preradović čiji je otac Dušan Preradović, K.u.K. kapetan linijskog broda, bio sin generala i pjesnika Petra Preradovića. Paula pl. Preradović, pjesnikinja kao i njezin djed, napisala je neke od najljepših stihova o Puli, ali i tekst austrijske državne himne. Na brdašcu iznad parka Marinerkrankenhaus – Mornarička bolnica. Širokog pročelja, okrenula je leđa zaljevu i luci pa s uzvisine gleda na *Noeu Polu*, dio grada na brdu iznad arsenala i ratne luke, koji su vojne vlasti započele graditi kao rezidencijalni dio.

Od pjacete na kojoj je tramvajsko stajalište nastavlja se dalje uz arsenalski zid duž Ulice svetog Polikarpa. Povrh nje, uz sam rub prostora rezerviranog za izgradnju Nove Pule, Marinekische – mornarička crkva Die Muttergottes von Meer – Gospe od mora, građena u stilu neobizantizma i neoromanike. Pod njom ukopana u živu stijenu skloništa i telefonska centrala. Još dalje, povrh Ulice sv. Polikarpa, okrenuti zaljevu radnički su i podoficirski stanovi. Tu pod njima završava grad, a s njim i pruga kojom tramvaj prevozi dame i gospodu, službenike, časnike i njihovu služinčad, dočasnike, mornare i vojnike, arsenalske radnike i težake, s jednog kraja prostranog Pulskog zaljeva na drugi. Povezuje željeznički kolodvor i centar grada s Novom Pulom; njezinim vilama, školama, kupalištima, kasarnama i vojnim zavodima, što ih vlasti još grade tu na brežuljcima okrenute i zaljevu i luci i otvorenom moru. Povezuje taj tramvaj obojen u crveno Handlshafen s Kriegshafenom.

Dalje uz obalu zaljeva nanizana postrojenja ratne luke, sve tamo do lukobrana i izlaza iz pulskog zaljeva. S druge strane okrenute otvorenom moru po uzvisinama poluotoka Muzila i Stoje sve do poluotoka Verude fortovi – kamene utvrde - opasuju grad. Čuvaju pristup gradu i zaljevu s mora. Svugdje uokolo ograde od bodljikave žice.

I na drugoj strani zaljeva do koje se ne može, po uzvisinama od kolodvora do ulaza u Fažanski kanal, još fortova i još bodljikave žice. Gotovo čitavo područje zaljeva zapravo je jedna velika zabranjena zona u koju se ne može pristupiti. Od ulaza kod Oholog rta do izlaza kod Punte Christo na suprotnoj strani gotovo sve je namijenjeno mornarici i njezinim potrebama.

„Jedva se ugibljem pred silnom vojskom, što poplavi ulicu i pomičem se dalje uz tu ogradu. Između tih brodova šetaju motorni čamci. Jedan se oglasi ovdje, drugi ondje, pa treći pa četvrti i tako luka ratna neprestano viče i ječi, a šušti more i ovdje i ondje.“ Golema flota zastrašujuće snage vezana je na plutačama što su razasute zaljevom ili privezana uz molove. Otuda se isplovljava i u ratne pohode i na daleka putovanja i u njegovo se okrilje uvijek vraćaju, ako im sudbina drugačije ne odredi put.

„Pula ima još jedno brdo. Na onom jednom je kašteo, a na ovom kuda se ja sad penjem je meteorološka stanica ratne mornarice. Penjem se lijepim drumom pa stepenicama. Dođem u park. Opservatorij je zatvoren, a pred njim na postamentu stražari gospodin Tegettoff. Malo je iskoračio. Bit će je nešto sumnjivo u velikoj daljini opazio, jer se laća dvogleda, koji mu o vratu visi.“ U njegovom podnožju u rimsko je doba bilo veliko antičko kazalište od kojeg, nažalost, nije ostao ni kamen na kamenu. Danas je u njegovom podnožju Teatar Politema Ciscutti, okupljalište pulskih Talijana i onih koji to žele biti, nazvan po pulskom poduzetniku Ciscuttiju koji ga je dao sagraditi i opet „de sua pecunia“. Brdo se s pravom zove Monte Zaro ili Kazališni brijeg.

Brončani gospodin Tegettoff na njegovom vrhu je K.u.K. admiral i junak pomorske bitke kod Visa, u kojoj su prije 48 godina brodovi K.u.K. Kriegsmarine pobijedili daleko nadmoćniju talijansku flotu i tako obranili Dalmaciji. Zajedno s njime na zaljev u kojem kao na dlanu leži arsenal, ratna i trgovačka luka gleda mornarički hidrografski zavod. U smjeru sjever-jug stoji 65 metara duga dvokatnica opservatorija sa zvjezdarnicom. Njezine krajeve krasi četvrtasti tornjevi s kupolama. U tornjevima su instrumenti za astronomska i ina promatranja, a u središnjem je dijelu prostor velike K.u.K. Marine Bibliothek. Zavod provodi mjerenja i istraživanja s područja astronomije, hidrografije, mareografije, geofizike, geomagnetizma, izrađuje pomorske karte i servisira brodske instrumente: kronometre, barometre, higrometre, sekstante. U posebnoj prostoriji smješten je centralni kronometar⁴¹ mornarice, nužan u astronomskoj navigaciji po kojoj se plovi otvorenim morem. Svakodnevno, svi brodovi u luci usklađuju svoje brodske kronometre prema točnom vremenu kronometra u opservatoriju. Usklađivanje se vrši davanjem znaka točnog vremena u podne. Prvotno je to bilo pucnjem iz topa lučkog patrolnog broda,

41 Kronometar: vrlo precizan sat, važan brodski instrument za astronomsku navigaciju.

da bi kasnije na osmatračkoj stanici na Kaštelu, vidljivoj svim brodovima u luci i u prolazu, bio postavljen uređaj s balonom koji je pred podne podizan na jarbol, a na signal iz Hidrografskog zavoda spušan s jarbola točno u podne. Kasnije, 1910. godine taj je uređaj preseljen na krov zvjezdarnice s kojeg se spušta električnim signalom.

U podnožju Monte Zara i nova je gradska tržnica. „*Tu je golemo tržište: Zgrada na jedan sprat puna voća i povrća i drugog blaga, što potrebuje čovjek za svoje 'blagoutroblje'. Dalje se ne ufam. Odviše sam se udaljio od tramvajskih tračnica. Vraćam se i eto me na njima. I ja po njima prema amfiteatru, tom 'najvećem čudovištu grada Pulja', koji naš narod nazivlje Divić-gradom. Nekoliko sam puta bio blizu tog čudovišta i svaki sam puta odvrćao pogled od njega. Odviše zapanjuje svojom golemošću, a bijeli se kao kapa mlinarova. Bjeloća ga čini vanprirodnom pojavom, nizovi prozorskih rupa još pojačavaju taj dojam. Noć sa mjesecinom pod ruku kada dođe pa valovi i more – mora da zabunjuje fantaziju ovakva čudesna zgrada.*“ Oko amfiteatra prema Šijani i moru vrtovi. Na brdu iznad radnička i težačka četvrt.

Iako rat tek što nije počeo, Pula je tog srpnja, 1914. još uljuljana u svakodnevicu. „*Vani smo. Uz more. U moru more djece. Kupaju se po dječju, a uz obalu valići slažu školjku po školjku, travku po travku. A tamo su humci, na humcima šumice, a iz šumice kupole vire. To su utvrde za obranu. Idem i idem. Mimo šikaru i kroz šikaru pa opet na drum. Po drumu postajkuju i ovdje i ondje stražari vojne mornarice. I nijesam sam. Sve vrvi od puste vojske i kopnene i pomorske. I oni imadu nedjelju. Vojnik vodi svoju nedjelju pod rukom. Njegova se nedjelja na nj osmjehuje, a on drhće i suče brk. Jedni polaze drugi se vraćaju.*“

Zadnja je tramvajska stanica. Na onoj prevlaci što odvaja pulski zaljev od otvorenog mora tramvajsko okretište, podno su moćne utvrde što se uzdižu na ogoljelom humku. Prema poluotoku što je obješen na prevlaku se ne može. S njega nizbrdo nadire prema gradu ona sila kopnene vojske, a penjući uzbrdo od mora s unutrašnje strane zaljeva, pomorska. Dolje uz more mornarička škola plivanja. Do nje u uvali Vargarola privezište za jahte članova K.u.K. nautičkog kluba i kupalište. Na drugoj strani što je okrenuta otvorenom moru u prekrasnom zaljevu Valkane velebno je tek sagrađeno časničko kupalište i iznad njega mjesto vječnog mira i spokoja K.u.K. Marinerfriedhoff – carsko i kraljevsko Mornaričko groblje. U sjeni borova i čempresa uz najljepšu

melodiju, što je pjeva more, dok kotrlja kamenčiće na žalu tu odmah ispod groblja, ili lomeći se o stijene što se uzdižu na ulazu u zaljev, ili pak klokoćući pod pramcem brodova što plove tik mimo groblja, ili daleko na pučini put dalekih mora i čije posade za života jedu kruh od sedam kora, posljednje je počivalište mnogih carskih i kraljevskih mornara i njihovih obitelji.

„U Puli čitaš na svačijem licu, na svakoj stvari značajku privremenosti. Sve govori: ‘Ne nijesmo mi odavle. Mi smo ovdje tek tolik.’ Toliko želim, da vidim sliku hrvatstva u Puli. Nikako do nje“

Službeni jezik u mornarici i vojsci je njemački. Domicilno stanovništvo govori, naravno, svojim jezikom, hrvatskim ili talijanskim koji prevladava, a službeni jezik mnogi ionako i ne znaju. No, K.u.K. mornarica i vojska sastavljene su baš kao i Monarhija od pripadnika različitih naroda, pa se u Puli govore slovenski, mađarski, češki... Hrvati, Austrijanci i Talijani imaju svoje škole. Hrvati su u Puli najbrojniji, a Talijani najglasniji. Mrske im Hrvate i Slovence zovu *Šćavi* ili malo manje pogrdno *Ćići*, a gotovo podjednako mrske Nijemce *Njoki*.

SREDIŠNJOM ISTROM, PULOM I PULJŠTINOM STO GODINA POSLIJE

Još se jednom vraćam u središnju Istru da nastavim putovanje tamo gdje sam ga prošli put prekinuo. Budući da sam do sada već bio prošao i njezinim sjevernim i istočnim dijelom i Pazinom, ovaj ću put na jugozapad pa do Pule. Od Zagreba do Pazina trebaju mi dva sata, a do Pule manje od tri sata, iako je dio autoceste koji Pazin povezuje s tunelom još u izgradnji. S dva kraka, istočnim u pravcu Zagreba na kojem je i Pazin i zapadni u pravcu Trsta koji je nedavno dovršen, a koji su od Pule do Kanfanara spojeni u jedan, autocesta

nalikuje ipsilonu pa joj otuda i ime Istarski ipsilon. Za dvije godine, kada bi prema planu trebala biti potpuno dovršena, a bit će to igrom slučaja u onoj godini u kojoj je i stota godišnjica Horvatovog putovanja u Pulu, Ipsilon će Istru simbolično vratiti u Europu spajanjem u njezinu mrežu autocesta. Svojim istočnim krakom s autocestama srednje, istočne i dalje sjeverne Europe. Na tom je putu, kojih šesto kilometara od Pule i Beč, grad što je još prije sto godina bio prijestolnica države koje više nema na karti Europe, ali koja je u Istri i posebice u Puli ostavila duboke i neizbrisive tragove svog postojanja. A zapadnim s onima južne, zapadne i sjeverne Europe. Na tom su pak pravcu Italija i dalje Francuska, koje su u novijoj povijesti također vladale Istrom. Kada bih kojim slučajem mogao putovati i kroz vrijeme, taj bi me pravac odveo do nekad moćnih republika Venecije i Genove ili još moćnijeg Rimskog Carstva. Iako su odavno nestali u burnoj povijesti Europe, baš kao i Franačka država, što se od sjevera Europe prostirala do juga Istre, na tragove njihovih vladavina, kao i tragove svih drugih koji su osvajali Istru i njome gospodarili, sve tamo od vremena prodora Rimljana u II. stoljeću prije Krista pa do kapitulacije Italije i nešto kasnije Njemačke pred kraj prve polovine XX. stoljeća, nailazimo širom Istre gotovo na svakom koraku.

A u Puli, gradu kontrasta, desetak kilometara udaljenom od najjužnije točke poluotoka u kojem završavaju ili započinju svi istarski puti i u koji sada žurim, neprestano se nailazi na materijalne tragove koji govore o sva 23 stoljeća više ili manje poznate povijesti grada i Istre, ali u kojem žive i legende iz još sedam onih stoljeća u kojima se o prošlosti grada tek naslućuje.

Dakako da putovanje iz Pazina za Pulu neću nastaviti netom dovršenom dionicom Istarskog ipsilona, već starom i vijugavom cestom, što se preko, Žminja, Svetvinčenta i Vodnjana spušta zajedno s ravnjakom koji je od Ćićarije krenuo na jug do mora. S nje ću skrenuti prvo za Ježenj, rodno mjesto biskupa Dobrile, velikog istarskog domoljuba, a zatim i za Trošte, selo u kojem je zemljopisno središte Istre.

Kojih pet kilometara od izlaza iz Pazina putokaz je za Heke. Kroz njih ću da bih došao do Ježenja. Čim sam skrenuo s glavnog puta u svoj me zagrljaj primi nepregledna šuma bjelogorice i crnogorice. Do Heki je put kratak. Selo raštrkano, djeluje pusto, ne vidim čovjeka na cesti, u dvorištu ili polju i nevjerojatno čisto i lijepo uređeno. Kao da se ostvario Horvatov san: „Bog

zna, hoću li ikada doći opet? Dođem li, naći ću ove prostore ljepše, gostionica, a naročito za naš svijet, na koji se tuže, da se teško privikava na čistoću, mora biti koliko toliko odgojna. Priprost čovjek neka nađe ovdje sve čisto i lijepo. Naučit će se na to i kuća njegova, ako je manje čista i manje lijepa bit će mu neugodna te će ju sam od sebe dotjerat.“ Uz cestu mladi drvoređ, a u selu kuće usred prostranih okućnica, uredno pokošenih travnjaka i potkresanih ukrasnih grmova. Duž ulice kroz selo postavljena kamena plastika sakralnih tema. U parku usred sela ogromno stablo kestena. Preko puta parka stari je dio sela. Nekoliko starih kamenih kuća što ih razdvajaju ili možda spajaju uske uličice zbito je nasuprot male željezničke stanice s druge strane pruge. Među njima je i rodna kuća mons. Antuna Heka, prvog ravnatelja Pazinskog kolegija, tragično poginulog. Provezem se s jednog na drugi kraj sela uzalud tražeći putokaz za Ježenj. Moram natrag kroz selo potražiti nekoga tko će me uputiti kako ću do Ježenja. Iako nisam vidio ni jedno čeljade otkako sam stigao u Heke, grdno se varam ako mislim da sam ostao nezapažen. Jer uskoro me netko zazove iz onog parka. Starac neki, snažan kao i kesten pored njega, pruži mi ruku. Nakon pozdrava pitam ga za put i ima li u Ježenju kakav spomenik biskupu Dobrili. Nakon pruge desno kroz šumu, kaže mi, a za spomenik ne zna. Nije bio, kaže, u Ježenju već puno godina. A onda spontano sjednemo u hlad kestena i razgovor krene. Ja njega pitam za kesten, a on mene tko sam i što sam. Radi kestena starog gotovo 900 godina u Heke se često navraća. Prošle su godine bili neki Slovenci slikati kesten za knjigu koju pišu.

Rastanem se od raspričanog nonića uz obećanje da ću mu donijeti knjigu, ako moj putopis ikada bude tiskan. Ponovno krenem do kraja sela, mostom preko željezničke pruge pa uskom zavojitom cesticom kroz šumu za Ježenj. Posve nenadano cestica iz šume izbije na suncem okupan proplanak. Na proplanku crkvice posvećena sv. Luciji. Dva zvona u tornju na dvostruku preslicu i lopica. Kojeg li prikladnog posvećenja, proleti mi glavom misao. Nagovješćuje svjetlost nakon polutame šume. Kroz otvoren prozor automobila dopire tišina. Onakva kakva ljeti vlada na svim šumskim proplancima oдавde do Zagorja. Prekidana pokojim zviždukom kosa negdje u šipražju, zujanjem debelog bumbara oko nekog cvjetuljka i šuštanjem lišća na povjetarcu. Izlazeći iz auta pokušavam što tiše zatvoriti vrata, ali na pustom proplankom metalni zvuk zatvaranja svejedno odjekne kao prasak, kao da sam ih treskom zatvorio i proplankom odjednom zavlada posvemašnji muk. Mogao bih ga nožem rezati.

Puljština: Suhozid, pašnjak, masline...

Ponesen svečanom tišinom pokušavam barem svoj korak učiniti bešumnim dok obilazim oko crkvice. Često se u Istri susreću crkvice na osami, udaljene od sela. Držim da su tako građene da bi jedna služila vjernicima iz više sela. Ova je zajednička župna crkva Velog i Malog Ježenja i svih zaseoka oko njih.

Odmah iza proplanka ulaz je u selo Veli Ježenj. Cesta kroz selo vodi u krug oko plodne vrtache. Kraški fenomen, jedan od morfoloških oblika u krasu. Ljevkasto okruglo udubljenje nastalo u davnini otapanjem vapnenca. Kamene kućice, poneka još pokrita škrljama, mala dvorišta, miris staja i sijena, blejanje neke gladne ovce. Jednu od većih kuća u selu upravo uređuju. Iznajmljivat će je turistima koji žele mir i ladanjski ugođaj. Raspitam se kod ljudi što su nakratko prekinuli posao za spomenik Dobrili. Nema ga, ali ga selo želi podići. No, rodnu mu kuću i muzejski postav mogu razgledati. Susretljivi seljanin vodi me do male kućice, kućerka nekog, čiji me oluk jedva nadvisuje, naslonjenu na tek nešto veću i višu. Začas se nađe ključ što ga čuvaju susjedi, a za njim stiže i jedini živući potomak velikog biskupa drhtavih ruku i slabog sluha, iako očito mlađi od mene, da me uvede u jedinu prostoriju biskupove rodne kuće, sagrađene negdje početkom XIX. stoljeća. Pred desetak godina restaurirana je prema izgledu iz 1912. godine. *Ognjišće*, uporabni predmeti onog doba, biskupska odora, nekoliko slika i panoa s tekstovima koje zbog polutame koja vlada ne mogu pročitati. Malo i skromno za spomen na tako velikog čovjeka. Iduće se godine slavi 200 godina od rođenja biskupa Dobrile. Spomenik do tada rodno mu selo neće podići, a za neku sljedeću okruglu obljetnicu, tko zna. U selu je i zajednička *šterna* izgrađena pred sto godina, u vrijeme prvog Horvatovog putovanja istarskim putima. Nedaleko od sela je i nevjerojatno visoki kameni križ.

Istim se putem vraćam natrag na cestu za Pulu. Kojih stotinjak metara dalje od raskrižja za Heke, samo na suprotnoj strani, putokaz je za Trošte. Selo se protegnulo duž uske ceste na istok. Čini mi se da je izgubilo tradicionalan identitet istarskog sela iako ga okružuje tipičan krajolik središnje Istre. Male njive, brajde, pašnjaci, dolci, suhozidi, niski šumarci, ispresijecani su crno-sivim asfaltnim i bijelim kamenim putima i poljskim stazama što povezuju sela i zaseoke. Očekivao sam da ću usput na nekoj njivi, pašnjaku ili putu vidjeti boškarina kako pase ili prašnjavim putem vuče *vos*. A ono ne sretoh ni magarca što vuče *karetu*. „...*U Višnjaju je bilo voli koliko želiš...u Savičenti, Pazinu, Žminju...san bija gore na stanici, kapiš...dolazi vlak... to je sve bilo*

crno kako more, a u današnje doba niti jenega ne vidiš... to je zalosno... to ne daću politički govoriti, razumiš... to su bili samo rogovi i to je sve bilo plavo kako more... znaš kako je more tako su bili rogovi... ča je to, more. Ali su rogovi...a više toga danas ke nema...zašto nema volova.....eeree mi smo sve distružili... ča e ne i vola više nema... dolazidu traktori i su zamenili vole i više volova nema.“ Prijepis je to tonskog zapisa iz dokumentarnog filma „Boškarin“ snimljenog 1986. godine, da bi na celuloidnoj traci bio sačuvan spomen na to autohtono istarsko govedo, čiji je broj od nekoliko desetaka tisuća u vrijeme kada je Horvat landrao istarskim selom, spao na svega 30-ak. A je li i koliko, film u kojem Pero Radman iz sela Radmani živopisno priča o boškarinu, istarskom podolcu, iz nekih drugih vremena, pridonio spasu boškarina od izumiranja, malo je važno. Važno je da ponovno raste njihov broj pa se danas može izbrojiti više od 500 grla te plemenite životinje.

Istrijan je boškarina držao u *dvoru*, dok je štala bila namijenjena za manje vrijedne domaće životinje. Statusna je razlika bila očita. Jer boškarin, to snažno govedo što pomalo liči kakvoj pretpotopnoj životinji velikih rogova i zastrašujuće snage, jedan od simbola ruralne Istre, istina danas manje znan, prehranjivao je kroz stoljeća *fameju* istarskog seljaka, vukući i *vrganj i vos*.

Ni sam ne znam zašto, ali očekivao sam da će negdje u Troštima, vjerojatno u centru sela, stajati monumentalno obilježje što označuje središte Istre. No, već sam mu gotovo na kraju, a središtu Istre ni traga. Neka mlada mati gura putem kolica s djetetom. „Samo ravno. Još je malo“, dopre glas kroz spuštenu prednje staklo. Malo poslije raskrižje i konačno putokaz! Put u središte Istre vodi desno. Tu je i vožnji po asfaltnom putu kraj, dalje moram bijelim istarskim, kroz šumu. Obuzme me na trenutak osjećaj da me je onaj asfaltni doveo na kraj putovanja iako ću zapravo uskoro i doslovno stići do njegove sredine. Tišinu narušava samo brundanje mog dizela. A onda šumu razdvoji proplanak otjeravši joj stabla bjelogorice na svoje rubove. Lijevo uzorane njive presijecaju livade, a desno odmah do puta točka je u kojoj je središte Istre. Prilazim joj s nekim strahopoštovanjem. Na livadi *zažganoj* od *tepline* s ponekim otužnim hrastom niska je trostrana piramida isklesana od monolita bijelog istarskog kamena postavljena na nešto veće kameno postolje u obliku trokuta, a ono, na isto takvo još veće. Na dvije stranice piramide natpis „Središte Istre“ na hrvatskom i engleskom jeziku, a na trećoj isti tekst ispisan glagoljicom. Sjednem na travnjak, okružen mirom, opijen mirisom crvene

istarske zemlje, mirisne sasušene trave juga, pomalo razočaran i veličinom i jednostavnošću obilježja. No, što ga duže gledam, to ga sve više poistovjećujem s njegovim stvarnim predloškom. Ne znam je li baš to autorova zamisao, no ja u manjem trokutu čije stranice spajaju tri njegove najudaljenije točke vidim Istru. Središte joj je u težištu tog trokuta predstavljeno piramidom koja istovremeno predstavlja i simbol Istre, Učku. Veći trokut je more koje okružuje Istru, a livada uokolo je pučina Mare nostruma, Sinjeg mora, Jadranskog mora. I odabir materijala – kamen, i njegova obrada klesanjem i tehnika gradnje nalik gradnji suhozida simboli su Istre. Baš kao i u stvarnosti, i u spomeniku je ljepota Istre skrivena u jednostavnosti, raskoš u skromnosti, a ja, eto, sjedim usred te proturječnosti. Ima nešto mistično, vilinsko oko mene. Nedaleko kameni krug, pepeo i ostaci nagorjelog drva. Netko prije mene tu je ložio vatru. Jesu li taj netko i možda još ponetko sjedili uz nju i preko plamenih jezičaka i dima gledali baš kao i ja u „Središte Istre“. Bez nekog novog povoda obuzme me iznenada zanos kakav obuzima putnika istraživača kad stigne na cilj svog putovanja, i ona mi piramida odjednom postane veličanstveni spomenik veličanstvenoj zemlji, kojom, eto, putujem.

Obilježje je sasvim novijeg datuma. Za samo središte takvo se što naravno ne može reći, jer središte nečega je uvijek središte, iako ovo zapravo i jeste novijeg datuma – izračunato je naime prije deset godina. Prije toga, između dva rata, kamenom je bila obilježena sredina Istre na brdu Cesarovac između Velanovog brijega i sela Matići. Dok je istovremeno po nekima sredina Istre bio onaj Ježenjski kameni križ pored kojeg sam malo prije prošao. Za treće središte Istre je bilo brdo Orljak pored Berma.

Ponovno sam na cesti za Pulu. Do izgradnje istočnog kraka Ipsilona kao brze ceste i kasnije autoceste, ova je cesta bila jedan od dva pravca kojim se iz unutrašnjosti stizalo na jug i istok Istre. Gore kod Lupoglava susrela bi se sa željezničkom prugom kojom je Horvat putovao u Pulu. Do Pazina putuju zajedno, a onda se razdvoje, kao da će svaka na svoju stranu. Ode pruga prema jugu u luku nešto zapadnije, a cesta se do Pule pružila gotovo ravno. Dok prolazim pokraj odvojaka za Heke, Sveti Petar u Šumi, Kanfanar, Smoljance, mjesta duž željezničke pruge, prisjetim se svojih nekadašnjih putovanja njome. Ne onog prvog daleke 1953. kada sam putovao zajedno s grupom djece u „dječju koloniju“, kako je u žargonu zvano odmaralište zagrebačke djece u Medulinu. Jer od njega su mi u sjećanju ostale tek tri pokidane sličice. Kolodvora u

Kanfanaru gdje smo se razdvojili. Djevojčice su vlakom koji odavno više ne vozi otišle za Rovinj, a mi dječaci nastavili put za Pulu. Ruševina pokraj kojih su nas vozili u kamionu od kolodvora u Puli do Medulina. Treća mi je najviše ostala u sjećanju. Vožnja trabakulom u Premanturu. I dok su mi te sličice samo maglovita sjećanja pohranjena u nekom kutku, sjećanje na prvo sljedeće putovanje, nakon sedam godina, kada mi je odredište bila Pula u kojoj ću ostati sljedeće četiri godine, često mi je na pameti, baš kao i gotovo sva poslije njega. Za četiri godine boravka u Puli najmanje sam tri puta godišnje putovao vlakom u Zagreb. Pri svakom povratku u Pulu, nakon što bi vlak krenuo s pazinskog kolodvora, dok izlazeće sunce obasjava okolne vrhove koji izranjaju iz jutarnje magle što je pritisnula grad dolje u kotlini, u meni je sve više i više raslo i nestrpljenje i razdraganost zbog povratka u Pulu. Jer ljubav mene i Pule rođena je već pri prvim koracima njezinim ulicama. One subote s početka rujna 1960. koje sam od kolodvora gotovo trčao ulicom do Arene, duž koje mi se prijateljski smiješilo more dok sam krajičkom oka gledao neke smiješne, kao da su slomljene, dizalice. Zatim niz ulicu u kojoj je bio autobusni kolodvor do nekog trga s čudesnim kamenim vratima, pa uz dugačke stube na vrh brda do pomorskog učilišta, mojeg boravišta sljedećih godina. Usprkos svim strahovima od nepoznatog koje obuzimaju jednog petnaestogodišnjaka kada se nađe sam u gradu toliko različitom od onoga u kojem je odrastao, Pula me je tada zauvijek osvojila.

Pulu sam upoznao na neki način i puno ranije negoli sam u nju stigao. Moj se očuh pomalo bavio slikarstvom. Bio je samouki slikar, koji je u vrijeme mog djetinjstva slikao uljanim bojama na platnu, uglavnom pastorage. No, naslikao je u tušu meni predivnu sliku Arene. Služio je vojni rok u Puli i bio je zaljubljen u nju. Često sam se kao dijete znao zagledati u tu sliku i ne sluteći kako ću ubrzo i sam prolaziti pored te tajanstvene, čarobne, čipkaste krasotice.

U mislima sam u kupeu II. razreda brzog vlaka Beograd – Zagreb – Divača – Pula. Još samo stajanje u Kanfanaru i onda konačno bez zaustavljanja. Za manje od sata u Puli smo. Od Kanfanara vlak sve više ubrzava. Već je sišao s ravnjaka kojim se neprekidno spuštao od Lupoglava, protutnjao je kroz malu željezničku stanicu Čabrunići. Odavno je napustio sivu i zašao u crvenu Istru. Sitno raslinje krasi smjenjuje tek pokoje uzorano polje, pašnjak mali vinograd ili maslinik. I kroz Vodnjan samo projuri, mimo kamene zgrade kolodvora. Ispred nje, bunovni otpravnik vlakova s crvenom kapom na razbarušenoj kosi

i onom smiješnom palicom pod rukom što liči na veliki bijeli lilihip s rupama, stoji u stavu mirno. Prođemo mimo spuštene rampe usred grada, pred kojom ljudi s biciklima, mopedima i zaprežnim kolima što ih vuče govedo ili magare i tek poneki automobil strpljivo čekaju da i oni nastave svoj put za Pulu ili za Pazin. O tom čekanju pred rampom usred gradića ima jedna anegdota, koju sam čuo ubrzo nakon dolaska u Pulu. Zaustavi se *motorin* ispred spuštene rampe pred kojom već nekoliko pješaka nestrpljivo čeka. Odmah iza njega stane *karoca* što je vuče magarac. Ubrzo stiže i jedan *Cinquecento* pa i on stane u red pred rampom. Čovjek na kolibriju⁴² priča s onim do njega, naslonjenim na Rogovu *bičikletu*⁴³ i svako malo dodaje gas da mu se hladni motor ne bi ugasio. Dojadi magarcu to stalno brundanje motora i smrad iz ispuha pa se nervozno trgne. Kola krenu natrag i lupe u onaj automobil iza. Jedan od onih koji je dobro vidio što se i kako dogodilo je *čovik* koji vodi kozu na konopu. Zaveže on kozu za rampu da bi se nesmetano pridružio okupljenima u raspravi o tom nemilom događaju. Za to vrijeme prođe vlak za Pulu, rampa se dignu, a s njom i koza. Ta mi je naoko banalna pričica dugo bila samo dobra i simpatična šala, naročito ako je pričana na istrijanskom, da bi s vremenom shvatio da je zapravo oslikavala novo doba prema kojem su i osiromašena Istra i cijela napaćena zemlja putovale. Koza je jedan od simbola Istre još iz rimskog doba. Ta malo zahtjevna životinja, skromna baš kao i zemlja koja je hrani stoljećima, mesom je i mlijekom prehranjivala *istarskog čovika*. Za hvalu je u grbu Istarske županije. Na plavom polju zlatnožuta koza, odnosno jarac, crvenih rogova i papaka. Nova je to inačica povijesnog grba markgrofovije Istre iz XIX. stoljeća koji je nestao u godinama socijalizma. *Bičikleta* je simbol napretka u vrijeme kada je Horvat putovao Istrom, a *Cinquecento* i *motorin* novog vremena prema kojem je Istra grabila.

Ubrzo nakon Vodnjana kroz prozore u hodniku vagona na obzoru gotovo ružičastom od jutarnjeg sunca, pojavila bi se sivkasta silueta grada.

Iz razmišljanja o prošlosti trgne me pogled na zvonik u Žminju. Žminj je prvi od tri ljupka gradića kroz koje moram proći na putu do Pule. Što se više približavam moru vrhovi okolnih brda su sve niži i strmih litica gotovo da više nema. Nema ni gradića kakvi su ih do sada krunili, ostali su iza mene. Ovaj

42 Kolibri: popularan naziv za moped koji je proizvodio Tomos.

43 Rogova bičikleta: jedan od tri simbola socijalističkog napretka - Zastavin automobil, Tomosov moped i Rogov bicikl.

kojemu se približavam tek se neznatno uzdignuo nad putima što od njega prolaze čak u sedam pravaca. Kao neko Sedmovrač⁴⁴ na kopnu! Pa ako se kaže da svi europski putovi vode u Rim, onda za ove ovdje govore da svi vode iz Žminja. Od davnina je tu raskrižje putova prema Puljštini, Rovinjštini, Poreštini, Pazinštini, Labinštini, Čepićkom polju i ušću Raše. Toranj nad gradom s osmerokutnom lanternom što ga gledam, pripada baroknoj župnoj crkvi sv. Mihovila. U Žminju gotovo da više nema bedema, pa tako ni belle viste s njih na polja, livade i šume što ga okružuju. Tek na vrhu brežuljka okrugla i pravokutna kula pored župne crkve svjedoče o Žminju kao nekada jakoj vojnoj utvrdi. Između kula u staroj komunalnoj kući smjestila se Čakavska kuća. U njoj je sjedište Čakavskog sabora, institucije kulture kojoj je prethodio Sabor čakavskog pjesništva. Horvat bi zasigurno bio oduševljen programskom orijentacijom i zadacima sabora. Raznovrsne kulturno-umjetničke manifestacije, znanstvena i stručna predavanja, nakladništvo, postavljanje spomenika, u Istri, ali i na čitavom području čakavštine, revitalizacija starih istarskih gradića, što se može vidjeti na primjeru Huma, Motovuna, Grožnjana. S vrha brežuljka stari se dio gradića spušta prema cesti Pazin - Pula. Stare kamene kuće smjenjuju novije i sasvim nove. Jer Žminj je teško stradao u savezničkim bombardiranjima njemačkog garnizona. A i Mlečani su ga srušili gotovo do temelja. Žminj je procvat doživio u doba Austro-Ugarske kada je bio važno trgovište. Danas su taj stari biser okružili industrijski pogoni.

Vraćam se na cestu Pazin - Pula i hitam do sljedećeg gradića, onog s tri oblika svog imena. Desetak kilometara od Žminja je Savičenta, Svetvinčenat, Savicijent.

Usred gradića pravokutna utvrda – kaštel Grimani. U tijeku su radovi obnove, vraćaju mu stari sjaj. Na tri su ugla tri obrambene kule, a na četvrtom palača za stanovanje. S unutrašnje strane prostrano dvorište. Pri vrhu zidina što spaja kule balkoni za ophod straže i obranu. Legenda kaže da je u dvorištu kaštela zbog zabranjene ljubavi prema jednom Grimaniju spaljena kao vještica mlada seljanka. Ispred ulaza u kaštel prostran gradski trg, kažu jedan od najljepših renesansnih trgova u Istri. Tih je i miran, gotovo nestvaran. Sjedim na terasi kafića. Nekoliko stolova pod suncobranima i usamljenim drvetom, tik uz jednu od kula. S tog mjesta pogledom mogu obuhvatiti čitav trg pred

44 Sedmovrač⁴⁴: morski prostor između Molata, Tuna Malog, Tuna Velikog, Zverinca i Dugog otoka, koji ima sedam prolaza, sedam vrata.

Savičenta: Najljepši renesansni trg u Istri

sobom. Odmah do kafića župna crkva sv. Marije s trolisnim pročeljem. Gotovo usred trga gradska *šterna* iz klesanog kamena. Trbušasti zdenac na kamenom postolju nalik ogromnoj vazi s jednostavnim lukom od kovanog željeza o koji je nekad bio obješen kolotur, opasuje ga kamena ograda otvorena prema crkvi. Za četiri stepenice *šterna* je uzdignuta od trga, što joj prividno povećava veličinu, ali i naglašava njezinu nekad životnu važnost. Nasuprot mene na drugom kraju trga u nizu nekoliko starih živopisnih kuća, pomalo oronulih fasada. Kamene katnice, čvrsto zabravljenih drvenih škura da istočno sunce ne bi prodrlo u *kamare* što odišu nekim davno prohujalim vremenom. Ulazna vrata svaka u nivou trga. Posljednja dvojica uokviruju penjačice što su se iz velikih crvenih tegli uspele uz zid. Pod njima dvije klupice. Oduvijek na njima ujutro i navečer sjede *nonice* i *nonići* i *ćakulaju*. Na jednoj mali balkon. Na drugoj šareni cvjetni grozdovi vise pod prozorima. Gradska se lođa naslonila na zadnju kuću u tom nizu. Dužom stranom okrenuta trgu, a kraćom ulici što vodi promet rubom trga pa mi se čini nekako naopako smještena, jer kod lođa koje sam do sada vidio uvijek je kraća strana bila glavno pročelje. Romanički lukovi što ih nose vitki kameni stupovi daju joj neku lepršavost i prozračnost. Nasuprot crkve trg zatvaraju nešto više, novije, ali nekako manje živopisne kuće očuvanijih fasada. Ispred prođe neki kombi i naruši sliku nekadašnjeg sklada. I u Savičenti su se nekada održavale igre slične alci. Jednom je, kaže priča, slavodobitnik bio neki tajanstveni vitez koji nije želio pri dodjeli nagrade dignuti vizir i otkriti se pa je morao napustiti borilište bez nagrade i tako ušao u legendu.

U Vodnjanu, desetak kilometara prije Pule, nema zidina ni kula. Ali ima mumija. Pred onom rampom ponovo se sretnem sa željezničkom prugom. Prijeđe cesta preko pruge pa nastavi ravno prema najvećem istarskom gradu, a pruga vijugajući skrene prema istoku, nekim za mene nedokučivim pravcem, da bi se tamo pred Šijanom, pulskim predgrađem, nakratko sastala s onom cestom što od Učke prema Puli hita preko Vozilića i Labina. Neću se zaustavljati. Jedan ću drugi dan vodnjanskim *čestama*. Na izlazu iz gradića moja se cesta spoji s onom što dolazi iz pravca Trsta. A onda još kojih deset kilometara gotovo potpuno ravnom cestom i bit ću na Velom Vrh. Kada mi se prije tog pulskog predgrađa u vidokrugu pojavi obris grada: dizalice brodogradilišta i do njih oni neboderi što su neboderi samo zato jer su nečijom nemaštovitošću razbacani po vrhovima pulskih brežuljaka, moje nestrpljenje je na vrhuncu pa usprkos ograničenju brzine, nesmotreno dodajem gas. S njime sve više u meni buja

razdraganost izazvana skorim dolaskom u grad kojim sam, moram priznati, potpuno inficiran. U meni sve nešto kliče. Tu pripadam! Odakle taj osjećaj pripadnosti Puli, mene rođenog Zagrepčanca? Je li on samo posljedica mog življenja u njoj, u jednom vremenu mog odrastanja, u kojem sam od dječaka postajao mladić i mojih lutanja njome? Nije! Ili barem nije, samo zato. Prošao sam cijelu istočnu stranu Jadrana pa držim da mogu biti mjerodavan u tvrdnji da se na njegovoj obali teško može naići na grad kakav je Pula. Intrigantan zbog svoje tri tisuće godina postojanja, pitom zbog svog zelenila i svojih brežuljka s bezbrojno mnogo vidikovaca, što su se uvukli u tkivo grada. Taj čudesno brežuljkast reljef uronjen u beskrajno zelenilo koristili su gotovo svi graditelji Pule da bi vizure grada stopili s njezinom okolinom. Od Histra do vladavine Italije, graditelji tu ravnotežu uglavnom nisu narušavali. Tek je novovjekovna izgradnja grada u socijalističkoj maniri narušila vjekovima održavan sklad. Zašla je u njegovo povijesno tkivo i uništila mu dušu. I njezin je akvatorij jedinstven i neponovljiv. Kao da je oplakuju „tri mora“. Jedno otvoreno, veliko i dva mala, unutrašnja.

Na svakom se koraku na tom zapravo malom prostoru doslovno može spotaknuti o ostavštinu iz nekog povijesnog doba, bilo nematerijalnu ili materijalnu. Od legendi o Kolhiđanima, Epulonu iz prapovijesti, vilama s Učke iz antike, štrigama i štrigunima iz srednjeg vijeka, do legende o zviždaljci admirala Bertholda iz novijeg doba. Od monumentalnih iskopina prapovijesnih i antičkih građevina, što su ih gradili Histri i Rimljani, preko čipkastih renesansnih palača Mlečana, do austrijskih klasicističkih i Jügendstil gebauda i strogih utvrda, talijanskih građevina u maniri art décoa do posvemašnje nemaštovitih što ih je gradila druga Jugoslavija. Sve te legende iz davnina, sve te iskopine Histra i Rimljana i sve te crkve, utvrde i palače iz vremena krilatog lava, Napoleonovih ilirskih pokrajina i Austro-Ugarske, još prkose vremenu. U tom konglomeratu povijesne ostavštine najbrojnije su one iz vremena starih Rimljana i Austro-Ugarske. A mene upravo one iz doba K.u.K. monarhije, ma koliko mračna bila ta „tamnica naroda“, najviše privlače još od mojih prvih pulskih dana. Čarolija je za mene onih petstotinjak i više javnih zgrada, vila, utvrda, molova, vojarni među kojima su mnoga remek-djela arhitekture jer su bile dio jednog grada, uređenog i organiziranog do najsitnijih detalja germanskom preciznošću za potrebe ratne flote koja je zajedno s gradom ostala iza crno-žute monarhije, kada je ona tog, 30. studenog 1918., četiri godine

poslije Horvatovog lutanja, zauvijek izbrisana s karte Europe. A činjenica da je Horvat lutao upravo tom i takvom Pulom, čitavoj čaroliji daje još veći čar.

P u l a ! „Povedite svoje najmilije u ovaj magičan grad, ako ih želite impresionirati.“ Poziva britanski The Sun, svoje čitatelje u jednom od svojih prvih brojeva u novoj, 2013. godini.

Sa željezničkom prugom ponovo sam se susreo na Velom Vrh, pulskom predgrađu, sjeverozapadnom ulazu u grad. Ja automobilom preko vijadukta što premošćuje odavno nasipan sam kraj pulskog zaljeva, a ona ispod mene uz more ulazi u svoj kolodvor. Do prije vijadukta jednotračna, dobila je još nekoliko kolosijeka pa mi, dok je gledam, liči raširenim prstima divovske ruke.

Čim prijeđem vijadukt, skrenut ću desno, u ulicu što od ulaza u grad vodi podnožjem šumovitog brežuljka prema prostranom zaljevu i luci u njemu. A prema luci u prostranom zaljevu, „prvom pulskom moru“ može se i ravno do prvog sljedećeg velikog raskrižja. Tako se obiđe oko Monte Ghira, brežuljka na čijem su se vrhu stara carska utvrda i gradsko groblje potpuno izgubili u gusnoj borovoj šumi što danas prekriva ovo pred sto godina golo brdo. A da produžim još dalje ravno, gradskom bih obilaznicom što je opasala i zaljev i grad polukružno, stigao na drugu stranu grada, na obalu okrenutu otvorenom moru. S njezine desne strane novi se dio grada uvukao među vrtove i dvorišta poneke stare kamene kuće pa se s njima zajedno penje brežuljcima koji onako postrojeni duž nje djeluju kao neki bedem što štiti grad. Uspevši se do vrhova Monte Ghira, Monvidala, Valvidala, Gregovice, Vidikovca taj se noviji predio njihovom drugom stranom spušta do obale zaljeva, ali sada kao stari i predio grada. Između brežuljaka udoline kojima kao kroz neka vrata u bedemu vode putovi iz grada i prelaze obilaznicu pa se grad ničim sputavan proširio duž njih na istok. Prisvojio je sva naselja u okolici sve tamo do Šišana, Ližnjana, Medulina i Premanture, mjesta što leže na onom najužem dijelu poluotoka i tako gotovo zašao na obalu velikog Medulinskog zaljeva, onog „trećeg pulskog mora“.

No, ja ovaj put ne želim ni u luku, ni obilaznicom na drugu stranu grada, već na kolodvor na kojem završavaju sva putovanja kroz Istru! Zato sam krenuo za prugom da bih tamo zajedno s njom i sam simbolično završio svoje

putovanje, kao što je Horvat završio svoje i započnem novo, ulicama Pule i cestama Puljštine.

Malo poslije vijadukta moja ulica ulazi u kružni tok na kojem se gotovo čitav dan kao na nekom velikom ringišpilu vrti kolona automobila. Jedni ulaze u grad pa polagano gmižu pored velikog amfiteatra, duž rive, prema njegovom centru ili hotelima, resortima, kampovima i plažama razasutim obalom na drugoj strani grada, dok drugi izlaze iz njega i žure put unutrašnjosti Istre. Prva ulica desno na tom rotoru posve kratka, odvest će me između zgrade podignutih u drugoj polovici prošlog stoljeća i nekad „Luxushotela Rivijera“, a danas ofucanog hotela „Rivijera“ na njezinom kraju, do Kolodvorske ulice. Svojom bezličnom arhitekturom moderne XX. stoljeća i danas djeluju kao novogradnje iako tek su nešto više od pola stoljeća mlađe od hotela i one četiri raskošne secesijske palače s početka stoljeća što su poredane duž Kolodvorske ulice okrenute k moru. Takvih „novogradnji“, ili kako je jedna moja znanica nazvala starije novogradnje, kao simbola novog doba grada u starom je dijelu Pule, po mom ukusu, sagrađeno previše. Razasute gradom na svakom slobodnijem prostoru mimo općeprihvatljivih kriterija narušavaju identitet grada.

Nad Kolodvorskom ulicom stari je drvored sklopio svoje krošnje i ulica je gotovo cijeli dan u polutami. Usnula zgrada kolodvorska na njezinom kraju zaneseno gleda na zaljev ispred sebe. Gotovo navlas istu vidio sam na početku ovog putovanja u Matuljima. Samo što je ova pulska niža i djeluje, rekao bih, nekako strože, vojnički. No, to je uostalom dolikovalo dužnosti dočekivanja i ispraćanja više vojnika i državnih službenika što su čuvali carevinu, doli dokonih dama i gospode. Dugačka katnica, fasade obojene mediteranski crvenkasto, rustikalnih uglova od kamena i s kamenim ertama oko vrata i prozora. Na pročelju okrenutom k stijeni što se uzdigla ispred kolodvora erte su u obliku romaničkih lukova što stvaraju dojam raskoši, dok su na onom okrenutom pruži i na bočnoj strani pravokutne - vojnički skromne. U svojoj koncepciji preslika je svih kolodvora što ih je Monarhija sagrađila duž pruge Društva južnih željeznica. No, ovaj je za razliku od ostalih, sagrađen na samoj obali mora i to mu daje poseban čar. Nakratko ću stati na malom parkiralištu pred njim. Sve je tu gotovo isto kao i prije sto godina, samo je izostala uobičajena vreva što je nekada vladala oko kolodvora. Tek bi jutarnjim dolaskom ili popodnevnim odlaskom lokalnog vlaka, što dovozi radnike u

brodogradilište, čak u njihove škole, studente na fakultete i pokoju nonicu na *merkat*, oko kolodvora zavlada živost. Posljednje tri godine tu posvemašnju učmalost, krajem lipnja, razbija i dolazak vlaka iz Nürnberga, a onda tokom čitavog ljeta i onog iz Maribora. Njima u Pulu stižu turisti željni nekadašnje čari putovanja. Tada se stara dama budi iz svog Trnoružičinog sna. Izađem na pusti i suncem okupani peron i sjednem na klupu. Streha perona na vitkim lijevano željeznim stupovima sasvim nalik onim rimskim kamenim, ne da suncu na peron. Peron i kolosijeci ispred njega gotovo su u ravnini s morskom površinom pa mi se čini da se more, tu vječito sive boje, razlilo iza tračnica. Navozi i dizalice brodogradilišta nasuprot kolodvora zaklanjaju mi pogled na preostali dio zaljeva i načas pomislim da stojim na obali nekog jezera. Od njih preko danas kao ulje mirne površine dopire jednoličan, prigušen, uspavljujući zvuk brodogradilišta što se uvlači u tišinu pustog kolodvora. Na lijevoj strani zaljeva uzavreo grad, a na desnoj pustom se obalom usnula borova šuma zarasla u makiju spustila do mora. Gode mi i hladovina i ta tišina koja to zapravo i nije i na trenutak zatvorim oči. Je li slučaj ili sudbina to što sada sjedim na peronu na kojem je stajao Horvat pred sto godina? Postoji li uopće sudbina ili „lebdimo slučajno na povjetarcu“ pitam se kao što se pitao i Forrest Gump na svojoj klupi. A onda omamljen vrelinom dana zaklopim oči, a prugom ispred mene polako počinje putovati povijest grada. Do kuda mogu, sjedeći tu na kolodvorskoj klupi, u mislima putovati prugom u njegovu prošlost? Na kraj XIX. stoljeća!

U 135 godina njezina postojanja, godišnjica je u rujnu ove godine, prugom kao da se naizmjenično ili samo dolazilo ili samo odlazilo, kao da je građena za jednosmjerna masovna putovanja.

U početku su njome gotovo pola stoljeća pretovarenim vagonima u grad stizali i ljudi i sva materijalna dobra potrebna za život i razvoj mornarice i grada utvrde. Na tisuće je vlakova u jednoj godini stizalo iz carevine i Europe. Čak i s obale dalekog Sjevernog mora. A onda druge godine prvog krvavog rata prvo su njome u drugom smjeru krenuli stanovnici Pule i okolice natjerani u egzodus. Za njima su u nekoliko prvih poslijeratnih mjeseci prugom otišli i poraženi, odnijevši sve što se moglo odnijeti, a došli neki novi stanovnici i vratili se oni što su preživjeli egzodus. Takva je sudbina opetovano pratila grad i prugu sljedećih sedamdeset i pet godina. Dvadeset i tri godine poslije „zadnjeg vlaka“ 1918. usud grada se ponovio. Stigao je novi, još krvaviji rat!

I opet njegovim završetkom prugom odlaze poraženi i odvoze gotovo sve što je u gradu zatečeno. I opet novi egzodus stanovništva. I opet prugom pristižu novi stanovnici i dovoze se nova dobra iz nove države. Obnavljala se stara i gradi još novija Pula i sprema za neki budući rat. Ni pola stoljeća poslije novi rat, Domovinski! Ponovno se prugom prvo odlazi i mnogo toga odvozi. Pa ponovno putovanja u drugom smjeru. U grad pristižu novi stanovnici, graditi opet neku novu Pulu

I dok su neposredna ratna djelovanja za prvog rata poštedjela Pulu, baš kao i ona za Domovinskog rata, bombardiranje saveznika i borbe za oslobađanje Pule na kraju Drugog rata donijeli su veliko stradanje gradu i njegovom stanovništvu. Danak slobodi je plaćen ljudskim žrtvama i uništenjem dijela pulskog povijesnog dobra i njezinog gospodarstva.

Od nekuda se oglasi brodska sirena i to me ponovno vrati u sadašnjosti, ali s pogledom u prošlost. Jer slike kolodvora, dijela rive od katedrale dalje, onih dizalica i vojnih postrojenja što ih vidim s klupe na peronu pustog kolodvora, nalikuju mi davno poslanim razglednicama iz vremena kada je bila istinski grad na moru. „Der Stadt leben mus mit Marine“, bilo je geslo K.u.K. stratega i graditelja koji su gradili prugu i današnju Pulu. To geslo, malo izmijenjeno u „grad i narod moraju živjeti sa svojom narodnom vojskom“, još ih je desetljećima kasnije držalo taocem te iste narodne vojske zatvrši mu gotovo potpuno identitet grada na moru. Iako je, kojeg li apsurd, u njemu i dalje sve nastavilo nositi c. i kr. pridjev: mornarička bolnica, mornarička crkva, mornaričko groblje, mornarički park, mornarička biblioteka, mornarička škola, mornarička vojarna...

Malo je ljudskih djelatnosti u kojima se kao u mornarici drži do tradicije. Nažalost, taj dašak tradicije kao da je nestao u onih nekoliko dana studenoga 1918. godine. S njime je lagano nestajao i onaj poseban austrougarski šarm grada.

Zbog te i takove Pule svi moji istarski puti zapravo uvijek počinju i završavaju lutanjima po njoj. I zato ću, iako Horvatovim tragom, i nekim svojim putima.

Vratim se u pregrijani automobil i krenem niz hladovinu tihe i mirne Kolodvorske ulice da bih se na njezinom drugom kraju, onom podno Arene,

uključio u rijeku vozila što teče prema rivi i zajedno s njom ušao u pulsku svakodnevicu.

Volim lutati Pulom punom kontrasta. Volim obilaziti sve one tragove i spomenike koje su za sobom ostavile stare civilizacije i drugi narodi. Popeti na svaki od njezinih brežuljka, šetati putem uz more ili proći gradskim ulicama, zaći u njezine borove šume. No, volim ploviti i njezinim morima, baciti sidro u neku od bezbroj vala. Volim se i izležavati na suncu na kamenim pločama i šljunčanim uvalama što ih milenijima oblikuje more prema nekim svojim zamislima. Volim i preskakivati preko oštih škrapa, skakati u more sa stijena nedirnete obale ili s molova i skakaonica po uređenim kupalištima.

Na kolodvor sam se ovog ljeta vratio još jednom. Morao sam barem dijelom te pruge iz Horvatovog vremena i mojeg djetinjstva ponovno. Izabrao sam kišni dan. Jugozapadnjak od sinoć nosi oblake nad grad. Nekoliko dana prije visoke ovčice što su jurile nebom, najavile su dugo očekivanu promjenu vremena. Nero je ostao kod prijatelja, a ja sam krenuo vlakom u Pazin. Moderan motorni vlak čeka me na trećem kolosijeku. Samo je jedan vagon. Onako bez lokomotive više je nalik nekom velikom autobusu. Otvorio je širom oba vrata i čeka. Na peronu dvadesetak putnika. Zvižduk prometnika i vlak polagano krene kroz zapuštene i napuštene prostore vojske i nekada velikih pulskih tvornica, pa zađe u šikaru. Ne ubrzavamo. Ionako otužnu sliku krajolika još više pojačava posljedica višemjesečne suše. A onda se odjednom kiša doslovno sruči na sažgani krajolik i vlak. Bubnja po limenom krovu. Krupne joj kapi udare o prozorsko staklo pa se onda tjerane kretanjem vlaka puštaju koso niz njega ostavljajući za sobom trag. Bez zaustavljanja prođemo kroz stanicu u Šijani. Danas u taj dio grada ionako voze autobusi. Preko šijanskih krovova, tamo iza crkve zastrte plaštom kiše, tamne su krošnje Šijanske šume, nekadašnjeg Kaiserwalda – carske šume. Do Galižane sve je nekako sumorno. U njoj i vlak i kiša stanu istovremeno. Na stanici nas dočekaju tek rodna smokva i crni mačak što lijeno obavlja svoje jutarnje pranje. A onda se krajolik izmijeni. Prvo sramežljivo pa sve hrabrije šikaru i makiju smjenjuju maslinici i polja omeđeni suhozidima i pokojom okruglom kamenom kućicom, mjestimice urušeni ili od starosti nahereni. U Vodnjanu se zaustavljamo dva puta. Prvo na stajalištu na ulazu u gradić, a onda i na kolodvoru na samom izlazu iz njega. Neprekidno se lagano uspinjemo. Vidi se to po usjeku kroz koji pruga prolazi. Na početku tek nezamijećen, usjek polako raste sve više i postaje nalik

Pazin: Nad Pazinom

kakvom kanjonu što mjestimično nadvisuje vlak. Razmišljam koliko je truda i znanja bilo potrebno da se sagradi ova pruga. Pored mene promiču visoki telegrafski stupovi. Što vlak više žuri to i žice između njih prividno putuju brže. Prvo se od vrha prethodnog stupa naglo spuštaju do sredine razmaka između njega i onog sljedećeg, a onda se isto tako naglo uzdižu put njegovog vrha. Kao da valovi putuju uz prozor vagona. Igramo se igre koje moderne pruge više poznaju. U Juršićima prolazimo pored minijaturne kamene postaje. Kroz prozore na desnoj strani vidi se more, Brijunski arhipelag i Fažanski kanal. A onda se obalna crta udalji od pruge i umjesto pogleda na more, na zapadu mi se sada nude brda što postaju sve viša i strmija. Tu između Savičente i Svetog Petra u Šumi možda su najljepši pogledi na putu do Pazina. Krajolik sličan onom u Zagorju. Brda istovremeno i pitoma i nalik guduri kroz koju se uskom dolinom još tamo od Dobrilinog Ježenja probija rječica Draga na putu do Limskog kanala. Pred Kanfanarom žuto žitno polje kao da je pobjeglo s palete nekog impresionista, a iza nje usred polja moderno zdanje. Ogromna tvornica crno-bijele i sive fasade gotovo da je nalik nekoj popartističkoj slici. Vlak stane pred velikom zgradom nekada važnog kolodvora na raskrižju pruga. Još se zarasla u travu nazire pruga za Rovinj. U Žminju dvije kamene kućice usred ničega. Gradić je podalje od svojeg kolodvora, sakrio se iza brda. Sveti Petar u Šumi doista je u šumi. Okružen nepreglednom šumom dobio je ime po benediktinskom samostanu koji se spominje od 1174. godine. U samostanu je kasnije bio pavlinski red. Potpuno netipično za Istru, barokna crkva i samostan stoje na vrh brda, a gradić se formirao u podnožju. Oko crkve i samostana puno slobodnog prostora da bi braći iz samostana bili sačuvani mir i tišina. Tamo negdje preko Drage među šumovitim brjegovima je i Kringa, gradić u kojem je sredinom XVI. stoljeća rođen prvi istarski vampir Josip Grando. On je, kaže legenda, poslije smrti, a bilo je to puno prije Drakule, punih šesnaest godina sijao strah i užas među svojim sumještanima, pa je on, a ne Drakula, zapravo i prvi europski vampir. Sve smo bliže Pazinu. Krajcar Brijeg je očito novija stanica. Nemušta betonska kocka nasadena u neuređenu okolinu nalik je bunkeru. Pored one u Grubišima, stare kamene i napuštene samo prođemo. A onda zapušteni šumoviti krajolik zamijene polje kupusa i brežuljci lavande. Dojam kvari tek pogled na žalosno, osušeno polje kukuruza. U Hekima smo. Kroz vagon prođe sprovodnik vlaka, važnog držanja, poput svakog tko nosi neku odoru i najavi dolazak u kolodvor Pazin. Izađem u prostor između

putničkog dijela i odjeljka u kojem sjedi strojovođa. Kroz staklenu pregradu i prednje staklo gledam u prugu. Slika pomalo zastrašujuća. Pruga zajahala na visoki i, čini mi se, nekako preuski nasip pa u luku prolazi šumom. Na nizbrdici smo. Ne vidim joj doduše cijelu strminu zbog šume, što je olakšanje, jer niz nju kao da jurimo, iako je brzina zapravo onakva kakva je bila kada je Horvat tuda putovao, dakle očito mala za današnje vrijeme. Konfiguracija oko pruge odaje da se strmina lijevo strovalila duboko dolje u provaliju, a desno uspela na brdo. A onda izađemo iz šume nad kotlinu iz koje se brijegom uspentrao grad. U Pazinu smo! Za sat i petnaest minuta! Bujna glicinija što se savila duž strehe nad peronom i velike vaze s njegovanim ljetnim cvijećem podsjeća me na vrijeme kada su svi kolodvori duž pruge, gotovo vojnički jednoobrazni, bili pravi mali cvjetnjaci. Na silasku s vlaka dočeka me kiša. Lije kao da i nije sat ranije posustala. Prva nakon tri mjeseca. Gotovo prolom oblaka. Tek nekoliko putnika zajedno sa mnom siđe s vlaka. Brzo su se izgubili i kolodvor ponovno ostaje pust. Pusto je i sve oko njega. Odšetat ću nizbrdo do grada jer do polaska vlaka natrag za Pulu imam nešto više od dva sata. Kiša čini mi se pojačava, a taksija nema. Da mi je sada *carrozza* što je dočekala Horvata! *Brzo bi se naredil, lipi moj čovik!* Put me vodi pored „Purisa“. U njemu je 1965. godine počeo uzgoj poznatog pazinskog purana. Stalno sam u podsvijesti u potrazi za nekom poveznicom između Istre i Zagorja i eto, našao sam je tu, u srcu Istre, među puranima. Samo što se pazinski od poznatijeg i starijeg zagorskog purana, čiji je uzgoj počeo daleke 1523. i koji je, gle slučajnosti, dospio u Zagorje iz Italije kao dar biskupa Geraldinija, razlikuje po težini. Ovaj pazinski u odnosu na zagorskog pravi je gorostas koji teži i do 30 kilograma. Div među puranima, nema što! Pravi simbol zemlje divova!

Kada stignem u grad, kupit ću komad pice i pojest je hodajući. To je jedino u čemu uživam pri konzumiranju fast fooda, te „blagodati“ novog doba iako bih radije pojeo štogod žlicom da imam više vremena. Maneštru neku, kao onomad Horvat: *„Domaćina donese svakome po tanjur ričeta i komad hljeba. Uz obalu tanjura ima rpica pršuta sitno naribana.“*

Balansirajući picom u jednoj ruci i kišobranom u drugoj, stignem do prvog kafića. Terasa dobro zaštićena od kiše puna je školaraca, dokonih penzionera i onih što su ostali bez posla pa sada tu krađu bogu dane. Možda je među njima i kakav „*adjukant*“ – pomoćnik neki, no nikom od njih neće zasmetati što sam ja nepoznat i nepozvan ušao u njihovo malo carstvo u kojem

su oni očito stalni gosti. Popit ću espresso i na brzinu prolistati Glas Istre, a onda ću istim putem na kolodvor, pa natrag u Pulu.

A u njoj nemam samo jednu najdražu ulicu kojom uvijek prođem, ili jedno najdraže mjesto na koje uvijek svratim kada sam u Puli, već imam niz ulica i puno mjesta kojima se kao po nekom ritualu uvijek iznova vraćam. Učinit ću gotovo po svima njima barem jedan đir svaki put kada sam u Puli. Od Giardina preko Portarate i Foruma do rive. Popeti se jednim od klivova do kaštela. Rano ujutro prošvrljati među štandovima *merkata* i zaći u ribarnicu baš u vrijeme kada stignu prve kašete baraja, ribona, orada i sardela. Prošetati borovom šumom uz more od Delfina do Bunarine i dalje Verudelom do Valkana i Mornaričkog groblja. Popiti kavu i prelistati novine u Uliksu, Navigu, pod tendom Volte ili pak u nekom drugom kafiću, tom urbanom novovjekovnom surogatu nekadašnjih kavana u kojem se ispija espresso, cappuccino ili macchiato. Gledati s Kaštela zalazak sunca ili puni Mjesec kako prosipa svoj srebrni sjaj na mrku boju mora dolje u zaljevu. Sjesti za mraka, kada su morem prosuta svjetla svjećarica kao ivanjske krijesnice, na neku stijenu uz Lungomare i brojati ih. A kada vrijeme da, usidriti svoju brodicu ispred Fraškeroića ili Sv. Jerolima, prespavati u Vinkuranskoj vali ili premanturskom Portiću. Leći na toplu kamenu ploču Zelenike ili sjesti na kamenčiće u Gortanovoj uvali i pustiti moru da mi miluje stopala. Sliku svakog od tih mjesta nosim u svojoj memoriji, baš kao nekad zaljubljeni pulski *mornarić* sliku svoje drage i njome ispunjavam dušu u danima kada nisam u Puli, da bih je svakim dolaskom u Pulu iznova obnavljao. A ako bih baš morao iz tog mnoštva različitih sličica i veduta Pule izdvojiti jednu i reći za nju - ova mi je najmilija, teško bih se mogao odlučiti. No, imam jedno mjesto na koje uvijek prvo svratim. Iz bilo kojeg pravca da sam stigao u Pulu i bez obzira kuda ću nakon što sam u nju stigao krenuti, prvo ću gradskom obilaznicom od Velog Vrha ili Šijane prema Verudeli. Gotovo na samom kraju, kod stare gradske plinare, čiji plin odavno ne osvjetljava ulice niti na njemu neka nona kuha maneštru za svog nonića, ispod Vidikovca, brežuljka kojim dominira ona smiješna novovjekovna zgrada s vodotornjem nakićena antenama s jedne strane i brda na kojem se smjestilo selo Vintijan s druge strane, uvukao se duboko u kopno kanal Veruda. Tu ću na trenutak zastati. Dugački zaljev ispod mene dovoljno uzak da ne da valovima od juga, maestrata, tramuntane ili bure da se razviju, a od onih što ih stvara jugozapadnjak i gura ih prema njegovoj unutrašnjosti štiti ga otok na njegovu

ulazu. Nasuprot tog otoka, na lijevoj obali tik uz ulaz u zaljev smjestio se niz hotela i bungalova. Od njih dalje, čitavom dužinom obale, sve tamo do izlaza na suprotnoj strani, nanizani betonski, drveni i kameni molovi i uz njih strogo pomorski u četverovezu⁴⁵ jedrilice, motorni brodovi, gliseri, barke. Tek uski trag mora što vijuga između njih kao velika zmija slobodan je za plovidbu, jer su na gotovo uvijek mirnoj morskoj površini, između jedne i druge obale, na bovama i blokovima, rasuti kao biseri iz pokidane niske, svi oni za koje više nije bilo mjesta u onom savršenom redu uz molove. S tog me mjesta uvijek iznova očara pogled na čini mi se beskrajno mnoštvo brodica, šumu njihovih jarbola, što se svakim naletom vjetra lagano, gotovo neprimjetno naginju lijevo-desno, lijevo-desno ili propinju naprijed-nazad, naprijed-nazad. Slika što je gledam nije mi najljepša pa čak ni najdraža veduta Pule, ali je svakako ona koju najviše iščekujem što prije vidjeti. Jer pri dnu zaljeva, odmah ispod mjesta gdje stojim, sportska je lučica Delfin, a u njoj među stotinama brodica uglavnom bijelih, žuti se trup „Jutarnje zvijezde“. Sedammetarski motoseiler⁴⁶ moje je najdraže i najveće materijalno blago. Pa kada konačno s drvenog mola zakoračim preko špiruna⁴⁷ na pramac te stare dame i pod nogama osjetim životnost palube, zakoračio sam u neki drugi svijet, toliko različit od onoga iz kojega sam upravo stigao.

Volim jutrom, dok sunce još nije pripeklo, krenuti oko onog *humka nasred grada* na kojem je kaštel. Od Portarate, malog trga ispred Slavoluka Sergijevaca preko Foruma i Giardina natrag do Portarate i Zlatnih vrata. Tako ću i ovog jutra Ulicom Sergijevaca i Kandlerovom, pravcem što vodi prema Areni. Na jugo je. Nebo visi spremno da svaki čas pljuskom rashladi grad, koji već danima pritišću vrućina i sparina. Za takvog vremena ispod slavoluka, jednog od najljepših antičkih spomenika grada, teče rijeka ljudi uz kakofoniju različitih jezika i zujanje digitalnih fotoaparata i kamera. No, prije nego li se Nero i ja i sami uključimo u nju, popit ću espresso i prolistati novine na maloj terasi kafića Uliks u društvu brončanog Jamesa Joycea, tik uz slavoluk. Podigli su slavnom piscu Puležani zanimljiv spomenik ispred kuće u kojoj je podučavao austrougarske časnike engleskom jeziku.

45 Četverovez: način vezivanja (u ovom slučaju) brodica u marini pri kojem je krma broda s dva konopa vezana na obalu, a pramac s dva za betonski blok na morskom dnu. Može naravno i obrnuto.

46 Moto sailer: motorna jedrilica, hibrid između jedrilice i motornog brodića.

47 Špirun: produžetak pramca brodice koji olakšava ulazak na nju.

Sjedi veliki Joyce, za stolom, zabačenog šešira, sa špancir štapom⁴⁸ položenim između nogu i čeka svoju jutarnju kavu. Mladi par nedaleko od mene što govori nekim grlenim, očito nordijskim jezikom, prođe pored mene. Ona zauzme pozu koketnog fotomodela ispred meni bližeg stupa slavluka. Na trenutak mi pažnju s Glasa Istre odvuku ta mlada i zanosna plavojka i slavluk iza nje. Zapravo pozornost mi je privukla suprotnost trenutka. Ona u kratkoj ljetnoj haljinici boje ciklame, sasvim pripijenoj uz tijelo, naslonjena na prvi od četiri polustupova slavluka posivjelih od starosti, sva pršti nesputanom mladošću, a kamen iza nje izbrazdan kao starac neki. Njezin pratilac također mladac, plav i bradat, manirom iskusnog fotografa škljoca. I ode slika tog dvije tisuće godina starog rimskog spomenika i lijepe Nordijke negdje na daleki sjever Europe. Hoće li u obiteljski album ili će uokvirena stajati u dnevnom boravku, možda iznad kamina koji će ih u hladnim danima podsjećati na toplinu juga i tako još godinama svjedočiti o umijeću starih graditelja?

Kada je sagrađen krajem I. stoljeća prije Krista ili možda početkom I. stoljeća novog doba slavluk nije kao danas stajao usamljen na trgu, već je bio dio gradskih vrata u obrambenom bedemu pa mu otuda i ime Zlatna vrata, Porta Aurea. Temelji dviju obrambenih kula između kojih su stajala vrata mjesto je okupljanja. Uz Zlatna vrata ostala su sačuvana još dvojica gradska vrata od deset koliko ih je imala nekadašnja antička Pula. Proći ću i mimo njih pri kraju današnje šetnje. I dok s nekoliko stepenica povišene terasice kafića promatram znatiželjnu rijeku što teče gradom i marljivo sakuplja uspomene, pitam se je li Horvat mogao uopće zamisliti da će jednog ne tako dalekog dana umjesto glomaznih fotoaparata s fotopločom slike spremati u memoriju kutije ne veće od kutije cigareta. Da će se fotografije umjesto u kožom uvezene albume čiji su uglovi okovanim srebrom pohranjivati u kompjutere? Je li mogao zamisliti da će uz njemu tako drag hrvatski i mrski mu njemački i talijanski na ulicama Pule, u njezinim butigama, restoranima i kafićima moći svakodnevno čuti još mnoštvo drugih jezika, od kojih se mnogi, ma kako Pula nekada bila kozmopolitska, do danas u njoj nisu čuli?

Kada su se 1962. godine i moji roditelji doselili u Pulu, živjeli su kod obitelji Grbac na Kaštanjeru. Šjora Nina Grbac, Talijanka iz Sissana, tada nije znala *njanke ni jenu besedu hrvatskog* pa se u toj kući govorio samo talijanski.

48 Špancir štap: štap za šetnju. Nekada obvezni rekvizit i modni detalj gospode.

Uskoro smo je i mi dotepenci, *što su arivali preko Učke*, kako su za nas govorili domaći, zvali zia Nina. I po ulici i u dućanima starosjedioci su uglavnom govorili ili talijanski ili onom simpatičnom mješavinom hrvatskog i talijanskog tako svojstvenom još i danas obalnom dijelu Istre. Njemački i drugi jezici carevine nestali su iz svakodnevnog života grada zajedno s Monarhijom. Zamijenili su ih drugi što su ih donijeli novi stanovnici grada iz svojih starih zavičaja pa sada oni uz sve rjeđi domaći čakavski i udomaćeni talijanski odzvanjaju Pulum. I dok je još u vrijeme Horvatovog lutanja Istrom čakavštinom govorilo 23 posto stanovnika, danas ih govori svega 12 posto. Tako nažalost i ovo narječje, jedno od ona tri kojim se uz standardni jezik govori u Hrvatskoj, karakteristično po zamjenici ča i zač, polako tone u zaborav, baš kao i moj kajkavski.

Budući da sam kavu popio, Glas Istre prolistao, a digao se i zapadnjak rastjerujući oblake što su se navukli s jugom, *ura* mi je da krenem za gomilom, koja se dok teče prema Areni sudara s onom što od Arene ide prema Portarati. Za mnom nevoljko klipše Nero, iznerviran što sam mu prekinuo izležavanje i uznemiren gužvom u toj tijesnoj trgovačkoj ulici. A u njoj se baš ništa ne bi promijenilo od vremena i prije Horvatovog lutanja, da saveznici u bombardiranju za Drugog rata nisu srušili dio kuća što su bile okrenute moru pa je danas na njihovom mjestu park i poneka čudna građevina koja se ničim ne uklapa u taj davno određen i uređen renesansni sklad. Iz hladovine što je stvaraju kamene kuće, prekinute tek onim parkom, iskoračim na suncem okupan Forum, nekad središnji trg antičke Pule. Rijeka ljudi koja nas je gotovo donijela do trga razlila se trgom i pomiješala s onom što je došla iz suprotnog smjera. Neki su sjeli pod tende kafića razmještenih njegovim obodom, pa sada ispijaju svoja pića, neki pak zastaju na sredini trga smjerajući objeptive svojih kamera čas na jednu čas na drugu stranu. Drugi, pak, kao glumci na pozornici gestikuliraju i pokazuju rukama na ono na što valja obratiti pažnju ili jednostavno poziraju, dok ga neki samo žurno prelaze, sklanjajući se od pripeke koju je donijelo sunce nakon što je maestral rastjerao posljednje noćas nagomilane oblake. A njegov nesmiljeni žar kao da ne smeta onima koji sjede po stepenicama Augustovog hrama. Prekrasan i dobro očuvani sakralni spomenik antičkog Rima posvećen caru Augustu i božici Romi u odnosu na ostale građevine oko njega uzdignut je od plohe trga. Iako smješten u kutu uz sam njegov rub, hram zbog svoje monumentalnosti kao da je centralno mjesto trga. Sjećam se da mi je, kada sam prvi put krajem ljeta 1960. godine

iz ondašnje Prvomajske zašao na tadašnji Trg republike, upravo on prvi upao u oči, iako stoji u dijagonalno suprotnom kutu trga. Sa svakim sam sljedećim korakom što sam ga učinio po gotovo praznom trgu, kojim je žurio tek pokoji nezainteresirani domaći, bio sve zaokupljeniji njegovom ljepotom. Njegovih 6 mramornih stupova što na korintskim kapitelima nose krovnu konstrukciju nad trijemom meni su tada petnaestogodišnjaku izgledali golemi i gotovo zastrašujuće. Vrijeme je to u kojem je televizija još bila u povojima, a o mobilnom telefonu i internetu slutili su tek znanstvenici, takvo nešto osim na slici mogao sam vidjeti tek u filmu o Herkulu, koji se tih godina prikazivao u kinodvoranama diljem zemlje. Potpuno nespreman stajao sam tada pred tom gotovo dva milenija starom građevinom što raspiruje maštu i zbog starosti i zbog namjene za koju je građena. Teško mi je bilo zamisliti da je tako vebna u jednom vremenu svog postojanja služila kao skladište pšenice i ječma ili da je pred petnaest godina bila gotovo potpuno uništena u savezničkom bombardiranju, da bi je poslije završetka rata za savezničke uprave Pulum obnovili talijanski arheolozi. Odavno mi stupovi hrama više ne izgledaju tako golemi, a niti mi raspiruju maštu. Pogled na hram postao je dio uobičajene svakodnevnice iako me često dočeka s drugačijim uprizorenjem. Danas je konfrontirajuće. Crvena čelična grdosija vezana uz obalu nedaleko od hrama kao da se ugurala između njegovih sivo-bijelih stupova. Prizor jedne od sveprisutnih pulskih suprotnosti danas. Umijeće starih graditelja; klesara i tesara i suvremeno djelo brodograđevnih inženjera, varilaca i brodomontera zajedno. High-tech dvaju beskonačno udaljenih vremena.

Do hrama zgrada gradske vijećnice iz XIII. stoljeća, nekad komunalna kuća jedina još na trgu ima sačuvanu loggettu, trijem pod voltama, kakve su nekada imale sve kuće što su okruživale Forum. Loggetta su nekadašnjim stanovnicima Pule pružale zaštitu od sunca ili kiše i kroz njih su ulazili u javne prostore.

Istog sam se dana navečer ponovno bio obreo na Forumu. Jer i ovog su se lipnja na tri dana na ulice Pule vratili patriciji, rimski legionari, gladijatori i plebejci. Vratila se Pula svojoj prošlosti. Živim slikama u autentičnom ambijentu turistima uvijek gladnim doživljaja dočaran je život antičke Pule. Kruha i igara nudilo se i večeras po stepenicama Augustovog hrama, podzemlju i borilištu Arene i prostoru oko Zlatnih vrata.

Na suprotnoj strani Foruma vijugava ulica nastavlja dalje. U ovoj još starijoj od one koja me dovela do Foruma, popločenoj neravnim kamenim kockama uglačanim do visokog sjaja bilijunima prijeđenih koraka, koja svake godine dočekuje posjetitelje nekim novim prostorom; suvenirnicom, galerijom, kafićem, restoranom, picerijom, jedna je ljepotica. Iako je daleko skromnija i po veličini i po raskoši od svojeg mletačkog uzora, ljepota njezinog bijelog kamenog pročelja, čipkastih prozora i balkonskih vrata u obliku bifora što vode na trbušaste balkone plijeni pogled u uskoj ulici sumornih fasada.

Pažljivom promatraču neće promaći da će opasati onaj brežuljak s kaštelom nastavi li put od Foruma niz Kandlerovu ulicu, i dalje ulicom što vodi oko sjeverne i sjeveroistočne strane brežuljka, jer će ponovno dospjeti do Portarate i Zlatnih vrata.

I tako s noge na nogu i evo me na kraju Kandlerove ulice. U antičko doba ta je ulica završila gradskim vratima Porta San Giovanni. Vrata i bedemi što su vodili duž nje odavno su porušeni da bi ustupili mjesto srednjovjekovnim kućama, ali i ponekoj više ili manje uspjeljoj novovjekovnoj interpolaciji. Uokolo najvrjedniji spomenici antičke Pule. Odmah tu u vidokrugu temelji su osmerokutnog mauzoleja, a nešto dalje i amfiteatar. Pored njih i Nimfeja iz čijeg se mramornog bazena opskrbljivala antička Pula vodom, vodila je glavna cestovna komunikacija za zapadnu obalu Istre prema Parenčiju, Tergesti i dalje prema Akvileji. Danas je tu prometno raskrižje. Ulice što se susreću u njemu povezuju najstariji dio Pule i rivu s ostalim dijelovima grada. Jedna vodi ravno prema Areni do koje ću jedan drugi dan. Druga do nje, uspinje se na brdo Sv. Mihovil, stari radnički i težački dio grada. Ja ću onom trećom koja spaja rivu i Giardine, središnji gradski trg. No, prije nego li ću desno u nju put Giardina, zastanem ispred neugledne žičane ograde koja ograđuje golemu rupu tik do Gradske knjižnice što se uselila u stražnji dio one nekada *goleme žute vojarne*. U rupi razasute iskopine. Ostaci iz prapovijesti, doba antike i srednjeg vijeka otkopani kada je započeta gradnja javne garaže na mjestu jednog krila vojarne koje su srušili angloamerikanci bombama. Vojarna je u Horvatovo vrijeme zauzimala golemi prostor između rive i Kandlerove ulice. Umjesto također srušenog krila na rivi sagrađena je pedesetih godina prošlog stoljeća nezgrapna stambena zgrada. A u dijelove vojarne koji su preživjeli razaranje useljeni su poslije oslobođenja industrijski pogoni.

Pula: Kamena čipka

Dok propuštam automobile da bih prešao preko ulice, gledam na njezinu drugu stranu. Na rubu parka na mjestu gdje su nekad bili izvori vode zbog kojih su se možda prvi putnici i zaustavili u zaljevu, postavljena je ne tako davno zanimljiva česma, u obliku makete središta Pule izrađena iz bronce, podignuta u spomen na tri tisuće godina urbanog življenja grada. Prešavši ulicu stopio sam se mnoštvom turista što su se okupili oko makete. Vodiči uglas pričaju o povijesti Pule. Miješaju se baš kao i nekad njemački, talijanski, češki... Iza njih kroz park proviruju dio rive i more. I k njemu ću, jednog od sljedećih dana, a sada ću na suprotnu stranu do Zlatnih vrata i tako zatvoriti krug hodajući najstarijim dijelom Pule. Ponovno moram preko raskrižja, a koloni automobila što dolaze s rive nikad kraja. Na drugoj strani nestrpljivo me čeka ogromno i usamljeno admiralitetsko sidro⁴⁹ s oba kraka naslonjeno na tlo kao da je upravo usidrilo neku nevidljivu lađu. Jedan je to od rijetkih spomenika postavljenih u novije doba što priziva sjećanje na slavnu pomorsku prošlost Pule. Uzalud tražim ploču s natpisom kojoj je lađi u svom nekadašnjem životu sidro pripadalo. Na njegovom pozamašnom struku tek reljefno otisnuto ime radionice u kojoj je izrađeno. Razabire se da je izrađeno u Italiji 1941. Preko ulice druga kuća od raskrižja nekadašnji je Narodni dom. U njemu je stanovao odvjetnik Škaljer kada je u ime Narodnog vijeća preuzimao ratnu luku Pulu i sve brodove u njoj. Gledam ga s druge strane ulice iz hladovine posve majušnog parka u kojem je temelj antičkog mauzoleja. Talijanski su iredentisti zapalili Narodni dom 1920. godine. Obnovljen nakon požara, danas služi drugoj svrsi i ničim doli spomen-pločom ne podsjeća na onu burnu 1918. godinu. Na njega se gotovo naslanjaju Dvojna vrata, još jedan antički spomenik. Kroz njih bih mogao do ostataka Malog rimskog kazališta i vrha onog stožastog humka. Od Dvojnih vrata sve do Giardina protežu se ostaci bedema iz *doba kada je Pula rimska bila*. Bedem je bio dugačak 1600 m i opasivao je humak i grad pod njim. Što od bedema kroz stoljeća do temelja nije porušeno radi izgradnje grada ili gradnje kaštela, zatrpala je zemlja. Ostaci pored kojih prolazim otkopani su tridesetih godina prošlog stoljeća, mjestimice rekonstruirani gotovo u čitavoj visini i sačuvani. Prije nego zajedno stignemo do Giardina raskrile ga još jedna potpuno očuvana gradska vrata što stoje između dvije okrugle kule. Herkulova vrata iz I. stoljeća prije Krista. Za razliku od raskošnih Zlatnih vrata i puno skromnijih Dvojnih vrata, ovaj najstariji antički spomenik u Puli

49 Admiralitetsko sidro, sidro s dva fiksna kraka i pomičnom poprečnom prečkom. Njegov je oblik simbol sidra.

sasvim je jednostavnog izgleda. Veliki kameni blokovi nose luk. Jedini su im ukras glava Herkula i njegova toljaga isklesani na središnjem čeonom kamenu luka. Herkul je bio zaštitnik grada, što je vidljivo iz natpisa Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea. Vrata su otkopana početkom XIX. stoljeća. Kroz njih se stepenicama uspinje do zgrade Circola, kluba talijanske manjine. Početkom druge polovice prošlog stoljeća Circolo je bio uz Dom Uljanika i Dom armije jedan od tri pulska kulturna plesnjaka. Nije teško zaključiti tko se gdje od tadašnje pulske mladeži okupljao. Iako je socijalizam zagovarao jednakost svih, Pula je u to vrijeme, baš kao i u Horvatovo, bila strogo podijeljena. Dok su se potomci starosjedioca i oni koji su se pravili da to jesu skrivajući se iza nekoliko naučenih riječi talijanskog uspinjali po kamenim stepenicama do meni uvijek tajanstvene i ekskluzivne zgrade Circola iz koje bi dopirala muzika za ples, ja sam svih svojih godina provedenih u Puli samo prolazio pored njih, nikad ne „skupivši hrabrost“ popeti se njima.

Gotovo neprimjetno uspinjući se ulica zađe na prostrani trg. Na njegovom početku umjesto kamenog zida jedna do druge tri stambene kuće sagrađene početkom XX. stoljeća. U posljednjoj kino Valli. Zove li se tako na spomen Alide Valli, talijanske glumice, rođene u Puli kao Alida Maria Laura Altenburger, barunica od Marckensteina, koja je bila popularna kao filmska, kazališna i televizijska glumica od sredine tridesetih godina prošlog stoljeća do prvih godina ovog stoljeća, kada je snimila svoj posljednji film? Da zove se po njoj.

Giardini su tipični gradski trg ovog podneblja. Korzo na kojem šetaće od sunca štiti duboki hlad starih ladonja. Imaju li čokolatini, njezini tamni slatki plodovi, neku vezu s mojom stalno prisutnom čežnjom za Pulom? Jer nije li i Odisejeva posada zauvijek željela ostati na Latofagu nakon što su kušali plodove lotosa, koji je vjeruje se ladonja. Postrojene u četverored kao mladi mornarići poneke od njih u Horvatovo doba bile su tek mladice. Pored ladonja vječito jure automobili žureći za razliku od ljudi što šeću pod njima s jednog kraja trga na drugi. U vrijeme u kojem je automobil bio luksuz, a ne potreba, preko trga vozio je tramvaj na svom povratku prema Bahnhofu. Na toj strani niz kuća razigranih boja mediterana prekidaju tek ulice što vode prema koje stoljeće mlađim dijelovima grada od ovog što leži između mora i ostataka bedema.

Negdje na sredini korza bedem me ponovno dočeka, sada viši i nekako moćniji. Pod njim tek nekoliko metara davno iskopanog obrambenog opkopa. Bedem duž Giardina i dobro očuvana kula služe kao podzid ulici što se uspinje nad korzom prema *onom humku usred grada*. I kako se ona uspinje tako se ostaci bedema spuštaju, da bi tamo gdje ulica počinje, a bedem završava zajedno s onim drvoredom završilo i korzo, na koji se nastavlja Trg Portarata. Nekoliko je kuća s dvije strane okružilo njegovo središte u maloj udolini, a budući da su im ulazi u odnosu na njega povišeni, Portarata je dobila svojevrstu galeriju što se pružila njezinim dužim stranama. Oduvijek je Portarata mjesto okupljanja. Na kući na početku Ulice Sergijevaca spomen-ploča poginulim radnicima u prvomajskom prosvjedu 1920. godine. Već njihova imena Franjo Mrzljak, Francesco Sponza, Luj Lebeka i Odon Schmaitzer, dva slavenska i po jedno romansko i germansko, simboliziraju svu multinacionalnost grada što se održala usprkos nastojanju talijanskih vlasti da zatru prvenstveno sve hrvatsko i slavensko, a zatim i germansko. Uz poginule ranjena su još 54 prosvjednika.

I tako se nakon nešto više od pola sata hoda nađem ponovno ispred Zlatnih vrata. Prošao sam hodajući podnožjem *onog humka nasred grada* najstarijim dijelom Pule. U njemu bih čini mi se mogao, da nekim slučajem na čas utihnu svi ovovjekovni zvuci što su se uvukli među stare kamene kuće, čuti: kotrljanje kotača kola što ih vuku boškarini preko kamenih ploča, zveket oružja rimske ophodnje, topot konjskih kopita, zveckanje mamuza i šuškanje krinolina.

Pod vrhom humka usred grada, najvišeg brda u Puli, visokog 32,4 metra što se zove Monte Castello, jer ga kruni nekad histarski, zatim rimski, mletački, francuski i na kraju austrougarski kaštel, još je jedna kružna ulica. Njezini krajevi za razliku od ulice u podnožju nisu spojeni. Razdvajaju ih iznad Dvojnih vrata ostaci malog rimskog kazališta. Donju i gornju ulicu međusobno povezuju klivovi, usponi što se od gornje ulice zrakasto rasprostiru do one u podnožju pa raster ulica ima oblik paukove mreže. Takav su jedinstveni tlocrt ulica postavili rimski graditelji Pule. Na stožastom brežuljku nisu mogli planirati uobičajenu mrežu ulica u kojoj se one sijeku pod pravim kutom zbog savladavanja visinskih razlika.

Do kaštela ću se popeti ulicom što je krenula s Portarate. Iako uzbrdica tim usponom teče lagano, majica mi se svejedno zalijepila za leđa.

Nero se iza mene nevoljko vuče, isplazio jezik i hladi se dahćući. Uspon ubrzo završi pa nakratko odahnemo dok hodamo gotovo ravninom gornje ulice. No, olakšanje je samo prividno. Jer na južnoj smo strani. Podnevno sunce pripeklo, daška vjetra niotkuda. Stare kamene kuće duž nje s onima što su se uz klivove popele od donje kao da su akumulirale svu jaru prethodnih dana pa ju sada uz sunce i one nemilosrdno prosipavaju. Tek nekoliko kuća, zapravo vila s druge strane, povišenih u odnosu na ulicu kojom se Nero i ja vučemo, pod samim vrhom brežuljka, skrivene u perivojima stvaraju prividno dojam daška svježine u tom vreloj kotlu. Zbog takvog položaja i zelenila koje je okružuje gotovo sam prošao ne zamijetivši uljeza. „Novogradnju“ ili interpolaciju u staru gradsku jezgru, kako to danas nazivaju, na dva kata sagrađenu u maniri socijalističkih kuća za kolektivno stanovanje u drugoj polovici prošlog stoljeća u perivoju jedne od vila. Iz Ulice Sergijevaca teško ju je ne zamijetiti kroz drugi po redu kliv poslije Zlatnih vrata. Stoji poprijeko na njegovom vrhu kvareći svojim balkonima vizuru prošlosti za razliku od slike na kojoj se sukobljavaju vizura stupova Augustovog hrama i pramac Uljanikove tko zna koje po redu novogradnje. A carski su i kraljevski planeri Pule toliko pažnje polagali pri izgradnji upravo tog dijela grada.

U jednom od uspona novi je, netom otvoren izložbeni prostor. Uređen je u davno izgrađenoj crkvi Svetih srca, koja nikad nije dočekala svoju prvu euharistiju. Stepence što pored nje vode u podnožje izlizane su kroz stoljeća rimskim caligama, obucom puka, vojničkim čizmama i cokulama, damskim cipelicama, čizmama gospode, a do finog sjaja dotjerane ovovjekovnom obucom, špagicama i tenisicama. Kada sam već tu, iskoristit ću hlad ispred ulaza i u njemu ostaviti Nera, da bih mogao razgledati prvu izložbu u nekadašnjoj crkvi. Postav su joj arheološki nalazi s nedalekog lokaliteta Sveti Teodor, nazvanom po crkvenom kompleksu što je nekada stajao na mjestu one ogromne vojarne pokraj koje sam malo prije prošao. Tu je na jednom mjestu iskopana gotovo sva povijest i usud Pule. Najdublje u zemlji skrivena je bila njezina prapovijest, temelji kuća iz doba Histra. Na njima je sagrađen rimski hram posvećen Herkulu. Njegovi su ostaci pak temelj rimskog domusa s termama na čijim je ostacima sagrađena ranokatolička crkvice sv. Lucije iz doba osvajanja Pule franačkog kralja Karla Velikoga, da bi kasnije na njezinim temeljima bio sagrađen benediktinski samostan sv. Teodora. A nad zemljom preostali su dijelovi one goleme austrougarske vojarne s kraja XIX. stoljeća

u kombinaciji s nemaštovitom stambenom zgradom izgrađenom polovicom XX. stoljeća. Na svemu tome trebala je stajati suvremena garaža XXI. stoljeća koja, srećom, nije izgrađena, upravo zbog one povijesti pod zemljom. Nakon predaha u rashlađenom prostoru izložbe vraćam se jari one kružne ulice. Negdje na njezinoj sredini ustobočio se jednozidni zvonik crkve sv. Franje, franjevačkog samostana. Ne mogu zbog Nera u njegov klaustor pa ću mu u posjet koju večer na neki od koncerata koji se u njemu redovito održavaju. Nešto dalje, stoji zatvorena crkva sv. Nikole. Sagrađena je za potrebe vjernika Grčke crkve, jer u Puli je za Venecije bila jaka grčka kolonija. Kako je kolonija izumrla, tako je crkva u doba Monarhije pretvorena u srpsku pravoslavnu crkvu. Danas je i pravoslavnih vjernika sve manje pa se mise za njih služe samo u crkvi u Peroju. Dok će ulica nizbrdo do onog raskrižja na kraju Kandlerove ulice, mene i Nera očekuje uspon uskim i strmim stepenicama kojima se valja popeti do vrha *humka nasred grada*. Moramo pričekati da se niz njih prvo spusti par srednjovječnih turista oboružanih videokamerom, fotoaparatom i dvogledom. Spuštaju se polako, iskoračujući gotovo postrance što zbog neprirodne visine gazišta, što zbog razgovora koji usput vode, što zbog godina. Razabirem da komentiraju ono što su vidjeli. Ugrabim priliku prije nego naiđu drugi posjetitelji čiji glasovi već odozgo dopiru do mene pa prežustro krenem. Zato na pola puta moram zastati da bih mogao udahnuti. Onda olakšanje. Glava mi nadvisi zadnju stepenicu i na licu osjetim dašak vjetrića. Još dvije, tri stepenice i od sunca me zaštiti široka krošnja stare pinije. Osjećaj olakšanja isti čas zatomi ushit pogledom na impresivnu De Villeovu tvrđavu što je stoljećima čuvala grad od napada s mora i kopna. Ispred tvrđave prostrana zaravan završava dubokim obrambenim jarkom, pa tvrđava kao da je utonula u zaravan. Automobili parkirani u hladu nekoliko pinija i dvanaestokutni tornjić, nadograđen na ravnom krovu kaštela za carevine narušavaju sklad tvrđave i okoline. Zadnja vojna posada, ona Jugoslavenske vojske, odavno je kaštel prepustila posjetiteljima, no i propadanju. Pređem žurno preko sasušene trave i mosta preko opkopa što se nekad dizao i uđem u kaštel. Danas je u njemu Povijesni muzej Istre, a od ove godine i Pomorski muzej pa se čini da se Pula ipak pomalo okreće svojoj slavnoj pomorskoj prošlosti. Tornjić je nekad bio vojna signalna stanica. S nje su brodovima što bi uplovljavali u luku ili bili usidreni u njoj ili sljedećoj takvoj stanici na utvrdi na Brijunima slane poruke „pisane“ danju zastavicama, a noću Morseovim znacima pomoću svjetala

Pula: Kontrasti

reflektora. S nje je davan i znak točnog vremena da bi brodovi moćne flote Monarhije uskladili svoje kronometre s vremenom kronometra hidrografskog zavoda na brdu preko puta. A onda bi kapetani i časnici palube pomoću sekstanta i točnog vremena određivali pozicije broda na otvorenom moru. Stanica odavno ne služi toj svojoj svrsi. Ratnih brodova više nema u zaljevu, a da ih i ima, poruke bi danas razmjenjivali radiovezom ili satelitskim i mobilnim telefonima. Brodski se satovi namještaju prema radiosignalu ili signalom sa satelita, a plovi se ionako više po satelitskoj, no astronomskoj navigaciji. Pa su s nje otišli i mornari signalisti. Sada se kroz razlupane prozore smjenjuju vjetrovi iz svih smjerova od tramuntane do maestra. I tek se poneki turist kao ja sada popne njezinim željeznim, polukružnim, strmim stepenicama do kružne terase na njegovom vrhu. Čitava ruža vjetrova dočekala me je iznad nekad crvenih krovova kuća pod brijegom. Povrh od starosti posivjeli kanalice i isto takvih dimnjaka, mora i otoka razasutih po zaljevu pogled mi dopire do rta Penede na Velom Brijunu i lijevo od njega na dugačak šumoviti poluotok što je sa zapada zatvorio Pulski zaljev. Još više lijevo, preko brodogradilišta, pogled na Novu i još noviju Pulu. Na suprotnoj su se strani zadnje kuće grada gotovo izgubile u daljini. Iznad njih Ližnjan i Vodnjan, Marčana i sasvim daleko Labin, a na obzoru Učka i Ćićarija. Bliže meni Arena. Odavde se vidi koliko je ustvari zastrašujuće velika. Na odlasku razgovaram s ljubaznim ravnateljem muzeja i gospođom što turistima prodaje ulaznice. Sprema se, kažu, još ove godine uređenje tornjića u vidikovac. Spuštajući se s vrha *humka nasred grada* neću do one gornje ulice oko njega onim strmim stepenicama, a onda nekim od klivova u podnožje. Vraćam se na Giardine pa ću s druge strane Kaštela neuređenom stazom ravno niz brijeg. Hodam rubom opkopa oko kaštela. Na ovoj strani suprotno onoj kojom je okrenut zaljevu opkop je dubok i djeluje gotovo zastrašujuće. U podnožju na padini što se pored Arheološkog muzeja Istre spustila do Dvojnih vrata ostaci su Malog rimskog kazališta. Još stoji ulaz u njega, nalik Herkulovim vratima samo manje impozantan. Naziru se hodnici kao neki labirint, a dobro očuvano polukružno gledalište penje se stepenasto padinom prema kaštelu. Preskaćući stepenice gledališta, pređem preko nekadašnje pozornice i prolaza za glumce i scenske radnike, prođem pored muzeja i kroz Dvojna vrata se vrata vratim u sadašnjost.

Godinu dana poslije evo me istim putem ponovno na Kaštelu. Još mi je s onih strmih stepenica upalo u oči da je signalna stanica obnovljena. Oko

nje sve vrvi od turista. Pred ulazom u nju moram čekati u redu trenutak kada netko od posjetitelja siđe, a da drugi još nije krenuo s vrha, da bih se mogao i sam popeti. Naslonjen na ogradu terase gledam kako se između Sv. Andrije i Uljanika lijeno vuče grdosija od broda. Kruzer sa šest paluba isplovljava. Kao da je premalo prostora za tako veliki brod. Ispratio sam ga pogledom do lukobrana, a onda krenem razgledati Pomorski muzej u kojem je uz stalni postav, istina skroman, postavljena isto tako skromna, ali nadasve zanimljiva izložba „Jadranski pomorci na Arktiku“, postavljena u povodu 130. obljetnice Prve polarne godine i sudjelovanja jadranskih pomoraca u austrougarskim polarnim ekspedicijama.

Istog sam dana navečer još jednom, ali ovaj put automobilom, došao na Kaštel. Na koncert u neformalnoj i opuštenoj atmosferi, vojnički jednostavnog, ali istovremeno i čarobnog ambijenta dvorišta usred kaštela. Prohladno vjetrovito večer, zvjezdano nebo i malo gledalište dupkom puno. Minijturna pozornica čiju minimalističku scenografiju upotpunjuju groteskne sjene što ih bacaju zidine kaštela i vrhovi drveća koje se povija pod udarima vjetera. I odličan nastup prve dame hrvatske rock scene i pratećeg benda s repertoarom iz moje mladosti.

Danas ću do rive. A ona ne odiše živošću kakvom je odisala kada je Horvat krenuo *gledati one lađe na jedra* jer njome rijetko tko šeće, a ni lađe privezane uz nju nisu više tradicionalne bracere, trabakuli, leuti⁵⁰ kojima se plovilo zbog nasušne potrebe. Danas se rivom uglavnom užurbano prolazi, na putu s jednog na drugi kraj grada ili se na njoj zadržava tek toliko da se parkira automobil tik do mora i kupi karta za parkiranje, a lađe uz nju privezane moderne su jahte kojima se plovi radi zadovoljstva.

Krenuo sam od kraja rive. Od mola uz koji su u Horvatovo vrijeme pristajali veliki putnički parobrodi što su održavali redovne pruge duž Jadrana. Danas je on privezište za brodove što na kružnim putovanjima Mediteranom i Jadranom nažalost samo ponekad uplovljavaju i u pulsku luku. Još do nedavno s njega je isplovljavala legendarna „Marina“, trajekt koji je nažalost samo za ljetnih mjeseci održavao „prugu“ za Zadar preko kvarnerskih i srednjedalmatinskih otoka. Sagrađena u Danskoj 1936. godine sudjelovala je aktivno u dva rata; u II. svjetskom ratu i u Domovinskom ratu. Prošlog sam

50 Bracera, trabakul, leut: tradicionalni drveni brodovi na Jadranu.

je ljeta vidio u jednom od *kantuna* malološinjskog porta, kako nakon sedam desetljeća plovidbe, provodi svoje umirovljeničke dane kao brod restoran. Kazali su mi da će je uskoro otegliti u riječku luku i pretvoriti u brod hotel. Umjesto nje, Pulu s Lošinjem, Unijama, Ilovikom, Silbom i Zadrom isto tako povremeno povezuje suvremeni i brzi katamaran „Bišovo“. Da nema ograde koja ne da nepozvanima na molo, mogao bih na njegovu glavu pa s nje jednim pogledom obuhvatiti cijelu rivu; od parka iznad s Arenom u pozadini do ulaza u brodogradilište. Odmah do mola stara islužena dizalica na kamenom postolju. Stoji stisnuta među parkiranim automobilima i neakvim ruglom od kioska u kojem se nudi fast food. Popnem se uz nekoliko stepenica na njezino kameno postolje da s jedinog preostalog uređaja nekadašnjeg lučkog postrojenja na rivi, kao s komandnog mosta nekog broda gledam na more, brodove i obalu. Tamo negdje ispred stajao je Bagno polese, gradsko kupalište usred mora, a lijevo od njega bio jedan od prvih pristana za hidroavione što su kao prijevozno sredstvo u nas odavno zaboravljeni. Za godinu-dvije najavljuje se veliki *comeback* hidroaviona u Pulu da bi Istru povezali s otocima Kvarnera i Dalmacije. Od najčešće pustog carinskog mola gotovo do sredine rive natiskala se flota izletničkih brodova što voze turiste na razgledavanje Brijuna, pa i dalje do Rovinja, Vrsara i Limskog kanala. Na njima u ovo doba ranog prijepodneva još vlada mir. Remete ga tek pristale djevojke što vabe još bunovne turiste, nudeći im da upravo njihov brod odaberu za nezaboravno jednodnevno krstarenje. Tek se na jednog ranoranioca upravo ukrcala grupa vremešnih, sudeći prema govoru njemačkih ili austrijskih turista, i on zaplovi, kako piše na panou uz njegov vez, na cjelodnevni izlet do Limskog kanala. Preostali brodovi, skladni i nezgrapni, brzi i tromi s jarbolima i bez njih, kojima kao da se ne žuri, i dalje lijeno čekaju na svoje putnike. Među njima je jedan koji mi je odmah privukao pažnju. Stara drvena bracera s prekrasnom pulenom,⁵¹ u obliku zmajevе glave, na pramcu, slika i prilika *modro i bijelo farbane* „Barbare“ iz Slamnigove pjesme: *Da si je vidio gospe draga kako je stasita sprijeda i straga,/ to je prova staroga kov, to je krma što sitno se drma...* samo što je ova crveno i bijelo farbana. Siđem sa svog komandnog mosta pa zastanem pored bracerе da bih porazgovarao s barbom što sjedi na palubi u hladu tende i pijucka pivu, dok jedan mornar sasvim nalik kakvom gusaru,

51 Pulena: kip na pramcu jedrenjaka.

kose povezane u rep i naušnicom u uhu, pere palubu, *manigom*,⁵² jer kablčić kojim se nekad na takvim brodovima zajemala voda iz mora već je odavno izašao iz upotrebe. U razgovoru saznam da je „Zdrava Marija“, tako se bracara, zove sagrađena u piranskom brodogradilištu još davne 1897. godine i od tada neprekidno plovi. Prvotno je bila namijenjena vađenju i prijevozu pijeska, da bi u svojoj dubokoj starosti nakon što je preuređena i obnovljena služila svojoj današnjoj svrsi. Gužva izletničkih brodova završava kod onog mola na kojem se nekada iskrcavao ugljen, a na čijoj je glavi danas okrugla zgrada gradske marine. Među tristotinjak brodica vezanih uz njezine pontone puno je *lađa na jedra* pod različitim zastavama; talijanskim, njemačkim, slovenskim, holandskim, britanskim... velika brodska gala⁵³ bi se od njih mogla složiti. Sunce se već dobrano uspentralo na kristalno čistom nebu pa sada nesmiljeno peče. To me natjera da potražim hlad i u njemu popijem kavu. Na samoj rivi, iako je dugačka gotovo kilometar, osim tu pored veslačkog kluba na jednom kraju, u marini na sredini i malom kafiću na drugom kraju rive nema se gdje sjesti i popiti kavu uživajući istovremeno u pogledu i živosti što bi je morala imati svaka riva. Sa žaljenjem se sjetim bezbrojnih štekata po splitskoj i terasa po malološinjskoj rivi. Zato ću na kavu preko u Kandlerovu ulicu. No, to zahtjeva prelazak prometnice kojom duž rive jure automobili gore-dolje, ne mareći za grupu pješaka što zajedno sa mnom i s istom namjerom stoji na zebri, očito privučena pogledom na mali park uz katedralu i trg preko kojeg se stara gradska jezgra otvorila moru. Konačno se kolona zaustavi. Propusti nas vozač čiji automobil nosi neke strane registarske tablice. Skupina s kojom sam prešao ulicu zaostala je kod zvonika što je tradicionalno „posvađen s crkvom“, a ja i Nero požurimo preko osunčanog trga da bismo što prije zašli pod okrilje uske sjene što je duž ulice bacaju kuće. Na malom travnjaku pored crkve sasvim jednostavan spomenik. Kameni monolit s uklesanim riječima „Vergarola 18. 08. 1946. 13 sati“ i malom spomen-pločom Geppinu Michelettiju, liječniku i počasnom građaninu Pule pored. Gotovo tajanstven, samozatajan i skroman spomenik ima značenje tek određenom krugu sadašnjih i bivših stanovnika grada. Vratit ću se kasnije priči o tragičnom događaju koji taj spomenik obilježava, a sada idem sjesti u hlad. No, trebat će mi i malo sreće da bih ga našao. Doduše, u Kandlerovoj ima puno mjesta na kojima se može popiti

52 Maniga: crijevo.

53 Gala: u svećanim prilikama brodovi podižu svoje signalne zastave od pramca do krme preko jarbola kao veliku galu. Mala se razvija od pramac do jarbola.

kava polako ili ispiti na brzinu, pa i prezalogajiti, dok ti rijeka ljudi prolazi nadohvat ruke. No, nemam namjeru sjesti na prvo slobodno mjesto na koje ću naići. Želim baš mjesto na terasi kafića malo niže niz ulicu koja je zašla među prolaznike. Tamo ću sjesti i predahnuti, samo ako nađem mjesto za „mojim stolom“. Iako je Kandlerova tog prijedpodneva bila puna turista, sreća me doista posluži. Mjesto za onim mojim stolom, jednim od tri nagurana oko ulaza u kafić s kojeg se, dok se za njim sjedi, pruža pogled kroz kratku i tijesnu ulicu na djelić rive. Kao da gledam kroz golemi durbin marinu i preko zaljeva Monumente – nekadašnje vojno postrojenje. Volim to mjesto i taj pogled, koji mi svako malo zastre neki pješak dok prolazi ulicom ispred stola ili automobil što projuri rivom. Ako se za stolom nađem rano, dočekat ću da se u okularu mog zamišljenog durbina pojavi jarbol i vrh nadgrađa „Rivete“, ribarice jednog znanca, dok uplovljava na svoj vez, nakon što je digla mreže koju milju ispred zaljeva. Gledam plan Pule što ga je ostavio neki gost prije mene i razmišljam da je stoljetna podjela pulskog zaljeva, tog bisera među zaljevima duž obje strane Jadrana, na trgovačku i ratnu luku, još prisutna gotovo na svakom koraku iako se zamalo pedeset godina u ratnoj luci ne sidri tako velika i moćna flota K.u.K Kriegsmarinea ili brodovi JRM-a, ali niti u trgovačku luku ne uplovljavaju brodovi što su nekada održavali „pruge“ duž Jadrana. U današnjem je broju Glasa Istre, koji mi je zajedno s naručenim espressom donijela prpošna sinjorina, članak o projektu Brijuni rivijere, kojim će pulski zaljev dobiti novo lice i sadržaje toliko različite od ovih koji su u njoj danas. Prema projektu koji obuhvaća Pulski zaljev, Fažanski kanal i Brijunsko otočje, na mjestu nekadašnjih vojnih postrojenja bit će sagrađeni velebni sadržaji namijenjeni turizmu. Monumenti kojima vidim tek djelić i otočić Sv. Katarina pred njima zauzimaju površinu od oko 50 hektara, od čega samo 21 hektar otpada na more, gradit će se prvi. Tamo će uskoro biti izgrađene dvije marine i niz hotela, piše u Glasu Istre. U članku se, čini mi se s pravom, izražava strah od nastanka novih građanima nedostupnih zona u pulskom biseru.

Nisam još došao do kraja članka kada se kroz ulicu punu šetača progura dostavno vozilo i zaustavi ispred mene. Zakloni mi pogled niz moju ulicu, naruši spokoj pješačke zone i natjera Nera izvaljenog na bok ispred stola, dosad potpuno nepomičnog usprkos gužvi koja vlada, da se nevoljko digne. Znak je to i meni da pođem dalje. Na trenutak se zamislim nad mogućnostima koje mi se pružaju. Krenuti desno niz Kandlerovu prema Areni, vratiti se

prema Forumu ili se popeti jednim od klivova do Kaštela možda krenuti ravno onom mojom uličicom natrag na rivu. Budući da mi je danas bio dan za šetnju rivom, ponovno ću do nje. Ionako mi je auto parkiran iza nje, na početku ceste što je probijena uz more pred koju godinu pa žuri od rive usporedno sa željezničkom prugom na Veli Vrh. Tako ću proći i pored one pedesetih godina prošlog stoljeća nesretno i nespretno sagrađene stambene zgradurine na mjestu bombama srušene c. i kr. pješađijske kasarne. U njezinom prizemlju niz lokala u koje gotovo nitko ne zalazi i čiju bezličnost naglašavaju neprimjereni okviri izloga i vrata, izrađeni iz čeličnih profila. Ogromna je, predugačka i previsoka, nadvisuje sve oko sebe i ostavlja dojam da ni po čemu ne pripada rivi. Nagrđuje joj vizuru i uskraćuje pogled s mora na grad. Zapravo, djeluje mi kao neki novovjekovni bedem što je rivu odvojio od grada. Kavana u njoj očito zamišljena da žili kucavici svakog obalnog grada vrati barem dio nekadašnjeg sjaja odavno je zatvorena. Kao mjesto okupljanja, druženja i uživanja kavane su u Pulu pristigle zajedno s Monarhijom i u Horvatovo doba bilo ih je u gradu sedam. Kavanu što je prerasla u instituciju osmislio je promućurni bečki trgovac u XVII. stoljeću koji je kao nagradu za uspješno obavljene pregovore s Turcima za opsade Beča dobio od zahvalnih Bečana 500 vreća kave koje su Turci ostavili nakon što su se povukli ne osvojivši ga. Danas onih pravih bečkih kavana u Puli više nema. S nestankom Austro-Ugarske polako su jedna po jedna nestajale i one. Krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća zamijenili su ih kafići, jedno drugačije i novom dobu, kažu, primjerenije mjesto druženja i okupljanja. S njima je nestao i običaj ispijanja turske kave, one što se kuha u bakrenim džezvama i pije iz fildžana.

Jedan od meni najdražih putova u potrazi za starim duhom Pule je put koji me od rive vodi uz arsenalni zid do Mornaričkog groblja i kupališta na Valkanama, a natrag preko tri pulska brežuljka Monte Paradisa, Monte Rizzija i Monte Zara do Giardina. To je i moj najduži đir Pulom. Učinit ću ga, naravno pješice, a ne gradskim autobusom ili, ne daj Bože, automobilom jer samo pješačeći tim putem, koji me vodi dijelom pulske povijesti, mogu istinski doživjeti duh stare austrougarske ratne luke, koji još i danas gotovo sasvim nezapažen živi; u parkovima i vilama, iza njihovih portuna i zatvorenih škura, u nekadašnjem časnikom domu, Mornaričkom groblju i Mornaričkoj crkvi. U napuštenim fortovima, vojarnama i skladištima, pa i iza onog zida što opasuje brodogradilište, uz koji ću hodati gotovo polovicu puta. Izabrao sam dan kada

je okrenulo na tramuntanu⁵⁴, da bi me njezin prohladan dah hladio dok hodam uzavrelih ulicama. Krenut ću zarana od tamo gdje su vezane one lađe na jedra, jer sam baš tamo prošli put prekinuo svoje lutanje rivom. Prvi ovojutarnji espresso popio sam na terasi one zanimljive građevine u marini kojoj su zbog kružna oblika domaći nadjenuli naziv torta. A meni, zbog stupova koji je drže nad morem, istovremeno izaziva asocijaciju i na Veneciju i na onu platformu što je usidrena nekih 5 milja ispred Pule i iz mora isisava plin i na ono gradsko kupalište u luci kojeg odavno nema. Pontoni za koje su vezane brodice zrakasto se pružaju i daju rivi donekle onaj toliko nedostatan ugođaj lučkog grada. Dok ispijam kavu na njezinoj terasi u Glasu Istre čitam zanimljiv članak o sudbini jedinog preostalog broda austrougarske ratne mornarice na svijetu. Potonulu „Istranku“, koja je porinuta u more 1896. godine kao jahta na parni pogon i jedra pod imenom „Ossero“, prema Osoru, gradiću na Cresu, vade u Splitu s dna mora, da bi je obnovili i tako spasili to neprocjenjivo kulturno dobro od rezališta, sudbine svakog broda koji preživi sve svoje oluje. Jahta „Ossero“ za svojeg je prvog života plovila pod zastavama svih ratnih flota kojima je Jadran posljednjih sto godina bio matično more. Mijenjala je imena i namjene, tijekom svog sedamdeset i četiri godine dugog burnog života. Nakon raspada Austro-Ugarske bila je u flotnim sastavima mornarica: Narodnog vijeća SHS, pa Kraljevine SHS, pa Kraljevine Jugoslavije. Godine 1941. zarobili su je Talijani i pod njihovom je zastavom plovila kao topovnjača. Kapitulacijom Italije pripala je mornarici izbjegličke vlade kralja Petra Karađorđevića, a od oslobođenja plovi u sastavu ratne mornarice Jugoslavije pod imenom „Istranka“. No, poznatija je kao jahta nadvojvode i K.u.K. admirala Karla Stjepana, carevog brata za kojeg je i sagrađena, a koji je zadužio svojim djelovanjem c. i kr. ratnu mornaricu, pa tako i Pulu. Ali i po posebno tužnoj plovidbi za koje je u srpnju 1914. godine prevezla od Metkovića do ušća Neretve kovčege s posmrtnim ostacima nadvojvode Franje Ferdinanda i nadvojvotkinje Sofije, ubijenih u sarajevskom atentatu. No, padne mi na pamet da zapravo postoji još jedan brod iz tog vremena. U Tehničkom muzeju u Zagrebu još je živ i parni tegljač „Oliva“. Između dva gutljaja kave, preko ruba novina gledam kako se ribarice vraćaju u luku. Prostor između marine i ulaza u brodogradilište je rezerviran za njih. Među njima nema „Rivette“. Noćas je zasigurno otplovila dalje od uobičajene pozicije ili su joj mreže zapele pri izvlačenju. Kava je popijena,

54 Tramuntana: sjeverni vjetar.

novine prelistane pa je vrijeme da Nero i ja krenemo, lagano s noge na nogu, trendovski oboružan bocom pakirane i dobro rashlađene vode što sam je kupio u kiosku s tiskom preko puta marine. Prvo ću još malo rivom do njezina kraja, pa onda Flaciusovom i Arsenalskom do Ulice svetog Polikarpa, putem kojim je vozio pulski tramvaj (sagrađen je 1904. godine) sve dok ga nisu demontirali za svoje uprave Talijani i preselili ga u Italiju. A natrag ću ulicama što od uvale Valkane vode među starim austrijskim vilama i kasarnama, nikada do kraja sagrađenom Novom Pulom, do Monte Zara. S njega ću se prekrasnom skalinadom, zbog koje su još do nedavno stari Puljani znali uzdahnuti: *Che contrada!*, spustiti u ulicu koja će me odvesti na Giardine.

Hodam rubom kamenog popločenog mola tik uz more, što zbog unutarne potrebe da mu budem bliže, a što zbog automobila što su se nagurali parkirani na njega gotovo do samog ruba, oduzimajući tako čar povezanosti mora i grada kakav se susreće gotovo na svakoj jadranskoj rivi. Preskačem konope što vežu brodove uz obalu, i zaobilazim poneku razvučenu mrežu što se suši i čeka da je žuljevite ruke ribara pokrpaju ili refaju. Na drugoj strani ulice, do katedrale prava je ljepotica iz vremena Monarhije. Velebna štapska palača, dugačkog pročelja, prva c. i kr. zgrada sagrađena na rivi, čija je gradnja odredila građevinski pravac svim kasnije sagrađenim zgradama na njoj. Na trenutak ću prekinuti svoj hod uz more i preći ulicu. Njezina se teška drvena vrata nevoljko otvaraju. Ulazim sa strahopoštovanjem. U palači u kojoj su donasane mnoge sudbonosne odluke za život grada, Istre i Carevine danas su uredi Županije. Strogi mi glas čuvara ne da dalje. Kaže da uredovno vrijeme za stranke još nije počelo, no milostivo mi dozvoli da razgledam vestibul. Niski zdepasti stupovi podupiru viske lukove svoda i ostavljaju dojam kao da sam ušao u neku trobrodnu crkvu. No, prostor djeluje sumorno, a ako je i bilo sjaja u njemu, odavno je izbljedio. Pa kako i ne bi. Koliko ju je samo različitih vojski zaposjedalo. A onda iz njezina hlada izađem na vrelinu asfalta pa preko ulice i željezničke pruge ponovno na kamene kocke uz more, da bih s udaljenosti imao pogled na preostale tri palače u nizu; Widermannovu, Pro Concordie i onu nekadašnjeg hotela „Miramar“, preko puta koje riva završava dvama ulazima u nekadašnji arsenal, a danas brodogradilište Uljanik. Kroz jedan ulazi željeznička pruga što je preko rive pristigla od kolodvora, a kroz drugi do njega, varioci, brodomonteri, stolari, ličiaci. Njihov je ulaz kroz kamenu kućicu s voltom nalik nekom novovjekovnom slavluku podignutom u slavu svih

arsenalaca, šķverana i brodograditelja što već 155 godina odlaze mostom na otok s dokovima i navozima. S tih su navoza porinuti milijuni bruto registarskih tona brodovlja, da plove po svim morima svijeta i prenose slavu pulskih brodograditelja. Na portu se svom dužinom Flaciusove ulice nastavlja željezna ograda postavljena između kamenih stupova što znatiželjnima dozvoljava da između grmova oleandera bace pogled na tajnovitu obalu uz koju se opremaju čelične grdosije tek porinute s navoza. I sam zavirim kroz ogradu da pogledam ogromni 30 metara visok i gotovo 150 metara dugačak jaružar „Pedro Alvares Cabral“, čudo od tehnike što ga upravo opremaju. Preko puta na drugoj strani ulice od „Miramara“ nižu se nekadašnje kuće časnika i službenika Monarhije zaposlenih u arsenalu. Niz starih kamenih dvokatnica šarenih boja prekine park uređen na mjestu gdje je stajala palača Zapovjedništva lučkog admiraliteta, srušena za savezničkog bombardiranja Pule. Kroz park stari se dio Pule otvorio moru, ali mu ograda brodogradilišta ne da i da na njega izađe. Preko puta parka ogradu načas prekida jedina palača na toj strani, sagrađena za potrebe Zapovjedništva arsenala. U toj prvotno katnici kojoj je nadograđen još jedan kat danas je smještena uprava brodogradilišta. Ona željezna ograda na jednoj strani ulice i park na drugoj završavaju kod svojevrsnog trianglera punog urbane ljepote i sklada. Na njemu se susreću Flaciusova, Arsenalska i Anticova ulica i Danteov trg. Nigdje u Puli kao na tom raskrižju ne može se doživjeti dašak svih njezinih vjekova. Na njemu i oko njega spomenici su iz svih povijesnih doba i svih stilskih razdoblja: antički podni mozaik sakriven u dvorištu kuće sagrađene u najnovije doba, naslonjene na stare kamene kuće iz doba renesanse. Put do mozaika vodi između parkiranih automobila i ostataka kamenih sarkofaga iz starih nekropola, dijelova mramornih stupova, kapitela, kamenih blokova iz vremena Histro i Rimskog Carstva što su razasuti među drvećem i grmovima parka. Na kraju parka je kapela sv. Marije Formoze iz ranog srednjeg vijeka, ostatak nekadašnjeg samostana sagrađenog u VI. stoljeću, koja arhitekturom svjedoči da je Pula, kao i čitava sjeveroistočna obala Jadrana, nakon podjele Rimskog Carstva bila jedno vrijeme pod jurisdikcijom Istočnog Rimskog Carstva. Tu, u najstarijem dijelu grada, na uglu Maksimijanove i Prolaza kod zdenca najstarija je pulska kuća sagrađena negdje oko 1370. godine, dakle sedam stotina i trideset joj je ljeta i još služi svrsi. Sirotica, onako malena i naherena, kao da se odmara naslonjena jednim svojim zidom na susjednu tek nešto mlađu. Uzalud tražim pogledom, nigdje pisanog spomena

Pula: Najstarija kuća

o tome. A do njih novi vijek; šarmantan Danteov trg s fontanom i crkvom Gospe od Milosrđa, jedna od najpoznatijih sakralnih građevina u Puli, sagrađena na mjestu gdje se prema predanju Gospa ukazala. Trg od pogleda skriva zanimljiva dvostruka uglovnica. S jedne joj je strane zgrada pošte koju su u ranim dvadesetim prošlog stoljeća podigli talijanski graditelji u maniri art décoa, raskošne unutrašnjosti s ogromnim stubištem, dok je na drugom kraju nadogradnja iz druge polovice XX. stoljeća, podignuta na mjestu secesijske palače nadvojvode Franje Ferdinanda srušene u savezničkom bombardiranju Pule 1945. Preko puta uglovnice u parku klasicistička zgrada nekadašnjeg Mornaričkog kasina, u kojoj je danas Dom branitelja. Za trenutak ću zaviriti u to elitno mjesto pulske prošlosti. Perivoj oko zgrade djeluje pomalo zapušteno. Kao da mu manjka vojnička ruka koja ga je čitavo stoljeće održavala. U desnom krilu zgrade tik do velebnog ulaza kavana, blijeda kopija nekadašnje bečke kavane. Blještav mramorni parter visokog svoda što ga drže upareni redovi dorskih stupova završava ulazom u svečanu dvoranu, Dvoranu zrcala, nekad mjesto raskošnih balova i koncerata. Zavirim u nju kroz jedan od odškrnutih ulaza, očekujući da me svaki čas neka od očito službenih osoba što se muvaju uokolo zapita strogim glasom što trebam. No, svatko žuri svojim poslom i na mene se i ne obaziru. Odlučim zato zaviriti u svaki kutak. Iz dvorane se kroz nekoliko vrata izlazi na velebnu terasu, okruženu grmovima lovora, oleandera i pomalo otužnim palmama. Volio bih da postoji neki vodič ili barem tlocrt s rasporedom, no očekivanja su mi očito prevelika pa mogu samo nagađati gdje se što nekad nalazilo. U jednom od sporednih prostora skromna Memorijalna zbirka K.u.K. Kriegsmarinea. Desetak portreta najzaslužnijih visokih mornaričkih časnika i tridesetak slika brodova koji su bili ponos flote. Skromnost je, kažu, vrlina, no ovdje je, čini mi se, više odraz nemaštovitosti. Na prvom katu u nekadašnje klupske prostore uselio se televizijski studio. Tek Mornarička knjižnica smještena u dvije sobe ostatak je ostataka pokretnina iz nekad slavne prošlosti grada. Da se razgleda treba vremena pa to ostavljam za neku drugu zgodu. Na drugom katu baš, kao i nekada, uredski su prostori. Ovaj jedinstveni prostor koji ima i dušu i sjajnu povijest valjalo bi na bolji način sačuvati od sudbine kakvu su doživjeli slični prostori u gradu. Jer ljepotica je danas zadržala nekadašnji sjaj tek na prvi pogled. Do nje isto takva vila Monai, nekad sjedište onog carskog i kraljevskog Yacht cluba čiji su članovi bili redom iz svjetski poznatih plemićkih obitelji, Thurm end Taxis, Esterhazy,

Andrassi, vinarske obitelji Perignon, okrunjene glave car Wilhelm II. i Edward VII., industrijalci Krupp i Rothschild. Među njima se našao i jedan Hrvat, Nikola Duboković, gradonačelnik Jelse. Palača Monai podignuta je na mjestu gdje je nekada stajalo velebno antičko zdanje Velikog kazališta. A nasuprot, kao nastavak one željezne ograde visoki je zid sagrađen od kamenih blokova. Kao nekada gradski bedemi od čijeg je kamena, uostalom, i sagrađen i on štiti, ali danas od nekog sasvim drugačijeg neprijatelja; buke brodogradilišta i znatiželjnih pogleda. Dok čekam pred semaforom pomislim na Horvatovo vrijeme u kojem je tim raskrižjem osim puka, gospođa pod suncobranima, gospode s halb cilindrima, brkatih vojnika sa sabljom oko pasa prolazio još samo tramvaj, kakva zaprega ili jahač na konju i tek pokoji automobil.

Nestrpljivu i gotovo nepreglednu kolonu automobila što naviru iz pravca rive zaustavi crveno svjetlo i ja mogu na drugu stranu raskrižja da bih produžio dalje lijevom stranom Arsenalske ulice. Zbog njezine izgradnje zasječeno je brdo Monte Zaro. S okomite stijene, ostale nakon tog zahvata, teku slapovi bršljana kroz koje proviruju ulazi u staro pulsko podzemlje o kojem kruže razne intrigantne priče. Neke istinite poput one o dječacima koji su nestali sredinom prošlog stoljeća i čiji su posmrtni ostaci nedavno nađeni u podzemlju ili one izmišljene o tome kuda se hodnicima može stići i koje sve stare austrijske građevine povezuju. Nažalost, nikada do kraja istraženom podzemlju gradske su vlasti odavno zatvorile sve ulaze po gradu. Tek nekoliko njih tu u Arsenalskoj služe kao skladišta i uzgajališta šampinjona. Stijena i arsenalski zid s druge strane tvore „kanjon“ ili tavnik, kako je zapisao Horvat, kojim teče ulica pod drvoredom. Kroz krošnje starih platana što čitav dan pružaju šetaču hlad smiješi mi se nebo nježno plave boje. Tramuntana se igra njihovim listovima pa sunčeva zraka čas više čas manje prodire na vreli nogostup stvarajući kaleidoskop sjene i svijetla pod mojim nogama. Idući tako ruku pod ruku s ulicom i zidom, Monte Zaro se polagano spušta. Na početku ulice još je nadvisivao trokatnicu uz vilu Monai, a na kraju ravne Arsenalske ulice gotovo je sišao u njenu razinu. Tu stoji ona c. i kr. mornarička vojarna u maurskom stilu, što je za talijanske vlasti dobila ime Saura, po Nazariju Sauru, talijanskom pomorskom časniku porijeklom iz Kopra. Saura je iz austrougarske mornarice prebjegao u mornaricu u netom ujedinjene Italije. Uhvaćen je 1916. godine, nakon što se njegova podmornica nasukala na hridi Galiola u Kvarneru i kao dezertter obješen za primjer ostalima u dvorištu

vojnog zatvora na brežuljku odmah do kasarne. Pod imenom Saura tu su kasarnu znale sve generacije regruta i Kraljevine Italije i obje Jugoslavije. Već dugo vrijeme nije vojarna, već su u njoj uredski prostori brodogradilišta, ali domaći tu monumentalnu građevinu i dalje zovu jednostavno Saura. Nastavno na njezino veliko vježbalište na kojem odavno više nema egzercira, ni strojeve obuke⁵⁵, u udolini između Monte Zara i sljedećeg brežuljaka stoji danas otužan i zapušten Mornarički park. Njegovu pejzažnu i spomeničku arhitekturu prvo su osiromašili Talijani za svoje vlasti, maknuvši iz njega spomenik nadvojvodi Maksimilianu Ferdinandu, koji sada u nešto izmijenjenom obliku ukrašava park na Lidu pored Venecije. Maknuli su i trojezične natpise i imena biljaka i postavili talijanske. Onda je nova vlast, ona jugoslavenska vratila imena na latinskom i hrvatskom, ali je zatrpala zemljom mnoge staze i stazice smanjivši broj parkovnih površina, a fontane preuredila u dječja igrališta. S vremenom je u parku ostalo samo drveće. S ukrasnim grmljem i cvjetnim lijevama nestale su ponovno pločice s imenima biljaka. Iduće je godine godišnjica, 150 godina od izgradnje i prilika da se parku vrati barem dio nekadašnjeg sjaja. Park još okružuju palazzine, ali sada i mnoge stambene zgrade sagrađene šezdesetih godina prošlog stoljeća. Nekadašnja Mornarička bolnica na uzvisini nedaleko od parka danas je županijska bolnica. Nespretno i nesretno izvedene graditeljske intervencija u prostor oko parka što ga je kao arhitektonsku cjelinu činio park, palazzine sa svojim dvorištima, vojarna, Mornarička bolnica i zid Arsenala, do kraja su uništile ljepotu i sklad toga dijela grada. Silujući prostor u dvorištima palazzina i ispred bolnice ugrurane su četvrtaste kutije za kolektivno stanovanje nekih drugih časnika i državnih službenika. Tradicionalne kanalice na krovovima palazzina s vremenom su zamijenjene novovjekovnim izumom, salonitnim pločama, iznad kojih u nebo strši šuma televizijskih antena. Tek je poneka od oronulih fasada palazzina obnovljena, onako na brzinu, za jednokratno trajanje. Na prvoj palazzini do vojarne u kojem je živjela sa svojim ocem kapetanom linijskog broda Paula von Preradović, postavio je grad spomen-ploču na hrvatskom i njemačkom u spomen pjesnikinji. A na fasadi jedne druge palazzine na drugoj strani parka, onog u kojem je nekada stanovao jedan drugi Linienschiffskapitän Felix Falzari što je pisao libreta za Franza Lehera, ali i knjigu „Istarske novele“, umjesto spomen-ploče tanjuri satelitskih antena i klima-uređaji. Ulazim u haustor palazzine u Rizzijevoj 3.

55 Egzercir: obuka, novak u vojsci, strojeva obuka.

Pula: Do palazzina kroz Mornarički park

Sve je tu pompozno i veliko. I teška dvokrilna drvena vrata, visoka i široka kao da su crkvena, što su me nevoljko uz škripu pustila iz zapuštenog, suncem okupanog dvorišta u kojem se jasno vide ostaci nekad pomno uređivanih puteljaka i cvjetnih lijeha pod starim borovima, u hlad svog stubišta. I kućno stubište čijim se klesanim kamenim stepenicama, izlizanim kroz godine, uspinjem do odmorišta na I. katu. Blago su položene pa se i ne trebam držati za drveni rukohvat što ga nosi ograda od lijevanog željeza, sva vitičasta i čipkasta – pravo malo remek-djelo jednog izumrlog zanata. I na njoj su godine ostavile traga. Tu joj nedostaje odlomljeni list, tamo pokoja vitica, komad drvenog rukohvata, a na mjestima i čitave plohe. Na odmorištu dvojna vrata i dva prozora. Sve visoko, široko, dvokrilno. Zvonim na onim lijevim. U visini mi očiju četvrtasti *guker*. S vanjske strane pokriven ornamentom iz mjedenog lima, a s unutarnje mu vratašca od istog materijala. Vratašca se otvaraju pa zatvaraju. Stara brava škljocne. Ulazim. I tu je sve ogromno. I sve četiri sobe i dvokrilna vrata što ih povezuju i prozori što su okrenuti i istoku i jugu i zapadu. A strop, nebeski visok. U sobama parket složen kao mozaik i raskošne kalijeve peći odaju status onih za koje su palazzine građene. Škure su zatvorene i u stanu vlada polutama i ugodna hladovina. Sjednem da predahnem. S ulice dopire buka, ali ona tu između debelih kamenih zidova kao da se tiče onoga svijeta. Daleka je i prigušena.

Od parka počinju dva uspona. Lijevo na brežuljak Monte Rizzi, a desno na veliku zaravan što se poput lepeza raširila od jugozapada zapada do sjeverozapada okrenuta otvorenom moru. Na obali se smjenjuju visoke okomite stijene, ravne ploče i šljunčane vale što ih u vječitoj igri more oblikuje u bezbroj neponovljivih formi i oblika. Na suprotnoj strani zaravan je sišla u Pulski zaljev. Na toj zaravni, od Pulskog zaljeva do vrha Vidikovca ili Monte Paradisa, još jednog pulskog brda, Carevina je naumila izgraditi Neue Polu. Rezidencijalni dio grada, prepun raskošnih vila, parkova i javnih sadržaja između velikih kasarni. I tko zna kako bi Pula danas izgledala da su c. i kr. arhitekti i graditelji imali prilike do kraja ostvariti svoju zamisao. Ovako se u tu, tek dijelom izgrađenu Novu Pulu u vrijeme zamaha socijalističke izgradnje kolektivnog stanovanja, uvukla novija Pula zgradurinama ravnih krovova što odskaču iz davno isplaniranog ambijenta na crtaćim daskama c. i kr. arhitekata. Prvo u preostale neizgrađene prostore između vila, a onda i u njihova zapuštena dvorišta nekad pomno uređivana i njegovana, A onda je sve to okružila

najnovija Pula. Srećom umjesto preglomaznih zgrada nalik krnjim neboderima, njezine su novogradnje ponovo obiteljske kuće i vile, istina puno manje i manje raskošne od onih austrijskih, ali u uređenim i njegovanim dvorištima. Jer Pula je srećom obilovala, a obiluje još i danas, velikim slobodnim i neizgrađenim površinama uvučenim u njezino tkivo. Na nekima c. i kr. vojne vlasti nisu dozvoljavale gradnju jer su ih namijenile svojim potrebama ili ih predodredile za neku buduću gradnju, a neke su ostale neizgrađene nakon raščišćavanja ruševina ostalih poslije bombardiranja Angloamerikanaca. Kako je Monarhija nestala u vrtlogu rata, tako su njezinim nestankom zaboravljeni i planovi o izgradnji Nove Pule jer je Italija gradu namijenila sasvim drugačiju namjenu. Tek dolaskom Jugoslavije krampovi su ponovno jače zabodeni u kameno tlo grada. I u neovisnoj Hrvatskoj u ratnim i poslijeratnim godinama puno se gradilo. A onda kriza. Malo svjetska, malo europska, malo domaća i u gradu već nekoliko godina tek ponegdje niču nova gradilišta. Kroz tu Novu, noviju i najnoviju Pulu na povratku ću, a sada dalje slijedim zid arsenala do njegovog kraja. Tamo gdje završava Arsenalska ulica zid mijenja pravac pa sada s novim brdom tvori novi tavnik kojim prolazi Ulica svetog Polikarpa. Pažljivi će promatrač zida na mjestima uočiti ostatke nekadašnjih obrambenih kula što su odavno srušene. Arsenalska ulica i Ulica svetog Polikarpa nisu više promenade do gradskih kupališta i mornaričkog groblja. Prva je ostala prometna ulica na koju se nastavlja put prema suvremenim hotelima i resortima izgrađenim na obali okrenutoj otvorenom moru. Druga često avetinjski pusta, završava nažalost, baš kao i u Horvatovo vrijeme, rampom, žicom i stražarnicama. Nad tim pomalo zapuštenim dijelom grada bdije Mornarička crkva. Do nje je od Ulice svetog Polikarpa vodilo nekada velebno kameno stubište, a danas gotovo zaboravljeno. Kao da mu je vrijeme oduzelo svrhu. No, ni poneka odvaljena stepenica, ni mjestimično urušena ograda, ni od nedavno donekle dovedena u red šikara, što je svojim korijenje godinama razara kamena gazišta ne mogu umanjiti nekadašnju mu ljepotu. Iako strmina koju savlađuju nije mala, stube se ipak blago uspinju do vrha stijene na kojem su prostrani plato i crkva. Uspnem se po prvim nekoliko stepenica desnog kraka do odmorišta, lijevi mi djeluje više ruševno i zapuštenije. Nisam još ni na polovici uspona, a ona se dva kraka spoje. Crkvu više ne gledam iz žablje perspektive pa mogu uočiti da joj je portal u osi stubišta što pogled na crkvu i stubište čini još velebnijim. Dok širokim i dugačkim gazištima savladavam zadnje metre, gledam zvonik

posvađan s crkvom što ga pri vrhu krasi dva reda otvora na sve četiri strane. Red trifora i red kvadrifora s polulukovima. A na vrhu zvonika kip brončanog anđela raširenih krila. Zadnja stepenica od 75 koliko ih ukupno ima i evo me na vrhu stepeništa. Prostranom platou pred crkvom. Ne mogu a da ne zastanem na trenutak na početku velikog platoa, zapravo esplanadi za svečano postrojavanje mornara da bih je osmotrio iz udaljenosti. Položaj joj je posve neuobičajen, ali očito je pomno izabran. Krasotica stoji gotovo na rubu stijene, glavnim portalom okrenutim sjeveru pa joj je oltar na jugu, da bi simbolično čuvala flotu i luku pod njom. Pogled iz pravca portala u daljinu iako ga pomalo zaklanja naraslo drveće oduzima dah. Plavo obojeno zelenim. Prostrani zaljev okružen šumovitom obalom i izlaz iz njega što ga zatvaraju Brijuni. Nešto bliže postrojenja su ratne luke i brodogradilišta, istina pomalo sumorna i manje idilična. Na tom su mjestu projektanti crkve zamislili mornarički vidikovac koji nikada nije dovršen. Desno pogled na staru Pulu zaklanjaju stoljetna stabla parka uz crkvu. Ni onaj nalijevo ne dopire daleko. Kroz šikaru i drveće nekada održavanog parka naziru se stambene kuće. Još stojim na početku one svojevrsne esplanade sada okrenut crkvi. Pogled mi prvo zastane na dva para s po četiri klesana stupa povezana mornarskim čvorom, simbolom svih mornarica svijeta, što nose poluluk nad glavnim portalom. Stupovi počivaju na dva krilata lava. Unutar luka pozlaćeni mozaik, Marija s Isusom okružena anđelima, a u podgledu mu mnoštvo kamene plastike, rasute kao zvijezde na nebu. I pročelje joj ukrašava na stotine detalja. Sva je pomalo i bizantska i u duhu romanike. A onda mi, dok prelazim preko platoa, pogled krene preko naizmjeničnih redova bijelog istarskog kamena s obale Istre i rumenog mramora iz njezine unutrašnjosti od kojih je cijela crkva građena, prema redu otvora pod krovom središnjeg broda u kojima su kipovi pet svetaca. Prvi je sv. Polikarp, a posljednji sv. Nikola zaštitnik pomoraca. Prepoznam i sv. Barbaru u sredini. Masivna drvena vrata zaključana. Uzalud sam krenuo oko crkve ne bih li u nju ušao na bočni ulaz. Lijevo od ulaza u crkvu još jedno brodsko sidro, tko zna s čijeg boka, kao da je par onom što sam ga vidio dolje u gradu pored rive. Desno kip Majke Tereze u natprirodnoj veličini. Ne mogu baš shvatiti razlog da se uz Mornaričku crkvu postavi kip svete i humanitarke. Sa stražnje strane crkve dva su ulaza. Stoje s obje strane trbušaste gotovo okrugle apside naslonjene na središnji brod, nalik kuli. Natkrito stepenište dvostrešnom strehom što je nose jednostavni stupovi formom slijedi raskoš glavnog portala,

pa neupućeni može steći dojam da su to glavni ulazi u crkvu. I oni su zaključani. Iza crkve široka ulica probijena sredinom prošlog stoljeća. S njezinom izgradnjom gradska se vrea s ulice pod crkvom preselila na nju što je i jedan od razloga da je prilaz stepenicama polagano izgubio svrhu. Drugi je razlog manje prozaičan. Svetište je, naime, za Jugoslavije bilo dugo zatvoreno pa se mise u njemu nisu održavale između 1948. i 1965. godine. A zapravo je samo jedan pravi razlog, nebriga koja više od pola stoljeća uništava ovu ljepoticu i njezinu okolinu. Nova je ulica prometna i puna „novogradnji“. Pod „novogradnjama“ mislim na sve kuće izgrađene poslije sredine prošlog stoljeća, dakle one koje nisu građene za Monarhije ili Kraljevine. Zauzele su golemi prostor polukružno omeđen, mornaričkom bolnicom, mornaričkom crkvom, mornaričkim grobljem, mornaričkim kupalištem s jedne strane i sjeverne padine Monte Paradisa s druge strane. Na toj ogromnoj površini od sredine prošlog stoljeća širila se među tridesetak vila Neue Pole sagrađenim od sredine XIX. stoljeća do kraja I. svjetskog rata novija Pula svojim nezgrapnim novogradnjama za kolektivno stanovanje i obiteljskim kućama posve nalik jedna drugoj. U vrijeme mog življenja u Puli u crkvu se nije moglo. Istini za volju baš i ne znam kako bih s obzirom na okolnosti u nju, da je i kojim slučajem bila otvorena za posjetitelje. Kasnije, kada se u njoj ponovno počelo održavati bogoslužje, iz meni nekog iracionalnog razloga crkva je bila otvorena samo za vrijeme služenja mise. I tako sam je iznutra prvi put vidio tek 1997. iako sam godinama za svakog dolaska u Pulu redovito prolazio pored nje. Poslije prvog posjeta bio sam u njoj još dva ili tri puta.

Načinio sam krug oko crkve. Sunce nemilosrdno peče. Ni tramuntana ne umanjuje njegovu vrelinu pa požurim preko platoa u hlad drvoreda. Obilazak unutrašnjosti crkve ostavljam za neki od sljedećih posjeta krasotici. Niz one stepenice ću prema moru koje rashlađuje. Na obalu mu naravno ne mogu, ne daju mi arsenalni zid i brodogradilište iza njega, pa krenem u potragu za njim niz pustu ulicu. Uskoro negdje putem iza zida završi brodogradilište, a započne prostor teretne luke. Kaže mi to prostrani portun na čijem luku stoje natpis Luka Pula i stare topovske cijevi iz doba jedrenjaka što simboliziraju lučke bitve, zakopane s obje strane ulaza. Kroz portun vidim molo i uz njega privezan teretnjak neki, što je tko zna iz kojih luka doplovio pa sada čeka da mu moćne dizalice iskrcaju teret. Malo zatim arsenalni zid visok 5,70 m, debljine 85 cm i sačuvan u dužini od 1315 m od 1795 izgrađenih, završi svoj put. Sve tamo

od željezničkog kolodvora pa do kraja zida, pojas kopna uzet je moru. Složene građevinske radove graditelji su obavili prije kraja XIX. stoljeća. U njima su nasipavanjem nestale mnoge vale i valice, pa i one najveće poput valle Punte, ili valle Busca koje su duboko bile uvučene u grad, a dva su otoka uz obalu pretvorena u poluotoke. Na ovom, tu poslije kraja zida, sagrađena je cementara, a na onom drugom između ratne i trgovačke luke dokovi su Uljanika. Poslije cementare moguć je pristup moru. Sasvim uz njega improvizirani stol i klupica, pa sjednem na nju odmoriti noge. Sada kada zida više nema da mi brani pogled, mogu konačno vidjeti Pulski zaljev iz jedne više-manje nesvakidašnje perspektive. Je li stol i klupicu postavio netko zanesen tim pogledom ili samo praktičan čovjek, koji okružen mirom želi jesti svoju marendu? Ma kako da bilo prisvojio sam si taj belvedere i klupicu, pa sanjarim uživajući u tišini i pogledu iako sunce nesmiljeno prži. Ispod mene malo žalo, naplavljeno kao svako na koje nitko ne zalazi svim i svačim; plastičnim bocama i vrećicama, ostacima drveta, nekom papučom, umrljano crnim mrljama, neprijateljem sveg živog u moru, što ih stvara brodsko gorivo kada ga na obalu naplavi more. Do žala improvizirani molić i za njega vezane barke. Neki mađarski par fotografira usprkos natpisu na oronuloj ploči koji upozorava da je to zabranjeno. Iako sve oko mene djeluje zapušteno, mjesto bi bilo prava bella vista, da ga ne kvari pogled na cementaru koja kao da izlazi iz mora. No, meni, zanesenom osluškivanjem valića dolje na žalu, što mrmore onim prepoznatljivim zvukom mora dok kotrlja kamenčiće nadolazeći preko njih u tempu adagia, a onda se povlači piano odnoseći kamenčiće sobom, ni pogled na cementaru ne može pokvariti ugođaj. Nasuprot mog belvedera šumovit čaroban otočić. S vrha mu se do mora spustili stari borovi i pinije. Između njih stara c. i kr. utvrda što je svojim topovima čuvala ulaz u zaljev. Kroz prolaz između njega i obale vidio bih cijeli sjeverni i sjeveroistočni dio grada da nema onih dokova brodogradilišta. Ovako vidim tek onaj dio što se popeo brdom iznad Arene. Što zbog daljine što zbog treperavog zraka ljetnog dana nad kopnom i sumaglice nad morem, ali i zbog moje kratkovidnosti slika grada je razmazana i mutna pa me u kombinaciji s nepreglednim morem zelenila što se nazire svuda uokolo gotovo podsjeća na idilu s kakve slike nacrtane akvarelom ili gvašem. Iz sanjarenja me u stvarnost vrati buka brodogradilišta što odjednom nahrupi k meni. Vrijeme marenje očito je prošlo. Povratkom u stvarnost i pogled mi postane kritičniji pa čaroliju otočića odjednom kvari pogled na brodske sekcije, što su ih na njegovo žalo

odložili brodograditelji i pogled na još jedan poluotok preko puta njega. I on je bio otok sve dok nije s kopnom spojen betonskim mostom. Još do jučer zaposjedale su ga vojske. Vijorili su se na njemu kroz stoljeća različiti stjegovci: mletački, francuski, austrougarski, talijanski, Narodnog vijeća SHS, njemački, saveznički iz II. rata, pa socijalističke Jugoslavije i konačno Hrvatske, a danas zjapi napušten. I dalje od njega niz obalu sve tamo do izlaza iz Pulskog zaljeva i ulaska u Fažanski kanal gledam na napuštena vojna postrojenja. Tek sasvim lijevo nova je čarolija, otoci Brijunskog arhipelaga.

Na mojoj strani zaljeva, od mene lijevo krenuo je visoki i strmi poluotok, a na njemu još vojnih postrojenja. Tamo se ne može, jer za razliku od onih preko puta, ovdje još stanuje vojska. Koja bi bila strateška ili operativna svrha tog položaja u današnje doba teško je dokučiti.

Do ovdje je ulica kojom sam stigao bila koliko-toliko uredna. No, dalje je okružuju zapuštena i napuštena industrijska postrojenja, odbačeni dijelovi tko zna čijih i kakvih strojeva i starih automobila. Preko nje na blagoj uzvisini skupina kamenih dvokatnica što ih domaći oduvijek zovu Barake. Izgledom na prvi pogled podsjećaju na palazzine uz Mornarički park, samo što su puno skromnije, a kako i ne bi kada su za razliku od palazzina građene za c. i kr. podoficire, niže službenike i arsenalske radnike.

Nevoljko se rastanem od mog belvedera i lagano krenem onom ulicom ispred Baraka put Muzila. Gotovo da se ništa na njima nije promijenilo od vremena kada su građene da na neke nisu naslonjeni neki čudni uglavnom poludovršeni betonski skeleti što nose balkone ili zatvaraju lođe. Te prigradnje skrpene od različitih materijala; betona, željeza, salonita, crijepa, cigle, siporexa, drva plastike, stoje kao nalijepljene uz stare kamene zidove pa djeluju gotovo groteskno. Krenem još malo ulicom uzbrdo. Na jednoj od „baraka“, tik uz ulicu kojom prolazim balkon, ožbukane i u bijelo oličene ograde, tko zna iz čega načinjene, s reljefima ljudskih glava. Dok stojim i gledam mimoide me četvero; vjerojatno majka i otac i dvoje djece. Noge i ruke što proviruju iz majica bez rukava i kratkih hlača su neosunčane. Nose svu silu potrepština za plažu – turisti su, zaključujem, tek pristigli i borave u nekoj od onih nekoliko kuća dalje uz ulicu u kojima se iznajmljuju sobe ili možda apartmani. Zastanu nedaleko od mene, ne čujem im glas, ali uhvatim krajičkom oka podsmjeh i na njihovim licima, prije nego što istovremeno krenemo dalje. Iako je i njima kao

meni odredište očito obala, i to ona na suprotnoj strani, okrenuta otvorenom moru, oni krenu ravno širokom ulicom zajedno s pripekam i Suncem što se penje prema zenitu, a ja skrenem desno, poprijeko među Barake, držeći se sjene što je kameni zidovi bacaju na pustu ulicu, pa laganom uzbrdicom prema carskom i kraljevskom Mornaričkom groblju. Od Baraka ga dijeli ulica. Krenem li njome lijevo, dospjet ću do stražnje strane Mornaričke crkve od koje nizbrdicom mogu stići do Mornaričkog parka i Saure, a krenem li desno uz kamenu ogradu groblja, doći ću do uvale Valkane što je podno groblja skrivena u hladu stoljetnih borova i pinija. Svojom dužom stranom, na kojoj je oko glavnog ulaza ručno iskovana ograda, groblje je okrenuto prema nekadašnjoj ratnoj luci. Kraćom desnom otvoreno moru, dok su mu uz stražnju i lijevo sagrađene stambeni blokovi. Odavno se na njemu ne pokapaju umrli. Danas je groblje zapravo jedinstveni spomenik jednoj epohi iz života Pule, Istre, Europe pa i svijeta. Spomenik je ljudima različitih nacija i svjetonazora kojima je zajedničko vrijeme. I ono u kojem su živjeli i ovo u kojem sada leže u neoznačenim grobovima, običnim križevima ili velebnim i manje velebnim spomenicima. Izgradnja groblja počela je negdje u drugoj polovici XIX. stoljeća, a zadnji su pokopi obavljeni krajem pedesetih godina prošlog kada ga je Općina Pula proglasila spomen-grobljem. Na inicijativu pojedinaca i austrijskog Crvenog križa groblje je 1987. uređeno u skladu s izvornim oblikom i tako mu je vraćen nekadašnji izgled. UNESCO ga je deset godina kasnije uvrstio u spomeničku baštinu pod svojom zaštitom. U prekrasnom i brižno njegovanom parku pod palmama i čempresima svoj vječni mir našlo je 12 austrougarskih admirala i jedan turski, mnogobrojni časnici mornarice i kopnene vojske i njihove obitelji, službenici arsenala i obični građani, mornari poginuli u Viškoj bici, članovi posada brodova koji su navraćali u pulsku luku, poginuli u pomorskim tragedijama „Barona Gautscha“, „Szenta Istvana“ i „Viribusa Unitisa“, posade potonulih talijanskih podmornica, njemački i talijanski vojnici, pokoji borac Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, civilne žrtve iz Vallelunge, Elektromlina i Vergarole. Na groblju je i jedini spomen u Puli na admirala Janka Vukovića Podkapelskog koji je prema pomorskoj tradiciji odbio napustiti brod i zajedno je s njime završio na dnu Pulskog zaljeva. Spomen-ploču mu je na skromnoj grobljanskoj kapeli dala postaviti supruga. Gledam je, mramorni spomen na njemačkom, podsjeća da je Podkapelski bio zapovjednik MSS-a „Viribusa Unitisa“ u činu kapetana

linijskog broda. Ni domovina ni grad ni na jedan se način nisu sjetili da je zapovjednik komandnog broda nekad moćne flote i bio admiral i prvi zapovjednik hrvatske mornarice nakon puno stoljeća. Na drugoj strani groblja nadgrobni spomenik Ljubomiru Krausu i Františku Kouckom, strijeljanima u dvorištu mornaričkog zatvora u Puli u svibnju 1918. godine zbog organiziranja pobune na torpiljarki T-80 kojom su željeli prebjeći u Italiju. Pokraj ulaza u groblje među spomen-pločama na austrougarske mornare i vojnike iz Mađarske, Slovenije, Bosne i spomen-ploča za nesretnog Saura, čije su posmrtni ostatke talijanske vlasti prenijele u Italiju. Što dublje zalazim u groblje, to sve više snažni ljetni miris zemlje, svježije trave i čempresa začinjjen mirisom mora zamjenjuju mirisi što se šire kroz otvorene prozore i balkonska vrata iz kuhinja onih zgradurina sagrađenih tik uz zidove groblja. Groblje iz vremena mojih prvih lutanja Pulum bilo je potpuno zapušteno. Ostaci tog nemara prema kulturnoj baštini koju smo naslijedili prisutni su i danas. Kada su sredinom šezdesetih godina prošlog stoljeća uz groblje sagrađeni oni stambeni blokovi, na kameni zid koji s grobljem čini i arhitektonsku i pejzažnu cjelinu prislone su garaže, danas derutne koje se ničime ne razlikuju od onih grotesknih nadogradnji baraka pokraj kojih sam upravo prošao. Tako se velebno carsko i kraljevsko Mornaričko groblje našlo s dvije strane stisnuto stambenim kućama iz čijih se kuhinja, soba i balkona u daljini vidi more, a nadohvat su im ruke grobovi onih koje odavno ne obilazi njihova rodbina jer uglavnom više ne živi u ovom gradu. Šećući grobljem razdražuje me to neprirodno susjedstvo što narušava i mirisom i bukom i pogledom spokoj i pietu što bi moralo imati svako groblje. Samo se na zapadnoj strani groblja ispod krošnji čempresa i borova dostojan spokoj i mir nastavlja i preko kamenog zida. Od njega do mora borova je šuma, a iza nje u prekrasnoj i šumovitoj uvali zapušteno gradsko kupalište Valkane, uz koje su vezane moje najranije uspomene na Pulu. To nekad velebno časničko kupalište sagrađeno 1914. godine, potpuno srušeno za bombardiranja Pule. U samom dnu zaljeva nasuprot groblju stajala je raskošna kupališna zgrada protežući se s jednog kraja zaljeva na drugi s tri dvokatna tornja povezana jednokatnom građevinom s terasom i lođama okrenutim prema moru. Od kupališta počinje Lungomare, šetnica uz more. No, ja ću lijevo, a ne njome. Nekoliko stepenica pokraj onih stambenih kocki što nadvisuju čemprese groblja i njihovih garaža i evo me ispred kuće koja mi je jednom u mladosti bila dom. Sagrađena je u prvoj

polovini šezdesetih godina prošlog stoljeća iz siporexa⁵⁶ koji je tih godina bio hit u građevinarstvu, kao pravokutna katnica s dva stana, ravnog krova, velikih prozora i minijaturnog balkona s betonskim stubama do stana na katu. Ograde balkona i stubišta iz okruglih željeznih šipki zavarenih u obliku neke apstraktne slike. Nemaštovita i nefunkcionalna. Tipična obiteljska kuća, ali ne ovog podneblja, već vremena u kojem je građena. No, takvu je tih godina prema idejama urbanista trebalo graditi u serijama. Produžim ulicom uz njezinu ogradu uzbrdo do kamenog stupa na čijem je vrhu željezna motka s kuglom kojoj je oplošje izrađeno od željeznih traka. Jedan je od rijetkih preostalih razasutih po obali južno od Pulskog zaljeva, pomoću kojih je c. i kr. brodovima mjerena brzina. Postavljani su u parovima, dobro vidljivi s mora, baš kao i onaj čempres što sam ga pred gotovo 50 godina presadio u vrt zajedno s dvije palme iskopane kao mladice iz tada zapuštenog i napuštenog Mornaričkog groblja. Jednoličnu sliku kuća nalik jedna drugoj kao jaje jajetu, čak su im nalik i one velike za kolektivno stanovanje što se šepure među njima kao da se natječu koja će više odskočiti iz krajolika, razbijaju dvije vile skrivene iza visokih kamenih zidova, zgrada škole i pokoja stara kamena kuća. Vile su sagrađene u vrijeme Austro-Ugarske i jedine su na ovom dijelu grada. Ona treća uz more na samom rtu što sa zapada zatvara zaljev Valkane sagrađena je u vrijeme Italije. Poneka od tih starih kamena kuća bila je vlasništvo esula ili optanata.⁵⁷ U njih su, baš kao i u vile, nakon preuzimanja Pule od strane narodne vlasti uselili novi stanari, i to i po nekoliko obitelji u svaku. U knjizi „Austro-ugarske vile i kuće u Puli“, svojevrsnom vodiču kroz tu vrijednu baštinu grada koja nažalost propada, autor Branko Perović opisao je sedamdesetak vila, među kojima su i ove dvije s Valkana. Osamostaljenjem Hrvatske stanarima u vilama omogućeno je da otkupe stanove od države, što je dovelo do apsurdna. Jer do tada društvo kao vlasnik uglavnom nije marilo za održavanje vanjskog izgleda vila ponajviše zbog nedostatka novca pa je taj ponos grada rapidno propadao. Ni novi vlasnici iz više-manje istih razloga ne mogu sanirati njihove godinama zapuštane fasade, krovove, stolariju i vrtove pa se propadanje nastavlja.

Od onog kamenog stupa ulica se spušta u plitku prostranu udolinu. Modernu sportsku dvoranu i nogometni stadion u njoj okružile su

⁵⁶ Siporex: građevni element, supstitut za ciglu koji je dobio naziv po imenu tvornice u Puli.

⁵⁷ Esuli: stanovnici talijanske nacionalnosti koju su izbjegli odmah po svršetku rata. Dok su optanti oni koji su odabrali (optirali) otići iz Jugoslavije, a Italija je preuzela obvezu da ih zbrine.

„novogradnje“ raspoređene po obodu i stražnji zid kruga Mornaričke bolnice. Na suprotnoj strani udoline nastavlja se ulica što se uspinje Monte Paradisom. Na prostoru gdje je, dok je nisu srušile savezničke bombe, stajala c. i kr. vojarna oronuli stambeni blokovi i među njima nikad do kraja uređena ogromna prašnjava površina nekadašnjeg *Egzezirplaca*, na kojem se kuhaju na suncu parkirani automobili, bijeli od prašine što je vitlaju ili automobili koji njome prolaze ili vjetar ili jedni i drugi.

U Ulici Pina Budicina nekada Via Milizia što vodi iz one udoline do pod vrh Monte Paradisa i Ulici Alda Negrija nekada Via del' Ospedale što je siječe prolazeći s prednje strane Mornaričke bolnice neke su od najljepših pulskih vila. Nekad raskošne fasade kao da se skrivaju u zapuštenim vrtovima Verude. Od dvadeset i devet bivših rezidencijalnih građevina u tom dijelu grada u kojima su živjele, umrle pa i rođene znamenite osobe Pule tog vremena, tek je ponekoj vraćen stari sjaj, dok su ostale, ne poduzme li se hitno nešto, na najboljem putu da potpuno izgube svoj izvorni oblik. Tako je u Ulici Pina Budicina na broju 11 vila Von Trapp. Još joj se ime može pročitati na oronuloj fasadi. U njoj je živio ratni heroj pulske podmorničke baze Georg von Trapp. Na Mornaričkom groblju sahranjeni su neki od članova njegove obitelji. O životu tog mornaričkog oficira, plemića i austrijskog rodoljuba nakon propasti Monarhije na imanju u Salzburgu u vrijeme nacizma i anschlusa⁵⁸ snimljen je film „Moje pjesme – moji snovi“. Nakon što je odbio Hitlerov poziv da stupi u mornaricu Reicha, Georg je s djecom i ženom Marijom uspio pred nacistima prebjeći u Ameriku preko Švicarske i tamo započeti pjevačku karijeru. U Ulici Alda Negrija vila je admirala Horthyja u čijem je golemom perivoju bila smještena i njegova konjušnica. Možda je u nekoj od njih rođen i Herman Potočnik, inženjer austrougarske vojske, jedan od petorice pionira suvremene astronautike. O njegovom životu u Puli malo se zna. Tek da je rođen 1892. godine i da je kao dijete u Puli živio svega dvije godine. Osim upisa u matičnu knjigu rođenih i groba njegovog oca K.u.K. generala na Mornaričkom groblju nema drugih materijalnih tragova vezanih uz život autora knjige „Problem vožnje svemirom.“

Nisam se nastavio penjati do vrha Monte Paradisa prepunog bezličnih novogradnji, već sam na kraju Ulice Pina Budicina skrenuo lijevo i spustio

58 Anschluss: pripojenje Austrije njemačkom Reichu 1938.

se niz strmu Rizzijevu ulicu do ulice što će me pored stražnjih strana triju palazzina i Saure odvesti do monumentalne zgrade nekadašnje Mornaričko-tehničke škole, moje nekadašnje škole. Smještena u maloj udolini između dva brijega; Monte Zara i onog s kojeg sam se upravo spustio. U njezinom ogromnom krugu na kojem su se godinama postrojivale generacije budućih pomoraca danas se postrojavaju automobili. Stari dvored pred prostranim stubištem od klesanog kamena još zaklanja njezino pročelje obojeno nekom zamusanom niti crvenkastom niti roza bojom. Nagrizao ga je zub vremena, no još se donekle drži. Pred nekoliko godina uz veliku pompu vojska je davno napuštenu školu predala na upravljanje Gradu, koji je u nju smjestio brojne udruge građana čime joj je samo donekle vraćen život, jer bezbroj njezinih prostorija i većina dugačkih hodnika i dalje zjape prazni. No, promjena vlasnika nije riješila osnovni problem gotovo svih gebauda iz ostavštine Monarhije, a to su visoki troškovi njihovog održavanja. Na padini Monte Rizzija nasuprot škole stoji palača nekadašnjeg Mornaričkog suda i zatvora, a danas Općinskog i Županijskog suda i zatvora, raskošnog pročelja. Obnovljena joj je fasada do u detalja i tako sačuvana za buduća pokoljenja narednih sto godina. No, njezina unutrašnjost odavno je postala neprikladna za namjenu za koju je građena pa su je prilagodbe izvođene za svake nove vlasti poslije odlaska one c. i kr., najčešće u skladu s trenutnim potrebama i često nestručno, potpuno devastirale.

Od Mornaričke škole do vrha Monte Zara put je kratak i strm. Duž obje strane ulice opet poredane „novogradnje“. Na njegov sam vrh stigao stražnjom stranom brda u odnosu na središte grada. Vrh mu odavno ne krasi velika brončana statua gospodina Willhema von Tegetthoffa. Spomenik admiralu i junaku bitke kod Visa talijanske su vlasti demontirale već u proljeće 1919. godine i vratile ga Austrijancima, koji su ga na 70. obljetnicu bitke postavili u Grazu na trgu koji ponosno nosi njegovo ime. Zbog toga, a kasnije zbog predrasuda, a još kasnije i zbog nebrige u Puli, osim časne iznimke u Mornaričkoj crkvi poginulima, nema spomena na veliku i slavnu pomorsku bitku vođenu za naše more u kojoj su učestvovali brodovi koje su gradili i naši arsenalci u našim škvverovima, pulskom i riječkom, i, ne manje važno, u kojoj su se prvi put u povijesti pomorskih ratova sukobili i oklopni brodovi. Nema spomena na pobjedu nad daleko nadmoćnijim neprijateljem koju je izvojevaao pomorac rođen na ovim prostorima, u Mariboru. Na bitku u kojoj su među posadama od gotovo 8 tisuća mornara ukrcanih na 27 brodova K.u.K. flote bili

i mnogobrojni Hrvati; Istrijani, Primorci, Dalmatinci. A oni su se borili, ne za K.u.K. monarhiju, već za slobodu svojih dalmatinskih otoka. Mnogi od njih u toj su bici poginuli. I tko zna kako bi povijest istočne obale Jadranskog mora dalje išla da su Talijani u srpnju te, 1866. uspjeli osvojiti otok Vis. Na mjestu gdje je stajao spomenik danas je vodoskok, postavljen kada je spomenik uklonjen. Spomenik i ime slavnog admirala dugo se nisu spominjali, za vladavine Italije jer se radilo o mrskom neprijatelju, a u novoj Jugoslaviji zbog ideoloških razloga. Čak ni proslave godišnjica velike admiralove pobjede nisu prošla bolje. Zadnja je proslava pobjede kod Visa u Puli održana davne 1916. godine. Svi su pomorci, očito zbog mora - njihovog zajedničkog životnog prostora - u duši džentlmeni pa je ime slavnog admirala sačuvano u mornaričkim terminologijama svih mornarica na Jadranu i poslije K.u.K. Kriegsmarinea, usprkos neprijateljstvu pa i ideološkim razlikama. Tamnoplava se boja zimskih odora, bez obzira na porijeklo korijena tog pridjeva, u svima njima nazivala teget plavom. Na vrhu Monte Zara nema više ni zgrade Hidrografskog zavoda K.u.K. mornarice sa zvjezdarnicom. Nju su, pak, srušile savezničke bombe u Drugom ratu. Preživio je tek zdepasti četvrtasti toranj s oktogonlnim tornjićem na ravnom krovu što nosi kupolu koja se otvara. Prepoznatljiva vizura svake zvjezdarnice. Iako je obnovljen, vrata su mu zaključana, šture na prozorima zatvorene, a visoka trava oko stepeništa jasno mi govori da se kroz ta vrata rijetko ulazi. Ostao je samo park, a umjesto secesijske zgrade zavoda i zvjezdarnice sada u tom lijepom i od nedavno obnovljenom parku, zanimljive pejzažne arhitekture, stoji suvremena zgrada dječjeg vrtića. Da, i na padini okrenutoj prema Sauri zgrada nekadašnjeg skladišta pomorskih karata u kojoj je danas osnovna škola. Nadograđen joj je jedan kat pa sada izgledom ne odskače od novogradnji razasutih na toj strani Monte Zara. Još malo prošvrljam parkom, hodajući ukrug vrhom brijega. Kroz krošnje stabala i visokih grmova ukrasnog bilja načas mi se nasmiješi komadić plavog mora, a nad njime važno me gledaju dizalice brodogradilišta. Nadvisuje ih tek brdo što nosi kaštel. S vrha brda park se iz tišine svojstvene svim parkovima, kaskadno spušta u gradsku vrevu do onog trianglera s početaka moje šetnje. Već sam ga obišao čitavog, ali nekako mi se ne da s njega. Na prvom platou od vrha ispred vodoskoka na mjestu gdje je stajao spomenik slavnog admiralu sjednem na klupu. Zbog suše uvedena je štednja vode pa vodoskok onako grandiozno velik, dobro uklopljen u arhitekturu parka, djeluje otužno. U mislima si predočim sliku admiralovog spomenika na

mjestu žednog vodoskoka. Okrenut pogledom floti u zaljevu, arsenalu i onoj mornaričkoj signalnoj stanici na Kaštelu očito je stajao na pomno odabranom mjestu. Puno, puno prije nego li je postavljen spomenik, uz strminu prema mjestu gdje sjedim uspinjalo se gledalište Velikog kazališta. Danas tek imenom Monte Zaro – Kazališni brijeg - čuva se spomen na njega. Jer ni kamena od tog starog rimskog zdanja odavno više nema. Prvo istraživanje njegovih ostataka obavljeno je 1908. godine. Na njegovim su temeljima za Monarhije podignute kuće i sagrađena ulica. A još mnogo prije njegove su klesane kamene blokove Mlečani upotrijebili za gradnju tvrđave, što je sada gledam s klupe, a mramorne stupove što su mu krasili ulaz, prema mletačkoj navadi otimanja tuđeg, otpremili su u Veneciju pa sada krase Lido. Prisjeti se izložbe koju je prošle godine Arheološki muzej Istre postavio u Gradskom muzeju Svetog Ivana Zelina. Između računalnih rekonstrukcija Arene, Nezakcija, Augustovog hrama, osmerokutnog mauzoleja, dvije građevine u Ulici Porta Stovagnaga bila je izložena i računalna rekonstrukciju izgleda Velikog kazališta. Bilo je doista veliko i impozantno. Mora da sada sjedim negdje pri vrhu njegovog gledališta. Iako ogromno, ukopano stepenasto u Monte Zaro potpuno se stopilo s okolinom, baš kao i sve ostale rimske građevine u gradu. Zbog svoje veličine moralo je biti sagrađeno izvan gradskih zidina. Prema računalnoj rekonstrukciji koja je izvedena na temelju skromnih ostataka kamenih ulomaka i crteža iz XVI. stoljeća, kazalište je bilo 85 metra dugo i 120 široko. Scenska zagrada s ulazima bila je visoka 32 metra, koliko i najviša točka Arene. Od mjesta na kojem je stajalo kazalište do onog humka nasred grada što nosi kaštel krovovi najstarijeg dijela grada. Kanalice što su odavno izgubile svoju prepoznatljivu crvenu boju, dimnjaci čudesnih formi, *šufiti* nasadeni na stare, posivjele kamene zidove. Oronule fasade. Drvene škripave škure i isti takvi portuni.

Sunce je već koju uru preko zenita i vrijeme je da krenem dalje. S Monte Zara ću skalinadom po strani mu okrenutoj Giardinima. Nasuprot je one kojom sam se na njega popeo. S vrha skalinade mogao bih vidjet Arenu da je ne zaklanjaju palače što su okružile vrh popevši se duž nje od njezina podnožja. Oronule fasade nekad pravih ljepotica me rastuže. A onda mi radost u duši vrati usputni pogled na žuto pročelje onog što je ostalo od zvjezdarnice. Provirilo poviše mene između smeđih tonova stabala borova i zelenih grmova pa mi onako svježe oličeno u nježnom tonu na trenutak dočara nekadašnji sjaj

Pula: Zvezdarnica

carske i kraljevske Pule. Zanimljiv detalj, boje i kut. Izoštrim zum na mom fotiću i škljocnem.

Skalinada široka i dugačka s naizmjenično postavljenim redovima kamenih skala i kosina popločenih tisućama oblutaka završava na ulici što preko Giardina gotovo ravno vodi sve tamo do Arene i dalje do onog rotora s početka priče o landranju Pulom. U zgradi na suprotnom uglu od skalinade bila je u Horvatovo vrijeme tiskara. U njoj je Josip Krmpotić, tiskar i izdavač za presudnih zbivanja u Puli i Istri, tiskao Našu slogu, prve novine u Istri na hrvatskom. Danas je na tom mjestu prodavaonica. Preko ulice ograda oko perivoja u kojem je Dom branitelja. Na sljedećem uglu zgrada Istarskog narodnog kazališta, nekadašnja Politeama Ciscutti čije je pročelje stisnuto na čudesno malom prostoru. Obiđem uglovnicu s nekako preskromnim ulazom u tako značajnu kulturnu instituciju i zađem u ulicu što vodi do *merkata* – trbuha Pule. Tu još pomalo vlada gužva što je počela rano ujutro. Dok jedni kupuju, drugi samo šeću i razgledavaju. Nasred prostranog trga čudesna čipkasta konstrukcija od lijevanog željeza natkrite tržnice na kat. Ribarnica što se prostirala čitavim prizemljem nekadašnjeg čuda graditeljstva s mramornim stolovima iz tko zna kojih je razloga pregrađena pa je sada u jednom njezinom dijelu niz boksova za prodaju mesa. Na katu do kojeg vode s tri strane vanjske stube, a iz prizemlja suvremene pokretne stepenice uglavnom se pije kava. Vani pod krošnjama starih kestenova nekoliko dugačkih redova kamenih klupa. Na njima nonice i pokoji nonić prodaju domaće: motovunske kruške, kažu da su najbolje, pomidore što mirišu na sunce i crvenu istarsku zemlju. Mladi tek niknuli radić i isto takvu salatinu što pomiješani zajedno i začinjeni domaćim maslinovim uljem uz srdele ili sardone pečene na gradelama čime blagdan za nepce. Breskve iz medulinskih breskvika, rumeno-žute, gotovo velike kao balote za boćanje. Do njih neki mlađi prodaju ono što je na merkat dopremljeno preko Učke: lubenice iz Ravnih kotara, paprike iz Makedonije. Jabuke, grožđe, marelice tko zna gdje uzgojene u Europi, sve jednako veliko i istih neprirodnih boja. Banane iz prekomorskih zemalja.

Između tržnice i Portarate, u ulici što je paralelna s Giardinima nekoliko se posljednjih godina tijekom ljeta održava sajam antikviteta. Šećem između štandova poredanih s obje strane sudarajući se s onima što samo razgledavaju i onima što kupuju ponešto od ponuđenog. Na tih niti stotinjak metara dužine izloženo je mnoštvo vrlo vrijednih i manje vrijednih antikviteta

i bezvrijednih sitnica. Ima tu zanatski izrađenih uporabnih predmeta, namještaja, slika, knjiga, nakita, oružja, odlikovanja, muzičkih instrumenata i kojekakvih drangulija. Predmeti doneseni kao suveniri s tko zna koje plovidbe ili možda iz stare domovine dokaz su kozmopolitske prošlosti Pule. Oni svjedoče o njezinom građanskom i vojničkom životu. Na kraju te izložbe na otvorenom skrenem lijevo i evo me na sredini Giardina. Još jednom lijevo niz njih i u par sam koraka ponovo na Portarati.

Nemoguće je landrati centrom Pule a da se prije ili kasnije ne stigne do Arene. Kao da svi putovi iz njega završavaju kod Arene iako je ona zapravo dugo bila na rubu grada. Prema Areni krenuo sam od tamo gdje sam stao kada sam se neki dan spustio s Monte Zara, dakle s Portarate, nakon ispijene kave za istim stolom za kojim je zauvijek ostao sjediti veliki književnik što je mrzio život u Puli. Iako je sredina dana tek minula i sunce nemilosrdno žari, ostajem na desnoj sunčanoj i vreloj strani Giardina jer želim na njihovom drugom kraju ili bolje reći na početku ulice što se na njih nastavlja zastati pred jednom meni osobito dragom kućom. Zbog pripeke, duž Giardina zamalo trčim, izmičući se skupa s Nerom rijeci turista što kao i ja idu prema Areni ili se od nje vraćaju. A on stalno zastajkujući protestira protiv te odjednom bezglave jurnjave. Na kraju Giardina čekamo da automobili što su gotovo nasilno prekinuli tu rijeku turista prođu kroz raskrižje. Ni jedan se ne zaustavlja dragovoljno pa korak po korak moramo osvajati zebru. Prekinute se strane spoje i rijeka ponovno poteče preko raskrižja zarobivši one automobile što nisu uspjeli proći. A onda još jedan prijelaz, na drugu stranu ulice. I opet čekanje da razmak između dva automobila što u koloni nadiru preko Giardina bude dovoljno velik. Procjenjujem kada se može pretrčati. Na drugoj strani iz sjene one palače na vrhu Giardina od bijelog istarskog kamena u maniri art décoa nesmetano mogu osmotriti kuću preko puta. Ni velebnu ni posebno lijepu, već skladnu prizemnicu obojenu nježno plavom bojom. Tu je živio moj junak admiral Janko Vuković Podkapelski. Tražim pogledom po pročelju, iako znam da je nema, spomen-ploču. Možda ga se domovina, grad ili Časnički zbor sjete u nekoj od idućih godina i konačno mu postave spomen. Od tuda ću dalje prema Areni tom stranom. Ne zbog hlada, na pripeku ću ionako začas ponovo čim prođem blok u kojem je i nekadašnji autobusni kolodvor, maštovito sagrađen u prolazu ispod zgrade, već zbog prvog pogleda na Arenu. Budući da je visoke kuće prije nje s kojima je u ravnini zaklanjaju, a stoji i nešto niže u odnosu na nivo

ulice kojom joj prilazim, bolje se može uočiti sa suprotne strane. Blok završava zgradom čije je pročelje okrenuto dobro mi znanoj slici. U parkiću ispred onog sa sidrom, temelj veličanstvenog osmerokutnog rimskog mauzoleja otkopan 1941. godine. Preko parkića gleda me zgrada nekadašnjeg Narodnog doma kao da mi dovikuje: „Ne možeš završiti šetnju Pulum Horvatovim putima, a da i pored mene barem još jednom ne prođeš.“ S druge strane ulice preko koje moram proći ona česma, prostor nimfeja i park što završava na rivi. Izvor uređen još u antici u zgradi je gradskog vodovoda podignutoj za Monarhije na mjestu nimfeja i može se, nažalost, razgledati tek jednom godišnje, za Dana voda.

Dok na semaforu čekam zeleno pristigne grupa turista, vjerojatno Japanaca. U tišini i redu škljocaju fotoaparati i zuje kamere, naravno slikovito rečeno, jer u ovo digitalno doba niti fotoaparati škljocaju niti kamere zuje, objektivu uperenih dalje niz ulicu gdje stoji Arena simbol i ponos Pule i Istre. A budući da joj je prednja strana gotovo u ravni sa zgradama prije nje, u početku tek djelomično proviruje iza njih i tako samo navješćujući svu svoju veličinu i svu ljepotu. Na semaforu se upali zeleno pa Nero i ja krenemo gotovo poneseni odjednom grlatom grupom niz ulicu. Kako mi se svakim novim korakom pogled na nju proširuje tako se stvara privid da Arena raste i odmiče od kuća koje su je zaklanjale. Ponovno zastanem na kraju ulice. Ni od tuda je ne mogu sagledati cijelu, koliko je velika. Na području na kojem se prostiralo Rimsko Carstvo postoji samo nekoliko tako dobro sačuvanih amfiteatara⁵⁹; rimski Kolosej, Arena u Veroni, amfiteatri u Pompejima, Nimesu i Arlesu u Francuskoj i onaj u El Jemu u Tunisu, iako su rimski konzuli i carevi gradili amfiteatre širom carstva. Pulski je sačuvan, koje li ironije i zahvaljujući mrskim Mlecima. U XIII. stoljeću gradsko vijeće je zabranilo raznošenje kamenja iz Arene. Tu je uredbu u vrijeme gradnje svojih utvrda poštivala i mletačka vlast, za koje se Arena povremeno koristila kao sajmište što je također pridonijelo da ostane sačuvana. Za mletačke vladavine grad i luka se nisu razvijali, između ostaloga, i zbog malaričnosti u Pulskom zaljevu zbog čega je stagniralo graditeljstvo. Tako su potrebe za već obrađenim kamenom kojeg je u Areni i ostalim rimskim građevinama bilo napretek bile male, što je sačuvalo Arenu od devastacije. Iz tog vremena potječe bizarna ideja da se ona sruši i kamen po

59 Amfiteatar: okruglo ili eliptičko gledalište u kojem su sjedala za gledatelje bila stepenasto raspoređena oko arene.

kamen prenese na Lido ispred Venecije. Ipak je u Senatu Prejasne prevladao razum prvenstveno zahvaljujući protivljenju Gabrielea Ema, od te se besmislice odustalo, a zahvalni su mu Puljani u znak zahvalnosti postavili na Areni spomen-ploču. U XVII. stoljeću, kada Venecija utvrđuje grad u zaljevu, Arena je sačuvana zahvaljujući vojnom graditelju Antoineu De Villeu. On u pismu mletačkom duždu predlaže da se za izgradnju tvrđave na otočiću u Pulskom zaljevu ne koristi kamen iz Arene. Na kraju svog pisma De Villeu kaže: „*Neka stoji (Arena) - na ponos žiteljima, došljaku na čudu, starini na spomen, na diku Republici! Neka se ušćuva postojano, neka se obnavlja da vječno traje!*“ I ostala je stajati sačuvana kao simbol postojanosti! Zapanjuje me da i nakon dvije tisuće godina ta čipkasta ljepotica zapravo služi zabavi puka, svrsi za koju je i sagrađena. Jesu li antički graditelji bili dalekovidni kada su je sagradili tako postojanu i tako veliku. To što njezinom unutrašnjosti danas ne odjekuje rika lavova, tigrova i zveket oružja gladijatora, već nježni zvuci simfonija, opernih arija ili rock and rolla samo potvrđuje njezinu vječnost. Prema pučkoj predaji sagradile su je vile Učkarice donoseći kamen s Učke. Kao noćna bića s prvim javljanjem pijetlova morale su prekinuti gradnju. Zato je, kaže legenda, Arena ostala nedovršena, bez krova. U zbilji, taj je rimski amfiteatar sagrađen za vladavine cara Vespazijana sredinom prvog stoljeća nove ere i bio je natkrit platnom rastegnutim preko drvene konstrukcije. Kamen za njezinu gradnju vađen je u kamenolomima u okolici Pule pa tako i u kamenolomu nedaleko od Vinkurana, koji je i danas poznat pod imenom Cave Romane. Rimljani su kamenolome nastojali otvarati u blizini obala. Tako je bilo i s kamenolomima u okolici Pule, jer velike je kamene blokove od kojih su građeni gledalište i vanjski plašt najlakše bilo prevesti do pulske luke morem. Prema još jednoj legendi, car Tit Flavije Vespazijan dao je podići amfiteatar u čast svoje ljubavnice Antonije Cenidi koja je u Puli imala posjede. U podzemlju Arene stalni postav izložbe maslinarstva u Istri. Prije nekoliko godina u jednom od prostora ukopanih u živu stijenu na kojoj počiva Arena upriličena je izložba „Zemlja templara“. Priča o arheološkim nalazima ostavštine templara na području omeđenom Savom i rječicama Lonjom i Zelinom. Između ostalih eksponata bila je izložena i replika do nedavno zazidanog gotičkog luka prozora s kapelice u Novom Mestu, selu nedaleko od moje Zeline. Iako sam luk vidio već nekoliko puta tu u polumračnom podzemlju Arene, taj kameni luk s pitomog prigorskog brežuljka okružen čudesnim formama živog kamena i temelja Arene, posebno

osvijetljen, djelovao je fascinantno. Arenu i njezino podzemlje te je godine do Uskrsa obišlo više od 150 tisuća posjetitelja pa je ona, uz Dubrovačke zidine, jedini povijesni spomenik u Hrvatskoj koji se uzdržava od prihoda ostvarenog prodajom ulaznica.

Nekoliko dana poslije obilaska Arene, ovaj put kasno popodne, ponovno sam na Giardinima pod krošnjama ladonja. Odmah do središnjeg trga ovog je proljeća za posjetitelje otvoren prvi od mnogobrojnih tunela pulskog podzemlja što je građeno uglavnom u vrijeme Monarhije. U pulskom podzemlju, fascinantnoj mreži 23 tunela, moglo se skloniti 45000 ljudi. Gotovo svi stanovnici grada. Zbog stalne strepnje od novih ratova c. i kr. skloništa nastavila je održavati i dograđivati talijanska vlast. I za vrijeme Jugoslavije građena su nova skloništa, primjereno vremenu, ova su bila atomska. Tako bi danas sva pulska skloništa mogla primiti više od 50000 ljudi. Srećom po grad i ljude ni u doba Monarhije ni kasnije nisu korištena. Mogućnost da će ikad više zatrebati za ono za što su sagrađena sve je manja. Jesu li zato tako dugo stajala zapuštena i nedostupna znatiželjnim? Izuzev silaska u podzemlje Arene koje su, naravno, sagradili stari Rimljani i u onog sasvim kratkog c. i kr. tunela u kojem se nalazi galerija Nemeš, ovo je prvi pokušaj oživljavanja podzemlja grada.

Prolazim s grupom turista kroz Dvojna vrata. Sam ulaz u podzemlje je iza njih, podno Malog rimskog kazališta. Malo popričam s prijaznom mladom damom na ulazu pa i Nero dobije dozvolu da uđe sa mnom. Iako se bliži večer, vani ostavljam temperaturu od nekih 28 stupnjeva, a unutra me dočeka ugodnih 18. Zerostrasse - Nulta ulica ime je 400 metara dugog tunela ispod brežuljka s kaštelom. Zastanemo da bismo propustili bučnu grupu znatiželjnih turista da prođe i ostajemo sami na pošljunčanom putu među grubo klesanim zidovima pod lučnim svodom hodnika. Osluškujem glasove grupe kako se gube u polutama podzemlja i pomalo zastrašujući zvuk kapanja vode iza sebe, obuzet mješavinom osjećaja. Istovremeno sam i zadivljen i ispunjen nelagodom. No, što se više udaljujem od ulaza, nelagoda je sve manja. Privikavam se na podzemlje. Polutama u glavnom hodniku i nije više tako očita. Ni gotovo mračni odvojci glavnog tunela zapravo ne djeluju više tako tajnovito pa zalazim u njih. Pa ni kapi što padaju s grubo obrađenog svoda u lokve na putu ne odzvanjaju više zastrašujuće. Opuštanju pridonose sadržaji koji zaokupljaju pozornost. Sve je tu: i prostor za prvu pomoć i komandna

soba i prostor za agregat i sanitarni prostor. Hodnici široki između tri i šest metara, visoki 2,5 mogli su primiti 6000 ljudi. U centru skloništa kružni tok oko vertikalnog tunela što vodi do kaštela *na onom humku nasred grada*. Tu je i skromna izložba o razvoju zrakoplovstva u Puli. Nešto slika i popratnih tekstova. Zrakoplovstvo, prvo ono ratno, a zatim i civilno, u Puli je prisutno od 1910. godine. Zračni napadi na grad započeli su 1915. godine. Tada je kraj uvale Saccorgiana srušen talijanski balon „Cita di Jesi“ koji je imao zadatak baciti bombe na Pulu. Najžešća bombardiranja bila su 1917. godine kada su stradali arsenal i Puntizela. Pula je tijekom prvog rata pretrpjela 41 zračni napad. Izlazim iz podzemlja s druge strane humka nasred grada, onoj okrenutoj rivi, na malu bezimenu pjacetu koju zatvaraju tri kuće oronulih fasada i kliv što se penje prema Kaštelu. Iako im se iza otpale žbuke vidi kamen od kojih su građene, pročelja su jednostavna, bez ijednog balkona ili baladura, pa su im jedini ukrasi raskriljene škure na prozorima kroz koje proviruju zavjese i zavjese na vratima, izrađene od raznobojnih plastičnih formi gusto nanizanih na tanke povraze, čarolija tog kutka me osupne. Sjednem na kamene kocke pored izlaza i upijam atmosferu smiraja dana oko sebe. Malo niže, Kandlerovom teče rijeka ljudi u večernjoj šetnji. Iako im se glasovi uspinju klivom kao tihi mrmor - daleki šum, ipak zasmetaju intimi što me okružila. A onda se s vrha niz kliv sjure *mići* i trgnu Nera iz njegovog dremeža. S jednog prozora na gornjem katu netko vikne: „Esteer!“ Jedna nonica razmaknula onu zavjesu na vratima i stade zazivati Lučijana. Vrijeme im je večere, a meni da krenem dalje. Večeras u Areni počinje 58. festival domaćeg igranog filma, čije se otvorenje tradicionalno slavi uz vatromet. Zato odlučim klivom uzbrdo, popeti se na vrh humka nasred grada i s Kaštela promatrati vatromet. Iako je još rano i sumrak je tek počeo osvajati mirnu površinu zaljeva što se pruža ispod mene, na vrhu je već mnoštvo. Stari, mladi, djeca. Svatko traži sebi najbolje mjesto, s kojeg će promatrati svjetleće rojeve što se uspinju k tamnom nebu ili padaju kao blještavi slapovi prema isto tako tamnom moru. U tom iščekivanju tama se spustila brzo i gotovo neprimjetno. Noć je iza noći punog Mjeseca i njegov je bogati biserni sjaj rasut po mirnoj površini zaljeva. A na njoj crvena, zelena i bijela svjetla u prvi mah me zbune, a onda shvatim da su to navigacijska svjetla brodica s kojih će njihove posade imati zasigurno najuzbudljiviji pogled na Arenu i luku kada se nad njima rasprše bezbrojna i šarena svjetla vatrometa. A kada su svečani govori u Areni završeni i tmina što se zavukla među kuće

ispod Kaštela i nadvila nad zaljev i njegovu obalu učinila dalekom i nejasnom mrljom, bljesnula je prva raketa spustivši plameni vodopad nad amfiteatar i luku.

Danas ću ponovno do Gospe od Mora da bih je razgledao iznutra i obnovio sjećanje na njezin inventar. Ovaj sam put do nje stigao autom, ulicom s njezine stražnje strane i parkirao ga u dubokom hladu desno od crkve. Izabrao sam pravi trenutak. Staro je mornaričko svetište otvoreno izvan uobičajenog vremena radi služenja svečane mise kojom će se nakon dugo vremena ponovno obilježiti godišnjica potonuća „Viribusa Unitisa“ i stradanja njegove posade. Inicijativu su pokrenuli članovi Časničkog zbora Hrvatske vojske iz Pule i njihovi prijatelji iz Časničkog zbora Austrije, a svečanost je uvećao svojom nazočnošću i predsjednik Republike. Iako je obilježavan važan događaj iz povijesti grada, pa i države, okupilo se uz dvadesetak uzvanika tek nešto znatijelnika. Gotovo prazna crkva dala mi je prilike da je bez žurbe detaljno razgledam. U odnosu na njezinu vanjsku raskoš unutrašnjost danas djeluje skromnije. Ili je možda primjerenije reći da djeluje vojnički jednostavno. Iz te jednostavnosti izdvaja se tek raskošna freska nad glavnim oltarom što simbolično prikazuje djevicu Mariju kao zvijezdu mora. Zapravo njezina nekad bogata unutrašnjost godinama je devastirana. Prvo su Talijani napuštajući Pulu odnijeli dio kapelice što je bila posvećena u prošlosti poginulim mornarima, onda je u vremenu kada je bila zatvorena iz nje odnesen veliki broj predmeta pa i ručno izrađene orgulje. Duž sjeveroistočnog zida poredane spomen-ploče: poginulima u vojnim djelovanjima K.u.K. mornarice u Kini 1900. i 1901. godine. Spomen na povratak polarne ekspedicije koja je tražila sjeveroistočni prolaz, najkraću vezu između Europe i Azije i na tom putovanju otkrila zemlju cara Franje Josipa. Ploča je postavljena 1914. na 40. obljetnicu povratka fregate „Admiral Tegetthoff“ u matičnu luku, čije su momčadski dio posade činili isključivo mornari iz Istre i Dalmacije. Tu su još spomen-ploče stradalima na brodu „SMS Radezcki“ u Viškoj bitci, pa spomen-ploča svim poginulim i nestalim mornarima svijeta i palim braniteljima u Domovinskom ratu.

U tada još nedovršenoj crkvi u kamenom sarkofagu pokopan je admiral Maximilian von Sterneck Daublebsky koji je i pokrenuo, zatim i vodio izgradnju ove izuzetne ljepotice. Daublebsky je sudjelovao i u Viškoj bitci kao zapovjednik fregate „Erzherzog Ferdinand Max“, a koja je bila zapovjedni brod admirala Tegetthoffa.

Iz njezinog hlada i spokoja izlazim ponovo na vrelinu podnevnog sunca. S obje strane portala u stavu mirno stoji postrojen odred mornara u svečanim odorama, baš kao i nekada kada su mise održavane po posebnom obredu uz ministriranje mornara i svečano postrojenim naoružanim mornaričkim odredom i završavale mornarevom molitvom. Osim atraktivnog mornaričkog odreda i predsjednika Republike pažnju mi je privuklo i nekoliko gostiju u svečanim mornaričkim odorama nekadašnje Monarhije. Kontinuitet očito postoji, tradicija također, pa gdje su onda spomeni i na druge slavne što su vezali svoje ime i djelovanje uz pomorsku prošlost grada. Zar je još i danas ideologija opravdanje da u crkvi ili oko nje nema spomena na njih. Jer htio to neko ili ne, svi su oni bili u jednom periodu svog života i života grada stanovnici Pule. Svi su oni na ovaj ili onaj način doprinijeli da Pula bude i ostane grad spomenik. Prelazim žurno preko platoa ispred crkve da bih se što prije dočepao hlada pod drvećem. Zapadnjak donese svježinu i miris mora. Visoki uzvanici ubrzo nestanu u svojim automobilima što su spremno čekali s upaljenom klimom. Mornarički odred odmaršira put vojarne, a ono malo domaćih razbježe se sjenovitim putima svojim kućama. Ostanem sam na tom prostranom platou zagledan u stubište koje zapravo simbolično vodi prema moru, prisjetim se legende na koju sam naišao dok sam po knjigama i internetu tražio podatke o crkvi. Tu sam legendu čuo prije mnogo godina, ali povezanu jednim drugim ne manje velebnim zdanjem što ga je gradu u nasljeđe također ostavila Monarhija. Uglavnom: car Franjo Josip nazočio je svečanom otvaranju mornaričkog kasina u prvoj priči, a mornaričke crkve u drugoj. U jednom je trenutku od svog je ađutanta zatražio nožić kojim je počeo strugati jedan zid u kasinu, odnosno crkvi. Na pitanje prisutnih traži li nešto, odgovorio je da traži zlato koje je sigurno ugrađeno u zidove, kada je njezina izgradnja Carevinu tako puno koštala.

Kada sam već ovdje, mogao bih još jednom krenuti Horvatovim putem Ulicom sv. Polikarpa da bih obišao Vergarolu, zabranjenu i zaboravljenu pulsku uvalu, ali nikad izbrisanu iz memorije grada. U tu zasigurno najljepšu uvalu u zaljevu građani Pule godinama nemaju pristup. Nekada je u njoj bilo privezište onog ekskluzivnog Yacht cluba, pokraj čije sam klupske zgrade prošao na početku moje šetnje gradom. A vjerojatno se Horvat u njoj kupao. No, ona je bila i mjesto stravičnog događaja. Danas je 18. kolovoza i 65 godina je prošlo od njega. Tog je također vrućeg dana 1946. godine bila nedjelja i u Vergaroli

se okupio veliki broj građana Pule i okolice, što zbog kupanja, što zbog velike veslačke regate koju je podupirao protalijanski dio stanovništva Pule, koja je u to vrijeme bila pod angloameričkom vojnom upravom. U 14 i 30 sati odjeknula je snažna eksplozija 28 podvodnih mina što su sadržavale 9 tona TNT-a. Mine su bile uskladištene u samoj obali kupališta. Smrtno je stradalo šezdesetak nedužnih građana, a veliki ih je broj bio što teško, što lakše ranjeno. Točan broj, kao i kod gotovo svih masovnih stradanja, nikada nije utvrđen, baš kao ni stvarni uzrok koji je doveo do eksplozije. U pružanju pomoći nastradalima naročito se istaknuo pulski liječnik Micheletti. Nesebično je pružao pomoć unesrećenima iako su u eksploziji smrtno stradali i njegovi sinovi. Zahvalni su mu građani postavili onu spomen-ploču u parku kraj prvostolnice. Do onog mog belvedera gdje sam prethodni put zastao da gledam na suprotnu obalu zaljeva stigao sam autom. Tu ću ga ostaviti i pješice krenuti uz more do Vergarole da vidim spomen-ploču na taj tragični događaj ako postoji. No, zamisao je neostvariva iz sasvim banalnog razloga. Ne da mi ograda što se spustila sve do mora iza koje naviruju neka postrojenja. Na ulazu susrećem čuvara pa popričam s njim. Čuva, veli, napušteno skladište goriva naftne kompanije. Priča mi da od plaće čuvara preživljava, a živi za umjetnost; kipar je i slikar samouk, priprema izložbu svojih skulptura što ih izrađuje od željeza, drva i konopa. Malo je tajanstven s tim u vezi pa se više ne propitkujem, već malo oblažavamo vlast i životne prilike, a onda krenem cestom iznad skladišta ne bih li ipak došao do one uvale strave i užasa. Mimoide me neki automobil stranih registarskih tablica. Danas oni iz ujedinjene Europe imaju ili jednake ili slične tablice pa ne znam iz koje je zemlje. Inače je cesta posve pusta, tek se poneki gušter sklanja ispred mog užurbanog hoda. Sunce pripeklo pa kako i ne bi, podne će. Dolje ispod ceste još jedno brodogradilište - daleko, daleko manje od onog iza arsenalskog zida. Prođem pored njegove ograde i porte, a onda ulica zavine pa izbije ravno pred novu portu. Ova nije kao ona malo prije zamalo bez vrata i ne nudi se da nepozvan kroz nju prođem. Iza nje, dolje među uredno zasađenim lovorom, ružmarinom i borovima ljeska se more. To je Vergarola. Sve uredno i čisto. Drugačija slika od one malo prije. No, dalje se ne može, jer tu je vojska. Istina, pred *kapijom ne straži straža*, već zaštitar, ali se dalje ipak ne može. Raspitujem se o nesreći i spomen-ploči koja je podignuta na mjestu nesreće. Ovaj čuvar nije pričljiv kao onaj što čuva skladište, valjda zbog prirode posla, jer ovo što čuva ipak je vojno postrojenje. Domaći je,

razabirem to po govoru, ali o spomen-ploči ne zna ništa, a o nesreći vrlo malo. Možda je ipak nestala iz memorije grada, kako bi to rekao Branko Perović, autor nekoliko knjiga o c. i kr. Puli. Dalje ulica vodi prema vrhu poluotoka pa ću njome umjesto u Vergarolu. Lijevo ispod vrha, obrastao gustom makijom carski je i kraljevski fort što se nazire kroz drveće što ga je odavno zarobilo, a onda ulica završava pred novom portom i ogradom. Tu je sve puno ozbiljnije jer je pred vratima stražarnica, a u hladu bora stoji vojnik s puškom. A vojnik na straži kao svaki vojnik - šutljiv. Budući da se dalje ne može, okrećem se gotovo vojnički na peti pa nazad istim putem. Dok sam se penjao pogled mi je lutao između zgrada skrivenih iza ograda, borova, smokava i makije do mora što se u nekom trenutku nasmiješi. Sada spuštajući se nizbrdo pogled mi luta drugom stranom ulice. Na njoj šikara, makija i stijenje s ponekom kućom, starom kamenom ili onom novijeg datuma gradnje, a iza njih ili bolje rečeno ispred njih ponovno more, otvoreno, beskrajno, no ja ga s ovog mjesta ne vidim.

Još ću jednom za svog lutanja ovamo. Da obiđem ona dva c. i kr. forta sakrivena u gustoj šumi.

XIII.

UMORNO SELO

„More je udaralo u naš bijeli brodić, ali se junak ne predaje. More se pijeni, valovi teturaju, a naš se junak nagnuo, kao momak kad ono šešir pomakne na uho, pa što ga briga. U kanalu fažanskom crne se grdosije ratni brodovi i puše. Ja nijesam došao gledati ratnih brodova i talijanke Fažane, u kojoj međutim svatko govori i hrvatski, već ja idem u Peroj. To je najmlađa istarska naseobina. Istra je - osobito južna - vrlo mnogo stradala od kuge u prošlim vjekovima. Sela i gradovi opustoše. Čitavih sela nestaje tako nestade i žitelja Pedrola 1630. I Pula izgubi gotovo sve žiteljstvo. Ostade ih jedva tri stotine na životu. Opustjele krajeve naseliše vlasti iz Dalmacije...” Razne pošasti harale su Istrom i desetkovale njezino stanovništvo od XIV. do XVII. stoljeća. Od velike epidemije kuge i provale Turaka do rata između Venecije i Austrije i Uskočkog rata. To je natjeralo Veneciju da na opustjelo područje svojeg utjecaja naseli koloniste iz okolice Padove, ali i Crnogorce, Arbanase i Rumunje koji su prebjegli od Turaka u mletačku Dalmaciju. S druge su pak strane Austrijanci za vladavine Ferdinanda I. na područje svojeg utjecaja, dakle Pazinsku grofoviju, naselili prebjege iz Bosne i uskoke. To se vrijeme naziva drugom kolonizacijom Istre.

Peroj je selo kojih desetak kilometara sjeverozapadno od Pule, poviše Fažanskog kanala na Puljštini, što je zemljopisni i povijesni naziv za područje oko Pule. Zauzela je Puljština 578 četvorna kilometra samog vrha istarskog poluotoka. Zbog njegovog trokutastog oblika i sama ima oblik gotovo istokračnog trokuta, čije dvije stranice oplahuje more, dok mu se treća proteže kopnom od Barbarige na zapadu do Raškog kanala na istoku. Obala joj je dugačka i najbolje je razvedena u Istri. Tri velika zaljeva, mnoštvo manjih i bezbroj onih sasvim malih vala i valica, 16 otoka, otočića, nekoliko hridi i jedan arhipelag. Iako je na njoj osim Pule i niz sela, zaseoka i naselja od koji su neki povijesni gradići, Horvat je tom plodnom crvenom zemljom prošao samo kroz Peroj i Fažanu, a na jugoistoku kroz Valturu, Ušiće, Šišan, Ližnjan, Medulin i naravno Pulu.

„Oranice su ograđene suhomedinama, a u njima po jedna do dvije izbice kao kule valjkaste. To su ‘tegori’, kamo se poljski radnici sklone od nevremena. Ah, da je meni svoja kuća, pa makar ne bila veća od ovakvog jednog tegora.“

Doba je žetve, Puljštinu obilazi putujuća vršalica. „A kad doznaš, da tom mašinom putuje vlasnik Talijanac od sela do sela, da gospodski zarađuje njome uzimajući sebi desetinu ovršene bijelice šenice za tu uslugu, i da mu narod povrh toga daje po svojoj volji hranu za nj i njegove najmljenik, jer se neće ogriješiti o gostoljubivost slavensku: onda te prođe svi čari i ti bi najvolio uzeti knutu te izmlatiti i narod i tu pasju dušu, koja bez stida zarađuje sa svoja tri pomagača do dvjesta pedeset kuna dnevno. Ako ima četrnajst dana posla-može godinu dana mirne duše hladovati.“

UMORNO SELO I OKO NJEGA STO GODINA POSLIJE

Na Puljštini se i danas izmjenjuju mjesta što nalikuju na gradiće s onima što su posve seoskog tipa. Male okućnice s velikim vinogradima i maslinicima. Žitna polja i pašnjaci s gustom makijom i niskom šumom hrasta crnike. Borove šume sa stijenama što se uzdižu iz mora. Strme obale mora na istoku s niskom obalom na zapadu. Iako je područje oko Pule dobrim dijelom još ruralno, sela i plodna polja Puljštine, baš kao i u Horvatovo vrijeme, ne prehranjuju Pulu u onom doslovno smislu te riječi. No, za razliku od tada posve siromašnog ruralnog kraja, danas je to turistički raj koji da bi se istinski doživio treba obići u svakom godišnjem dobu. Zato sam i krenuo lutati Puljštinom već u rano proljeće, kada se ta zemlja šparoga, loze i maslina budi. A onda sam joj se ponovo vratio u ljeto, da bih je oplovio u vrijeme kada je plovidba uz njenu obalu najugodnija. Obišao sam je i u jesen kada od mošta postaje vino, a od

masline djevičansko ulje, kada je *partilo* vrijeme lignji, švoja, sipa, rakovica i ostao sve dok bura nije prosušila prve kobasice i ombola.

No, za razliku od Horvata koji svoje istarske pute završava Puljstinom, mene poslije landranja njome čeka još i landranje dolinom Raše i putima Labinštine i Liburnije, da bih svoje istarske pute završio na mjestu gdje sam u Istru i ušao. Pred Vratima Jadrana.

Tu uz more proljeće dolazi ranije. Već krajem siječnja osjeti ga se u zraku iako se njegovi pravi vjesnici, nježni ružičasti cvjetovi badema još nisu prosuli ogoljelim granama. A kada je stvarno tu, znat će se po prvim divljim šparogama i manje hvaljenom bljuštu. Nježni tamnozeleni izdanci mladih stabljika pokrenut će iz zimskog mrtvila mlado i staro. Šparoge se u Istri beru još od doba Rimljana pa je branje i pripremanje šparoga duboko ukorijenjeno u navike istarskog čovjeka. Razmilit će se domaći, ali i oni što se zateknu u Istri u sezoni šparoga u potragu za tom gastronomskom delicijom baš svakim gustišem. Uobičajena je tada slika jutarnjeg šetača s *macom* šparoga u jednoj ruci i štapom u drugoj. Šparoge i bljušt vole nepristupačna mjesta, a zbog zmijsa koje se zajedno s njima bude, ta su mjesta i opasna. Zato se u narodnom predanju beraču preporuča pojesti zeleni vrh, najsočniji dio šparoge, prve ubrane u sezoni, da bi ga to čuvalo od ujeda zmijsa u svim kasnijim pohodima šumom u toj godini. Šparoge sam prvi put brao i jeo u proljeće šezdeset i treće. Spremila ih je jedne ranoproljetne večeri zia Nina Grbac na salatu s tvrdo kuhanim jajima i začinjenu najfinijim domaćim maslinovim uljem iz Šišana. Gle mene, pa u to vrijeme nije bilo drugog maslinovog ulja osim domaćeg. Otada sam barem jednom u godini jeo šparoge. A od kada je u službu spremanja i čuvanja namjernica ušao zamrzivač, nastojanje mi je uvelike olakšano. Bezbroj je načina pripremanja šparoga u istarskoj kuhinji. Osobno volim *fritaju od šparoga*, ali i spremljene na dobar *šugo s fetom pršuta ili kobasicom i pljukancima*.

Kada sam ovog proljeća nakon dva duga zamorna mjeseca zime na odlasku stigao u Pulu Vesna je za večeru spremila prvu ovogodišnju *fritaju od šparoga*, svakako najpoznatije jelo od šparoga. Šparoge s umućenim domaćim kokošjim jajima, frigano na maslinovom ulju, s tim da je naglasak i na domaćim jajima. Osim šparoga, još jedna samonikla delicija od pamtivijeka upotpunjuje u proljeće i rano ljeto jelovnik istarskog čovjeka. Motar! Istini za volju, ni on baš kao ni šparoga ne raste samo u Istri, a nije ni toliko čuven kao

šparoga. Iako sam na motar nailazio gotovo čitav život, kao deliciju otkrila mi ga je Nevenka tek nedavno. Motar raste svugdje iz kamena i pijeska tik do mora pa ga valovi i plima oplahuju. Otuda mu onaj gorki, fini plemeniti okus po moru što mi izluđuje nepce. Svejedno mi je jedem li ga sirovog, kuhanog na lešo ili ukiseljenog. Stari su pomorci na svoja putovanja dalekim morima nosili ukiseljeni motar kao preventivu protiv skorbuta. U grčkoj mitologiji postoji mit o motru, bogu mora Posejdonu, Zeusu i njegovoj ljubimici nimfi Dahomar. Mit jest vezan uz Hadrijski zaljev, kako su Grci zvali Jadran, ali ne uz Istru, već jedan drugi i ne manje ljepši kutak Jadrana. Osim o motru kao deliciji, ljubavnoj strasti između Posejdona i Dahomar, mit govori i o nastanku po jednima Kornata, a po drugima Paklinskih otoka.

Uživati u proljetnim delicijama Puljštine, a ne pojesti i nešto iz njezinog mora pravo je svetogrđe. Zato smo se jednog dana mog zimsko-proljetnog boravka u Puli Plavi i ja uputili do Ribarske kolibe kupiti na tek pristaloj ribarici rakovice. Sezona je lova na to morsko stvorenje okrutnog i zastrašujućeg izgleda koje gotovo pa ne nalikuju svom srodniku raku. Čvrsti i hrapavi pomalo srcoliki oklop crvenkaste boje raznih nijansi, posut sitnim bodljama i dlačicama i sedam velikih bodlji daje rakovici svojstven, ratnički izgled. Odabir rakovice svojevrсна je lutrija jer iako su na cijeni one velike, u njihovom tijelu i klijestama često zna biti vrlo malo mesa.

Naravno, ni rakovica kao ni motar i šparoga nisu samo delicija Puljštine ili Istre. No, danas je još samo istarski ribare love posebnim mrežama stajačicama - rakovicama. Dakle u Istri postoji tradicija njezina izlova pa onda i konzumiranja te delicije. No, gledajući unazad mislim, ili mi se to samo čini, da je u vrijeme mog odrastanja u Puli, pa i kasnije u mojim ranim lutanjima, rakovica bila jelo isključivo domaćih. Pridošlice u Istru i turiste tada je uglavnom zanimao oklop rakovice, kao suvenir.

Svaki put kada bismo čistili rakovice, od Plavoga bih slušao istu priču iz tog vremena. On je djetinjstvo proveo u okolici Mornaričkog groblja. Tamo je otac njegovog prijatelja Klaudija tada imao gostionicu. U dvorištu je u sezoni rakovica stajala bačva s vodom u kojoj su se kuhale rakovice. Gosti što su kasnozimske i ranoproljetne večeri kratili kartajući, sami su si čistili rakovice. Njihovo čišćenje jedan je dosadan i mukotrpan posao, koji nažalost nužno prethodi blagdanu za nepce, što će uslijediti u sljubljivanju s čašom malvazije

ili terana. Te rakovice, besplatne, rekli bismo iz marketinških razloga, iako u to vrijeme taj pojam još nije ni bio skovan u njegovoj domovini Americi, poticale su goste na pijenje vina koje se naplaćivalo. No, vremena se mijenjaju i danas će u restoranu gostu servirati salatu od rakovice kao *piato primo* u njezinom oklopu, po nimalo niskoj cijeni.

Na *Plavi i Vesna terasse*, kako piše na limenoj tabli što visi u lođi njihove kuće, ubacujemo još žive rakovice u veliki lonac s vrelom vodom, pod kojim gori plinski plamenik. Tabla je poklon njihovih holandskih prijatelja. Njih su dvoje, kao i mnogi drugi mladi Puležani, šezdesetih i sedamdesetih godina radili u Amsterdamu.

Plavi, kao i uvijek, gnjavi oko preciznog mjerenja vremena kuhanja. „Ove se moraju kuhati točno 17 minuta, a ove manje ni sekundu više od 15 minuta.“ To je lakši dio posla i kratimo ga pijuckajući domaću bisku. Tamnosmeđa tekućina što u čašici poprima crveni odsjaj, opasno je pri dnu boce. A i prošlogodišnje zalihe su pri kraju. Srećom, uskoro će vrijeme nove biske, aromatične istarske rakije što se dobiva odležavanjem lista ili mladih izbojaka imele u rakiji od koma. Najbolja imela za spravljanje biske je ona što raste na hrastu s Učke i Ćićarije. Vrijeme kuhanja što ga je Plavi odredio je isteklo. Vadimo posve pocrvenjele rakovice iz lonca da se hlade. A onda se *treba* primiti *dela*. Poskidati kliješta, odvojiti oklop od tijela izvaditi drob. Još smo uvijek kod manje dosadnog dijela posla.

Kao u nekim saćima skriva se u tijelu rakovice meso. Naočale za čitanje spadaju mi s nosa zbog stalno pognute glave dok ga čeprkam. Svako malo s komadićem mesa u *terinu* upadne i poneka ljuska. Bijela je kao i meso. Trebam je pronaći ukoliko ne želim slušati prodike kada ćemo jesti našu muku i trud. Utjeha mi je da se ne može znati komu je od nas dvojice upala pa pomalo zavjerenički odustajem od traženja baš svake. Na redu su noge i kliješta. One najveće i najtvrđe treba lomiti pravim kliještama jer u njima se skriva najslađe meso. Ali kako to uvijek biva s najboljim - ima ga najmanje. Niz prste mi se cijedi *šug* koji također valja sačuvati. Od neprirodnog položaja glave i ruku uskoro me zaboje ramena i stražnji dio vrata. No, trud se isplatio. Sve su rakovice bile pune. Večeras će Vesna od jednog dijela napraviti najfiniju salatu u Puli, a sutra

ćemo ostatak pojesti s paštom. *Lazanjama*, onim širokom rezancima. Ovaj put kupljenim u dućanu. Iako bi nesumnjivo bolja bila domaća *posutica*.⁶⁰ Mljac.

Vršalice odavno u doba žetve ne putuju Puljštinom, na onaj način kako je to bilo u Horvato doba. Uostalom, danas svako seosko imanje, bilo da se na njemu živi od zemlje ili služi za odmor i ma kako da je malo, ima gotovo svu mehanizaciju potrebnu za obradu zemlje. Još krajem prošlog stoljeća projektom Revitalizacija istarskog sela počinje razvoj agroturizama u Istri. Od Čićarije do Kamenjaka bezbroj je vrlo uspješnih, uspješnih i manje uspješnih obnova zaboravljenih kamenih kuća, seoskih imanja pa i čitavih zaseoka. Krči se makija, „preorava“ kamen da bi bili zasađeni novi vinogradi i maslinici. Vinograde povezuju vinske ceste, a kroz maslinike vode ceste maslina. Dobar dio starih kamenih kuća pa i čitavi zaseoci dobili su nove vlasnike, pristigle iz gotovo svih zemalja Europe. Život istarskog sela više se ne može prisposodbit stihovima Mate Balote, Horvatovog suvremenika. *Opet mljari koraki // Svaki je korak pun skrbi.// Ma kako se moru tolike duše prehraniti//od plaće jednoga diteta u gradu?* Samo Horvat bi se teško pomirio saznanjem da vlasnici zemlje, starih *hiža* i davno napuštenih *ognjišća* postaju Talijani, Nijemci, Rusi, Englezi, Mađari ...

I ja ću, kao i Horvat, prvo zapadnim dijelom Puljštine, ali neću do njega morem kao on, iako sam i ja put nje krenuo iz pulske luke. Vozim od kraja rive niz ulicu, ne tako davno sagrađenu između mora i kolodvora. Provukla se ispod vijadukta kojim sam stigao u Pulu pa se sada uspinje na Veli Vrh. Kod prvih kuća na njemu ne skrećem lijevo za Fažanu i Peroj, jer sam naumio do njih okolo, kroz Galižanu i Vodnjan. I neću onom cestom kojom sam stigao iz Pazina u Pulu, već ću nastaviti ravno ulicom što vodi između velovrških kuća ravno u Galižanu. I dok pored mene promiču zadnje kuće Pule, poslije kojih će cesta pored šumaraka i tek ponekog polja, maslinika i vinograda do nekoliko kilometara udaljene Galižane, pitam se zašto je Horvat zaobišao Dignano i Gallesana? Jer su, kao i Fažana, za razliku od Peroja, bili „talijanski“? „*Ja nijesam došao gledati ratnih brodova i talijanske Fažane*“, piše Horvat. Ratnih brodova u Fažanskom kanalu odavno nema, a nacionalnost susjeda gotovo da nitko nema potrebu znati. Uostalom, Istra je oduvijek bila

60 Posutice: tanko tijesto rezano u oblika kvadratića, što ga u kontinentalnoj kuhinji nazivaju krpice.

Galižana: Staro i napušteno...

multietnička. Danas u njoj živi 17 posto onih koji su se izjasnili kao pripadnici jedne od nacionalnih manjina, a najbrojniji među njima dakako su Talijani.

Na ulazu u Galižanu dvojezični natpis imena sela, uobičajeno za naselja u kojima živi pretežno talijanska manjina. Stari dio Gallesana svojim urbanim izgledom i arhitekturom nalik je bilo kojem gradiću kojim sam dosada prošao. Uske uličice, mali trgovi, kamene kuće, baladuri, volte, župna crkva najčešće posvađana sa zvonikom, i možda još pokoja s lopicom, župni dvor, škola i malo groblje. No, za razliku od njih, još opasanih bedemima, sagrađenih na istaknutim točkama što dominiraju krajolikom i udaljeni od mora, Galižana i nedaleki Vodnjan smjestili su se tek na malim uzvisinama crvene Istre, s morem u blizini, ali ne toliko blizu da bi se o njima moglo govoriti kao mjestima na moru, čiji su obrambeni bedemi davno porušeni. Po današnjim mjerilima Vodnjan jest grad, zapravo gradić, a Galižana tek prigradsko naselje Pule, okruženo poljima, vinogradima, maslinicima, makijom i šumarcima. I doista, dok ulazim u Galižanu pokraj „novogradnji“ djeluje mi kao bilo koja gradska periferija, iako Galižana spada među najstarija naselja u Istri. Raštrkane kuće među vrtovima poredale se duž široke ulice. A onda se onako široka naglo suzi i zađe među stare kamene kuće što se naslanjaju jedna na drugu i stvaraju tipično gradski ugođaj. Stare i zapuštene fasade sivih tonova djeluju otužno. Mala Galižana ima svoju Piazzu Grande, minijturni središnji trg s oronulim renesansnim kućama pompozno imena do kojeg je župna crkva uobičajeno „posvađana“ sa zvonikom, kažu nalik onom u Akvileji, za razliku od ostalih po Istri koji su nalik onom u Veneciji i, posve neobično, s još jednim sasvim malim zvonikom na preslicu. I dok je uobičajeno da takav zvonik stoji na sljemenu krova kakve male crkvice sam, ovaj je postavljen sasvim na njegov kraj, dajući crkvi asimetričan izgled koji dodatno pojačava tupi kut umjesto pravog na spoju južnog i sjevernog zida, zbog čega je južni zid duži od sjevernog. Na kući preko puta crkve naslikan grb Galižane, pijetao – gallo. Prvi kolonisti Galižane bili su rimski vojnici porijeklom Gali, koji su Galižani vjerojatno dali ime i kao grb joj ostavili svoj simbol. U Galižanu su se za ljetnih vrućina sklanjali pulski providuri. Otuda u Galižani mnoge kuće što nalikuju palačama. Jedna od mnogih ruševnih, nekada raskošna, stoji iza Piazze Grande. Druga u glavnoj ulici, još živi. I sam sam sedamdesetih i početkom osamdesetih godina odlazio često u Galižanu. Zapravo svakog vikenda tijekom ljeta, baš kao i mnogi Puležani. Odlazili bismo u nju nedjeljom ujutro, prije cjelodnevnog

odlaska na plažu, najčešće onu na Kamenjaku, po svježi kruh, miomirisni filon čiji bi se nikada više ponovljeni miris osjetio još prije ulaska u pekaru u starom dijelu Gallesane. Pekar Nello, Talijan koji nije znao ni jednu hrvatsku riječ, pekao je u to vrijeme najbolji kruh u Puli i okolici. Dočekivao bi kupce s pregačom preko golog torza zajapuren od vrućine, brašnom umazanim licem i s još vrućim hljebovima. Samo takvi su po ondašnjim mjerilima bili *friški*. Oni domaći, *none* i *bambini* čekali bi strpljivo i tu pred pekarnom ili pred dućanima u Puli da stigne upravo takav kruh. Kruh se još peče u Gallesanu koji odavno ne naseljavaju samo Talijani što ne govore hrvatski. Ne traži se više ni topli kruh. On ionako danas ne miriše na pšenicu i svježe mljeveno brašno. Nestalo je i zanatskog umijeća pečenja kruha. Stare su pekarske peći zamijenile prvo one parne, a onda električne. Ostala je tek stara navada pri kupovanju kruha: „Jedan galižanski servolan, vodnjanske bobule, barbanski..., molim.“ Iz znatiželje ulazim u nekadašnju pekaru. Danas se tu samo prodaje kruh koji je ispečen u novim pogonima u industrijskom dijelu Galižane, objašnjava mi mlada prodavačica. Iza polica s kruhom još stoji stara pekarska peć.

Iza crkvenog tornja još nekoliko starih kamenih kuća u sasvim uskoj uličici, a onda ona postane ponovno široka i okružena novogradnjama pa me odvede uz željezničku prugu put Vodnjana. Stari je dio Vodnjana omeđen dvjema cestama i željezničkom prugom. Preko njih na sve četiri strane proširio se novi dio gradića. Cesta me dovela do one rampe usred grada na pruzi kojom je putovao Horvat. Prije rampe veliko je parkiralište na kojem ću ostaviti auto da bismo Nero i ja *čestama* starog Vodnjana pješice. U Vodnjanu sam bio prvi put u drugoj ili možda trećoj godini mog neprekinutog četverogodišnjeg boravka u Puli. Bio je to onda gotovo prazan grad, čvrsto zabravljenih škura i *portuna*. Došao sam vlakom iz Pule, a vratio se *korijerom* što je predvečer prolazila kroz Vodnjan na putu iz Trsta preko Buja. Iako svega sto kilometara udaljen, tih je godina Trst još mnogima bio daleka nedohvatljiva čežnja, bajkoviti grad iz kojeg su tko zna kojim sve putima stizale prve traperice, najlon košulje, šušlavci, espresso kava, ploče Rite Pavone, Cellentana, Modugna, tranzistori na kojima smo slušali top listu Radio Luxembourga. Stajao sam na povratku u Pulu u prepunom autobusu negdje pri kraju i slušao razgovor onih sretnika koji su tih godina smjeli putovati u Trst. Bile su to godine kada je na rampi u Vodnjanu skončala život ona nesretna koza. Poslije, kada je granica posve otvorena i izbjeglički logori za jugoslavenske državljane s onu stranu granice

postali stvar zaborava, gotovo cijela je Jugoslavija pohrlila u Trst na Ponte Rosso i kasnije u Palmanovu.

Dugačka Trgovačka ulica, u početku široka, sparkiranim automobilima uz nogostup i okupana suncem ne djeluje veselo. Više od 60 je kućnih brojeva natiskano jedno do drugog na ovoj strani kojom hodam. Što sam dalje niz nju, to slika postaje turobnija. Mnoge kuće odavno zaključanih vrata i sklopljenih škura stoje usamljene. Tko zna gdje su im vlasnici. Jesu li kao esuli ili optanti otišli u Italiju, svoju pradomovinu? Ili su se trbuhom za kruhom uputili u Ameriku ili daleku Australiju. Kao da sam u gradu napuštenih i ruševnih kuća. Kako odmičem ulicom, tako se ona sve više suzuje. Turobne fasade postaju još turobnije. Tek dućani i manje kuće daskama okovanih prozora i djeca što se igraju u njihovoj sjeni unose u nju živost. A onda ulica zađe na suncem okupan Narodni trg i slika se stubokom promijeni. Odmah lijevo obojena u boji cigle i plavom s bezbroj kamenih detalja palača gradske uprave. Vodnjan je grad palača. Pored onih sumornih i ruševnih osam je prekrasnih i dobro očuvanih na Narodnom trgu i oko njega. Stroge gotičke, lepršave venecijanske i raskošne neogotičke, nose imena svojih vlasnika, starih Vodnjanskih *fameja*: Benussi, Bembo, Bradamante, D'Avanzo. Sjednem pod tendu ispred kafića na suprotnoj strani trga da uz kavu udahnem ljepotu i životnost trga. Vodnjan je i grad crkava. Deset ih je u samom gradu. Samo pet ih je na potezu od željezničke pruge do Narodnog trga. Šesta, župna crkva sv. Blaža odmah je tu. Prođem kroz uski prolaz Portarola, ostatak nekadašnjih gradskih bedema, i na drugom sam trgu - katedralnom. Vodnjanska katedrala je najveća crkva u Istri, s 25-metarskom kupolom i najvišim zvonikom u Istri. No, neobarokno joj pročelje skriva još atributa. Prekrasne mramorne kapele i oltare, slike i kamenu plastiku te najznačajniji - prekrasnu zbirku sakralne umjetnosti koja sadrži 730 djela i bez premca je u Istri, te svakako najintrigantniji: mumificirana tijela triju svetaca i 370 relikvija, zemaljskih ostataka 250 svetaca.

Na benzinskoj pumpi na izlasku iz Vodnjana zastanem pogledati kartu. Lijevo je cesta za Fažanu što se nakon koji kilometar razdvoji. Desno će za Peroj, a onda uz more do Barbarige. Dalje se poljskim putovima može i do Bala. Ona lijeva ravno će na obalu u Fažani. Važem kojim putom da krenem. U Fažanu ću svakako. Namjera mi je kroz nju i susjedni joj Valbandon natrag ću u Pulu. No, krenem li sada ravno u nju, neću proći kroz Peroj, a skrenem li za Peroj, iz njega mogu u Fažanu, ali neću proći pored crkvice sv. Foške koju bih

volio obići, a niti mogu do Barbarige ako ne želim dva puta istim putem. Zato ću još malo po onom starom Istarskom ipsilonu čiji se krakovi tu, u Vodnjanu razdvajaju. Onaj je desni krenuo kroz Vodnjan za Pazin, a ovaj će lijevi oko njega preko Bala i Buja za Kopar i Trst. Njime ću još koji kilometar, a onda lijevo, preko Mednjana prvo do sv. Foške, a onda u Barbarigu.

Iz Vodnjana se vidi more, i Brijuni rasuti po njemu. Pratim ih sa svoje lijeve strane pogledom sve do skretanja za Mednjan. A od njega udarila cesta jedva primjetnom nizbrdicom preko ravnice prema moru vijugajući kroz maslinike što su opasani suhozidom baš kao i nekada u rimsko doba. Suhozidi i kažuni, *od vijk ovde*, dugo su stajali ruševni. Godinama, napušteni i zapušteni, bez svrhe, obrasli kupinom i makijom. A onda se probudila svijest o tom blagu i počela je njihova obnova. Upravo tu, u okolici Vodnjana po poljima, maslinicima i vinogradima razasuto je tisuće kažuna i kilometri suhozida. Tako ću zemljom kažuna i suhozida i do sv. Tome i do sv. Martina i do sv. Foške i do Peroja.

Kažun, suhozid i stancija⁶¹ tradicijska su obilježja istarskog sela, posebice onih na Pulštini i Poreštini. Kažun, sklonište i spremište u polju, kružnog je oblika, *kule valjkaste usred oranice*, izrađen tehnikom suhozida od neobrađenog kamena što su ga žuljevite težačke ruke vadile obrađujući polja, jedan je od simbola istrijanstva iako slična graditeljska umijeća susrećemo i drugdje po Europi (Italija, Francuska, Grčka, Britansko otočje, Irska, Skandinavija). Krov mu je lažna kupola što se gradi slaganjem tankih kamenih ploča u sve užim koncentričnim krugovima, naravno bez ikakvog veziva. Na vrhu je pinčuk, krunski kamen koji svojom težinom drži kupolu u ravnoteži. Ulaz u kažun je uvijek okrenut zapadu odakle u Istri najmanje puše. Najviše ih ima upravo u južnoj i zapadnoj Istri, na poljima oko Vodnjana. Služio je kao ostava za alat kojim se obrađuje skromno polje i sklonište od nevremena. Za izgraditi kažun unutarnjeg promjera 3 metra i debljine zidova 80 cm majstoru zidaru i dvojici pomoćnika potrebno je 15 dana. U takav je kažun ugrađeno 20 kubičnih metara kamena što teži 50 tona. U vrijeme kada je kažun bio potreba, a ne spomenik jednom vremenu, vrijedio je dvije ovce što je bilo puno novca.

Suhozid, čija je tehnika gradnje ista kao i kod kažuna, dakle bez veziva, priča je za sebe. Ostaci su načina raspodjele zemljišta zaslužnim građanima

61 Stancija: od talijanskog soba.

iz vremena Rimskog Carstva. Zemljište se u carstvu dijelilo na centurijacije i jugere. Jedna centurijacija je imala površinu veličine 710x710 metara. Tu na Vodnjanštini nalazi se tragovi njih dvadesetak, a prostiru se na 25 km². Jedna centurijacija bila je podijeljena na 200 jugera. Juger je dolazio od latinske riječi *ingum* ili *jaram*. To je bila površina koju par volova može izorati u jednom danu. Centurijacije i jugeri međusobno su bili odvojeni suhozidima od kojih poneki i danas stoje. Stancije se pak temelje na obiteljskoj zadruzi koja se bavi poljoprivrednom proizvodnjom, a nastale su pri zadnjoj kolonizaciji Istre u XVII. i XVIII. stoljeću. Kolonisti nisu stjecali vlasništvo nad zemljom, već samo pravo na uživanje zemlje, ali su imali pravo građenja, pa su usred polja podizali velike kuće za cijelu obitelj, naravno s gospodarskim zgradama.

Mednjan! Nekoliko kamenih kuća na ravnici udaljenih od ceste kojom vozim. Stare, kamene i ruševne, zbijene iza *šterne* čiji je *važ* uzdignut neobično visoko, kao kakvo prijestolje na postolju, okružuje nekoliko novosagrađenih. Samo projurim mimo. Cesta ponovno zađe među pomalo ruševne i od starosti posivjele suhozide. Iza njih masline, loza. Ponegdje šikara. A onda ih smijene novi, tek sagrađeni. Visoki, neskladni. Kamen im je obrađen i povezan cementnom maltom, a šupljine uredno ispunjene i zamazane pa djeluju kao slika kakvog golemog labirinta, a dodatni su im ukras ogromni portuni. Još imaju onu svijetlu boju tek izvađenog kamena. Poneki skrivaju isti takav kažun. Iza njih pomno održavani maslinici. U daljini nebesko plavo more. Lijevo Brijuni, desno šumoviti rt Barbariga zašao duboko u more.

Za sv. Fošku moram s asfaltne ceste bijelim putem kroz pustopoljinu. Stari visoki suhozid s lijeve strane ne da gustišu na put. Tajanstvena ljepotica stoji usred ničeg. Na neobično prostranoj lopici nedostaje krov. Kameni stupovi što su ga nosili upereni u plavo nebo samo pojačavaju njezinu tajanstvenost. Na livadi ispred crkvice parkirano nekoliko automobila raznih registracija i grupica posjetioca. Vrzmažu se uokolo. Šeću oko crkvice, ulaze kroz skroman portal u nju ili samo sjede na zidiću lopice. Došli su u vjeri da im sveta Foška i ovo mjesto mogu pomoći da ozdrave. Jer se svetoj Foški pripisuju iscjeliteljske moći, a kraju oko crkvice postojanje nekih tajnovitih sila. Istina ili ne, moram priznati da me na tom mjestu uvijek obuzme neki čudan osjećaj spokoja. Na zidiću što okružuje crkvicu kao i uvijek sjedi Dragec, moj zagorac iz Lepoglave koji godinama brine za svetište i prodaje hodočasniciima razne delicije; domaće

kobasice, sireve, rakijske od ovoga i onoga, med. Njegov lancman⁶² mršav kao prut, glave pokrivene šeširom široka oboda, čime ostavlja dojam kakvog tajanstvenog gurua, održava seanse s onima koji tu na livadi oko sv. Foške traže ozdravljenje.

Barbariga! Odavno nisam bio u njoj. Iako stancija, borova šuma, kamene ploče i stari c. i kr. fort još stoje, slika Barbarige stubokom je promjenama. Zastrašujuće apartmansko betonsko naselje, kao neka suvremena utvrda, nadvilo se nad cestu. Nasadi bresaka iz godina kada sam dolazio u Barbarigu odavno su izrodili. Zamijenili su ih nasadi maslina. Čudesna slika kontrasta. Pastelno zeleno more mladih stabala ispresijecano putovima što se sudaraju pod pravim kutovima pružilo se sve do onog pravog, Sinjeg. Razdvaja ih tek tamna boja borove šume i blijedosiva boja gotovo ravnih ploča što su iz šumarka zašle u more. A ono je danas baš kao i nebo koje se u njega ogleda obojeno nježnom, plavom bojom.

Uz Barbarigu je vezana priča o Seusovm blagu, srebrnom servisu za jelo. Nazvanom tako po imenu vlasnika ili možda majstora koji ga je izradio, otisnutom na jednom od tanjura koji teže deset kilograma. Krajem prošlog stoljeća na dražbi u Londonu podavano je 14 komada tog prekrasnog srebrnog posuđa iz doba Rimskog Carstva, za koje stručnjaci nalaze da su najljepši primjerci posuđa tog doba do sada pronađeni. Iako je prema dokumentaciji posuđe pronađeno u Libanonu, postoje naznake da je dokumentacija falsificirana, jer je blago zapravo pronađeno u okolici Barbarige. Hrvatska je vodila međunarodni sudski spor za dokazivanje vlasništva s engleskim lordom koji je posuđe ponudio na dražbi i Mađarskom koja je također svojatala to neprocjenjivo blago. Spor je okončan sudskom presudom i danas osporavanom, prema kojoj je porijeklo blaga doista iz Libanona

Od Barbarige prema Peroju vodi široka asfaltirana cesta. Između nje i mora šumarci skrivaju vikend-naselja, sklepana na brzini i uglavnom bez dozvola i osnovnih komunalija, povezanih s ostacima stare rimske ceste. I ova asfaltirana što je odavno zamijenila bijelu, prašnjavu i nekad pustu, možda ih krije. Malo će uz more, a onda malo poviše njega, ne visoko jer ovdje, na zapadnoj strani Puljštine, obala je niska, a more plitko. I evo me začas pred Perojem. Mjesto je na vrhu brežuljka. Nepuni kilometar prije, u udolini Peroj

62 Lancman: zemljak.

Porat. Mala lučica na perojskom moru; nekoliko brodica vezanih na malom molu i na brzinu sklepana krčma nalik kakvom velikom zapušenom kiosku. S druge strane žalo. Nekoliko kupaca na njemu lješkaru na suncu, a povrh njega zaboravljena stolica. Ona sklopiva, kamperska. Netko je vjerojatno sinoć s nje sjedeći povrh žala promatrao kako Sunce tamo gdje nebo dotiče more uranja u morsku dubinu.

Pričekat ću tu na molu Fumeru, prijatelja i ribarsku legendu Peroja. Čuli smo se mobitelom, upravo se vraća u porat. Vidim mu brod kao sitnu točkicu preko Fažanskog kanala što tu ulazi u otvoreno more. U visini je rta Glavina najsjevernija točka Malog Brijuna. Još je sezona švoja⁶³ pa ću uzeti nekoliko za večeru. Bio je *kalao* mreže negdje iza Kabula, zadnjeg otočića u Brijunskom arhipelagu, za onog koji plovi od jugoistoka na sjeverozapad.

Godinama nisam bio u Peroju. Još od vremena kada smo se Ivanka, moja supruga, i ja s djecom tada sasvim malom odlazili kupati na kamene ploče Barbarige. Prolazili bismo tim, meni tada tajanstvenim selom, koje iako nadomak Pule, kao da je miljama bilo udaljeno od nje. Čuvala se u njemu još tradicija života u zajednici. Držalo se i do običaja, i do nošnji, i do pisma, i do jezika. Perojci potječu od naseljenika koje je tu naselila Prejasna sredinom XVII. stoljeća. Tada gotovo napušten Peroj Mlečani su dodijelili u trajno vlasništvo 13 obiteljima sa 77 duša koje su u Istru došle iz sela Crmnice u Crnoj Gori. Otuda im i naziv, Vlasi, Morlaci, Serbi Montenegri. Pravoslavno selo, okruženo katoličkim Gallesanom, Dignanom, Vallama, Fassanom, mjestima nastanjenima Latinima, kako su svoje susjede zvali Perojci, a ovi su njih Greki. Danas su njihove stare kamene kuće potpuno ustuknule pred nizom novogradnji. Svugdje uokolo znaci prosperiteta. No, Peroj je i nekada bio bogati kraj. Jer za razliku od ostalih kolonista u Istri, Perojci su bili vlasnici zemlje. I sve su njihove njive bile obrađene. Obitelji su imale po nekoliko hektolitara vina, a možda tisuću litara maslinovog ulja, volove, krave, ovce. Ni jedan se Perojac nije mogao ženiti ukoliko nije prije posadio 50 maslina i jedan vinograd, kao dokaz da je dobar i sposoban domaćin. Bogato selo često su pohodili razbojnici iz obližnje Roverije, područja između Vodnjana i Savičente, ili oni što su živjeli s druge strane Limske drage pa je Peroj nekada

63 Švoj: list.

bio opasan zidom. Ukradeno se nije moglo tražiti natrag ako su lopovi uspjeli pobjeći preko Limskog kanala.

Ostavljam auto tik uz crkvu. U uskim uličicama sela nema mjesta za parkiranje. Crkva je jedna od rijetkih veduta Peroja po kojoj bi Horvat mogao zaključiti da je ponovno došao u nekadašnju Comuni di Peroi, kako je stajalo u grbu sela u doba Venecije. Prostor oko crkve što se protegnuo između dvije ulice ograđen je zidom. S prednje strane crkveno dvorište, a straga perojsko groblje. Crkva pravoslavna, a toranj kao gotovo svaki u Istri izgledom mletački. Crkva sv. Spiridona bila je nekada katolička kapelica sv. Jeronima koju su Perojci kao ruševinu otkupili od Mlečana za 70 mletačkih libara u zlatu i obnovili. Do crkve ograđeno groblje. Nadgrobni mu spomenici na ćirilici. Najveći i najljepši među njima je onaj c. i kr. admirala Teodora Matijaševića izrađen u maniri gotike. Tu su pokopani i major c i. kr. vojske Nikola Popović, vojni i perojski kapelan i učitelj Jovan Sundečić, koji je pisao Ljudevitu Gaju moleći ga da mu iz Zagreba šalje neke *slavjanske novine* jer, kako piše, od kada je pred pola godine stigao *u Istriju, latinsku zemlju, ništa naše pročitati ne mogu. Domoljubni gospodine, platit ću vam kada primim prvu plaću.* Pokopan je tu i Petar Demir, poznati pulski slikar i boem, rođen u Peroju 4 godine prije nego što ga je posjetio Horvat. Družio se s Tinom Ujevićem, istim takvim boemom, opijajući se često s njim za življenja u Zagrebu u legendarnom Blatu. U mutnom mi je sjećanju slika sa zagrebačkih ulica iz mog djetinjstva na kojima pjeva neki čudan svat. Kasnijih godina viđao sam ga na ulicama Pule i saznao da je on dobri duh Pule. Slikar na stotine slika Arene, što danas više po pulskim krčmama i oštarijama, memljivim stanovima stare Pule ili luksuznim vilama Monarhije, koje je autor nesebično dijelio ili prodavao budzašto pa i za čašicu rakije.

Velike šterne što je u Horvatovo vrijeme stajala nasred sela i pripadala gotovo čitavom selu odavno nema, baš kao ni ostalih dviju u vlasništvu bogatih Perojaca. Važ i grlo preneseni su joj na Brijune, da krasi novu rezidenciju nove države. Zanimljiv je bio običaj dijeljenje vode iz zajedničke šterne svako jutro. Koliko je bilo glava u obitelji, toliko se puta zajemalo *sićem*. Preko puta mjesta gdje je stajala, Grad Vodnjan obnavlja dojmljivo zdanje parohijske kuće iz XVIII. stoljeća na koju je naslonjena nekadašnja grčka crkva, zdanje sagrađeno u maniri Bizanta. U njima je još osamdesetih godina prošlog stoljeća, u duhu ondašnjih društvenih odnosa, bila smještena poljoprivredna zadruga. Srpska

škola koju je utemeljila Monarhija i u koju je navratio Horvat izgorjela je u požaru 1927. godine.

Oduvijek se tu između Vodnjana i mora uzgajala maslina, što je davala najfinije maslinovo ulje, koje su cijenili još stari Rimljani. U uvali Marić kod Barbarige bila je antička luka za ukrcaj maslinovog ulja što se prevozilo u amforama. Glinene posude karakterističnog oblika izrađivale su se u „tvornicama“ oko Fažane. Amfore su služile osim za čuvanje ulja i za čuvanje vina i žita. Tu su se nalazile i antičke uljare. I danas je u Vodnjanu velika uljara. A istarska maslinova ulja posljednjih su godina jedna od najboljih u svijetu, što dokazuje pregršt medalja što su ih maslinari osvojili na prestižnim izložbama. U listopadu i studenom sazrijeva plod tog čarobnog drveta Mediterana, simbola slave, mira i postojanosti. Prvo tiješjenje daje najcjenjenije, ekstra djevičansko maslinovo ulje, olio d'oliva extravergine. Inače maslinova ulja su po kvaliteti razvrstana u 4 kategorije. Osim ekstra djevičanskog to su još; djevičansko, maslinovo i sansa ulje.

Od Peroja do Fažane nizbrdica se nastavila. Cesta obilazi oko stare ribarske Fažane što se smjestila između nje i mora. Preko ceste uglavnom novogradnje. Pet sam kilometara od centra Pule. U Fažani gužva. Riva prepuna šetača, a na plaži što se protegnula od rive prema susjednom Valbandonu poneki love proljetno sunce. S terase kafića na rivi gledam na Fažanski kanal i Brijune s njegove druge strane. Brodovi što prevoze putnike do nacionalnog parka odlaze i dolaze. Gradić je još od rimskog doba bio most. Oduvijek su iz njega putovalo na Brijune. U vrijeme Horvatovog lutanja tamo su putovali oni koji su si mogli priuštiti posjet mondenom ljetovalištu, a četrdesetak godina kasnije samo probrani i povlašteni. Sto i više godina Fažana je turističko odredište. U Horvatovo vrijeme imala je četiri hotela, dvije garaže, a onda je pedesetih godina prošlog stoljeća postala zatvoreni grad za strance. Kada su Brijuni postali rezidencijalno otočje nove, narodne vlasti, zabranjen je pristup i arhipelagu i gradiću preko puta njega. Zato Fažana ima dušu. Onu mediteransku. Sačuvala ju je očito za razliku od Pule upravo zbog zatvorenosti.

Od Fažane do Velog Vrha stigoh začas. Za mjesec, dva ta će cesta biti zakrčena nepreglednom kolonom automobila koja će se na Velom Vrhu sudarati s istom takvom kolonom što dolazi od Vodnjana. Putem me je pratio mjestimično zapušten drvoređ od čempresa, crnog bora i pinije iz vremena

Horvatovog putovanja Puljstinom. Mora da je putovanje kroz njega nekada bilo veličanstveno. Uz male iznimke duž ceste od Peroja do Pule sve je izgrađeno pa su Peroj, a napose Fažana gotovo predgrađe Pule.

Sljedećih ću dana ponovno kroz maslinike, vinograde i polja pšenice i ječma na drugu, ovaj put istočnu stranu Puljštine.

Lutajući nakon unutrašnjosti Istre i njezinom obalom moja mi hedonistička duša šapuće da se još malo moram baviti istarskom kuhinjom, jer i ona je dio ove *mare e monti* priče. Spoja mora i škrte istarske zemlje. Jedan od njezinih dobrih poznavatelja kaže: „*Istarski težak je inspiraciju za kuhanje nalazio u moru, od kojeg je uzimao sve što mu je bilo potrebno, i na škrtoj i suhoj zemlji - na kojoj je uzgajao za život.*“ Još do jučer postojale su dvije posve različite i odvojene istarske kuhinje. Ona primorska bazirana na ribama i plodovima mora i ona kontinentalna u kojoj prevladava *pašta*. Danas se posvuda u Istri spravljaju i nude jela iz obje te kuhinje kao jedinstvena istarska kuhinja. Postoji li posve autohtona istarska kuhinja? Teško. Previše se različitih kultura u povijesti na poluotoku sudaralo, da to ne bi ostavilo manji ili veći trag i u kulinarstvu, onom svakodnevnom i onom vrhunskom. No, Istra ima puno jela koja su prepoznatljiva kao jela Istre. Ona su nastala iz neimaštine jer hrane u Istri još do nedavno nije bilo dovoljno. Gladovalo se i za Mlečana i za Austrijanaca i za Talijana. Zato su istarska jela spremna od malog broja sastojaka, ali s puno mašte. Na prvi pogled jednostavna su za pripremu, ali ih zapravo nije lako pripremiti. „*Lagje je staru maneštru steplit nego drugu skuhat.*“ Maneštra je najsvakodnevnije istarsko jelo. Varivo, gusta juha od povrća i ponekad suhog mesa u bezbroj varijanti, koje zavise od godišnjeg doba. Meni je najdraža ona s *bobićima* - mladim kukuruzom, i ona od koromača. Temelj svake *maneštre* je *pešt* - na dasci nožem isjeckana i izgnječena *panceta*, *česan* i *prešemul*. *Kad si ga zapešta, se kuhala maneštra*, rekli bi stari Istrijani. No, u nekim dijelovima Istre u maneštru se stavljao umjesto pešta *dišfrit*, lagana zaprška, a u nekima se maneštra samo *zabili* maslinovim uljem. Nemam namjeru nabrajati sva jela koja spravljaju Istrijani i tako se možda dovesti u situaciju da pripišem Istri nešto što nije dio njezine tradicionalne kuhinje, a još manje hoditi po restoranima, konobama, oštarijama i krčmama iako bih u njima nesumnjivo našao sve ili gotovo sve što spada u istarsku kuhinju. O njima se sve može naći u izvrsnim gastroenološkim vodičima što ih nude u turističkim uredima, a ja ću u *kužine* prijatelja i zajedno s njima spremati

ponešto od tradicionalnih istarskih jela. Recimo *žgvacet*. Može od kokoši, junećeg mesa ili još bolje od mesa boškarina, zeca, srne, jelena ili divlje svinje. *Žgvacet*, kojem mediteransko začinsko bilje daje onaj profinjeni ukus istarske kuhinje, donekle se može prispodobiti gulašu, koji se na kontinentu spravlja na bezbroj načina. Uz *žgvacet* idu *fuži* ili *surlice*, tjestenina koju nailazimo i u talijanskoj kuhinji, ali kada se kaže *fuži*, držim da je svima jasno da se misli na istarsku paštu. One ni preduge ni prekratke „cjevčice“ dobivene tako da se tijesto omota oko tankog drvenog štapa. No, mogu i njoki, koji se također pripisuju talijanskoj kuhinji, mada razne oblike valjušaka od krumpirovog tijesta poznaju i druge europske kuhinje.

U predahu lutanja između zapadne i istočne strane Puljštine, Nevenka je spravila večeru, istarsku naravno. Dok s Vesnom i Plavim uživamo više u mesnim delicijama, a manje u morskim, kod Serđa i Nevenke je obrnuto. Tako je i večeras riba na jelovniku. Osim oradela i kavala koje je Serdo ulovio te noći, a koje je Nevenka spremila na *lešo*, na meniju je i *savor* od sardela i bakalar na bijelo te pedoči na buzaru. Tri meni osobno vrlo drage delicije što se bez obzira na porijeklo danas vežu uz Istru. *Savor* je marinada kakvu poznaje i talijanska kuhinja, a bakalar na bijelo, svojevrsni namaz koji se jede s *posuticama*, tradicionalnom paštom. Nitko ne spremi tako dobro bakalar na bijelo kao Nevenka. A pedoči, kažu domaći, dagnja im je službeni naziv, su školjke za prste polizati naročito kada su spremljene na buzaru. Oni što rastu nekontrolirano po raznim željeznim konstrukcijama ili nečistom moru služe kao dobra ješka. Kada je riječ o školjkama, valja spomenuti i mušule ili kunjke, pomalo žilave školjke što na prvi pogled liče kakvom kamenu, što se tradicionalno jedu na zapadnoj obali Istre. Najstarija se mušula kao tisućljetna okamenina čuva u Arheološkom muzeju u Puli.

Delicija nad delicijama istarske kuhinje je svakako istarski pršut, kralj među pršutima. Dobro, svaki kraj duž istočne obale Jadrana, a tako je valjda i drugdje gdje se spravlja pršut, smatra da je upravo njegov pršut najbolji. Držeći se one da se o ukusima ne treba raspravljati, jer *gušti su gušti*, ostavljam čitatelju da mi vjeruje ili ne vjeruje na riječ. Ono što pravi istarski pršut, danas zaštićen, razlikuje od drugih je i način uzgoja svinje i način pripreme. Tradicionalno, istarski je seljak uzgajao samo jednu svinju, koju nije vodio na pašu, već se za nju kuhalo razno povrće, mekinje i kukuruzno brašno. Dosezala je nevjerojatnu težinu i veličinu jer se mesom i masti morala prehraniti obitelj čitavu godinu

pa su istarski pršuti i *špalete* takvi - ogromni, a time i nevjerojatno sočni, što je prva prepoznatljivost istarskog pršuta. Pri obradi s njih se guli koža, a nakon tiješnjenja, ni prejakog ni preslabog, suši se isključivo na vjetru, ili bolje rečeno na buri, obilno premazan mješavinom grube morske soli, papra i listićima suhog lovora i ružmarina.

Manje od godinu dana poslije okupili smo se u konobi kod Marina i Suzi u Vodnjanu. Vrijeme je kobasica, ombola i *kiselog kapuza*⁶⁴. Kobasice i ombolo Istrijani suše također samo na zraku, zapravo na buri. Izvrsni su spravljeni još svježiji; kobasice kuhane u vinu, a ombolo tek ovlaš pečen, onako *gira volta*, na maslinovom ulju i posut svježim mljevenim paprom, obilno zalijevano *supom* pravi su blagdan za nepce.

Prva od tri martovske bure očito je ove godine uranila. Fijuče oko ugla kuće dok mi sjedimo oko *ognjišća*. Plamen u dnu ložišta liže preko gotovo izgorjele suhe klade. Grije i probija tamu što se kroz mali prozorčić počela uvlačiti u konobu. Groteskna igra sjene i svijetla na zidu. Netko ubaci novu kladu i roj „domaćih“ poleti prema dimnjaku. Zanesen slikom zapitam se gdje li je Tintilinić? Sprijeda na gradelama cvrče domaće kobasice. Dok gledamo kako ih Marino spretno okreće, *bukaleta* putuje od ruke do ruke. Pije se supa. Nešto prije Suzi je na *mulete*⁶⁵ pokraj žara stavila nekoliko *feta* bijelog kruha da malo zagori i uz rub *ognjišća* vino da se zagrije. Kruh sada pliva u *bukaleti* u mješavini terana i borgonje uz dodatak šećera, papra i maslinovog ulja. Tradicionalna hrana istarskog sela - težačka rekli bi jedni, zbog onog kruha. Dobar energetske napitak, zaključili bi drugi. Kruh što ga lovimo po *bukaleti* žlicom daje osjećaj sitosti, a vino sa šećerom snagu koja je nekada bila toliko potrebna za rad u polju. I *bukaleta* je dio tradicije. Istrijani najviše vole piti vino iz nje u društvu, a spravljanje i ispijanje supe dio je rituala. Glineni vrč pri dnu trbušast prema vrhu se suzuje, a onda se u zadnjoj trećini lepezasto širi i završava širokim kljunom. Kao i svaki drugi vrč ima vitičastu ručku. *Bukaleta* se oslikava, a često ima i natpise s vinskim porukama: *Pij Bepo*, ili *Veseli i zdravi bili, navik dobro vino pili*. Obično sadržava jednu litru, ali ima ih većih, pa i manjih. Sedamdeset i neke prošlog stoljeća u jednom selu iznad Labina pio sam supu iz do sada najveće *bukalete*. Bila je sedamlitarska. Dio tradicije je i *ognjišće*. Nekada obvezni element svake istarske kuće danas je sve češće i

64 Kiseli kapuz: ukiseljeno zelje.

65 Mulete: mašice.

sadržaj novih kuća. Naravno, tada je *ognjišće* u zasebnoj prostoriji, najčešće u konobi. Otvoreno *ognjišće* bilo je smješteno u kuhinji, središnjoj prostoriji istarske kuće. Na *komoštri* je visjela posuda za kuhanje maneštre, peklo se je pod *čripnjom* ili na *gradelama*, a manje količine hrane, palenta, šugo, *kuhala se na tronošcima*. Nad *ognjišćem* drvena polica za začine i razne potrepštine. U Voloskom je moja teta Ljubica držala na njoj mlinac za kavu. Drveni. Nalik kakvoj okovanoj četvrtastoj kutiji s malom ladicom i ručkom čije je okretanje pokretalo valjke za mljevenje. U njemu se mljela pržena zob što je uz dodatak sušene cikorije davala fini surogat kave.

XIV.

ALTURA

„E - rekoše – tko hoće u Alturu, neka se rano digne, neka ode u Šijanu i tamo će naći mljekare, gdje se kući vraćaju i s njima se može povest.“ Od rive uz Arenu preko trga što se upravo gradi uz zgradu škole na padini Monte Ghira i preko ulice pekare sa skladištima provijanta za onu silnu vojsku, pa kroz polje do Kaiserwalda i Šijane. Do tuda vozi tramvaj, da šijanski arsenalci mogu jutrom u arsenal, a silna vojska, dame i gospoda, služinčad i adjukanti, đaci i studenti nedjeljom u Carsku šumu na piknik. A onda još koji kilometar od nje drumom što će za Labin i Labinštinu pa desno kroz polje *„Predamnom puče polje puno žita i puno klasja. Po polju se vrzu rpe radnika, skupljaju pokošenu zob, toware ju na kola, a kola vuku volovi prema drumu. Po drumu će u Pulu na molo. Tamo ih dočekuje onaj bijeli brodić i odvozi na Brione. Tamo je gazda ovih polja. On je - taj gazda i Nijemac - kupio nezdrave Brione, uredio gospodarstvo; eto danas su Brioni klimatska stanica za slabašne, a vino sa Briona pijem i ja u svojim večernjim časovima u Puli.“* Za to veliko polje kažu da je jedno od najplodnijih na Mediteranu. Na početku gdje se drum što će kroz polje odvojio od onog glavnog c. i kr. zrakoplovstvo, tek osnovano, izgradilo je svoju bazu pa sada s nje polijeću avioni. Drvene ptice dvostrukih krila presvučenih jedretinom. Po uzvisinama oko polja sela Puljštine. *„Na malim uzvisinama sjedi ovdje Lobarika, onamo Montić“.* Ravno na nevelikoj uzvisini je Altura. Drum zađe u selo. Skromne se kamene kuće rasporedile oko crkve. *„I te malene kućice imadu mnogo gospodara. Eto: pred jednom sjedi starica na kamenu. Vrata su otvorena, a kućici mrak. Stijene su prekrivene čađu. Ognjište je iza vratiju. Soba je široka nešto preko dva metra, a duboka - tako – do četiri. Od ognjišta vode stepenice na tavan. Uz stepenice bure postavljeno. Tu se vino sprema kad ga ima. Iza bureta većma u dnu sobe škrinje su crvaste i stare i to je spremnica za žito. Na škrinjama je postelja. Tu spava staričin sin sa ženom i djetcom. A baka? Ona spava na tavanu sa još nekom ženom, koja nema svog krova“.* Od središta sela na onu stranu gdje je more put vodi u prapovijest Istre. *„Iza podneva ću na mjesto, gdje nekoć bio glavni grad Istre i stan Epulona, kralja Histarâ. Ići ću, gdje je bio*

Nesactium nekoć. Danas se zove Vizače ona polja po domaću“. Put, više puteljak nego seoska uličica zađe među posljednje kuće iza crkve, pa krene kroz polja i šumu do prostrane zaravni s koje gledaju ostaci davno porušenog grada. Iz zemlje vire razbacani ostaci moćnih bedema i temelji nekadašnjih svetišta. Radovi na istraživanju neprocjenjivog blaga naše slavne prošlosti i uređenje tog arheološkog lokaliteta započeti su nedavno, 1902. godine.

XV.

U NAJVEĆE SELO

„Minusmo Šišanu. I kroz Ližnjan prođosmo i eto nas na ulasku u Medulin.“ „Inače Medulin je najveće istarsko selo. Broji do 1500 duša sve zgoljnih⁶⁶ i narodno osviještenih Hrvata. Medulinci se bave ratarstvom, ponešto ribarstvom, ali najviše ih ima u Puli u arsenalu. Onamo oni ujutro na kotaču⁶⁷ a pod veće kući.“

Medulin je na brijegu. Pazi pod sobom na svoj zaljev, prostran i veliki. „I onda - more. Miniatura mora. Zaljev medulinski je dugačak nekih dvaenest kilometra, ovdje gdje sam ja dospio mali je zatonić, rukavac od mnogih rukava. Desno je Ižula, lijep zeleni poluotočić, koji je za plime otočić, jer mu predžbu potopi more“. Po zaljevu razasuti goli otočići, njih deset i šumoviti poluotoci. Čitav jedan mali arhipelag. Na drugoj strani zaljeva i na drugom brijegu je Premantura, najjužnije selo Istre. Crkveni su im tornjevi nasuprot pa odmjeravaju snagu. Na onom premanturskom vojna signalna stanica. Uokolo sela grade se topovske bitnice. Snažni reflektori čitavu noć pretražuju more. Čuvaju tuđinci Pulu, Puljstinu i naše Sinje more od drugih tuđinaca. Kopno s medulinske i s druge premanturske strane zagazilo dublje u zaljev pa tu tvori uski morski tjesnac i dijeli veliki Medulinski zaljev na dva dijela. Onaj se vanjski otvorio prema Kvarneru, a onaj nutarnji što se zavukao se pod bregovitu obalu. U tom dobro zaštićenom zaljevu bogati su industrijalci Carevine naumili sagradit veliku luku. Iz nje će brodovi preko Kvarnera za one otoke što upravno pripadaju Istri i dalje niz Küsteland.

Dvije godine prije narodno osviješteni Hrvati osnovali su u Medulinu po uzoru na Pulu ogranak Hrvatskog sokola, a Medulinac Ivan Cukon napisao je stihove *Krasna zemljo, Istro mila / dome roda hrvatskog / Kud se ori pjesma vila, / s Učke tja do mora tvog*. Stihovi su napisani za svečanu pjesmu Družbe

⁶⁶ Zgoljni: goli, nasušnih potreba, najnužniji.

⁶⁷ Kotač: bicikl.

sv. Ćirila i Metoda. Župnik je don Luka Kirac, rođeni Medulinac, domoljub, narodni zastupnik i dužnosnik u Sokolu.

Ho-ho, ja sam deset koračaja duboko od obale! Tu između Ižule i dugačke prevlake što vodi prema još jednom poluotoku more je muljevito i posve plitko. Do njega se iz sela spustili vrtovi. Tik uz obalu izvor slatke vode na kojem medulinske žene peru rublje. Malo dalje na lijevu ruku mlin i majur. „Tamo iza majura i mlina je uvala Bijeca. Tamo je krasno. Nigdje tako podesnog mora za kupalište. More je plitko, dno posuto bijelim, fino brušenim pijeskom, a uslijed isparavanja vrlo je bogato solju. Sve su to odlike morskog kupališta, kojih nema ni jedno kupalište na Kvarneru. Stoga se gospodinu Luki srce raduje nad budućnošću Medulina... gospodin pop Luka kaže, da u njegovom Medulinu vlada cijele zime proljeće, a kroz proljeće i ljeto da je polje medulinsko prekrto cvijećem premirisnim i meni bude sasvim žao, što i ja nijesam Medulinac. Vječito bih sjedio u proljeće, vječito gledao more i slušao njegove tajanstvene priče, jer se mora ne mogu nagledati i naslušati.“

U VALTURU I MEDULIN I OKO NJIH STO GODINA POSLIJE

Evo me ponovno po asfaltiranim i bijelim cestama Puljštine. Danas ću na njezin istok, jug i jugozapad da obidem Valturu i Nezakcij, i Šišan, i Ližnjan, i Medulin. Do njih ću putem kojim je išao Horvat, no skrenut ću i do Kavrana, a u Pulu ću se vratiti preko Pomera, Premanture, Banjola i Vinkurana. U jednom ću danu obići gotovo sva mjesta tog dijela Puljštine jer je i do najudaljenije Premanture tek pola sata vožnje iz centra Pule, a ja nisam kao Horvat osuđen na „stopiranje“ mljekara u Šijani, čekanje poštanske linije ili pješačenje.

Ostavljam iza sebe Šijanu i preko puta nje Šijansku šumu. Još je poneki stari zovu Crni luzi zbog tamne boje njezine guste crnogorice. Nekadašnje ime Kaiserwald, kako došlo tako prošlo, odavno je pokopano s Carevinom. Iza Šijane cesta za Labin prođe ispod one nove široke. Gore na nadvožnjaku početak je onog nedavno sagrađenog četverostaznog Istarskog ipsilona što iz Pule vodi prema Trstu i Rijeci. Od neki se dan može i na suprotnu stranu. Upravo je u promet pušten nastavak što povezuje Medulin i Premanturu s Ipsilonom. Sada putnik što autocestom putuje na sam jug Istre, umjesto kroz Pulu do Medulina, Pomera i Premanture može novom brzom cestom. A ja? Još ću kao i Horvat koji kilometar put Labina do mjesta gdje ograda, što me od nedavno počela pratiti, mijenja smjer. Tamo ću i ja za njom, desno. Ni pet minuta vožnje od Šijane iza te dugačke i visoke ograde od cigle pulski je aerodrom. Od polijetanja prvog dvokrilca jednosjeda s travnjaka Valturskog polja prošla je tek sto i koja godina, a već su ih zamijenile ogromne srebrne ptice koje mogu odjednom prevesti i do 500 putnika. U jeku sezone desetak aviona na dan slijeće dugačkom betonskom pistom uz rub polja. Valtursko polje je dio velike zaravni oko Pule što se čas penje na kakvu ravan ili uzvisinu, a čas spušta u ravno polje i sa svih strana okruženo pitomim brežuljcima. U vrijeme mog življenja u Puli s njega su ljeti na pulski *merkat* stizale zlatnožoute i miomirisne valturske breskve. Jučer sam iznad polja prošao jugozapadnom stranom, onom novom, brzom cestom za Medulin i Premanturu. S nje sam pogledom obuhvatio čitavo polje, no breskvike nisam vidio. Samo nepregledne njive žita što je tek počelo poprimati zlatnožutu boju. S ove, sjeveroistočne strane kojom se sada vozim polje se ne vidi. Od pogleda ga skrivaju gusto šipražje i niski bjelogorični šumarak. Na uzvisinu lijevo popeo se Muntić, raštrkano i pomalo neuredno selo, a na onoj ispred mene jedinstven je toranj crkve u Valturi. Neogotička crkva s 28-metarskim osmerokutnim tornjem koji se nastavio na sljeme krova baš kao nekad zvonik na preslicu stoji na posve jednostavnom trgu usred sela. Ravna asfaltirana površina i tek nekoliko kuća uokolo. Nigdje raskoši; kamenih ploča što popločuju trg, spleta tajanstveno uskih uličica, renesansnih balkona i prozora. Skromnost je tu sveprisutna u svemu osim u prirodi. A ona raskošna, nedirnuta, pitoma i divlja. Brnistra je u punom cvatu i svojim je intenzivno žutim cvjetovima obojila okolna polja i brežuljke. Kao da stojim usred neke goleme slike Van Gogha. A onda će se ta jarka žuta boja prelitati u nebeskoplavu boju mora tamo gdje valovi Kvarnera

milnijima stvaraju gotovo ravne kamene ploče ili se razbijaju o strme litice oko Budave, zaljeva iznad kojeg bdiye Nezakcij, grad kralja Epulona. Put njega još vodi uska seoska uličica što od crkve prvo vijuga među niskim kamenim kućama i dvorištima, a onda zađe u gustiš i stade se lagano spuštati prema zaravni nad zaljevom što se s tri kraka duboko uvukla u kopno. Tu je na Vizači stajao glavni grad Histra, koji su Rimljani do temelja srušili i gotovo mu zatrli trag 177. godine prije Krista i na njegovom mjestu podigli novi, urbanistički organiziran na način kako su gradili svoje gradove. Da je na Vizači prije rimskog postojao prahistorijski grad spominje Tit Livije⁶⁸ u svojim zapisima. No, materijalni dokazi pronađeni su tek prilikom arheoloških istraživanja, nastavljenih tridesetih godina prošlog stoljeća. Tada je pronađen zavjetni žrtvenik caru Gordijanu iz III. stoljeća na kojem se spominje Res Publica Nesactiensium. Šećem među iskopinama. Ono što je vidljivo, temelji triju hramova, dviju ranokršćanskih bazilika, terma, cisterne i ostaci Porte Poloneze, ostavština je Rimljana, dok naslage zemlje, sasušena trava i makija još skrivaju tajnu Epulonovog grada. Iz vremena Epulona preživjeli su tek dijelovi bedema građeni u tehnici suhozida, ostaci ulaza u grad, možda reljef glave božice Eje i legenda o njegovoj smrti. Računalnom rekonstrukcijom nađenih ulomaka dekoracije i temelja moguće je bilo djelomično oživiti sliku rimskih hramova koji su se nalazili na forumu.

Rimljani su često radi pljačke s malim postrojbama upadali u Istru. No, uvijek bi nailazili na napuštena sela, ali pune podrume pa su se gosteći tuđim opijali. Opijene Histri bi napadali i lako savladavali. A onda su u II. st. prije Krista Rimljani upali u Istru sa snažnom vojskom. Histri su se pred njom povukli na jug u svoj dobro branjeni grad Nezakcij. Dugo su odolijevali rimskoj opsadi, a kada su napadači skrenuli potočić pa je grad ostao bez dotoka vode, kralj Epulon i njegovi suborci popeli su se na zidine grada i redom se probadali svojim mačevima da ne bi živi pali u ruke Rimljana. Taj je hrabri čin nadahnuo i velikog rimskog vojskovođu Julija Cezara pa ga je zabilježio u svojim kronikama.

Krenem dalje od rimskih ostataka preko livade pune mirisnih grmova timijana nizbrdo prema rubu zaravni što se strmo spušta prema Budavi, možda jednom od najljepših istarskih zaljeva. Ne vidim ga od brjegova. Dolje preko

68 Tit Livije: rimski povjesničar (I. st. prije Krista).

Valtura: *Epulonov mrtav grad*

makije i šume, tamo gdje očito zaljev završava, među tamnim zelenilom viri nježnozeleni komadić nekog polja. Volio bih k njemu niz strminu, no ne vidim puta, a predaleko je. Tu i tamo nailazim na poneki ostatak histarskih zidina skriven pod grmom čička ili busenom pirike. Sam sam. Ni cvrkuta ptica ni zujanja kukaca, tek možda oko mene nevidljivi dusi poginulih u onoj strašnoj bitci. Na brijegu lijevo stari je Mutvoran, na onom ravno tek nešto mlađi Kavran. Sunce nesmiljeno pripeklo, natprosječno je toplo za ovo doba godine, zapravo pravi je vrući ljetni dan. Nekako mi se ne da iz tog zemaljskog raja prepunog tišine i opojnog mirisa Mediterana u kojem ćutim i miris cvjetne livade, i miris mora, i divlje smokve, i crnogorice.

Od Vulture prema Medulinu cesta i dalje vodi poviše Valturskog polja. I opet ga zbog šume koju mjestimice smjenjuju maslinici ne mogu vidjeti. Odvojak za Kavran je lijevo. Bijela cesta okružena šumarkom krenula dugačkom nizbrdicom i vodi me k moru. Kao kroz zastor na kakvoj pozornici što ga nestrpljivi glumci razmiču prije početka predstave vidim rubove stijena valturskog kamenoloma i duboko dolje dio prostranog zaljeva kao na dlanu. U najdubljem mu dijelu dobro zaštićena lučica s barkama, ponekom ribaricom i gliserom. Sasvim sam se spustio do mora uz sam kraj zaljeva. Desno odvojak za lučicu, lijevo za ono zeleno polje što sam ga vidio s proplanka pod Nezakcijem. Bujna vegetacija svuda uokolo odaje plodnost. Između brda provukla se rječica neka, što izvire gore na Proštini. Prođe s jednog na drugi kraj onog zelenog polja i poji zaljev boćatom vodom. Zbog nje i je uz njegovu sjeveroistočnu obalu veliko uzgajalište riba i školjaka. Brancini, orade, pedoči svakodnevno odavde odlaze u ribarnice na kontinentu i *peškarije* po obali. Put krene rubom polja, a onda naglo započinje uspon prema Kavranu. Idilično selo na vjetrometini iznad Budave, Kvarnera i Duge Uvale okruženo mirom i pogled na Učku, Kvarner, Kamenjak. Na tom djevičanskom dijelu obale što se prostire od Medulina do Rapca samo se u Dugoj Uvali i Krničkom portu živi uz more. Kao da sam stotinama kilometara udaljen od užurbane svakodnevice, a zapravo sam joj tako blizu. Cesta kojom sam stigao dalje će za Marčanu i još dalje za Krnicu i Rakalj, a ja ću istim putem natrag do ceste koja će me odvesti, kako Horvat kaže, *u najveće istarsko selo* možda baš trasom kojom je nekada prolazila Via Flavia, rimska cesta što je spajala Akvileju, Trst, Poreč, Pulu, Nezakcij, Labin.

Prođem kroz Ušićeve Dvore, zasetak od nekoliko starih kamenih kuća i još toliko novih, modernih. To se Istrijani vraćaju na djedovinu. Asfaltirane ceste, automobili, struja, voda i telefon, te blagodati civilizacije učinili su svoje.

Gotovo na pola puta između Medulina i Pule po onoj cesti kojom se do Medulina stiže kroz Ližnjan selo je Šišan. I opet stare kamene kuće i uz njih poneki *dvor*. Nedaleko od ceste zeleno more. Nagnuto prema onom plavom upija sunčeve zrake i bubri. Do jeseni će se okтити zlatnožutim grozdovima čiji će nektar kao nekom bogomdanom čarolijom postati vino. Od prije Krista po istarskim se bregovima uzgaja loza. Kažu da su je u Istru donijeli Grci i Feničani. Prije filoksere u drugoj polovici XIX. stoljeća pod vinogradima je bilo 33847 hektara ili 1/3 obradivih površina. Nakon pošasti ubrzo obnovljeni vinogradi rodne su 1908. dali 566000 hektolitara vina. No, otada i veličina zemljišta pod vinogradima i proizvodnja vina rapidno opada. Jer nakon one bolesti novo se zlo sručilo na istarske vinograde; prva svjetska vojna, pa druga, pa politika zanemarivanja te grane poljoprivrede u doba socijalizma.

Danas je Istra jedna od pet podregija vinogradarske regije Primorska Hrvatska, podijeljena je na tri vinogorja: Zapadno istarsko, Istočno istarsko i Centralno istarsko. Istočno istarsko vinogorje obuhvaća Labinštinu i Kastavštinu i ovi su vinogradi na njegovom rubnom području. Kada razmišljam o istarskim vinima, prvo su mi na pameti malvazija i teran, iako se u Istri uzgajaju i druge sorte. Malvazija je najraširenija sorta u Istri i to je vino gotovo njezin zaštitni znak. Ime joj potječe od talijaniziranog imena grčkog grada Monemvasia odakle je vjerojatno stigla u Istru. Među 50 vrsta malvazije koje rastu širom Mediterana, vino najbolje kvalitete daje upravo istarska malvazija.

Godina je dobra i berba ranih sorti počela dva tjedna ranije. Koji mjesec poslije, kada je berba minula, sjedimo Serđo i ja u kušaonici Trapan ovdje u Šišanu. Pijuckamo prošlogodišnju malvaziju i pričamo o vinima. Nekad pomalo skromno vino, malvaziju su istarski vinari doveli do savršenstva. Uvijek kada se priča o malvaziji ja potegnem priču o mom otati Ludvigu koji se iz Zagorja u Pulu doselio u ljeto 1964. godine. Otek, kako su ga svi u selu zvali, nije imao svoj vinograd. No, u podrumu u drvenom stolitarskom *lagviću* uvijek je bilo ponajboljeg zagorskog vina. Kada sam te godine za ondašnji Dan Republike došao u Pulu, požali mi se otek kako mu je *zmanjkalo* kapljice koju je donio sa sobom. Još mi kaže da se već naviknuo na život u Puli, jedino

ne zna kako će bez svoje kapljice. Donio sam mu za prvu ruku od Grpčevih iz Šišana *демиžон* malvazije uz obećanje da ću se brinuti da mu ubuduće iz Zagorja redovito šaljem vino kada mu se *zdojde*. Pred novogodišnje blagdane stigne mi čestitka, u ono se vrijeme Božić još nije čestitao javno, a na dnu otekovim krasopisom, tanka crta gore, debela dolje, poruka: *Sinek ne trebaš mi slati vino, ovo istarsko mi baš paše*. A onda smo, kako to biva u kušaonici, prešli na crvena vina, pa i razgovor krene o njima. Je li teran refošk? Ista ona sorta što je uzgajaju u slovenskom i talijanskom dijelu Istre, što je zbog imena zavadila političare u Strassburgu.

Ližnjan je na brijegu kome se jedna padina lagano spušta prema moru što je s Kvarnera zašlo u duboki zaljev Kuje. Niz nju će stare ližnjanske kuće stisnute jedna do druge da se zaštite od bure, i do njih nove u prostranim dvorištima k moru. Desno porat pun ribarskih brodica, tradicionalnih pasara⁶⁹ i ponekom jahtom, a lijevo puteljak do stare crkvice sv. Kuja sa zvonikom na preslicu po kojoj zaljev nosi ime. Crkvice je sagrađena na ostacima rimske vile, čiji se podni mozaik može vidjeti pod staklenim pokrovom u podu crkvice. Od Nezakcija stalno se susrećem s potvrdom da su još Histri i Rimljani, a kako stvari stoje i oni prije njih, otkrili svu ljepotu ovog kutka Puljštine i znali u njoj uživati. Tako je i s druge strane, u Medulinskom zaljevu. Vjeruje se da je poviše Medulinskog zaljeva u predrimsko doba bio histarski grad Mutila, a o postojanju rimske naseobine poslije Histra svjedoče brojne iskopine.

Odmah iza ploče što označava kraj Ližnjana, stoji ona što označava početak Medulina. Centri su im udaljeni tek koji kilometar. Auto sam ostavio kod župne crkve. Teško da bih našao parkiralište u starom dijelu Medulina stisnutom na padini oko crkve. Kada je uoči rata, kažu za inat talijanašima, don Luka Kirac dovršio uz novu župnu crkvu gradnju zvonika u paru, koji nimalo ne liče na onaj sv. Marka u Veneciji, crkva je bila na kraju sela. Osim što su u paru, njihova posebnost je i položaj u odnosu na crkvu. Uobičajeno je da u katoličkom sakralnom graditeljstvu zvonik stoji na zapadnoj strani, dok su medulinski sagrađeni na istočnoj strani, pozadi crkve, svaki s jedne strane apside. Od crkve sve uličice nizbrdo vode prema moru. Ja ću jednom što će me povesti između starih ribarskih, težačkih i radničkih kuća pravo do medulinske Place. Na strmini mala zaravan, a na njoj nakošen trg posve nalik nekom

69 Pasara: barka ravnog krmenog zrcala, zatvorene prove s nadgrađem ili bez njega.

gradskom. Na jednom mu kraju minijaturna crkvice sa zvonikom na preslicu, nekadašnja župna crkva. Do crkvice isto tako mala gradska loža, razdvaja ih tek uska uličica što se penje uzbrdo. Crkvice krije stare freske na kojima su naknadno zagrebene slike jedrenjaka, kažu zavjete nepismenih mornara, i glagoljičke grafite. Na suprotnoj strani glavna je ulica dovela na Placu cestu iz Pule. Prešla je preko trga i pored crkvice krenula nizbrdo prema moru. Duž lijeve strane trga, gledajući od crkvice, vidikovac u hladu ladonje i murve s pogledom na Premanturu i komadić mora. Do njega župni dvor, pošta i zgrada općine. Trg je još onakav kakvog se sjećam i iz ljeta šezdeset i neke za kojeg sam često dolazio na kupanje u Medulin. Ponekada bi me navečer na *korijeru* za Pulu ispratila Brankica, prijateljica iz najranijeg djetinjstva što je u Medulinu provodila svoje školske praznike. Tek je ostakljena gradska loža i sada služi kao galerijski prostor. Koju godinu kasnije na drugoj strani u taj minijaturan i skladan prostor ugrurana je kamena terasa zgradurine samoposluživanja, a mnogo godina poslije na župni dvor je postavljena spomen-ploča don Luki Kircu i uz njega podignut spomenik dr. Ivanu Zucconu, rodoljubu, narodnom zastupniku u Istarskom saboru i autoru stihova „Krasna zemljo, Istro mila“. Trg kakvog se sjećam bio je, prema starim fotografijama, takav i u srpnju 1914. kada je Horvat odlazeći iz Medulina zapisao: „*Pop Luka me ispratio do pošte, pred kojom čekaju karuce*“. Samo je, čini mi se, prekrasnu rozetu nad romaničkim ulazom u crkvicu, s čije su obje strane isti takvi prozori, zamijenio možda manje atraktivan vitraj, a pred poštom je za Pulu umjesto *korijere* čekala poštanska *karuca*.

Na početku uličice koja se lijevo od Place vrludajući penje uzbrdo, među kućama sasvim malih okućnica, kamenih erta oko prozora i vrata, uska je visoka katnica, skromna i bez suvišnih detalja, posve nalik svim ostalima. Tek je natpis na klesanom kamenom dovratniku: A. d. 1880. Chiraz-Michele i spomen-ploča Nevenu Kircu Mihacovu, antifašistu i revolucionaru, razlikuje od ostalih. I u njoj, kao gotovo i u svima ostalima, sada borave neki „povremeni“ Medulinci, što tek ljeti i ponekad vikendom otvaraju stare drvene škure. Uzeli su stari Medulin pod svoje pa su im sada stare kamene kuće stisnute u starom dijelu sela, ali i one novogradnje izgrađene u nekadašnjim vrtovima, voćnjacima i po njivama oko Medulina, ljetne rezidencije. Ovu, Kirčevu kupila je sedamdesetih godina prošlog stoljeća Ivanka sa svojim bratom. Ljeto prije braka proveli smo u njoj. U prizemlju kuhinja. Pod malim prozorom što

gleda na unutrašnje dvorište kameni *lavandin*. Iz njegove špine češće ne teče nego teče voda. Tih je ljeta u čitavoj Istri nedostajalo vode jer su kapacitet istarih austrijskih vodovoda bili nedostadni za broj onih koji su pohodili Pulu i Puljštinu. Do prozora vrata što vode u unutrašnje dvorište. Mali, od sunca užareni pravokutni prostor, kao patio neki, pod kojim je septička jama, okružen visokom zidovima susjednih kuća što ne daju vjetru da donese dašak svježine. Lijevo od vrata pod istekom okrenutoj dvorištu *ognjišće*. Njegova su cigla i kamen pocrnjeli od stoljetnog dima. Desno kamene skale vode u zahod što leži na masivnoj konzoli isklesanoj iz kamena. Do kuhinje drveno, usko, škripavo stubište uspinje se do dviju soba, jedne iznad druge i *šufita*⁷⁰

Danas je Medulin znan ne kao *najveće selo u Istri*, već kao veliko i poznato turističko odredište, s dva autokampa, mnoštvom hotela, apartmana, pansiona, restorana i kafića koje živi ponajviše od turizma pa mu ni stanovnici nisu više samo žgoljni i narodno osviješteni Hrvati. Ostvarilo se don Kirčevo nadanje: „*Stoga se gospodinu Luki srce raduje nad budućnošću Medulina*“. U posljednjih je dvadeset godina doživio pravi građevinski bum na tipičan hrvatski način. Pomalo devastiran neprimjerenom obnovom stari se kameni Medulin spustio s onog svog brežuljka na kojem je stoljećima čučao do mora. Ustvari, i doslovno je zašao u njega jer su Medulinci nedavno, nasipavajući more, neuglednu i nisku obalu pretvorili u lijepu šetnicu uz koju nautičari vežu svoje brodice. Novi se Medulin prepun apartmana za iznajmljivanje i vikendica protegnuo gotovo duž čitave sjeverne obale, kroz dvije uvala prostranog zaljeva. Posljedice tog brzog preobražaja sela u kojem su se stanovnici bavili ribarstvom i poljoprivredom ili *kotačem odlazili na delo u Pulu* vidljive su i u uskim, strmim i vijugavim uličicama stare medulinske jezgre gotovo na svakom koraku. Stare su kuće obnovljene, nažalost često materijalima i tehnikama koji nisu tradicijski. Krenem nizbrdo prema moru. Od gradske lože do mora još je nekoliko starih kamenih kuća, a onda se nekadašnjim medulinskim vrtovima zaredale novogradnje. Put je ne odveć dug i Ribarska me ulica ubrzo dovede na obalu. A njome uz more prolazi široka ulica. Opasala je zaljev od poluotoka Vižule na zapadu gotovo do rta Marlera, najistočnije točke Medulinskog zaljeva. Pa sada zamalo sav medulinski promet teče njome. Uz nju, na nekad pusto obali simboli druge polovice XX. stoljeća, benzinska pumpa i veliki supermarket. Pretrčim preko nje do Funtane. Sjednem pod strehu Mižerije, oštarije u kojoj se još čuva

70 Šufit: tavan.

duh nekih drugih vremena. Za kratkih jesenskih i zimskih dana, kada turisti više ne okupiraju prostranu terasu, zbog njih natkrivenu i zatvorenu, u sali ne većoj od kakvog sobička uz staro *ognjišće* u kojem plamsa oganj ribari i dokoni Medulinci kartaju, raspredaju ribarske doživljaje i pričaju o proteklom ljetu, baš kao nekada. Visoka kamena dvokatnica tik do mora sagrađena je nakon Horvatovog posjeta kao ribarska zadruga. Ispred nje molo je za privezivanje ribarica. Uz njega natiskana cijela medulinska ribarska flota čeka popodnevno isplovljenje. Tu negdje mora da je plićakom gacao Horvat. Od Funtane krenula šetnica. I ja ću niz nju pogledom i sjećanjem sjedeći pod strehom Mižerije. Poslije izvora slatke vode na kojima su nekada medulinske žene prale rublje, obzidanih lijepim kamenim zidom, redovi novih betonskih molića zamijenili su stare drvene i klimave na kojima su još do nedavno Medulinci vezali barke. Tamo gdje riva mijenja smjer, prestaje komunalna lučica. Dalje duž prevlake koja drži za kopno privezan šumoviti poluotok Kašteja što je kao neki jezičak duboko zašao u more, podijelivši dio prostranog Medulinskog zaljeva na dvije uvale, nastavlja se marina. S jedne su strane prevlake uz tek sagrađenu blještavo bijelu obalu od klesanih kamenih blokova privezane jahte. S druge joj je strane kupalište u onoj uvali u kojoj je *dno posuto bijelim, sitno brušenim pijeskom, a uslijed mnogog isparavanja vrlo je bogato solju*. Između apartmani za turiste. U nizu postrojene kuće kičasto kićenih pročelja okrenutih rivi. Neprimjerene arhitekture natiskane su na tom malom prostoru, zajedno sa štandovima što nude kojekakve drangulije. Kamena kuća Milana Grakalića, Brankičinog tate rođenog Medulinca, arhitekta, kompozitora i vrsnog gitarista, koju je sagradio krajem pedesetih godina prošlog stoljeća u tradiciji istarske gradnje izgubila se negdje u toj džungli masovnog turizma. Na Kašteju kao na brodsku cimu⁷¹ obješen manji, posve okrugli i isto tako šumovit poluotočić; Velika i Mala Pineta u hladovini svojih stoljetnih pinija skrivaju autokamp. S jugozapadne su strane obgrlile onu pjeskovitu uvalu okrenutu Kvarneru. Navečer turisti izmille iz svojih vikendica, apartmana, hotelskih soba, kampera, kamp-prikolica i šatora pa krenu u dir u neprekinutom nizu od ulaza u kamp do početka prevlake. Od tamo će jedni uzbrdo u stari Medulin, drugi lijevo prema Mižeriji, a treći desno prema hotelima i Kaželi, drugom kampu u Medulinu, onom nudističkom. Sa sjetom se prisjetim vremena kada je kuća Brankinih roditelja bila jedina na toj prevlaci. I tada bi sa zalaskom Sunca cestom po prevlaci potekla rijeka

71 Cima: konop kojim se veže brod uz obalu.

kamperaša. No, mi smo sjedili sa stražnje strane, na terasi što je zbog stupova koji su nosili krov i lukova pod njim podsjećala na lopicu ili malu gradsku ložu, i miljama bili udaljeni od ljetne večernje svakodnevice. Tek bi s vremena na vrijeme preko dvorišta iz gustiša od bambusove trstike dopro poneki šušanj. To su se zaljubljeni, uspaljeni zalaskom Sunca ili sjajem punog Mjeseca, provlačili k onom pjeskovitom žalu.

Na kraju prevlake kod ulaza u autokamp, na strani na kojoj je riva, dvije su čudne građevine. Okrugle kamene zgrade posve nalik kakvim usamljenim kulama kao da čuvaju ulaz u luku uzbudivale su moju dječju maštu kada sam prvi put došao u Medulin. Podignuli su ih krajem XIX. stoljeća dva brata kao mlinove na pogon vjetrom. Vjetrenjače su imale osam jedara koja su mijenjana ovisno o jačini vjetra i bile su prava atrakcija koju su obilazili i turisti. Mlinovi su bili nadaleko čuveni pa su svoje žito osim Puljštine dovozili bracerama iz Lovrana i Mošćenica. Početkom XX. stoljeća, nakon što su se braća razišla i podijelila, jedan je mlin dobio suvremeniji pogon parnim strojevima. Kasnije je mlinove otkupio Kupelweiser, vlasnik Brijuna. On je imao velike planove za Medulin. On je taj koji ga je namjeravao povezati željezničkom prugom s Pulum i u njegovom zaljevu sagraditi veliku luku za putničke brodove koji bi Istru povezivali s kvarnerskim otocima, Primorjem i Dalmacijom i dalje preko Senja i Alana s unutrašnjošću. Namjeravao je u njemu sagraditi i luku za ugljen koji je za Pulu kao ratnu luku bio strateško gorivo, a i Istra je njime bila bogata. No, velike planove pokopao je I. svjetski rat. Tako Medulin do izgradnje rive, uz molić na Puntici sagrađen za privezivanje brodova koji su dovozili žito na mljevenje, molić na Financi i malog ribarskog molića ispred Mižerije, nije imao drugog mjesta za privezivanje brodova.

Prošetao sam nekoliko dana kasnije i kampom. Cesticom se može u krug. Od Puntice pored stare Finance do nasipa koji kao most spaja Veliku i Malu Pinetu, uz bunker pored škrapa pa onim pješćanim žalom natrag do ulaza u kamp. Do šezdesetih godina prošlog stoljeća tu je bilo dječje odmaralište. Dječja je kolonija bila na Velikoj Pineti, tako smo zvali poluotok Kašteju. U drvenim barakama spavali smo mi najmlađi, a u velikim vojničkim šatorima oni stariji. S mola ispod nekadašnje zgrade finance stari nas je trabakul vozio na izlete tada pustim zaljevom. Objedovali smo pod velebnom kamenom nadstrešnicom s pogledom na Premanturu, sagrađenom, kao i sve zgrade u koloniji, po nacrtima Milana Grakalića.

Idem uz more u potrazi za uspomenama, polako s noge na nogu. Ona nadstrešnica zapuštena i napuštena služi kao odlagalište svega i svačega. U kamenoj zgradi finance restoran nad morem. Na molu pod njim kao i nekada, gužva iako se uz njega odavno ne može pristati. Zauzeli su ga kupaći što s njega skaču na glavu, na noge, sa zaletom ili bez njega. Jedna je od onih baraka još sačuvana. U njoj neki novi klinci igraju stolni tenis. Uz nasip što povezuje Veliku i Malu Pinetu na strani okrenutoj Premanturi vezani na bove gumenjaci, barke što se prije spuštanja u more pune zrakom, plastični gliseri odavno klasika u plovidbi ljetnih nauta i vođeni skuteri, još uvijek pomalo novitet – jurilice, što morem jure brzinama ponekad većim od 30 čvorova.⁷² Mala Pineta, niski stožasti gotovo pravilno okrugao brežuljak okružen morem pruža kamperima osjećaj osame iako su na njemu zapravo sve osim sami. Desno od puta što ga je obujmio, možda na prvoj treći visine, spušta se prema moru gola kamena obala. Nepravilne gromade smjenjuju ravne ploče prepune kupaća. Lijevo, borova se šuma, dovoljno gusta da osigura onima u njoj cjelodnevnu hladovinu sa svih strana, uspinje vrhu. Na bunkeru što je nekad nadgledao ulaz u zaljev sunčalište tek za nekolicinu. Na suprotnoj strani, na koju ne dopiru valovi juga i jugozapada da je glade, škrape. Niska obala prepuna stijena oštih vrhova, pravo mjesto za one koji vole osamu. Prije prevlake koja drži Veliku Pinetu uz kopno trampolin. Iako visok i pomalo zastrašujući, s njega po čitav dan dopire vesela cika djece. Od tuda počinje i ono dugačko pješčano žalo otvoreno valovima Kvarnera. Obgrlilo Bijecu, uvalu što se u velikom luku prostire od Male Pinete do Kažele. Suhi blijedožuti pijesak sitno brušen sipa mi se kroz nožne prste dok mi noge upadaju u njega, a nakon što zađem u more dugo, dugo hodam kao po najfinijem sagu, a da mi more pritom ne dopre dalje od koljena. Između jedne i druge obale obiju Pineta puteljci. Uz njih sanitarni čvorovi, pokoji restoran, samoposluživanje. Platnenog grada pod starim pinijama i borovima s kojih cvrčci po čitav bogovetni dan neumorno cvrče svoju ljetnu pjesmu gotovo više da i nema. Zamijenile su ga prvo kamp-kućice, a danas motohomovi i mobilne kuće. Sve mi je tu dobro poznato jer od onog ljeta šezdeset i neke (bit će da je bila šezdeset i četvrta) zapravo se redovito vraćam i Medulinu i njegovom zaljevu. Tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća, nekoliko godina poslije onog prvog zajedničkog ljetovanja u Medulinu Ivanka i ja smo s Majom i Marijanom, našom djecom, kampirali nekoliko uzastopnih ljeta. Postavljali

72 Čvor: jedinica za mjernu brzinu na moru. Iznosi jednu nautičku milju (NM) ili 1852 m na sat.

bismo našu kamp-kućicu pod vrh stožastog brežuljka na Maloj Pineti, na strani okrenutoj Premanturi već početkom ljeta.

Još sam na terasi Mižerije s koje kroz, kako Horvat kaže, *mali zatončić, rukavac mnogih rukava* gledam preko tjesnaca što spaja vanjski i unutrašnji dio Medulinskog zaljeva prema Premanturi. Tamna se šuma popela od male lučice uzbrdo. Na vrhu nadvisi i nju i crvene krovove što iz nje proviruje premanturski zvonik neobičnog izgleda jer mu je vrh ravan pa podsjeća na kakav golemi svjetionik. I Pomer je na toj strani zaljeva. No, s ovog ga mjesta ne vidim. Sakrio se sasvim u dnu unutrašnjeg zaljeva na koji mi pogled zaklanja poluotočić Vižula. Uski pojas kojim je obješena o kopno nasipan je pa Vižula za plime više ne postaje od poluotoka otok. Gusta šuma borova i pinija spustila se sve do mora, ostavljajući tek uski kameni rub između nje i mora. Izvanvremensku ljepotu Vižule otkrili su još stari Rimljani i na onoj strani koja je cijeli dan obasjana suncem neki je rimski patricij dao izgraditi tik do mora vilu rusticu. Još ću koji put ovog ljeta u Medulin pa ću onda i na Vižulu.

Od Medulina do Pule nekih je desetak kilometara po gotovo ravnoj cesti. „*Naš drum je ravno u Pulu smjerio. Ko iz puške*“, zapisao je Horvat. No, ja neću tom širokom cestom što će od Place ravno u centar Pule, već ću okolnim putem. Nakon što sam njome prošao zadnje medulinske kuće, skrenut ću lijevo za Pomer. Cesta uska i vijugava puna biciklista krene kroz šumarak, mimo voćnjaka, vinograda i polja iznad zaljeva. Zastanem nakratko na mjestu gdje je zaljev najdublje zašao u kopno. Pogled mi seže čitavom njegovom dužinom, sve tamo do Kvarnera, zapravo do Ceje, otočića što štiti zaljev od valova što ih s Kvarnera nose jugo i jugozapadnjak. Kao na dlanu su mi i Vižula ispred mene i Mutila iznad nje i dva tornja medulinske crkve povrh crvenih medulinskih krovova. Eno, tamo su i Velika i Mala Pineta mrkozeleno obojene od krošanja stoljetnih borova i pinija, a u njihovom podnožju bijele mrlje što bi se, da se im mogu približiti, pretvorile u mnoštvo kamp-kućica, motohomova i šatora. Zdesna Premanturski je toranj kao da je izrastao iz šume što se spustila do mora. A tu u dnu zaljeva odmah ispred mene dva su zadnja otočića u medulinskom zaljevu; pomerski i premanturski školjić. Sasvim u dnu zaljeva se stisnula marina. Brodice privezane uz njezine betonske molove ne vidim. Tek šuma jarbola što su nadvisili brežuljak iza kojeg se skrila govori mi. Do njih se spustilo selo. Među stare kamene kuće uvukle se nove; vikendice, apartmani, restorani, kafići, sve u službi turizma. Moji su roditelji daleke 1960.

prošli kroz Pomer. Spavali su u starom štaglju na slami. Možda su upravo oni bili prvi turisti u Pomeru? Cesta prođe kroz središte Pomera mjestimice toliko uska da se dva vozila gotovo ne mogu mimoći, pa izbije na drugu široku što vodi iz Premanture baš kao i ona iz Medulina, ravno u centar Pule. Put za Pulu mi je na desnu ruku, a ja ću na drugu stranu na sam jug Istre do Premanture. I ona, baš kao i Medulin, nekad selo, danas je dio turističkog raja znanog kao Medulinska rivijera. Od malog i ubavog ribarskog sela postala je značajno turističko mjesto. U Premanturi nema hotela, ali ima apartmana, vikendica, dva autokampa i puno onih što su iz pulske vreve došli živjeti u idiličnu Premanturu. Sjedi na svom brijegu i gleda s jedne strane zaljev, a s druge otvoreno more kako oplahuju devet i pol kilometara dugačak komad kopna što se kao jezičac neki na kraju čudno zavinut ispružio do rta Kamenjak pa daleko na jugu i zapadu dodiruje nebo. Premanturski toranj onako po venecijanski posvađan sa svojom crkvom stoji usred sela. Od davnina je orijentir svim brodovima što plove oko Kamenjaka ili uplovljavaju u Medulinski zaljev. Cesta što je došla iz Pule tu završava. Dalje se po onom jezičku od kopna može samo poljskim putima. Od vanjske do unutrašnje strane obale, što je duga 30 km, jer je prepuna stjenovitih plaža i šljunčanih uvala, zatona i zatonića ima tek 1,5 km. Ako postoji raj na zemlji, onda je to zasigurno ovdje. U tom raj u raste 530 biljnih vrsta, među kojima su meni posebno dragi motar, lovor, ružmarin, timijan i kadulja, ali i 20 vrsta orhideja od kojih su neke i endemske. Čitavo je to područje zaštićeni krajolik u kojem vlada posebni režim.

Između ceste za Pulu i obale mora od Premanture se zaredala naselja pulske okolice; Volme, Banjole, Vinkuran, Vintijan, nekad sela, a danas gotovo predgrađa grada Pule iako upravno gotovo sva spadaju pod Općinu Medulin. U njih s kopnene strane nisam ulazio tridesetak i više godina. Na drugoj strani, preko bogatih polja; vinograda, voćnjaka i maslinika uz onu treću cestu što vodi u Pulu, još pulskih predgrađa, kamenih kuća, šterna i novogradnji: Šikići, Škatari. Vraćajući se iz Premanture u Pulu prvo ću s glavne ceste lijevo u Banjole. U raštrkanom mjestu što je zašlo na tri vale, među stare kamene kuće uvukle se novovjekovne vile, apartmani, hoteli. Stari se dio nekada malog i ubavog ribarskog sela uspenrao padinom iz Banjolske vale. U vrijeme kada sam zadnji put bio na rivi u Banjolama, na njoj je stajala usamljena tvornica ribljih konzervi, a uz molić su bili vezani ribarski brodovi i pokoja barka. Nasuprot, s druge strane ulaza u valu veliki mol i vojska - zabranjena zona.

Selo je tada živjelo od ribara, tvornice i vojske. Danas je na mjestu tvornice hotel obojen žarkim bojama mediteranskih kuća čija je gradnja svojedobno izazvala mnoge rasprave. Vojske više nema. Molo su zauzele jedrilice, gliseri i brodice, baš kao i molo u susjednim Volmama na dnu zaljeva. Novi, u kojem su uglavnom vikendice i apartmani za iznajmljivanje, spustio se na drugu stranu do još veće Vinkuranske vale. Između njih mala je uvala Cintinera primila u svoju šumovitu obalu hotelsko naselje. Od rta na njezinoj sjeverozapadnoj strani do ulaza u Vinkuransku valu autokamp. Šareni grad na kotačima i pod platnenim krovovima među starim borovima. Na sljedećem brdu Vinkuran. Na raskrižju glavne ceste i puta što vodi prema središtu sela dočeka me kamena skulptura. Nekih je ne tako davnih dana u Vinkuranu djelovala kiparska kolonija jer ovdje se oduvijek živjelo od kamena. Odmah ispod sela još uvijek postoji kamenolom iz antičkog doba Cave Romane, u kojem je, kažu, vađen kamen za gradnju Arene. Ulazim u kamenolom s ceste što povezuje jednim krajem Vinkuran s Pulom preko Vintijana, a drugim s Pješčanom Uvalom. Do ulaza među krošnjama divljih smokava i grmova kupina, kameni zidovi bez krova i prozora, ruina je to očito nekad upravne zgrade. Zalazim dublje noseći u sebi pomalo osjećaj nelagode. Posvemašnju tišinu narušava tek zujanje kukaca i u daljini izgubljen cvrkut nekog ptica. Slika djeluje apokaliptički, što zbog napuštenosti, što zbog okomitih i potpuno glatkih granitnih litica, što se penju i do 40 metara u visinu, pri vrhu sazdane od kamena pomiješanog s crvenom zemljom pa ih kruni makija. Sunce dopire tek u sredinu te rupe stvarajući u usjeklinama polutamom iako je sredina vedrog sunčanog dana. Usred kamenoloma nevelika livada. Po livadi razbacani kameni blokovi, ostali nakon što je kamenolom zatvoren. U najdubljijoj i najtamnijoj usjeklini sakrita smokvom što se grmoliko raširila ostaci još jedne zgrade. S oprezom ulazim kroz majušna vrata. Tu je očito bila strojarnica postrojenja za rezanje blokova ili pogon drobilice onog kamena s vrha litica. Veliki gusnati kotači i zupčanici mogli bi biti vrijedni eksponati neke izložbe o tehnološkom razvoju manufakture XIX. stoljeća. Pri izlazu me privuku iznenadni glasovi. Krenem za njima u najudaljeniji dio kamenoloma. Uz dvije najviše, potpuno okomite litice klinovi i rastegnuti konopi. Na prvoj već gotovo pri vrhu visi žena i domahuje onima u podnožju. Na onoj drugoj neki se mladić upravo počinje penjati. Alpinistička oaza koji kilometar od centra grada!

Iz Cave Romane ću prema Pješčanoj Uvali, potpuno novom naselju na ulazu u Verudski kanal. Vintijan na sljedećem brdu ostao mi je desno, do njega ću sa suprotne strane koji drugi dan. Cesta okružena vilama i apartmanima nizbrdicom vodi do plaže i lučice zaštićene malim lukobranom u najširem dijelu Verudskog kanala. Desno prema marini nekada je bila luka u kojoj se ukrćavao kamen iz vinkuranskog kamenoloma. Uz njezine kamene molove danas su vezane najveće jahte u marini jer je tu more najdublje, a na nekadašnjem mostu za dizalicu romantični je kafić. Pješčana Uvala mi je pretijesna, prepuna automobila i pješaka što se međusobno guraju oduzimajući si prostor i ničim me ne privlači doli pogledom na Bunarinu preko puta, njezine brodice i dio kanala. Zato ću na pivo u Delfin.

Na trenutak zastanem iznad Verudskog kanala, pokraj ograde iza koje je fascinantno postrojenje stare gradske plinare. Dva golema okrugla željezna spremnika, zapravo okomite retortne peći u kojima se odvijala suha destilacija kamenog ugljena. Okružuju ih gotovo filigranski izrađene visoke isto tako željezne konstrukcije. Sve spajano tehnologijom zakovica daleke 1912. godine. Stoje prkoseći vremenu utopljeni u borovoj šumi kao spomenik dobu kada su ugljen i para bili tehnološki pokretači čovječanstvo na putu do informatičkog društva. Slično postrojenje u zagrebačkoj plinari odavno je demontirano i ovo je pulsko vjerojatno još jedino u Hrvatskoj, a možda, kako to u posljednje vrijeme volimo slikovito reći, i šire.

Evo me još jednom u Medulin, na proslavi stote godišnjice osnutka ogranka Hrvatskog sokola u Medulinu. Tom je prigodom Brankici kao zaslužnoj Medulinki dodijeljena povelja Općine, a ona se kao svestrana umjetnička duša odužila sumještanima izložbom svojih likovnih radova u gradskoj loži. Na otvorenju izložbe svečano. Okupili se njezini prijatelji, susjedi i usputni prolaznici. Sve je puno svijeta i u gradskoj loži i ispred nje. Recitiraju se Balotini stihovi i stihovi Brankinih prijateljica. Čakavština milozvučna i nježna razgaljuje mi dušu. U onoj „zgradurini“ do lože postavljena je izložba „Hrvatski sokol Medulin 1912. – 2012.“ Katalog izložbe vrhunski. Stare fotografije Medulina iz vremena Horvatovog posjeta: kamene kuće uz more, kojih više nema. Pogled s Pinete na onu kulu u kojoj su već paromlin, Medulin i tornjevi crkve u izgradnji. Razglednica Place, s gradskom ložom, crkvicom sv. Majke Božje od Zdravlja i župnim dvorom. Na jednoj stranici popis mjesta u kojima je od osnutka do kraja srpnja 1914. godine nastupao Hrvatski sokol Medulin sa

svojom limenom glazbom, tjelovježbama sportskog odjela i pjevačkim zborom. Predzadnji je nastup bio 26. srpnja 1914. u Medulinu. „*Znate li, tko me je u san unjihao. Momačka hrvatska pjesma sa ulice...*“, zapisao je Horvat zadnjeg dana svog landranja Istrom. Nije li se to zbilo u večeri nastupa sokolaša?

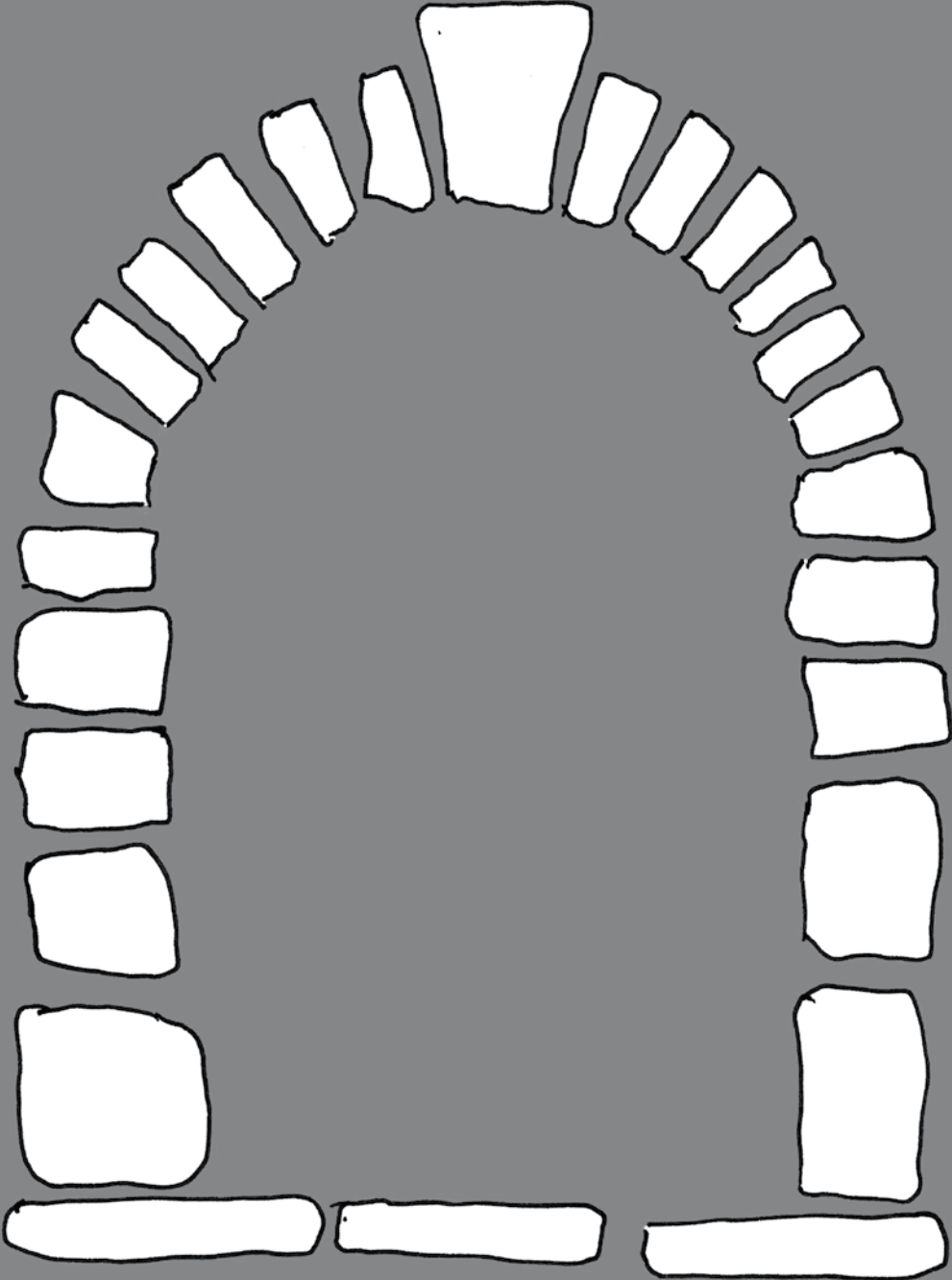
Nekoliko dana poslije ponovo sam u Medulinu. Ovaj put Ivanka i ja idemo u posjet prijateljima iz Zagreba koji imaju apartman u jednoj od onih novogradnji sagrađenih na livadi u novom dijelu Medulina, između hotela uz more i starog Medulina na brdu, lijevo od ceste što uz Mižeriju, Funtanu i rivu vodi do Kažele. Odavno nisam bio u tom dijelu i ne znam kakav ću dojam steći. No, nekoliko novogradnji, za divno čudo ne previsokih ni preglomaznih, dobro se uklopilo među ranije sagrađene obiteljske kuće, što uz uske vijugave uličice kroz koje sam jedva pronašao put, daju toliko potrebnu prisnost dobrosusjedstva svojstvenu malim sredinama. Sjedimo na balkonu u prizemlju u intimnosti minijaturnog vrta, možda bi na katu bilo drugačije, i sladimo se odličnim štrudlom od sira. Domaćim, jer su sir i vrhnje od *kumice z Dolca*, a tijesto razvlačeno na kuhinjskom stolu. Kod drugog komada krene priča o mojim i Horvatovim istarskim putima pa mi padne na pamet da je i štrudl ostavština, ako po ničem drugom, a ono po imenu, stare nam Carevine i Kraljevine u kojoj su Istrijani i Zagorci iako jedan narod živjeli razdvojeno.

Nekoliko dana poslije vodim Emu da vidi Vižulu! Ima tu jedan šljunčani sprud, minijaturni pješčani rt što se pružio u more pa s osekom raste, a s plimom nestaje u mutnoj vodi Medulinskog zaljeva mijenjajući oblik kao kada kipar nezadovoljan uratkom razvalja glinu pa je počne oblikovati iznova. Volim taj sprud. Godinama ga obilazim. Dođem li do njega dovoljno rano, prije drugih kupaca, mogu u njegovu sredinu prostrti ručnik i tako ga osvojiti samo za sebe. Među bilijunima kamenčića što ih more stoljećima oblikuje svakim valom i svakom svojom mijenom, tražit ću kao i uvijek do sada one crne i bijele kamenčiće, gotovo pravilne kockice ili pravokutnike što ih more donosi s dna. Otkida ih stoljećima s mozaika koji je ukrašavao podove one rimske vile što ju je more davno uzelo k sebi. Jer razina Jadranskog mora s godinama raste, baš kao i razina svih mora na svijetu. To je normalna pojava koja iz godine u godinu zbog klimatskih promjena ubrzava. Tako je razina Jadrana u posljednjih sto godina porasla za 15 cm pa je nekadašnja vila rustica sa svoje 2/3 površine završila u moru.

Hodam s Emom od onog mog rtića uskim kamenim sprudom i slijedimo temelje vile što se prostiru u dužini od 1200 metara potpuno prepoznatljivi jer za bonace kao što je danas vidljivi su i njihovi ostaci u moru. Na jednom mjestu nailazimo na komadić bijelog mozaika. Očito je nedavno more s njega spralo tisućljetni mulj. Gologuza djeca trčkaraju oko njega dok su im isto tako gologuzi roditelji izvaljeni na uskom žalu ili u hladu borova, posve nesvjesni pravog arheološkog blaga što leži oko njih. Nešto dalje ostaci vile znatno su uočljiviji. Sačuvani su temelji pristaništa i dijelovi zidova vile. Uspeli su se iz mora visoko na obalu pa sad rasuti proplankom očekuju posjetitelje. Danas je najkraća noć u godini, započinje ljetni solsticij i večeras će se tu među iskopinama, kao i svake godine, odigrati kazališna predstava. Vratit će nas glumci amateri u toj autentičnoj sceni u doba slavnog Rimskog Carstva i ispričati priču o Crispu. Legenda kaže da je u vili umoren Crispo, sin jednog od posljednjih velikih rimskih imperatora Konstantina.

Medulin: Rimski mozaik na Vižuli

XVI.

MOREM I OKO NJEGA

Minula je sredina kolovoza, a dani su sve topliji i topliji, kao da je ljeto na početku, a ne na izmaku. Dok sam tog jutra, kojeg sam naumio obići Pulu i Puljstinu morskim putima, u Delfinu izlazio iz automobila, osjetih na licu južni vjetar. Još drži iako već dva dana prognoze najavljuju njegovo okretanje na sjeverozapadnjak. Lagan i nestalnog smjera kao da se igra sa mnom. Čas puhne u mene s juga an face, a odmah zatim u profil s jugozapada. Budući da sam na „Jutarnjoj zvijezdi“ sam, zbog te ću se njegove igre namučiti kod isplovljavanja iz skućenog prostora veza jer jugo gura krmu u neželjeni kurs u namjeri da okrene brod, a onda će ga po boku dohvatiti jugozapadnjak i nositi na konope susjednih brodica. No, tko mari za muku kada me očekuje radost plovidbe duž rajske obale Puljštine, prepune zaljeva, skrivenih vala, šumovitih poluotoka i otoka, na kojoj se smjenjuju surove litice i nježne šljunčane plaže. Namjera mi je ploviti tik uz obalu do Pulskog zaljeva, a na povratku proći kroz Fažanski kanal i obići Brijune s vanjske strane. Prespavat ću negdje, a sutra nastaviti plovidbu do Medulinskog zaljeva, a onda ću sljedećih dana uz istočnu obalu.

U DELFINU

Moje je landranje morem oko Puljštine zapravo započelo u Delfinu nekoliko mjeseci prije nego li sam jutros dignuo konope i zaplovio. Još početkom travnja, kao uostalom i svake godine, Marino je autodizalicom digao „Jutarnju zvijezdu“ na kraj. Našla se na *kavaletu* među dvadesetak drugih jedrilica, glisera i barki koje njihovi vlasnici žarom i marom ljudi što rade iz hobija pripremaju

za nadolazeću nautičku sezonu. Uslijedili bi dani rintanja, cijena nemjerljivom uživanju koje će nastupiti kada je ponovno spustimo u more. Tih nekoliko dana struganja pituranja, čišćenja, ponekog popravka ispunjava me posebnim zadovoljstvom. Jedva ih čekam jer oni su znak novih plovidbi, i onih za mene i „Jutarnju zvijezdu“ dalekih; do Kornata ili Hvara, ali i onih kratkih, samo do susjedne Vinkuranske vale. Jer svaka plovidba, ma koliko daleko plovio, za mene je neopisiva radost.

Prije više od pedeset godina dovodili su nas na obvezno plivanje tu, u tada pusti Verudski kanal na kraju grada. Njegov plitki završetak obrastao gustom makijom bio je idealno mjesto da se stotinjak petnaestogodišnjaka uzburkanih hormona, od kojih je većini to bio prvi susret s morem i tek su trebali naučiti plivati, drži pod strogo vojničkom prismotrom.

Tom sam se muljevitom zaljevu u kojem se odavno ne kupaju kadeti pomorske škole ili pitomci, kako su nas tada zvali, a niti turisti što su nekada kampirali u borovoj šumi na njegovom početku, vratio trideset i pet godina kasnije kada sam kupio „Jutarnju zvijezdu“ pa sada s gotovo istog mjesta s kojeg sam nekad čeznutljivo gledao prema izlazu iz kanala, gdje je more duboko i plavo, a obala obrasla u gustu borovu šumu, stjenovita i puna sprudova od oblutaka ili pijeska, isplovljavam.

U vrijeme kada nisam u Puli često si prizivam u misli taj zaljev i lučicu u njemu i tada mi na pamet pada ona banalna uzrečica koju često koristimo kada želimo istaknuti neku ili nečiju neophodnost. A dani koje provodim u Delfinu podsjećaju me na dane ljetovanja u Voloskom koji su, čini mi se, po mnogočemu odredili moj životni put. Što to Volosko i drveni molovi Delfina, podignuti na mjestu nekadašnjeg mjesta za obuku neplivača mornaričke škole, mogu imati zajedničkog? Prvi je gradić, a drugi tek lučica športskog društva! Nesumnjivo su to brodice i atmosfera koju uvijek stvaraju more, ljudi i brodovi tamo gdje su im životi isprepleteni. U onih nekoliko ljetnih mjeseci provedenih u Voloskom sav se moj život odigravao u njegovom mandraču. Upijao sam tamo posve nesvjestan toga svoja prva saznanja o čarobnoj sinergiji čovjeka, broda i mora. Tamo sam prvi put čuo za *provu*, *krmu*, *pajet*, *pajolu*, *argolu*. Naučio što znači *laškat konop*, *fermat*. Tako je i danas. Sav se moj život odigrava u Delfinu i oko njega, ne umanjujući pritom značaj onoga provedenog zimi u svom domu sa svojom obitelji, unucima. Još i danas pogled na brodice što stoje

na kavaletima u Delfinu ostavlja na mene isti onaj očaravajući utisak kakav su nekada ostavljale barke izvaljene na bok na kamenom navozu u Voloskom. I zato bih Delfin trebao izmisliti da ga kojim slučajem nema.

Jutrom ću prvo u Voltu. Kojeg li pretencioznog imena za kafić u kontejneru s limenom nadstrešnicom ogrnutom crvenom tendom, u koji se ulazi kroz vrata što više nalikuju ulazu u kakvu radionicu, pomislio sam kada sam u Voltu došao prvi put popiti kavu. Pa ipak, taj kafić s pogledom na drvene molove Delfina i brodove privezane uz njih ima neki svoj skriveni šarm. Dok sjedim uz jutarnju kavu na njegovoj terasi za jednim od desetak dugačkih, masivnih drvenih stolova na metalnim nogama, s istim takvim spartanskim klupama, što su natiskani jedni do drugih, posve sam ili u društvu, saznat ću, a da ništa ne pitam tko je jutros rano otišao preko Kvarnera, a tko se vratio. Koliko košta pajet u Adrijani, a koliko u *butigi* na rivi. Može li se propeler premazati koperom isti dan ili se prajmer mora sušiti preko noći. Je li Serđova orada što ju je sinoć digao na Premanturi veća od one koju je Aldo prošlog ljeta ulovio na Unijama. Je li Ante složio instalaciju za drugi solarni kolektor na brodu od Darija i je li Ljubo konačno našao gdje motor Plavoga pušta ulje. Je li Zoran završio plastificiranje platforme na istranki, a Oko ispolirao do visokog sjaja gliser onog *čovika* iz Zagreba i je li Rajko obavio svoj jutarnji nadzor lučice. Hoće li Mauricijo danas zaroniti da bi usput pregledao korpo morto „Jutarnje zvijezde“, a Ivan konačno izmijeniti trulu dasku na gatu 2. Saznat ću i čiji je brod Marino jučer izvadio iz mora, a čiji spustio, ima li više mjesta na novom ili starom modelu Damora. Tko je gdje bio na krstarenju ili kuda će krstariti ovog ljeta. Kako je bilo na regati u Raškom kanalu i zašto je puknuo jarbol na jednom krstašu. Saznat ću i kakvo *vrijeme sutra zovu*, ali i svu silu drugih informacija i novica koje mi ništa ne bi značile u nekom drugačijem životu. U ovakvom, povezuju me s ljudima kojima je more kredo, a brodovi smisao. U Voltu se dolazi ujutro prije *dela na kafe*, a *pokle dela na biru*. Ne radi kave ili piva, jer popiti se može i drugdje, već zbog činjenice da nas sve ili gotovo sve okupljene oko Delfina ili nekog sličnog Delfina ozračje ispunjava. Zbog njega ponekad i nije važno jesu li ti brod ili barka vani dan, tjedan ili mjesec.

A onda će se društvo oko stolova prorijediti. Jedni će kući na ručak, drugi će se prvi put tog dana zavući pod svoje brodove na obali da bi konačno nastavili brusiti, kitati ili piturati, a netko će isploviti. Ja ću se dočepati današnjeg Glasa Istre, naručiti od Ivane ili Tedija jedan točeni Favorit, a Nero

će se konačno smiriti pod stolom jer je otišao i zadnji voljan da mu baca komad drveta koji mu on onda neumorno vraća. U Delfin se dolazi svakodnevno s razlogom i bez njega. Poslije svake jače bure ili juga žuri se pogledati brod ili barku. Poslije kiše izbaciti vodu iz barke ili provjeriti pušta li tenda. Iz njega se isplovjava i u njega se vraća. A tek onako svrati se za vrijeme marende ili prespava na brodu ili barci za toplih noći. I zato bi ga doista trebalo izmisliti da kojim slučajem ne postoji.

MOREM I KOPNOM OKO PULE

Dok pripremam brodicu za isplovljenje padne mi na pamet da ću ploveći od Verudskog kanala do Pulske luke zamalo oploviti grad. Jer širi je centar Pule gotovo sa svih strana okružen morem: tu, na jugozapadu Verudski se kanal duboko uvukao u grad i približio se gotovo kraju Pulskog zaljeva na drugoj strani grada. Sa zapada i sjeverozapada oplahuje ga otvoreno more. Na sjeveru Pulski je zaljev. Na sjeveroistoku i istoku će grad za koju godinu do zadnjih uvala i uvalica prostranog Medulinskog zaljeva. Zato se i čini da ću ga ploveći od juga na sjever gotovo oploviti. Dakako ne doslovno jer Pula nije na otoku i stoga ne mogu dovršiti *đir* oko Pule ploveći. Preostat će mi još prepješačiti neka dva kilometra kopna, od rive do Verudskog kanala da bi se krug zatvorio krug. Taj uski dio kopna kao neka prevlaka zapravo spaja, a ne razdvaja obale „dvaju pulskih mora“, onog unutrašnjeg i onog vanjskog. A kada na povratku iz Pulskog zaljeva još otplovim na sam kraj Medulinskog zaljeva, od Pulskog ću zaljeva na suprotnoj strani grada biti udaljen tek četiri, pet kilometara.

Zato ću jednog od idućih dana proći kopnom od Delfina do rive i tako na, istina, neki simbolični način dovršiti svoje oplovljavanje Pule.

„Odvezati brod od obale poseban je osjećaj. Taj kratki trenutak bitna je granica između dva različita svijeta, djelić vremena kad tvrda realnost kopna

Pula: *Preko pramca*

prelazi u zanosno gibanje mora, mašte i želja. To je trenutak koji u sebi nosi mješavinu strepnje i olakšanja, radost plovidbe i strah od prirode.“ Od kada sam pročitao Šutejevu⁷³ knjigu „Jedrilicom oko Cape Horna“, te me njegova riječi prate pri svakom isplovljavanju. Istina, moji su morski putovi neizmjereno daleko od onih Mladenovih pa ipak trenutak odvezivanja broda, makar da se otplovi samo do suprotne obale, nešto je...

S motorom na pola snage, „Jutarnja zvijezda“ polako napušta svoj vez. Događivana i ušminkana Ribarska koliba po desnom je boku. Fischerhütte, stara dama pulskog turizma sagrađena daleke 1740. U Horvatovo vrijeme bila je daleko na periferiji grada. I danas je još daleko od posljednjih stambenih kuća Verude, jednog od najljepših predjela grada. No, suvremena prometnica koja vodi do niza hotela i resorta iza nje kao da ju je sasvim približila gradu. Odmah do nje Bunarina; još jedna športska lučica i mala marina u Verudskom kanalu. Lučica se uvukla u uvalu pod brdom na gotovo okruglom poluotoku na kojem je skupina hotela i oko njih apartmansko naselje raštrkano po staroj borovoj šumi. Središnji, najveći i najljepši među njima je hotel „Histria“. Zajedno sa svojim otvorenim bazenom stoji na stijeni povrh rta, okrenuta moru kao spomenik neki modernom dobu iako arhitektura njegovog velebnog pročelja priziva sjećanja na carsko i kraljevsko doba Pule. Usmjerim pramac u prolaz između Fratarskog otoka i kopna, ploveći tik uz obalu kopna. Na rtu Verudica, što ga oblikuje ravna kamena ploča, kućica s kulom i crvenom lanternom iz nekog davnog, prošlog romantičnog vremena. Sto i pedeset godina to je obalno svjetlo suvremenik najburnijeg razdoblja iz dugačke pomorske prošlosti Pule. Plovili su mimo njega brodovi na jedra, pa oni na par; prvo pogonjeni parnim stapnim strojem, poneki kotačem, loženi ugljenom, a kasnije parnom turbinom i vijkom s kotlovima u kojima je izgarao mazut da bi ih zamijenili motorni pogon i hidroglicer. Njegovo je svjetlo bilo zadnji pozdrav grada brodovima što su iz njegove luke odlazili u ekspedicije na daleka mora ili ratne pohode i prvi na povratku. Danas svojim crvenim bljeskom tek ribaru i nautičaru pokazuje put u Verudski kanal. S plaže pokraj svjetionika već od zarana dopiru cika i graja. Glatka kamena ploča što se nakosila i blago ispružila u more, kao neki ogroman trampolin, prepuna je kupaca. Onako kosa i skliska uz more uzrok je ciki i graji što preko mora dopire do mene. Do nje se uzdiže potpuno okomita

73 Mladen Šutej: jedriličar i putopisac, oplovio svijet jedrilicom „Hir III“ oko ekvatora i „Hrvatskom čigrom“ po meridijanu.

stijena, a s nje kao da visi terasa bara, obješena nad morem. A onda stjenovita obala što se od rta neprestano penjala zađe u uvalu što se svojom šljunčanim sprudom uvukla pod stare borove i pinije. I u njoj je mnoštvo kupaca koji očito ne mare za svakodnevna upozorenja o štetnom učinku dopodnevničkih sunčevih UV zraka. Na uzvisini, obrastao makijom i zaklonjen šumom proviruje prvi od četrnaest c. i kr. fortova i obalnih baterija, koliko ću ih nabrojiti za plovidbe do Pulskog zaljeva. Okolo uvale u borovoj šumi još jedno turističko naselje. Na njezinom suprotnom kraju obala se nastavila uzdizati sve do vrha meni uvijek iznova fascinantne „Tarzanove stijene“, kako smo kao djeca zvali tu 17 metara visoku liticu na ulazu u uski kanjon u kojem je more uvijek tirkiznoplave boje. Kao protuteža surovoj snazi mora što je milenijima kopalo kanjon, još prkosi mlatu juga i jugozapadnjaka jedini zid stare crkvice s malim zvonikom na preslicu. Na drugoj je strani kanjona započeta i nikad završena gradnja, vjerojatno zbog okončanja rata, nekog bunkera. A onda novi rt iza kojeg obala poluotoka mijenja smjer i lagano se spušta u sljedeću uvalu s prostranom šljunčanom plažom. Prepuna je kupaca što natiskani leže na oblucima upijajući jarko sunce ili se skrivaju pod krošnjama borova što su se spustili do mora.

Od nje dalje, gotovio do ulaska u Pulski zaljev plovit ću zapravo jednim velikim bezimenim zaljevom, što ga s obalom između oblikuju dva poluotoka. Ovaj koji sam upravo oplovio i onaj drugi dvije milje dalje, visoke, mjestimično gotovo do okomitosti strme obale, što nalikuju na klifove Dugog otoka u malom. Između, niz uvala, uvalica i šljunčanih plaža s borovim šumarcima, smjenjuju se ravne kamene ploče koje za plime preplavljuje more i okomite stijene što se uzdižu iz njegove pjene. Posvuda po njima raštrkane sitne točkice nalik mravima. To su kupaci što više vole skrivena i usamljena mjesta od uređenih i opremljenih kupališta. U visini sam Zlatnih stijena pa ću još malo prema obali, jer se od njih more sve dublje uvlači u kopno. A i Neru su očito dojadili valovi po boku od jugozapadnjaka i oni što ih stvaraju gliseri jureći tik uz „Jutarnju zvijezdu“ pa se uznemireno premješta s jedne na drugu stranu kokpita. Na visokoj litici veliki restoran s terasom obješen iznad mora, a pod njome još jedna plaža na pločama koje je stoljećima brusilo more. Noću kada ih obasja sjaj punog Mjeseca ili svjetlo s terase stijene u moru poprimaju zlatnožutu boju pa otuda i ime Zlatne stijene. To nekad kultno mjesto pulskog turizma, izgrađeno je u godinama socijalizma na samom početku novog turističkog života Pule. U vrijeme održavanja filmskog festivala tu je bilo

okupljalište onih koje bi danas nazivali celebrity domaćeg filmskog svijeta i njihovih obožavatelja. Lijevo i desno od Zlatnih stijena iznad stjenovite obale, kao kulisa na lošoj sceni strši moderan grad. Odavde s mora se jasno nazire kako je prostor austrougarske Nove Pule proširivan i dograđivan zgradurinama što razbijaju pitomost krajolika. Duž obale, povrh svih tih uvalica, ravnih kamenih ploča i okomitih stijena provlači se Lungomare. Šetnica uz more nastavak je vanjskog kruga gradskih ulica što opasuje grad pa će namjernik bude li dovoljno uporan da krene s rive, uz arsenalski zid, kroz borovu šumicu što čuva spokoj i tišinu Mornaričkog groblja od buke na kupalištu Valkane do Lungomarea i dalje podnožjem Monte Paradisa, Gregovice i Monvidala ponovno stići na rivu. U visini uvale Valkane još se malo primaknem obali. Iznad borove šume proviruju krovovi novogradnji, a sve ih nadvisuje onaj moj čempres - visok, vitak, usamljen i vrh c. i kr. kamenog stupa za mjerenje brzine brodova. Nakon sata plovidbe, evo me na drugoj strani bezimenog zaljeva kod poluotočića Stoje, ispred istoimene uvale okrenute na jugoistok u čijem se dnu skriva staro i pomalo zapušteno gradsko kupalište, izgrađeno u vrijeme talijanske vladavine Istrom. Od njega, podno još jedne stare austrijske tvrđave, među borovima, raspoređeni gotovo ukrug, nanizali se šatori i kampkućice sve do druge strane poluotoka iza kojeg počinje nova uvala. A između te dvije vale tek uski trak kopna pa se čini kao da je šumoviti poluotok o njega obješen. Po tom traku, hodniku, na grčkom stoja, poluotok nosi ime. Uz obalu uvale Stoja i susjedne joj uvale Valkane u kojoj su ostaci onog velebnog kupališta što nije dočekalo današnje doba, grad se raširio kao lepeza ne mareći ni za sklad ni za okolinu i dalje bi, ali ne može, ne da mu more. Do ovdje se protegnuo konglomerat što ga čine grad, hoteli i hotelska naselja poredani duž većeg dijela od onih tridesetak kilometara uređenih i divljih plaža okrenutih beskraju otvorenog mora, izlasku i zalasku Sunca, mlatu valova što abrazijom godinama mijenja obalu. A od niskog spruda u uvali s druge strane Stoje, laganim usponom počinje novi poluotok, izdužen, šumovit, tajanstven i danas još nedostupan Muzil. Stranom okrenutom otvorenom moru prijetio je topovima ukopanim u strminu visoke litice svakom nepozvanom brodu. Dok plovim ispod te stijene do čije tek prve trećine dopire jarbol „Jutarnje zvijezde“ i gledam uvis, pomalo me hvata nelagoda. Zbog onih crnih otvora za topovske cijevi pri njenom vrhu, koji istina sada zjape prazni, ili zbog mora što snažno mlati u njezinom podnožju iako je jugozapadnjak stao pa ni valova

prema otvorenom moru više nema? Ili zato što se približavam drugom kraju poluotoka, onom što se strmoglavljuje u more preko Oholog ili Olujnog rta od čijeg me već imena hvata jeza, o koji se vječno lome valovi zapadnih i južnih vjetrova? Na Olujni rt se nastavlja dugačak lukobran izgrađen od klesanih kamenih blokova, pravo remek-djelo graditeljstva što već sto godina štiti ulaz u Pulski zaljev i susjedni Fažanski kanal od *svega i svačega*, kako bi rekao Horvat, ostavljajući samo stotinjak metara širok prolaz između svog kraja i susjednog Velog Brijuna. Od glave lukobrana do Punte Christo ili rta Proština na suprotnoj obali zaljeva postavljane su protupodmorničke prepreke da bi se u sigurnosti Pulskog zaljeva sidrila moćna austrougarska flota. Čitavim su zaljevom tada bile rasute plutače za vez ratnih brodova nekada sedme svjetske pomorske sile na čijem je čelu plovio admiralski brod „Viribus Unitis“.⁷⁴ U učinkovitost te zapreke po mnogočemu u to vrijeme jedinstvenog tehničkog rješenja, osvjedočila se prvih ratnih mjeseci i posada francuske podmornice „Curie“, koja se pri pokušaju upada u luku 1914. godine zaplela u nju i bila potopljena topovskom paljbom obalne baterije kad je konačno uspjela izroniti u namjeri da se preda. Pri tome je poginuo drugi časnik na podmornici, poručnik fregate Pierre Chailley, dok je ostali dio posade spašen. Njegovo je tijelo c. i kr. ratna mornarica dala uz počasti pokopati na Mornaričkom groblju, a podmornica je podignuta s morskog dna. Nakon obnove u pulskom arsenalu uvrštena je u podmorničku flotu c. i kr. mornarice pod oznakom U 14. Jedno je vrijeme njezin zapovjednik bio i jedan od dvojice ponajboljih podmorničara Monarhije, kapetan bojnog broda „Georg von Trapp“. U sastavu austrougarske flote U 14 je obavila niz uspješnih podmorničkih operacija. Preuzevši flotu Monarhije nakon kapitulacije, Narodno vijeće SHS vratilo ju je Francuzima kao znak prijateljstva i dobre volje.

Lukobran što štiti luku od vjetrova i valova iz II. i III. kvadranta⁷⁵ dugačak više od kilometra, sagrađen je 1914., a danas čeka obnovu jer je, nažalost, dijelom porušen. Na njegovom kraju okrećem „Jutarnju zvijezdu“ gotovo za 180 stupnjeva i u zavjetrini sam lukobrana. Svjetionik na njegovoj glavi što svijetli zelenim bljeskom ostaje mi desno po krmi, dok uplovljavam u prostrani Pulski zaljev. Sigurno sidrište i privezište otkrili su prema legendi

74 „Viribus Unitis“, Ujedinjene snage. Brod je dobio ime po geslu cara Franje Josipa I.

75 III. kvadrant, prema staroj podjeli ruža vjetrova se dijeli na IV. kvadranta. III. pokriva smjer jugozapad-sjeverozapad.

moreplovci iz Kolhide, kraljevine na području Trakije na obali Crnog mora dok su proganjali Jasona i Medeju, ne bi li vratili oteto zlatno runo. Legenda dalje kaže da su ih Argonauti⁷⁶ porazili u bitci od Aspirovog otoka. Nakon poraza Kolhiđani su nisu vratili kući, već su nastavili ploviti na zapad i na tom putu doplovili do dubokog, dobro zaštićenog zaljeva, pitome i vodom bogate obale. Oplovivši rt kojem su dali ime Olujni u zaljevu su bacili sidra svojih trijera i osnovali naselje pod imenom Polis-Pola-Pula. Prema drugoj legendi Istra je dobila ime po rijeci Isar⁷⁷. Naime, Argonauti su bježeći pred Kolhiđanima uzvodno Isarom i rijekama koje su mu pritoke, kopnom i rijekom Po dospjeli, iz Crnog mora na sjeverni Jadran. *Na ilirskoj rijeci smiriše vesla/pored grobnog kamena plavokose Harmonije-Zmije,/grad utemeljiše. Grk bi mu neki rekao/- „Grad bjegunaca.“/no njihov ga jezik imenova Pulom.*⁷⁸

Je li bilo baš tako, dokaza nema i tako priča o nastanku Pule ostaje samo legenda.

Oduvijek je za putnika pogled s mora na Pulu i Pulski zaljev predstavljao doživljaj. Svojevremeno je jedan nepoznati autor o tome zapisao: *„Pokazujući svoje zidove, kaštel i amfiteatar, Pula kao da izlazi iz vode. Ulazeći u luku prolazi se uz otoke ovjenčane maslinama uz koje stoje razasute ruševine i ostaci starih kula i zidina; grad se pruža na dovid kao gledan kroz gustu zelenu mrežu što ju rasprostiru visoka stoljetna stabla. Privlačan i dostojan divljenja, pejzaž pruža oku veću ugodu od svih starina što ih obgrljuje“.* A jedan drugi znani, c. i kr. poručnik linijskog broda i putopisac Josef Lehnert zanesen ljepotom zaljeva i grada u njemu, ali i snagom Carevine u svom putopisu „Oko Zemlje - putne slike s jedrenja oko Zemlje korvetom nj. vel. Erzherzog Fridrich 1874. 1875. i 1876.“ zapisuje: *„Izgled luke upravo je impozantan. Stara Pula leži skrivena iza kolosalnih oklopnjača, privezanih za obalu, a iznad njih se uvis uzdiže, u zelenilo obrastao, osrednje visok Kaštel, nekadašnji Kapitol. Sjeverno i južno od starog grada podižu se velike zgrade koje su Puli kao pomorskoj oružarnici potrebne. To su uglavnom radionice, skladišta pomorskog arsenala i brojne vojarne. Otok Uljanik, smješten posred luke, nekad zasaden maslinama, s dosta uzdignutim brijegom na kojem se nekada nalazila kapelica, sada se može*

76 Argonauti: Jason, Medeja i posada na njihovom brodu Argosu.

77 Isar, drevno ime za Dunav, koji je prema vjerovanjima starih Grka imao dva ušća, u Crno i Jadransko more.

78 Stihovi Kalimaha Kirenjanina, helenističkog pjesnika iz 3. stoljeća prije Krista.

jedva prepoznati. Brijeg je odnesen, a otočić sravnat i proširen. Na njemu se podiže više građevina. Među njima veličanstveni pokriveni navoz za brodove, koji izaziva u svakom došljaku naročitu pozornost. Na sjevernoj strani otoka izgrađeni su dokovi. Sveti Polikarpo, novi vojnički grad (poznate „kuće čakula“), okružuje prekrasan i uvijek zelen perivoj, pa se taj predjel može uspoređivati i s nekim poznatim lječilištem. Odnedavno je tamo podignuti i Maksimilijanov spomenik, visoka columna rostrata, s božicom pobjede na vrhu, koja kao dobar genije lebdi na sjenovitim perivojem. Osim toga odavde se vidi i zvjezdarnica sagrađena na brijegu Zaro. Od tamo, odakle su nekada prkosno nadolje gledala - topovska ždrijela, jer je tu nekada stajala utvrda, sada refraktori i druga oruđa zananosti upiru svoje oči u zvjezdano nebo. S najvišeg vrha perivoja koji se prostire pred zvjezdarnicom i koji slikovito u terasama pokriva brijeg, uprt je pogled spomenika našeg besmrtnog junaka Tegethoffa na luku i otvoreno more koje ga nekad odvelo u pobjedu.“

No, meni se čini da pogled na grad i nije više tako romantičan. Sav taj prostrani zaljev pretvoren u jednu ogromnu ratnu luku, toliko veliku da su u njoj privezište imale čitave ratne mornarice prvo Austro-Ugarske, a onda i Jugoslavije, danas djeluje zapušteno i pusto.

Plovim duž zapadne strane zaljeva držeći se obale koliko to dozvoljavaju vojna postrojenja na njoj. Namjera mi je oploviti zaljev ploveći uz njegovu obalu od lukobrana do ulaza u Fažanski kanal. Još do jučer obala gotovo u čitavom zaljevu bila je zabranjena zona i nije joj se smjelo pristupiti ni s mora ni s kopna. Gledam na ploteru GPS, kartu zaljeva koji kao da je podijeljen na dva nešto manja, ali još uvijek velika zaljeva. Ovaj kojim sada plovim uzak i dug i drugi gotovo elipsastog oblika što podsjeća na ogromnu Arenu. Usprkos što su milenijima različiti gospodari Pule bezbrojnim i često bezobzirnim intervencijama u ljepotu i sklad ovog bisera stvorili od njegove obale gomilu betona, kamena i cigle koja je danas potpuno izgubila svrhu, Pulski zaljev ipak još odiše nekom tajanstvenom ljepotom i spokojem. Je li to zbog njegovog prostranstva, šumovite obale, bezbrojnih uvala i uvalica, usamljenih sprudova i rtova i njegovih otočića? Ili je to možda zbog ljetne sumaglice što ga pritišće, ne dajući oku da izoštri sliku pa liči na pastoralu starih majstora, ili pak zbog onog pogleda na sjeverozapad, gdje horizont zatvara čarobni Brijunski arhipelag. Pokušavajući si u mislima dočarati njegov nekada iskonski izgled, onaj bez tih silnih intervencija u njegovu prirodu,

mogu si lako zamisliti zašto su Kolhidani ili Argonauti uplovljavanje u njega doživjeli kao ulazak u raj.

Početak jeseni davne 1964. godine za službovanja u mornarici plovio sam zaljevom u vrijeme boravka Tita u brijunskoj rezidenciji gotovo svakodnevno. Tada bi patrolni brodovi i torpedni čamci JRM-a⁷⁹ u smjenama patrolirali oko Brijuna, čuvajući dan i noć pristup otočju bez obzira na stanje mora i snagu vjetrova. Ako nismo bili „na poziciji“, kako se u žargonu nazivalo to patroliranje, vrijeme smo provodili sklonjeni u Pulskom zaljevu.

Još od kada sam na vrhu lukobrana okrenuo „Jutarnju zvijezdu“ i pramac usmjerio put zaljeva, u vidokrugu mi je dio grada u kojem su Sv. Polikarp i Monte Paradiso. Gledajući ih s mora ubrzo shvatiš zašto su upravo na njima stari carski i kraljevski graditelji planirali izgraditi Novu Pulu. Cjeloviti pogled na grad zaklanjaju mi dva otočića lijevo od pramca između kojih crvena i zelena kula što strše iz mora označuju plovni put u trgovački dio luke. Otočić bliži kopnu sav je izgrađen, a s kopnom ga povezuje most. Potpuno su ga zaposjele zgrade i betonirane plohe, kojima kao da nije bio dovoljno velik pa su preko dugačkog betonskog mosta preskočile na kopno. Kroz dvogled gledam turobne i napuštene zgradurine, bez prozora, vrata, a poneke i bez krova. Između njih raste tek pokoja usamljena smokva, bor, grm kupine ili lovora i daju svemu pomalo apokaliptičku sliku. Otočić preko puta, njegova je suprotnost. Šumovit, obrastao gustim raslinjem što se spustilo sve do mora. Nasuprot njega treći je otok, na kojem su navozi i dokovi brodogradilišta. I on je mostom povezan s kopnom. Njih tri već gotovo dva stoljeća zapravo dijele zaljev na dva dijela; južni ili ratnu luku i sjeverni ili trgovačku luku. Svracam pogled na obalu preko pramca. Tražim na njoj prvo golim okom, a onda i dvogledom zvonik Mornaričke crkve. S mora bi se morao vidjeti, jer tako je i građen. No, pogled na dio grada u kojem je crkva Gospe od Mora djelomično mi zaklanjaju brodogradilište i cementara sagrađena na poluotoku koji je jednom također bio otok. I on je potpuno izravnat. Izbetonirana ploha tek neznatno uzdignuta od mora zauvijek je prigrbljena kopnu. U potrazi za pogledom na zvonik okrećem još malo pramac u sjeveroistok. A onda ga ugledam. Okružen silosom cementare lijevo od njega, dizalicama brodogradilišta što nalikuju polomljenim nogama kakvog ogromnog pauka desno i sivim bezličnim kućama

79 JRM: Jugoslavenska ratna mornarica.

u pozadini, stoji obavijen nekom izmaglicom što je isparavaju postrojenja i vrući ljetni dan. U toj je gužvi izgubio svu svoju velebnost pa sada u bezličnosti koja ga okružuje djeluje mi izgubljeno.

Ona četiri, nekada rajska otočića prosuta tim čarobnim zaljevom prema tradiciji nose imena svetaca. Otočići su živjeli i rasli s gradom na dnu zaljeva i bili dio njegovog tkiva od njegovog postanka iako posljednjih tristo godina na njih nije mogao stupiti običan stanovnik Pule. Na sva četiri ostaci su nekropola, sakralnih građevina i utvrda. Onaj prvi do ulaza u zaljev, gotovo u njegovoj sredini, još uvijek šumovit, je Sveti Andrija. Na njemu su ostaci benediktinskog samostana i crkvice, dvorca koji je sagradila Venecija i utvrda iz Napoleonovog i austrougarskog vremena. Preko puta njega uz sjevernu obalu zaljeva je Sveta Katarina. Arheološka iskapanja otkrila su temelje ranokršćanske crkvice, preko kojih su Austrijanci sagradili bazu za hidroavione. Sveti Florijan je najveći. Na njemu je podignut K.u.K. Seearsenal. Otok je kasnije dobio ime Uljanik, kažu zbog ulika koje su nekada na njemu rasle. Asfalt i beton prekrili su i maslinik i nekropolu i temelje ranokršćanskih crkava. Sveti Petar je najjužniji. Ranokršćanska crkvice srušena je da bi se napravilo mjesto za gradnju topovske baterije, koja je štitila ulaz u luku, a otočić je nasipavanjem mora između njega i kopna pretvoren u poluotok. Kasnije je na njemu sagrađena ona cementara što i danas radi. Šumoviti Muzil polako mi ostaje desno po krmi. I evo me, ovaj put s morske strane pred uvalom Vergarola. U njoj je još operativna obala nekadašnje ratne luke pa ne mogu u nju uploviti iako se na njezinom prastranu već odavno ne vezuju ratni brodovi. S druge mi je strane, preko lijevog boka Sveti Andrija. Od njega u smjeru jugozapada, negdje između njega i moje pozicije bila je prije sto godina usidrena plutača br. 31., privezište bojnog broda „Viribus Unitis“, ponosa K.u.K. Kriegsmarinea i njezin admiralski brod. Potopljen u zoru 1. prosinca 1918. godine, u akciji dvojice talijanskih diverzanata. A samo dan prije na njemu je spuštена zastava Monarhije i svečano podignut crveno-bijelo-plavi stijeg Narodnog vijeća SHS uz pjevanje „Lijepe naše“. Tog su dana admiralski brod i čitava flota predani novoosnovanoj državi SHS, a već je sljedećeg jutra skončao svoj kratki vijek u plavoj grobnici na dnu zaljeva.

U trenutku kada se Rossetti, jedan od diverzanata, postavivši mine na podvodni dio trupa „Viribus Unitisa“, udaljavao od njega, na brodu je truba zasvirala ustajanje. Sasvim slučajno spazio ga je jedan od dežurnih podoficira.

More je odmah osvijetljeno brodskim reflektorima i oba su diverzanta ubrzo ulovljena i dovedena na admiralski brod, gdje su priznala postavljanje eksploziva. Naređeno je hitno napuštanje broda, no u tijeku evakuacije, u 6 sati i 20 minuta mine su eksplodirale, brod se prevrnuo na bok i ubrzo potonuo. Pritom je poginulo ili se utopilo više od 400 članova posade od ukupno njih 1250. Zajedno s brodom u plavoj je grobnici, poštujući pomorsku tradiciju, smrt našao i njegov zapovjednik Janko Vuković Podkapelski, komandant mornarice tek stvorene države. Čelična grdosija deplasmana 20 tisuća tona teška, 151 metar dugačka i 27 metara široka potonula je na 30 metara dubine za nepunih 14 minuta. Dok je tonuo, sidrištem je u 6 i 30 odjeknula nova eksplozija. U pomoćni brod „Wien“ slučajno je udarila plutajuća mina koju Paolucci, drugi diverzant, nije uspio prikvačiti na admiralski brod. Ima neke simbolike u imenima tih brodova i njihovom potonuću. Gotovo istovremeno nestali su „Viribus Unitis“ i „Wien“ i država čijem je pokojnom caru bio moto ujedinjenim snagama, a ime glavnog grada Wien. Pokušavam onako odoka odrediti mjesto potonuća „Viribusa Unitisa“. Jučer je na tom mjestu na morsko dno spuštена spomen-ploča. Položili su je predsjednik Republike i Časnički zbor Istre. Na njoj na latinskom piše: GLORIA ET MEMORIA VIRIBUS UNITIS IN HOC SIGNO VINCES 1918. - 2011.

Druga od plutače broj 31, prema izlazu iz zaljeva, bila je plutača broj 33. Vez bojnog broda „S.M.S. Szent István“, broda blizanca „Viribusa Unitisa“. Izgrađen u riječkom brodogradilištu, ali opremljen u pulskom arsenalu svečano je predan na korištenje floti u kolovozu 1915. godine. Njega su zoru 10. lipnja 1918. godine potopili kod otoka Premude talijanski torpedni čamci, dok je flota iz Pule plovila prema Otrantu da bi razbila tamošnju blokadu. Da stvar bude tragičnija, on je prvi ratni brod c. i kr. mornarice potopljen torpedom, oružjem za koje je ideja rođena upravo tu u Puli, a on kao oružje usavršen u Rijeci. Pri njegovom potonuću stradalo je 89 mornara. Uz zlu sudbinu tih dvaju ponosa austrougarske mornarice vezane su i sudbine mnogih hrvatskih pomoraca.

Ostali dio nekad moćne flote, još dva bojna broda iste klase, „SMS Tegetthoff“ i „SMS Prinz Eugen“, brojne krstarice, razarače, torpiljarke, podmornice i pomoćne brodove, mahom građene u pulskom arsenalu, podijelile su međusobno zemlje pobjednice. Tek skromni broj manjih brodova pripao je kraljevini SHS.

Do Vergarole je brodogradilište, puno manje od susjednog Uljanika. Ispred njega usidrena jedna od dvije sačuvane plutače iz nekada slavnih dana pulske luke. Između njega i tvornice cementa ono napušteno skladište goriva, zbog kojeg nisam mogao obalom do Vergarole. Ispred otočića Sveti Petar skrećem u kurs prema sjeveroistočnoj strani zaljeva. Cementara na otočiću zagorčavala je dugo život građana na Verudi i Stoji. Sjećam se doba mladosti, kada mi je prvi jutarnji posao bio pomesti s terase u vrtu preko noći nataloženi fini sivi prah što ga je ispuštao dimnjak cementare, a vjetar ga raznosio Svetim Polikarpom, sve do Vidikovca zasipajući krovove i vrtove. Do cementare molo Carbone, mjesto za utovar ugljena u brodove. Svi brodovi carske i kraljevske flote u punoj bi vožnji trošili 1100 tona ugljena na dan. Danas je to molo privezište za trgovačke brodove. Na njemu leži zaboravljena i zapuštena još jedna plutača iz slavne prošlosti pulske luke.

Od cementare dalje pogoni su brodogradilišta i nekadašnjeg K.u.K. arsenala. Dvije crvene grdosije privezane uz obalu nakon porinuća s navoza škverani opremaju. Između njih gledam pročelje nekadašnje zgrade Zapovjedništva lučkog admiraliteta u svoj njegovoj ljepoti. Do sada sam vidio samo onaj dio grada koji nadvisuje arsenalska postrojenja i zid. Odavde dalje kroz ogradu od kovanog željeza i grmove oleandera što upravo cvatu prekrasnim žutim, bijelim, crvenim i roza cvjetovima nazire se najstariji dio grada. Tu je negdje u Horvatovo vrijeme u raspremi bila privezana slavna drvena fregata „Bellona“. Na njoj je daleke 1859. godine za sparnih ljetnih noći kapetanu Ivanu Lupisu pala na pamet ideja o torpedu - novom brodskom oružju. Prva tvornica za proizvodnju novog oružja prema Lupisovoj zamisli utemeljena je u Rijeci. S još primitivnim torpedom u rusko-japanskom ratu Japanci su potopili 1905. godine kod Porta Artura cijelu i daleko nadmoćniju rusku flotu. Kada je kasnije u Rijeci usavršen žiroskop, uređaj za njegovu stabilizaciju, torpedo je postalo stratejsko oružje u I. svjetskom ratu, kao recimo avion u Drugom.

Tamo gdje završava operativna obala brodogradilišta protegnuo se od obale do otočića s navozima željezni most. Prvi je na njima sagrađen linijski brod „S.M.S⁸⁰ Kaiser“, s 5149 tona istisnine. Poslije njega za potrebe c. i kr. mornarice sagrađena je flota od 55 brodova ukupne istisnine 53588 tona. S navoza su porinute i mnoge podmornice. Prve su u dijelovima željeznicom

80 S (*einer*). M (*ajestät*). S (*chiff*): brod njegovog veličanstava.

Pula: Na povratku

dovožene iz brodogradilišta na obalama Sjevernog mora i tu sastavljane, a kasnije su i građene u arsenalu. U njega je 1910. godine došao inženjer Josef Mickl sa zadatkom da konstruira i izradi prvi mornarički zrakoplov. Zrakoplov je dovršen sljedeće godine, kada se uređuje i prva pokusna zrakoplovna postaja u Valturskom polju na kojem se i danas nalazi pista aerodroma Pula. I prva morska lebdjelica, hovercraft, plovilo na zračnom jastuku konstruirana je u arsenalu 1915. godine. Tvorac joj je Dagobert Müller von Thomamühl, pomorac, ronilac i ratnik, onaj što je posljednji pokopan na Mornaričkom groblju. Za Drugog svjetskog rata nekadašnji je K.u.K. See Arsenal, a onda Cantieri Navale Scoglio Olivi teško stradao. Dodatno je devastiran 1947. kada je postalo bjelodano jasno da će Pula i najveći dio Istre pripasti Federativnoj Republici Jugoslaviji. Tada je usprkos čuvanju snaga reda i „radničkih straža“ oštećen dio strojeva i instalacija. Ne uspjevši prenijeti u Italiju opremu i strojeve, vlasnici su nakon dugih i mučnih pregovora prodali brodogradilište Jugoslaviji. U prvo vrijeme brodogradilištem je upravljala uprava u Ministarstvu obrane prema čijim je planovima brodogradilište trebalo ostati remontno za male brodove i potrebe ratne mornarice. Srećom se ti planovi nisu ostvarili i Uljanik je danas u globalnoj krizi brodogradnje jedino hrvatsko brodogradilište koje uspješno posluje. U nešto manje od 65 godina Uljanika, s navoza je porinuto gotovo četiri stotine različitih brodova uz tradicionalno razbijanje flaše šampanjca o pramac. Od onih prvih, putničkih klase „Vladimir Nazor“ popularnih pjesnika i blizanaca „Istra“ i „Dalmacija“, bijelih ljepotica, preko tragično nestalih „Berge Vange“ i „Berge Istre“ do visoko sofisticiranih jaružala. Pa i mali keč „Besa“, kojim je Joža Horvat, književnik i gle slučajnosti još jedan kajkavac zaljubljen u more i Istru, oplovio svijet. Nešto više od godinu dana poslije moje plovidbe duž operativne obale Uljanika čitam u novinama o smrti tog devedesetogodišnjaka, rođenog godinu dana poslije Horvatovog drugog putovanja Istrom.

Ploveći uz navoze na otočiću Uljanik zašao sam između njega i Svetog Andrije u drugi dio zaljeva, u nekadašnji Handlshafen - trgovačku luku. Još u prolazu otvara se pogled na sjeverni dio grada. I dok mi se u vidokrugu pojavljuje najveći i najljepši spomenik antičke Pule, prisjetim se priče koja kaže da je antička Pula, baš kao i antički Rim, izgrađena na sedam brežuljaka. No, s mora usred zaljeva jasno je vidljivo kako je stara Pula stisnuta samo oko jednog, onog na kojem je kaštel, s kojeg puca pogled na cijeli stari grad, ali i

njegovu suvremenu okolicu i koji nadvisuju, ili se to samo meni čini, dizalice brodogradilišta u njegovom podnožju. Okrećem timun da bih s druge strane otočića prišao dijelu rive između njega i mola, koji se kada je izgrađen zvao gat San Teodoro. Na njemu je stajalo lučko svjetlo u obliku tornja, kopija onog na otoku Visu, koji je podignut u čast slavne Viške bitke. A ovaj u Puli podigao je Grad 1915. godine u čast carevog rođendana. Svjetionika više nema. Molo svojevremeno sagrađeno za potrebe istovara ugljena potrebnog gradskoj plinari odavno je izgubilo svoju prvotnu namjenu. Marina na njegovoj glavi puna je jedrilica i motornih brodova što su u njoj na stalnom vezu. A još sredinom prošlog stoljeća uz njega je pristajala „Proleterka“ na plovidbi duž naše obale Jadrana, a možda i „Partizanka“ između dva prekooceanska putovanja. Ta su dva parobroda bila ponos nove države tek izašle iz rata. „Proleterka“, sagrađena 1913. godine kao „Višegrad“, plovila je do 1969. godine. Njom sam poslije završenog školovanja iz Pule putovao u Šibenik na svoju prvu pomorsku službu.

Monarhija je osim ratne stvarala i jaku trgovačku flotu. Za onu austrijsku matična je luka bila Trst, za ugarsku Rijeka. „Višegrad“ je bio ponos ugarsko-slavonskog parobrodarskog društva iz Rijeke, a „Baron Gautsch“ austrijskog parobrodarskog društva iz Trsta. „Višegrad“ je nakon I. rata pripao Kraljevini SHS. Potonuo je pod imenom „Petar Karađorđević“ 1941. godine naletjevši na podvodnu minu kraj Zlarina. Izvađen je 1951. godine i obnovljen u Uljaniku. Od tada je do odlaska u rezalište plovio pod imenom „Proleterka“. Slična je sudbina zadesila i „Barona Gautscha“ koji je održavao redovnu putničku liniju Trst - Kotor, s pristajanjem u Puli. Potonuo je 13. kolovoza 1914. 6 milja jugozapadno od svjetionika Sv. Ivan na pučini kod Rovinja naletjevši na minu koju je postavila austrougarska mornarica, dok je prevozio iz Boke kotorske i Dubrovnika evakuirane članove obitelji vojnih lica i državnih službenika. No, on nikada nije izvađen s morskog dna. Danas je njegova podrtina prvorazredna ronilačka destinacija.

Kasnije, između krstarenja Jadranom ili dalekim Karibima, uz taj su molo vezane „Istra“ i „Dalmacija“, brodovi za kružna putovanja, nekad ponos jadranske bijele flote. Svojim elegantnim snježnobijelim trupovima bili su kontrast crvenim grdosijama što su kao nasadeni na navozima otočića Uljanik nadvisivali sve oko sebe čekajući porinuće nakon što će varioci zavariti posljednji var na njihovoj oplati. Često sam znao pratiti isplovljenje jedne

od tih bijelih ljepotica. Stajao bih ispod pramca, malo prema krmi, opčinjen strkom u savršenom redu što prati svako isplovljenje. Gore visoko na mostu tajanstvenog lica naslonjen na ogradu, barba izdaje kratke i odriješite komande i onima na pramcu i onima na krmi i boku i onima u strojarnici, duboko dolje u utrobi broda. Užurbani mornari dižu konope i postavljaju bokobrane. Natezanje špringa⁸¹, a onda polako i dostojanstveno brodska se krma odvaja od mola. Pjeneći po krmi, brod zaplovi na još jedno putovanje.

Na starost mola danas tek podsjećaju stare francuske topovske cijevi zabijene u njegove kamene blokove što su za njegovog slavnog doba služile kao bitve.

Okrećem pramac „Jutarnje zvijezde“, da ne smetam ribaricama što upravo uplovljavaju na vezove poredane između njega i ulaza u brodogradilište. Neke su čitavu noć negdje iza svjetionika Porer okupljale plavu ribu pod svoja svjetla da bi je opasale mrežom i pred jutro izvukle na palubu. Druge se vraćaju nakon što su digle mreže što su ih dan prije položile. Noćasnji je ulov očito bio dobar. Na palubama sve puno naslaganih *kašeta* s ribom. Još samo na ponekoj ribarici posada *refaje* mreže ili žurno razvrstava posljednju ribu. Obilazim Tortu i marinu u širokom luku. Odmicanje od obale otkriva mi svu velebnost i sklad palača poredanih na rivi od katedrale do onog zavoja na kojem riva završava, a počinje škver. Na drugoj strani u nastavku tog niza ona stravična poslovno-stambena zgradurina odvojila je svojom glomaznošću rivu od stare gradske jezgre. Pogled s mora još više naglašava to remećenje vizure grada. Srećom, onaj neznani i onaj znani putopisac bili su uskraćeni za pogled na to urbanističko i arhitektonsko svetogrđe. Nažalost, gradskih bedema kojima se divio naš neznani putopisac odavno nema. Srušeni su da bi se njihovim kamenom izgradila obala arsenala.

Tek mi pogled s mora, dok „Jutarnja zvijezda“ tjerana motorom lijeno plovi prema kraju nekadašnje trgovačke luke, otkriva svu veličinu i ljepotu Arene, Divić grada, kako joj ponekad još i danas tepaju domaći. Dugo sam mislio da se divić etimološki odnosi na *divice*, odnosno vile koje su ga prema legendi gradile, a zapravo divić na staroslavenskom znači čudo, što Arena doista i jeste. Iako sam se nebrojeno puta uspinjao ili spuštao stubama oko

81 Šring, pramčani i krmeni: konop (kod velikih brodova uvijek čelični) za vez kojim se omogućuje isplovljavanje u skučenom prostoru ili osigurava brod vezan bokom na obalu.

Arene, prilazeći joj sada s mora postajem svjestan da je Divić grad zapravo sagrađen na padini brežuljka, što je, kažu, jedan od kurioziteta u gradnji rimskih amfiteatara. Drugi je, pak, taj što su je stari graditelji, zbog njezine veličine, sagrađili izvan gradskih zidina. I iako je doista velika, sa svoja se 32 metra visine, 132,45 metra dužine i 105,10 metra širine potpuno stopila sa svojom okolinom, za razliku od one novovjekovne stambene zgradurine na rivi, desno od nje.

Dok se približavam nekadašnjem gatu „Carica Elizabetha“, a danas carinskom gatu, iz marine isplove jedrilica suvremene gradnje pod holandskom zastavom, a za njome prekrasna škuna na čijoj se krmi vijori zastava Ujedinjenog Kraljevstva. Užurbanost na njezinoj palubi jasno ukazuje namjeru barbe da odmah razvije jedra što svojom crvenkastom bojom vraćaju sjećanja na gusarske brodove s Kariba. Nestrpljivo, kako to i prisporobi takvom brodu, gura se pored nje ogroman gliser s talijanskom zastavom, njegova dva snažna motora odmah zagrmje iako je u luci brzina plovidbe ograničena. A onda kad to čudo što više liči raketi nego brodu zamakne kroz prolaz između Sv. Katarine i Sv. Andrije, zavlada ponovno posvemašnja tišina, koju narušava tek tiho brundanje motora „Jutarnje zvijezde“. Na onoj škuni sada pod jedrima još samo trepere porubi jedara, prije nego li ih posada ugodi, dok ona dvanaestmetarska Bavaria lagano klizi i dalje tjerana motorom.

Između mola i Arene prostrani park nekako pust i otužan bez spomenika Sissi nadovezao se na Karolinu, veliko parkiralište na nekadašnjem nimfeju i u nastavku na lijepi parkić kojim dominira spomenik palim borcima u NOB-u.

U Mandraču, dijelu Puskog zaljeva što se najdublje uvukao u kopno, bacit ću sidro da bih marendao, skuhao kavu i Nera odveo bajbotom⁸² na kamenitu nepristupačnu obalu. Prometnicom što ide uz more prema Velom Vrhu dopire buka grada. Nešto ranije prošla je ispred secesijske palače „Grand hotela Rivijera“ što je nadvisio kolodvorsku zgradu i do nje Müntzove vile pa se sada iza betonskog silosa mlina i tvornice tjestenine penje prema Velom Vrhu noseći vrevu grada dalje prema Štinjanu i Galižani. „Jutarnja zvijezda“ jedini je brodić na sidru u ogromnom zaljevu. Oko nje tek je pokoji vezan uz improvizirani drveni molić na samom kraju mandrača. Ovdje započinju mir i

82 Bajbot: pomoćni čamac na brodicama.

tišina napuštenih i zapuštenih vojnih postrojenja davno izgrađenih, skrivenih u dubokoj stoljetnoj šumi borova, pinijske, čempresa, lovora što zauzimaju najljepši dio Pulskog zaljeva i pružaju se od željezničkog kolodvora sve tamo do ulaza u Fažanski kanal. Prva su ona na Vallelungi, tamo vojska još živi, pa sidro spuštam bliže obali na suprotnoj strani. Brzinsko *konektiranje* na internet da bih provjerio e-mailove i prolistao portale umjesto čitanja živog Glasa Istre. Svi redom objavljuju vijest o sprovodu Otta von Habsburga, prestolonasljednika monarhije koje više nema. Tijelo mu dosljedno politici dualizma Monarhije pokopaše u Beču, a srce u Budimpešti. Nesuđeni je car i kralj, gle slučajnosti rođen 1912. godine. Poslije kave i marende tradicionalnog prijepodnevnog obroka koji u Istri ima gotovo značenje fetiša i nakon obilaska rijetkog grmlja na obali uz koje Nero diže nogu, dižem sidro i nastavljam plovidbu sada duž sjeverne i sjeverozapadne obale zaljeva prema izlazu iz njega. Uz Vallelungu plovim na pristojnoj udaljenosti. Tu je Monarhija skladištila strjeljivo spremajući se za rat koji je izgubila. Vječita prijetnja gradu - eksploziralo je dva puta 1916. i 1946., ljudskom greškom ili su oba puta uzroci bili sabotaza ni danas se ne zna. U nastavku je poluotok Monumenti nazvan tako zbog mnogih rimskih spomenika nađenih i nažalost uništenih za vrijeme izgradnje vojnih postrojenja što su razasuti uokolo nad zemljom i pod zemljom. Na njega je onim dugačkim mostom obješena Sv. Katarina. Kao golobradi mladić bio sam nekoliko puta na poluotoku i otočiću. Impresionirali su me tada njihovi sadržaji. Danas ih gledam drugačijim očima. Još me, doduše, iznenađuju tajanstvenošću. Tu na molovima Sv. Katarine bili su vezovi S.M.S. U-Bootovi, a kasnije i podmornica JRM-a, ali ovako napušteni otkrivaju svu besmislenost i beskorisnost. Iznenađuje me i veličina prostora koji zauzimaju, a rastužuje devastacija nečega što je gradu s druge strane zaljeva u mnogočemu donosilo primat prvoga u tako velikoj državi kao što je bila Austro-Ugarska. Na Katarini je pred sto godina bio i zrakoplovni arsenal. Od 1910. K.u.K. Kriegsmarine je uz balonarstvo počela u naoružanje uvoditi novi vid zrakoplovstva – hidroavijaciju. Zadatak je povjeren poručniku bojnog broda Viktoru Klobučaru Rukavini de Buniću koji postaje prvi zapovjednik Mornaričke zrakoplovne pokusne postaje Pula, one godine koje je Horvat krenuo na svoje prvo putovanje. A kada je Horvat 1914. stigao u Pulu, hidroavioni su već uvelike polijetali iz pulske luke i Fažanskog kanala.

Kroz pomorskim svjetlima obilježeni prolaz između Sv. Katarine i Sv. Andrije vraćam se u vanjski dio Pulskog zaljeva. Urušeni molovi, napuštene zgrade i podzemna spremišta goriva što ničemu više ne služe nanizani su uz obalu sve do Štinjanske vale i izlaza iz prostranog Pulskog zaljeva. U uvali Zonchi i oko njega napušteno skladišta goriva. U podzemne i poluukopane spremnike može stati više od 50 tisuća m³ goriva, prava ekološka bomba. Skladište je sagradila Monarhija, a nastavile su ga proširivati i talijanska vojska i JNA. U Štinjanskoj vali molo kamenoloma, potopljeni ostaci lukobrana i nekoliko barki Štinjanaca na vezu. Na suprotnoj obali kupači. Na izlazu iz uvale utvrda Punta Christo. Valja mi nju i ono skladište goriva prvom prilikom obići s kopna. Iznad Štinjana, sela na samom kraju zaljeva na brdu Monte Grosso, još jedan svjedok zastrašujuće snage obrane pulske luke, tvrđava Monte Grosso. Ostale dvije mortelle, na Muzilu i Punt Christo, davno su srušene. Iza punte, sada već u Fažanskom kanalu, kamp na Puntizeli i do njega nekadašnja hidrobaza. Njezine ruševne zgrade i nakon gotovo stoljeća propadanja još odaju velebnost i postojanost. Za koju će se godinu, kada se realizira projekt Brijuni rivijera, što se ovih dana od nemila do nedraga rasteže po vijećničkim klupama i novinama, nestat će mnogih veduta stare austrougarske ratne luke, baš kao što su nestale i one što su ih kroz stoljeća u tom zaljevu ostavljali Histri, Rimljani, Ostrogoti, Mlečani i Francuzi. Grad će konačno prestati biti talac svojih nekadašnjih graditelja. Pitanje je samo koliko će pri tome biti mudrosti i volje da se za buduće generacije sačuva jedan dio povijesti. A ona nije zapisana samo u kamenim blokovima kojima je grad stoljećima građen.

Nakon pobjede kod Visa austrougarska mornarica stječe reputaciju pomorske sile. Mornarički se stratezi u Beču zalažu za stvaranje još jače i respektabilnije mornarice. Mladi školovani časnici po brodovima i lukama Njegovog Carskog Veličanstva su za putovanja dalekim morima u potrazi za krajevima koji su na kartama svijeta označeni bijelom bojom. Političari su pak za osvajanja dalekih kolonija. Zato su iz pulske luke isplovljavali brodovi u slavne ekspedicije XIX. stoljeća, ali i na daleka bojišta.

Pod zapovjedništvom Carla Weyprechta brod „Admiral Tegethoff“ čiju su posadu činili pretežno Istrijani tražio je od 1872. do 1874. godine sjeveroistočni prolaz, koji čini najkraći put između Atlantika i Pacifika za koji se pretpostavljalo da je negdje uz polarni krug. Na tom putovanju otkriveno je novo otočje kojem je dano ime Zemlja Franje Josipa I. Članovi ekspedicije

morali su napustiti brod okovan ledom i nakon 96 dana lutanja arktičkim bespućima spašeni su te ovjenčani slavom dočekani u Puli. U to područje gotovo vječnog leda uputile su se mnoge ekspedicije i prije i poslije ove što je krenula iz Pule. Skratiti put između Europe i istočne obale Sjeverne Amerike te Europe i zapadne obale i Dalekog istoka ploveći što bliže Sjevernom polu bio je izazov za mnoge. Nesretni „Titanic“ potonuo je 1912. zbog sudara s ledenom santom na 41° 46' N, ploveći sjevernije od tada propisanih kursova upravo da skрати vrijeme putovanja do Amerike. Prvi je otkriven sjeverozapadni prolaz. Northwest passageom prvi je prošao Norvežanin Roland Amundsen tek 1906. godine. Prošao je njime na brodu „Gjoa“ u dvije zime, od 1903. do 1906. godine. Dvadeset i dvije godine poslije ekspedicije broda „Tegethoff“. Devedeset godina poslije Amundsena, 1995. godine, jedna ovaj put isključivo hrvatska posada prošla je njime. Dotaknuli su paralelu na 75.4° N. Do sjevernog pola ostalo im je manje od 15 stupnjeva! Bio je to Mladen Šutej s peteročlanom posadom na Hrvatskoj „Čigri“, dvadesetmetarskim ketchom specijalno građenim za polarni krug na svom putu oko svijeta u smjeru sjever - jug. Čemu taj otklon od priče o pulskom zaljevu? Čini mi se da on može pokazati barem malo o kakvom se pothvatu ekspedicije Tegethoff zapravo radilo i koliko je nepravde u sjećanju na: mornare, brod, matičnu luku. Jer Pula i domovina odužile su im se tek skromnom izložbom u Pomorskom muzeju i još skromnijom spomen-pločom u Mornaričkoj crkvi. Osim toga, „Čigra“ je izgrađena Kraljevici, jednom od dva škvera uz pulski arsenal, koje je davno na sjeveroistočnoj strani Jadrana utemeljila Monarhija, a koji su i tada u suštini bili hrvatski škverovi.

Korveta „Erherzog Fridrich“ isplovila je 15. travnja 1874. na dvogodišnji put oko svijeta. Oplovila ga je za 767 dana i uglavnom jedrima preplovila 49476 milja. Osim činjenice da je korveta u ekspediciju krenula iz Pule, za nju je vežu i događaji što su se zbili godinu dana nakon isplovljenja. Ploveći Južnim morem, do tada još neistraženim područjem Makasarskog prolaza jugoistočno od Bornea, jedan novootkriveni otočić dobio je ime Pula, a jedan je rt nazvan Spitze Kiraz, u spomen mornaru Mati Kircu iz Premanture kojeg su tamo u okršaju ubili domoroci. Osim toga, 66 metara dugačka korveta bila je izgrađena iz istarske hrastovine, koja se smatrala najboljim drvetom za brodogradnju, a od 225 članova posade, 124 su bila iz naših krajeva, pretežno Istrijani i Dalmatinci. Osim ove ekspedicije, korveta „Erzerzog Friedrich“ još je u 3 navrata plovila u različitim ekspedicijama.

Fregata „Novara“ je u 28 mjeseci, od 1857. do 1859. odjedrila 51686 milja u znanstvenoj ekspediciji na putu oko svijeta. Godine 1864. „Novara“ je prevezla nadvojvodu i admirala Ferdinanda Maksimilijana, do tada zapovjednika mornarice u Meksiku, a 1868. vratila relikvije nesuđenog cara Meksika. Na tom žalosnom putovanju njome je zapovijedao admiral Tegetthoff. „Novara“ je između te dvije plovidbe sudjelovala i u Viškoj bitci. Na „Novari“ su nesumnjivo bili ukrcani i hrvatski pomorci, no njezinim podvizima nema ni spomena u Puli, a na internetu čak ni kratki tekst o toj ekspediciji nije na hrvatskom.

Iz pulske je luke 1881. godine isplovila i škuna „Pula“, 930 tona, sagrađena u pulskom arsenalu dvije godine prije, u prvu međunarodnu polarnu ekspediciju na Arktik u kojoj je sudjelovalo 11 zemalja. Ekspediciju su potaknuli rezultati ekspedicije brodom „Admiral Tegetthoff“. Tijekom plovidbe ekspedicija je postavila 12 promatračkih stanica, a na otoku Jan Mayen provela godinu dana u promatranju. Na izričito traženje zapovjednika Emila von Wohlgea 12 članova posade bili su Hrvati.

Od rta Proštine pa do Barbarige između Velog Brijuna i Malog Brijuna i kopna prostire se Fažanski kanal. Odmah na ulazu u kanal dva su otočića, Kozada i Sv. Jerolim. Uplovljavam u prolaz između otočića Kozada i obale, pokraj onoga što je ostalo od baze za prihvat hidroaviona. Na obali obrasloj šumom i makijom još su među ruševnim zgradama jasno uočljivi kontrolni toranj i betonska kosina pristana što se s obale spušta u more, danas djelomično prekrivena keramičkim pločicama. Tu se u prolazu još mogu slobodno sidriti. S druge strane Kozade počinje granica Nacionalnog parka Brijuni i sidrenje nije dozvoljeno bez plaćanja ulaza u park. Bacam sidro pokraj pličine što je do otočića zašla duboko u kanal da bismo se i Nero i ja okupali. S jedne i druge strane pličine od rtića na kojem je porušeni molo okrenut prema unutrašnjoj strani kanala već je usidreno nekoliko brodica. Na krmama im vijore slovenske, njemačke i talijanske zastave. Tek je poneka među njima domaća. Radni je dan s početka tjedna i Puležani će na more u većem broju tek popodne. Poslije kupanja sjedim na pramcu sa šalicom kave. „Jutarnja zvijezda“ se stalno vrti oko sidra. Čas pod udarima vjetra koji je još promjenljiv, čas zbog morske struje koja je tu u Fažanskom kanalu uvijek izrazito jaka. Kako se okrećemo tako se mijenja vidik. Još mi je malo zauzet pogledom na lukobran i vrh Velog Brijuna, rt Penedu nasuprot Muzila. Gledam brze glisere, krstaše pod jedrima i one sa

sakupljenima i trome poludeplasmance kao da se roje ispred lukobrana, a onda kada ga prođu razidu se. Jedni će desno put Pule. Drugi će lijevo u prolaze između Kozade i Sv. Jerolima ili Sv. Jerolima i Velog Brijuna. Poneki će i ravno prema meni. A onda „Jutarnja zvijezda“ završi okretanje, pramcem usmjerenog prema hidrobazi. Desno je strma stijena i rt Punta Christo, a nad njim Štinjan. Tu se krajem ljeta održava svojevrsni elektronski Woodstock.⁸³ Ovog se ljeta okupilo na Outlook festivalu 15 tisuća mladih. Lijevo je Valbandon, čiju su plitku pješčanu plažu valovi jugozapadnjaka gradili stoljećima, sve dok ih nisu zaustavile ljudske ruke sagrađivši lukobran. Do Valbandona je Fažana. Za leđima mi je pa je ne vidim. Pogledam u Sunce. Već je odavno krenulo u silaznu putanju. Čini mi se da je vrijeme da nastavim plovidbu. Nero nevoljko prekida svoje neumorno skakanje s platforme na krmi u more čim netko s jednog od susjednih brodova uđe u more ili zapliva s obale. Bože, kako je neumoran!

Dok ja dižem sidro, uz obalu pred hidrobazom sidri se crveno obojena grdosija. Prvo pomislim da je negdje na obali požar koji je došao gasiti remorker, a onda dok sam uzalud pogledom tražio dim, shvatim da je to brod što opskrbljuje naftnu, odnosno bolje reći plinsku platformu Adrijanu usidrenu na otvorenom moru, čija se posada tu došla odmoriti između dvije plovidbe. Dok promatram kako se brod nakon što je sidro uhvatilo polako okreće pramcem u vjetar, padnu mi na pamet Horvatove riječi: „*U kanalu fažanskom crne se grdosije ratni brodovi i puše*“. Dobro zaštićeni Fažanski kanal bio je rezervno sidrište Kriegsmarinea. Iz njega je u srpnju 1866. isplovio admiral Tegettoff na čelu austrijske flote u čuvenu bitku kod Visa. U Fažanski kanal se i vratio nakon bitke 23. srpnja, nedavno joj je bila obljetnica koju nitko ne spominje. Nigdje u Puli, doli skromne spomen-ploče u Mornaričkoj crkvi, ni spomena na brodove i naše mornare iz te slavne bitke. Baš kao što nema ni spomena na veliku bitku kod Lepanta 1571. godine koja slovi kao najveća pomorska bitka u povijesti u kojoj je sudjelovalo više od 15000 mornara i vojnika iz Istre i Dalmacije. Većina njih u toj posljednjoj bitci galija na vesla bili su galijoti. „*Pokle su me prikovali/zlizane za ovi daski*“ odzvanjala je u potpalublu pjesma galijota. U toj bitci kršćanska je armada porazila tursku mornaricu.

Iznimku u obilježavanju spomena na naše ljude i bitke koje gotovo nikada nisu bile njihove neki način predstavlja Slavoluk Sergijevaca, podignut

83 Woodstock: veliki rock koncert održan u Woodstocku (SAD) 1968. koji je okupio sva najveća imena rock glazbe.

u čast Lucija Sergia Lepida. Jer on je i spomen na bitku kod rta Akcia u kojoj je Lucie sudjelovao kao časnik XXIX. legije. U toj presudnoj bitci starog Rima, s kojom počinje pad Rimske Republike i stvaranje Rimskog Carstva, nesumnjivo je uz Rimljanina Lucie sudjelovalo i bezbroj bezimenih rimskih podanika iz Pule i Istre.

Poslije stijena pod Štinjanom obala je niska i pitomija. Između Valbandona i Fažane u dubokoj borovoj šumi veliki je kamp, a dalje je obala niska kamenita sve do rta Barbariga. S tvrđavom iznad rta Barbariga završava i stari obrambeni sustav Pule.

Drugu stranu Fažanskog kanala zatvaraju Veli i Mali Brijun, dva najveća otoka Brijunskog arhipelaga. Osim njih, ostali su s vanjske strane. Čitav arhipelag ima 14 otoka. Legenda kaže da su Brijuni nastali od kamenja s Učke koje su vile Učkarice pogubile dok su ga nosile za gradnju Arene. Zbog njihove ljepote, blage klime, tirkizno plavog mora u uvalama i morskim prolazima i njegove povijesti gotovo ga možemo nazvati mitskim otočjem. Od prapovijesti na njemu su živjeli ljudi. Život u arhipelagu krenuo je iz Saline, zaljeva na južnoj strani Velog Brijuna. Iz njega su se prvi stanovnici arhipelaga radi lakše zaštite od napadača preselili na uzvisinu Gradina, u središtu otoka. Pobjedom nad Histrima na otoke arhipelaga dolaze Rimljani. Iz tog doba ostaci su velike ladanjske vile u uvali Verige i kaštel. Dugo je arhipelag bio napušten, malaričan. Onda ga je kupio austrijski veleposjednik i industrijalac Kupelweiser. Uz pomoć doktora Roberta Kocha iskorijenjena je malarija na otočju, nakon čega je na Velom Brijunu Kupelweiser dao sagraditi mondeno ljetovalište i svoju rezidenciju.

Iako sam pred pola stoljeća revno čuvao more oko arhipelaga, na njegovom sam kopno stupio prvi put tek dvadeset godina kasnije, onda kada je firma u kojoj sam bio zaposlen preuređivala zatvoreni bazen hotela „Neptun“ na Velom Brijunu u konferencijsku dvoranu za potrebe konferencije članica OPEC-a.⁸⁴ Poslije sam još nekoliko puta u različitim prilikama posjetio Brijune. Jednom Mali i tri puta Veli Brijun. A oni su doista kao komadić zemaljskog raja, koji vam, ma koliko mu put bili u posjetu, uvijek iznova otkriva svoje čari. Spoznao sam to onog ljeta krajem osamdesetih ili početkom devedesetih, kada sam s Ivankom, Majom i Marijanom šetao od jedne do druge dobro mi

84 OPEC: organizacija zemalja izvoznica nafte, čije je sjedište u Beču.

znane vedute Velog Brijuna: drvoreda iz 1905. godine, masline stare gotovo milenij i pol, ostataka bizantskog kastruma, safari parka, ostataka rimske vile u uvali Verige, fotoizložbe „Tito na Brijunima“, crkvice s lopicom sv. Geronima, golf igrališta, ali i po njegovim skrivenim kutcima. Do tada sam vjerovao da sam sva ta mjesta dobro upoznao, onda kada sam na otok dolazio poslom, ili kada su prijatelji Pino i Ljubica mene i Ivanku povelili u razgledavanje otoka. Vodič nam je bio Pino koji je rođen na Velom Brijunu. U vrijeme kada se Pino rodio i još koju godinu poslije, desno od porta iza hotela „Karmen“ uz cestu što vodi uz more bilo je selo. Posve pravo. S ulicom, malim kamenim kućicama, školom i crkvicom. Njegovi stanovnici, redom vrsni zanatlije, bili su zaposleni na održavanju otočja. Izborom zapuštenog i devastiranog otočja sredinom pedesetih godina za rezidencijalne potrebe nove, narodne vlasti, selo je iz sigurnosnih razloga srušeno, a stanovnici preseljeni u Fažanu i Pulu. Od tada svi zaposleni na otočju svako jutro prvim brodom iz Fažane dolaze na posao, a zadnjim se vraćaju u Fažanu. Zatvoreno za obične smrtnike, mitsko otočje kao da je postalo još više mitsko. Famu su pojačavale novinske i radijske vijesti, a kasnije i televizijske izvještavajući o boravku druga Tita i njegovih gostiju na otoku. O njegovoj radionici na Vangi, jednom od otočića arhipelaga koji jedno vrijeme, opet iz sigurnosnih razloga, nije bio čak ni ucrtan u pomorskim kartama. O njegovom vinogradu i mandarinama koje su poklanjane djeci u dječjim domovima. O brijunskim susretima Tita s političarima Naserom, Sihanukom, carem Hailem Selasijem. O posjetima otoku osoba svjetskog jeta, kao što su Sofija Loren, Elizabetha Taylor, Richard Burton. O Brijunskom plenumu. Svi ti posjeti i događaji, svaki na svoj način imali su utjecaj na naše tadašnje i buduće živote.

Dok plovim uz rajsko otočje pada mi na pamet pomisao da je zapravo oduvijek postojala nekakva spona između njega i mene. Prvo sam još u djetinjstvu i kasnije slušao i drugačije priče o tajanstvenom otočju. Bratić moje mame bio je vrstan tapetar, koji je svake godine do početka osamdesetih odlazio iz Zagreba na Brijune obaviti potrebne popravke na namještaju, donoseći na povratku priče za koje su odrasli govorili da nisu za dječje uši. Krajem šezdesetih godina mama je kao državni službenik za bagatelu kupila na rasprodaji starog brijunskog inventara dva naslonjača u rokoko maniri, kojima je namjestila svoju sobu, ogromnu vrtnu vazu na postolju nalik grčkoj plastici s reljefom iz života starih Rimljana i jednostavnu mramornu žardinjeru na

visokom stalku. U nju je godinama sadila portulak - prkos, nevjerojatan cvijet, raskošan i skromnih potreba što cvate ljeti duginim bojama, prkoseći žezi i tko zna čemu sve još.

Preko puta Velog Brijuna drugi je najveći otok arhipelaga Mali Brijun. Ostao mi je u nezaboravnom sjećanju u jednom od ranijih lutanja Puljstinom. Vesna, naša *deux ex machina*, odvela je Plavog i mene jedne ljetne večeri, kada nismo znali što bismo sa sobom, na koncert što se uz kazališne predstave redovito tijekom ljeta održava u tvrđavi Brioni Minor. Već je sam odlazak na otok sam po sebi doživljaj. Ukrčavamo se na stari desantni brod nekadašnjeg JRM-a u Fažani istovremeno kada je sunce nestalo iza otoka na drugoj strani kanala, obojivši nebo svim nijansama crvene boje. Njime ćemo po danas kao ulje mirnoj površini Fažanskog kanala na Mali Brijun. Ukrčavanje prolazi u gužvi. Na prostranoj palubi stojimo u grupicama nadglasavajući buku motora što dopire iz potpalublja. Oni što idu sami lutaju od grupe do grupe. Uglavnom se čuje hrvatski, no razabirem i slovenski, njemački, talijanski... Kratka i odrješita zapovijed, dizanje konopa. Buka motora postaje nesnosna, more se po krmi zapijeni i stari isluženi ratni brod lagano zaplovi u svoju neobičnu misiju. Na sredini kanala mimoilazimo se s brodom nacionalnog parka što vraća u Fažanu izletnike nakon cjelodnevnog boravka na Velom Brijunu. Dva duga piska brodskih sirena. Pozdrav zastavi! Naš vije onu ratne mornarice pa prema pravilima brodske službe prvi se oglosio onaj izletnički. Odzdravljamo mu. Putnici na izletničkom nam mašu - bjesomučno. Desno neka ribarica zaplovila iz Perojskog porta. Još dalje srebrni tragovi triju glisera što bjesomučno jure u pravcu Rovinja. Na drugoj strani u kanal uplovljavaju spuštenih jedara dvije jedrilice. Naš brod uđe u prolaz između Velog i Malog Brijuna. Gledam kako gore na mostu kormilar snažno vrti timun⁸⁵ i usmjerava pramac prema otočiću. A on polukružan, kao neka potkova prigrli nas u svoju od svih vjetrova dobro zaštićenu luku. Brod se lagano nasloni na kameni mol, buka motora utihne i gomila s palube krene u invaziju otočića. Rastegla se u neurednoj koloni duž kamenog puta od mola do nekad zastrašujuće c. i kr. tvrđave Minor što okružena borovom šumom danas djeluje miroljubivo. Sumrak se počeo spuštati niz njezine moćne zidine kada smo i nas troje konačno prošli kroz njezina vrata i zašli u dvorište unutar njih. Visoka montažna tribina nadvisila zidine i strmo se uspenjala put zvjezdanog neba. Zapala su nas mjesta gore visoko, gotovo

85 Timun: kolo kormila.

pod zvijezdama, no to nimalo ne umanjuje dojam. Svjetla nad tribinama se ugase, kao da su popustila buci prepunog gledališta koje je pljeskom zazivalo izvođače, pa ono zauzvrat utihne. Bljesnu ona nad pozornicom, bend odsvira prve akorde, a glas Josipe Lisac krene put zvijezda.

Repertoar godi mojoj rokerskoj duši. Vraća me u mladost u vrijeme Met Colinsa, O' Hara i *čage* u Studentskom centru. Iako je prostor posve nekonvencionalan, publika se ponaša sasvim konvencionalno. Na kraju koncerta uzvikuju: Bravo! Još! Bis! Nekoliko dodataka poklon je publici. Nakon toga još frenetičnog pljeska, a onda blještava pozornica utone u mrak. Ponoć je prošla kada Vesna, Plavi i ja među posljednjima stižemo na naš desantni brod. Trebalo je sići s one visine pod zvijezdama. Burin, noćnik, vjetar s kopna pomalo hladi.

Noć je bez Mjeseca. Bljedunjavo svijetlo na rivi polako nestaje po krmi. U kanalu crna gusta tama posve nas je zarobila. Tek u daljini tanka crta svjetala od Barbarige do Valbandona označava nevidljivu granicu mora i kopna. Iznad nje opet tama, a onda novi red svjetala. Peroj, Vodnjan, Štinjan. Desno u mrklini kanala zeleni i crveni bljeskovi označavaju plovni put što vodi prema izlazu iz njega prema Puli i lukobranu. Vjetar sada puše u pramac i pojačava neugodu. Nesvjesno, svi se stišćemo ispred nadgrađa ne bismo li se tako barem malo zaštitili od noćne svježine. Dolje pod pramcem nošeni vjetrom valići se u nekom svom ritmu sudaraju s brodom. Mali su i slabašni pa ih široki pramac s lakoćom lomi. Ne vidim ih od tame i ne čujem od žamora gomile i buke motora, ali si jasno mogu predočiti kako obješeni s jedne i druge strane pramca, kao snježno bijeli Posejdonovi brkovi ostaju za nama, dok je val po krmi njegova brada i ćutim u mislima kako mi pjevaju onu vječnu i mojoj duši tako ugodnu pjesmu o moru, brodu i vjetru.

U sadašnjost me vrati ogroman gliser što mi presijeca put ploveći iz Fažane prema Velom Brijunu. Iako je do ulaska u njegovu luku u prostranom zaljevu manje od milje, ja neću uploviti u nju. Privezište mi je u njoj preskupo. Osim toga, „Jutarnja zvijezda“ puno je preskroman brod za društvo kakvo se vezuje na rivi Velog Brijuna. Ovih dana arhipelagom krstari neki arapski princ na svojoj jahti, o čemu su se raspisale sve novine i portali. Eno mu jahte! Ogromna je. Ispunila je čitavu luku. Viri iza lukobrana i dobrano ga nadvisuje, a odavde djeluje kao da nadvisuje i hotel „Neptun“ u pozadini. Neću ni Tisnacem,

prolazom između Velog i Malog Brijuna, ne daju rendžeri nacionalnog parka. Zato i plovim prema rtu Barbariga. U visini Perojskog porta okrenut ću u kurs prema otvorenom moru i proći pored otočića Sv. Marko. Vjetar se konačno ustalio, lagano puše, pa na privjetrinskoj strani arhipelaga dižem glavno jedro, gasim motor, i razvijem, ne bez ponosa, i trobojni genaker⁸⁶ jer na njemu sam u maniri jedriličarske tradicije još pred šest godina dao velikim slovima ispisati Istarski puti i lagano zajedrim uz vanjsku stranu arhipelaga. Rt Barbariga polako ostaje desno od krme. Hoćemo li ikada saznati je li doista na njemu i oko njega stajao nestali antički grad Cissa o kojem piše Pinije mlađi u I. stoljeću ili je taj velebni grad nestao u VIII. stoljeću bio na Pagu kako tvrde neki ili možda u okolici Rovinja kako tvrde drugi?

S druge strane Velog i Malog Brijuna kao neki obrambeni zid rasporedio se niz otočića. Četiri ispred Malog Brijuna i pet ispred Velog Brijuna, jedan više ispred njega valjda zato što je ovaj veli. Među njima je i još uvijek tajnovita i tko zna zbog čega nedostupna Vanga. Nalik je osmici. Kažu da je ponekad posjete političare. Dođu s Velog Brijuna okupati se na usamljenoj plaži što je za Tita izgrađena od oblutaka s one strane otočića koji je gleda na Veli Brijun.

U visini rta Peneda na jugu Velog Brijuna zakratko okrenem u vjetar da bih preko krme još jednom bacio pogled na Pulski zaljev i Fažanski kanal što se skrivaju iza lukobrana. Na tren mi se pričini da vidim usidrene siluete svih onih brodova što su kroz vjekove tu našli sigurno sidrište. Od bezimenih grčkih trijera, ilirskih liburna, rimskih trirema, mletačkih koga, bracara i trabakula do onih sa slavnim imenima kojima je Pula bila matična luka; „Belona“, „Kaiser“, „Novara“, „Viribus Unitis“, „Szent Istvan“... i onih porinutih s pulskog navoza: „Dalmacija“, „Istra“, „Besa“, „Berge Vanga“ i „Berga Istra“... A onda okrenem timun, zategnem jedra i u kursu sam na vrh Fratarskog otoka.

U prolaz između rta Veruda i Fratarskog otoka uplovljavam kada je svjetionik na rtu Verudica zasvijetlio prvim crvenim bljeskom što se pali svake 3 sekunde.

86 Genaker: veliko, lagano šareno jedro za jedrenje niz slabi vjetar.

OD VINKURANSKE VALE DO MEDULINSKOG ZALJEVA I JOŠ DALJE...

Noćas ću prespavati na sidru u Vinkuranskoj vali. Odmah je tu do ulaza u Verudski kanal. Zelenilo kopna sa svih strana okružuje more ostavivši tek koji kabel⁸⁷, širok prolaz kroz koji se ulazi u šumovitu valu. Spustilo se po padinama brežuljaka što su kao prsten obgrlili uvalu. No, priroda je tu bila izdašna. Zaštitila je valu od valova tjeranih s jugozapadnjakom i zapadnjakom isto tako šumovitim otokom Veruda o koji se kao o neki lukobran valovi razbijaju. Na sjeverozapadnoj višoj i strmijoj obali vale niski je kržljavi i gusti, gotovo neprohodni mediteranski šumarak zamalo zašao u more ostavljajući tek uski trag kamenite obale što ga za plime more prekrije svojim plavim prekrivačem. Na sjevernoj, istočnoj i južnoj visoki su borovi gotovo zagazili u njega. Onima što su u vali bacili sidro ovaj zeleno-plavi raj pružit će miran i bezbrižan san. U sinoćnjoj vremenskoj prognozi najavili su noću jak burin u opadanju pred jutro pa je vala prepuna. Pedesetak i više jedrilica i motornih jahti natiskalo se u nju i doslovno je prekrvalo. „Jutarnja zvijezda“ gotovo nečujno klizi između pomalo usnulih brodova u potrazi za slobodnim mjestom do pod sjevernu obalu vale. Tamo ću biti odlično zaštićen od vjetra, a i dubina mora je mala pa budući da je dno muljevito, u svemu je izvrsno za sidrenje. Bit će dovoljno da dužina sidrenjaka bude dvije tri dubine. Dakle, računajući i dužinu broda trebam slobodno mjesto čiji radijus nije veći od dvadeset metara. Mogu reći da sam se vraški natražio takvog mjesta. Našao sam ga sasvim u dnu vale. Odavno je pala noć kada sam obavio posljednje radove vezane uz sidrenje i odahnuo. Prije spavanja Nero i ja idemo na još jednu šetnju. Doveslam još do lani zapuštene obale na kojoj je sagrađeno malo privezište pa krenemo širokom cestom što se od mora kroz šumu penje prema Vinkuranu. Kod prvih kuća tišinu prekine lavež. Dalje ne idemo, ne želim da uzbudimo sve *breke*⁸⁸ u selu. No, Nero ne haje za moje pozive, ne slaže se s tako kratkom šetnjom i vrteći repom nestade u šumi desno od ceste. A ona gusta i gotovo zašla u more pa sa škrapama što iz njega vire ne da mi na drugu stranu. Morat ću se kroz nju doslovno probijati iako je Nero pronašao puteljak. No, puteljak se čas penje

87 Kabel: deseti dio nautičke milje.

88 Brek: po domaći pas.

Pula: Vinkuranska vala

čas spušta, zaobilazi usamljene kamene gromade i provlači ispod prevaljenih stabala i polomljenih grana, ostalih od velike nepogode početkom godine. Soplećem se o korijenje što je isprepleteno preko stazice i proklinjem u sebi što nisam ponio svjetiljku. A onda se puteljak smiri, šuma prorijedi i evo nas na Mjesečevim sjajem okupanoj livadi na drugoj strani zaljeva. Oko pješčanog žala u maloj uvalici na koji smo izbili iz šume cesta vodi uzbrdo prema Banjolama, na drugom brežuljku. Stari je dio sela s druge strane brda, a na ovoj nove su kuće nizbrdo krenule prema moru. Kod prvih kuća okrenemo nazad. Preko Mjeseca se navukao oblak i utrnuo mu onaj srebrni trak što ga je prosuo preko mora i brodova dolje u vali. Požurujem Nera. Do bajbota trebamo ponovo onim puteljkom kroz šumu. Istina, ima cesta što spaja Banjole i Vinkuran, ali njome je daleko, a sutra moramo rano, s izlaskom Sunca, nastaviti ploviti oko Puljštine.

Rano ustajanje. Prije dizanja sidra još jedan brzinski odlazak s Nerom na obalu. Ovaj sam put odveslao na drugu, udaljeniju stranu vale, do onog pješčanog žala što se uvukao duboko u kopno. Dok pijem jutarnji Nes razmišljam da je Horvat na svom lutanju bio prikraćen za dva podjednako očaravajuća prizora na moru. Prvi od njih je jutro na sidru. Svako buđenje novog dana tako je predvidivo i tako iznenađujuće istovremeno. Tama ustuknuje pred svjetlošću koja nježno boji prvo nebo, onda more i na kraju kopno. Uokolo još sve spava. I brodovi i posade i oba sela. Posvemašnja je tišina. Brodovi što su još pred koji čas bili samo tamne sjene sve brže poprimaju svoje konture. Iza brda na kojem su Banjole crveni se odsjaj izlazećeg sunca polako širi plavim nebom. Kao da se diže golemi nebeski zastor prvi vrhu obojen nježnim, svijetloplavim, a pri dnu isto tako nježnim, crvenkastim tonovima. Tišinu prekine prepoznatljivo brundanje brodskog motora s neke barke. Takav zvuk ima jedino onaj starinski, hlađen morem smješten pod drvenim sandukom nasred barke. Još ga samo čujem, barku ne vidim. A onda se pojavi na posve mirnoj površini mora ostavljajući širok trag po krmi. Prvi se brodovi u zaljevu lagano zanišu od njezinog vala. Na krmi sjedi čovjek s rukom na argoli. Na pramcu drugi čisti mreže bacajući svaki čas u ponešto u more. Odnekud doleti prvo jedan, a za njime još jedan galeb. Naprave luk oko barke klikćući, a onda se strmoglave prema moru. Barka prođe nedaleko od mene pa se i „Jutarnja zvijezda“ zaniše. A onda sve ponovno utihne. Barka je došla na kraj. Galebovi odletješe. Dobili su posljednji zalogaj s nje i sada odoše tražiti drugdje. Za onim

crvenilom krenulo se i Sunce uspinjati nebom. Nero se izvukao iz kokpita pa se sada na pramcu grije na prvim zrakama. Brodovi oživješe. Povjetarac s jednog od njih donese miris kave, s drugog neku poznatu melodiju. Odasvud klopoću sidreni lanci. Većina ih odlazi. Otplovit će do neke druge vale i tamo navečer spustiti sidro. Drugi najljepši prizor je, naravno, večer na sidru. No, o njemu drugom zgodom.

„Jutarnja zvijezda“ polako zamiče pored ulaza u Banjolsku valu. Desno po krmi ostaje otočić Frašker, a desno po pramcu otvara se pogled na otvoreno more i ničeg doli morskog bespuća nema sve tamo do obale Italije. U daljini na usamljenoj hridi svjetionik Porer pokazuje dobro poznati put u Kvarner. Između njega i kopna Fenigola. Otočić na kojem su obitavali dinosaurusi. Lijevo u ravnoj crti putuje obala Kamenjaka. Toranj u Premanturi i pokoji crveni krov što proviruje kroz tamnozeleni plašt.

Oplovljujem rt Kamenjak, najjužniju točku Istre i evo me začas na ulazu u prostrani, duboki Medulinski zaljev. *Porto di Medoli, di mirabile sito. Luka Medulin, čudesno mjesto*, zapisao je Prospero Petronio⁸⁹ u XVII. stoljeću. U Portić, jednu od mnogo njegovih vala što leži gotovo na kraju Kamenjaka, uplovljavam kada je napusti i posljednji brod što je u njoj noćio. Spremit ću doručak, a onda ćemo bajbotom na kopno i propješačiti do rta Kamenjak, jer burin je stao, maestral se još nije digao, a od možebitnih južnih i jugozapadnih valova valu štiti otok Šekavac na njezinom ulazu pa ostavljanje „Jutarnje zvijezde“ same na sidru ne predstavlja rizik. Kamenjak! Nešto više od 14 kvadratnih kilometara sačuvane i netaknute prirode. Nisko raslinje, poneki vrt, loza, maslina smokva i kamen. Puno kamenja između kojeg viri smeđa sasušena trava - miomirisna - mediteranska. More oko Kamenjaka obitavalište je morske medvjedice, kornjače želve i delfina, a kopno nekad davno dinosaurusa. Ostavili su tragove svojih stopa baš kao i na Fenigoli.

Osamdesetih godina prošlog stoljeća, dakle u vrijeme mojih ranijih lutanja Istrom, bio je običaj ili bolje rečeno tradicija da Ivanka, Vesna, Plavi, Ratko, Nada, Lea, Joska, naši roditelji, sva naša djeca i prijatelji koje je uvijek doveo netko nedjeljom odemo na cjelodnevno kupanje, rekli bismo, na Premanturu. Tada je to bila avantura i za nas i za našu djecu, jer je u to vrijeme Kamenjak bio gotovo pust. Iz Premanture su tada k njemu vodili,

89 Prospero Petronije: Horograf i liječnik, potječe iz Kopra. U svom djelu u dva toma opisao je Istru.

Kamenjak: Opstojnost

za automobile, gotovo neprohodni puti. No, nije bio zapušten. Održavala ga je vojska koja je svake godine nakon ljeta na njemu imala bojeva gađanja. Održavali smo ga, naravno, i mi koji smo ga posjećivali. Imali smo svoju valu i svoju šumu. Nedaleko je od Portića. Na jednom kraju uvale ravne ploče, do njih niske stijene, a na drugom minijturni poluotočić sa šljunčanim žalom, obrastao u makiju. Duž te čitav dan osunčane raskoši uska travnata površina pa gusta borova šuma. Kupanac, mali nogomet, badminton, kartanje, čitanje ili jednostavno izležavanje na luftmadracima i roštiljada. Ma, kažem vam, divota jedna. Zapravo imali smo ritual. Za doručak oni još topli filoni iz Galizane debelo premazani Gavrilovićevom čajnom paštetom i domaći paradajz. Predvečer roštilji ili kotlovina, a često i jedno i drugo. Pijača: vino, pivo i sokovi hlađeni u onim putnim frižiderima u to vrijeme tek pristiglim na naše tržište. Kupovali smo ih u Trstu ili od Poljaka što su kampirali na našem moru. U šali smo se prije jela znali prebrojavati da se među nas tridesetak ne bi uvukao netko nepozvan. Tako na neki način spadamo u prethodnicu današnje navale na Kamenjak. Jer samo prošle godine posjetilo ga je više od 500 tisuća ljudi.

Za petnaest, dvadeset minuta ili možda pola sata, ne znam, u ovom bezvremenskom prostoru ionako minute nisu važne, Nero i ja stignemo do stijena nad morem gotovo na samom kraju Istre. Obuzme me osjećaj gotovo isti kao onaj put u Troštima, kraj spomenika središtu Istre. Iako je rano, po stijenama leže žene, muškarci, djeca. Zbog neravnina na kojima leže poneki djeluju kao slomljene i odbačene lutke obučene, gole ili polugole. Ni Nero nije usamljen. Neka mu se crna kujica mota oko nogu. Stravičan alt vrisne: „Neraaa!“ Imenjakinja, dakle. Odmaknemo se od uznemirene ljubiteljice pasa. Usput joj dobacim ne razmišljajući je li joj hrvatski materinji jezik: „On je već doručkovao.“ Sjednem na kamen podalje od gužve posve blizu mora: *I gledam more gdje se meni penje/i slušam more dobro jutro veli/i ono sluša mene i ja mu šapćem/o dobro jutro more kažem tiho....*⁹⁰

Pogled na Fenigolu i Porer. Na pličinama uokolo barke. Pecaju iz njih pesca fondo. Poneka vuče panulu ili možda parangal. Iza Poreru grdosija, lijeno plovi prema Kopru ili Trstu. U kanalu između Fenigole i kopna krkljanac. Nekoliko se glisera probija valovitim i plitkim tjesnacem prema Puli, a prema

90 Josip Pupačić: More.

Medulinu plovi tek jedan. Veliki krstaš sa spuštenim jedrima u velikom luku obilazi oznaku pličine na ulazu u tjesnac s Kvarnerske strane.

Na „Jutarnju zvijezdu“ smo se vratili za marendu. U spomen na prošla vremena Gavrilovićeva čajna pašteta i paradajz. Velik, sjajan i blijed. Nije domaći. Kupljen je u supermarketu, možda je i GMO. Da mu popravim ukus obilno ga zalijem maslinovim uljem, barem je ono domaće. Čitav sam se dan izležavao. Malo čitam, malo se kupam i malo dremuckam. Nero kao da se povodio za mnom pa se stalno premješta s pramca u kokpit i obratno. Kada je Sunce već dobrano iz zenita krenulo u silaznu putanju na potpuno plavom nebu, zaplovio sam uz premantursku obalu prema Pomeru, selu stisnutom na samom dnu Medulinskog zaljeva. Od njega su kopnom do Pulske luke neka četiri ili možda malo više kilometara. Na pidočeriji usidrenoj ispred njega kupit ću koji kilogram pedoća i za kasni ručak spraviti slasnu buzaru. Sidro sam bacio iza poluotočica Vižule. Tu ću provesti ostatak dana i u miru prespavati, zaštićen od svega osim neke nedajbože iznenadne garbinade ili polenta. Oko mene još nekoliko brodova, a do večeri stići će ih još i donijeti glas da vani na Kvarneru, iza Ceje i Fenere i njihovih pličina ima marete od jakog maestrala.

...UZ ISTOČNU OBALU DO RAŠKOG ZALJEVA

Duže vrijeme zaokuplja me misao o plovidbi rijekom Rašom. Otploviti do Trgeta, jedinog mjesta na obali dubokog Raškog kanala, gotovo na njegovom kraju ili još malo dalje do luke Baršice na samom ušću Raše u more, usidriti ili privezati „Jutarnju zvijezdu“ pa bajbotom krenuti Rašom uzvodno.

Ustajem rano, prije izlaska Sunca. Preda mnom je kojih dvadeset milja plovidbe. Ako je brzina „Jutarnje zvijezde“ oko 5 čv⁹¹, za kakva 4 sata Nero i ja marendat ćemo u Raškom kanalu.

91 Čv, čvor: jedinica mjere za brzinu broda, a iznosi 1 Nm na sat.

Oko „Jutarnje zvijezde“ posve je mirno. Na onoj talijanskoj i slovenskoj jedrilici što su usidrene do mene tulumarilo se do dugo u noć. Toranj u Prematuri još je osvijetljen nekim gotovo nestvarnim vilinskim svjetlom. Tiho zaplovim prema izlazu iz zaljeva. Riva u Medulinu što je čitavu noć krcata turistima živjela svoj ljetni život pred zorom je utihnula. I kamp na Pineti u dubokom je snu. Tek tu i tamo pokoji ranoranilac. Jedan zabacuje udicu s mola pod starom financom, a neki par trči cestom uz more. Malo dalje pod onim starim bunkerom zaostalim od tko zna koje vojske, još dvojica pecaju. Uvala Blace bez kupaca što su dugo poslije zalaska Sunca tamarali njezinom pješčanom plićinom još plićom zbog večernje oseke djeluje sablasno pusto. U hotelima na njezinom kraju utonulim u san pale se prva svjetla. I u Kaželi, nudističkom kampu u daljini, čini mi se još posve mirno. Desno ostaje Ceja, pa Bodulaš. Kroz prolaz između Levana, zadnjeg otoka u Medulinskom zaljevu i Levanića, „Jutarnja zvijezda“ ulazi u Kvarner. Preko njega na drugoj strani iz mora izranja brdo karakterističnog izgleda. To je Osor. Pod njim prolaz između Lošinja i Cresa što su spojeni pokretnim mostom. S njihove druge strane na Kvarner se kroz Srednja vrata nastavlja Kvarnerić. A na ovoj; otočić Žeće lijevo od Osorskog tjesnaca, a Unije, Srakane Vele i Male desno. Je li to doista antička otočna skupina Apsirtidi pred kojom su prema legendi Kolhidani sustigli Argonaute? Je li među njima i Apsirdov otok gdje je Medeja namamila u klopku brata Apsirda da bi ga Jason ubio. Jesu li poslije toga događaja Kolhidani doista doplovili do Pulskog zaljeva i u njemu se nastanili?

Rt Marlera! Gotovo se posve razdanilo i sunce tek što nije izašlo. Na niskoj i ogoljenoj obali rta stara oronula zgrada svjetionika, razbijenih škura što se klate svakim udarom vjetra, preko lijevog je boka izronila iz jutarnje izmaglice. Slika bi bila posve nalik sceni iz nekog horor filma, da do starog *lampadina* na čeličnom stupu ne stoji moderan, solarni svjetionik što od zalaska do izlaska sunca svijetli bijelim bljeskom svakih 9 sekundi. S njim svijetle i svjetionik Porer, i svjetlo na plićini Albanež i tamo daleko svjetionik na Susku. Svijetli i onaj na Unijama i onaj na usamljenoj Galioli usred Kvarnera i onaj na Žeću ispred ulaza u Osorski kanal. Svaki od njih s drugačijom karakteristikom svog bljeska. Boja svjetla, interval bljeska i domet osobni su podaci svakog svjetionika i obalnog svjetla koji u mrkloj noći sigurno vodi naute. Sustav svjetionika, obalnih i lučkih svjetala što ga je duž Jadrana uvela Monarhija još u prvoj polovini XIX. stoljeća izvrsno i danas funkcionira.

Gledam kako se gasi ulična rasvjeta u Ližnjanu na brdašcu iznad uvale Kuje i udaljenijem Šišanu. Dvogledom tražim usamljenu crkvicu Gospe od Kuj na obali zaljeva. Svetice, kupasto brdo kao da je nasađeno na dugačkom brijegu posve ravnog hrpta što se ispružio sve tamo do uvale Budava, u svojoj utrobi skriva nepregledne podzemne hodnike i galerije što ih je sagradila JNA, još jedna od vojski s ovih prostora. Sunce polako izranja. Onaj se hrbat na svom kraju strmoglavio u duboku morsku uvalu iznad koje spava Epulonov mrtvi grad. Poviše njega živa Valtura već je okupana prvim zrakama Sunca što se počelo uspinjati svijetlomodrim nebom bojeći ga nježnim crvenkastim odsjajem. Desno od ulaza u uvalu visoko na brijegu Kavran. Od Budave se obala sve više penje, postaje sve strmija i sve nepristupačnija. Od posve niske tamo na Marleri do visoke litice na kojoj sjedi Brseč. Iako duž nje nanizano mnoštvo zaljeva, uvala, valica i sprudova, ona je nenastanjena sve do Rapca. Još od Premanture sva su se mjesta na toj istočnoj strani Istre popela nad more. Poneka su tik iznad njega, dok su druga kao Marčana, čiji sam zvonik ugledao, pobjegla dalje od njega. Izuzetak je Duga Uvala pored koje upravo plovim, a na čijem je dnu hotelsko naselje. U srpnju devedeset i šeste doista sam uživao u Dugoj Uvali, na čijoj je jugozapadnoj obali hotel, a na dnu žalo od oblutaka, došavši u nju kopnom i ne sluteći da ću godinu dana kasnije ploviti pored nje prvi put svojim tek kupljenim brodom, premještajući ga zajedno s Majom iz Klimna na Krku u Delfin.

Ispred pramca u daljini, povrh zeleno-plavo obojenih brda nad Raškim kanalom, proviruje Vojak na Učki i još dalje Veliki Planik na Čićariji u sivoplavim tonovima. I što sam bliže rtu Ubac na poluotoku što zatvara Raški kanal prema Kvarneru, to Vojak i Planik prividno postaju sve niži. Pred ulazom u kanal u vidokrugu ispred pramca ostao mi je vidljiv samo vrh Vojaka, što se kao neki šiljak ustremio u jutarnje nebo. Lijevo Krnički Porat, idilična ribarska luka u još jednoj uvali na strmoj obali uvukla se među šumovita brda. Iznad njega, 195 metara nad morem selo je Krnica. Sjeverno od njega stari je Rakalj, a ispod njega prije nego će obala iza rta Sv. Mikula zaći u dugačak kanal još je jedna uvala, Kalavojna. U njoj su nekada davno pristajali brodovi što su tu dolazili ukrcati vino; zlatnožutu malvaziju i kao rubin crveni teran. Otuda joj i ime što doslovno prevedeno s grčkog znači dobro vino. Desno od Kalavojne na samom ulazu u Raški kanal trebala bi na stijeni iznad mora stajati stara financa. Tražim je dvogledom po obali iznad mora, jer se onako kamena i

siva izgubila među stijenama što se od Raklja i Krnice strmoglavljaju u more. Konačno je ugledam. Prisjetim se kako me je oduševila i izgledom i položajem kada sam pred dvadeset i nešto godina na njezinoj terasi proveo jedno ugodno popodne. S prozora i terase s kojih su nekada financi nadzirali trgovački promet Raškim kanalom, ja sam uživao u pogledu na ulaz u kanal i Cres preko puta. Uz brancina s kamena na gradelama i malvaziju slušao sam priču o Raši i Kalavojni od starog časnika bokeljske mornarice, što je kao i mnogi drugi prije i poslije 1947. doselio u Pulu i njegove žene čiji su preci kamenoresci iz Dolomita u potrazi za poslom davno doselili u Rakalj. Nasuprot Kalavojne šumovit poluotok Ubac kao neki jezičak zašao u Kvarner.

Od rta Sv. Mikula kanal vrluda među brdima što se strmo spuštaju k moru. Na njegovom kraju kojih 6 milja od ulaza ušće je Raše. Njezinih dvadesetak kilometara toka kroz Rašku dragu, uski kanjon mjestimice visok i 200 metara oduvijek je bila neka granica. Tijekom prvog tisućljeća prije Krista zapadno od nje živjeli su Histri, a na istočnoj strani Liburni. Kada su Istru pokorili Rimljani zapadno od Raše bila je deseta upravna jedinica carstva Regio Decima, kasnije će se ta regija zvati Venetia et Histria, a istočno od rijeke bila je XI. regija ili Ilirika. U ranom srednjem vijeku Raša je ponovno granica. Ovaj put između Franačke države na zapadu koja je u VIII. stoljeću zagospodarila Istrom i Hrvatskog kraljevstva za kralja Tomislava. U XI. stoljeću istarski markgrofovi pomiču granicu na Rječinu. U kasnom srednjem vijeku na Raši je ponovno kunfin, sada između austrijskih posjeda na Labinštini i mletačkih na suprotnoj strani. Padom Serenissime Raša postaje granica između Napoleonovog carstva i Carevine Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda. A onda carevine mijenjaju austrijsku Nizozemsku i Lombardiju za Istru i Dalmaciju, pa Austrija zagospodari čitavom Istrom. U novom ratu početkom XIX. stoljeća Napoleonove trupe ponovno osvajaju bivše mletačke posjede u Istri. Nakon pobjede Napoleona kod Beča Schönbrunnskim mirovnim sporazumom i Istarska je markgrofovija pripala francuskoj carevini koja osniva ilirsku pokrajinu sa sjedištem u Ljubljani. Kratkotrajnu vlast Francuza Austrijanci su slomili mjesec dana prije bitke kod Leipziga 1813. ušavši u Pulu. Od tada pa do okončanja I. svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Istrom vlada Austro-Ugarska Monarhija. Talijani su se 5. prosinca 1918. nasilno iskrcali u Puli. Do 12. prosinca 1920., kada je Kraljevina Italija prisvojila cijelu Istru, a onda i Rijeku uspostavivši granicu na Rječini, bezuspješno se pregovaralo o

prijedlogu američkog predsjednika Willsona da barem dio Istre, onaj preko Raše pripadne novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

I danas u Raškom kanalu živi legenda o kruni kralja Tomislava. U XV. stoljeću vodile su se borbe za hrvatsko-ugarsko prijestolje. Onaj koji ga se želio domoći trebao je biti okrunjen s obje krune; i onom sv. Stjepana i onom kralja Tomislava, a nju su brodom prevozili od ušća Mirne prema Napuljskom kraljevstvu gdje se trebala obaviti krunidba. Jedan od aspiranata na prijestolje progonio je brod s krunom, žezlom i plaštem koji se skloni u Raški zaljev u uvalu Blaz. Otada se znamenju hrvatskog kraljevstva gubi svaki trag. Tristo godina kasnije mletački je namjesnik skupljao po Istri porez. U svakom selu namjesnika i pratnju morao je ugostiti seoski župan kod kojeg bi se i prespavalo ako bi namjesnika i pratnju večer zateklo u selu. Ovog je namjesnika noć zatekla u selu Belavići nedaleko od uvale Blaz. Seoski župan Grga Belavić ugostio je goste, kako i dolikuje. Poslije obilne večere gosti i domaćin se napiše. U jednom trenutku domaćin se iskrao, a kada se vratio bio je zagrnut grimiznim kraljevskim plaštem, na glavi je nosio krunu, a u ruci držao žezlo. Onda je Grga otišao, a znamenje hrvatskog kraljevstva ponovno nestalo. Pijani gosti drugo jutro nisu sa sigurnošću mogli prepričati što su tu noć vidjeli. No, po Raškom kanalu i danas se traže blago i kraljevsko znamenje.

Vežem se uz molić dobro zaklonjen od svega na ulazu u uvalu Tunarica, što ga je sagradila Monarhija za vojne potrebe, da bih se okupao, marendao i Nera odveo u šetnju, onda ću dalje do ušća Raše. Jer ovdje sam zapravo nigdje. U Tunarici, na strani bližoj meni, nema ništa, tek jedna kuća i brodovi privezani na bove. Na drugom kraju zaljeva do kojeg bih morao morem autokamp i još brodova na sidru.

Dok ispijam kavu na internetu čitam vremensko izvješće za pomorce. Najavljuje ili, kako ribari slikovito kažu, „zove“ jaku buru u Kvarneru tijekom noći. Nešto kasnije u vremenskoj prognozi u vijestima Radio Pule govori se o smirivanju bure za tri dana. Očito da od plovidbe Rašom narednih dana neće biti ništa, a ja sam u Raškom kanalu namjeravao ostati najviše tri dana jer me u Puli nestrpljivo čeka mala Ema. Sada bi se zbog bure moj boravak mogao produžiti na tko zna koliko dana. Zaključak da mi je bolje vratiti se ponovo, nego sam u tom osamljenom zaklonu čučati i čekati da bura opadne, čini mi se dobrim. A opet, ne da mi se natrag neobavljena posla i k tome u istom

danu, doduše mogao bih spavati negdje usput. Gledam kartu i važem. Od Krničkog porta do Budave nema sigurnog zaklona od bure. A kada prođem Budavu prošao sam više od pola puta do Medulinskog zaljeva u koji se mogu skloniti. No, tada sam već i pred vratima Pule. Zato mi se nema smisla sklanjati ni u Budavu ni u njega i čekati da se vrijeme smiri. Najbolje mi je da odmah otplovim ravno u Pulu.

I evo me kasno popodne u Vinkuranskoj vali. Ovaj put ne idem baciti sidro na sam kraj vale, već ću se sidriti u maloj uvalici na samo početku vale u koju stane jedva četiri, pet brodica. Još je uvijek prazna pa mogu birati mjesto gdje ću ga baciti. Očito se na ovoj strani Istre ne očekuje bura. A i inače bura na ovoj strani sve do Tršćanskog zaljeva puše uglavnom umjerenije.

Posljednjim odsjajem sunca na zalasku more je u uvalici poprimilo zelenu boju. Pod obalom, na strani sunca, na kojoj su se borovi s vrha brežuljka spustili do mora i onda se nagnuli nad njime kao da se u njemu žele ogledali, boja mu je zagasito zelena, a prema sredini uvale do kuda još dopiru sunčeve zrake, prelazi u sve nježnije tonove. A kada je sunce potpuno zapalo, ostavljajući tek crveno nebo iznad brda iza kojeg je nestalo i sumrak se ubrzano počeo uvlačiti u uvalu, nestade i one zelene čarolije i more poprimi tešku i tamnu boju. Na zapadnom nebu još crvenom od Sunčevog odsjaja, sigurnom znaku lijepog vremena, plove tek dva usamljena oblačka, tamna kao i okolna brda. Noć se polako, ali neumitno spušta na brodove usidrene po čitavoj Vinkuranskoj vali. Večer na sidru. Meni drugi najljepši dio dana na moru. Glasovi što dopiru s okolnih brodova postaju sve tiši i sve dalji što se tama više spušta na valu i brodove. A onda gotovo naglo zavlada mrak. S njime utihne žagor, a fine mirise što su se širili iz brodskih kuhinja rastjera noćnik. Još u pokojem kokpitu treperi svjetlo svijeće ili fenjera. Svjetla vršnjača na onim najvišim jarbolima kao da su se pridružila zvijezdama prosutim nebom. A onda usnu i brodovi i njihove posade. Sjedim na krmi s čašom taman ohlađenog ili bolje reći taman temperiranog terana, uvijek iznova osupnut brzinom promjene koju oko mene donosi čarolija zalaska Sunca, ostavljajući bez zaključka pitanje je li rano jutro na sidrištu ljepše od večeri na njemu. Ove će noći, kao i svake godine, s neba padati na stotine zvijezda, pojava koju u narodu zovu suze sv. Lovre, jer se zbiva noć uoči sv. Lovre. Noćas će veličanstvenu sliku kvariti puni Mjesec što se uspenrao visoko preko istočnog neba. Moja kćer i njezin suprug, koji su se na mom povratku ukrkali na „Jutarnju zvijezdu“, razočarano sjede na

pramcu brojeći one rijetke čiji se pad usprkos Mjesečevu sjaju ipak vidi, dok mala Ema spava umorna od kupanja s Nerom ne hajući ni za čaroliju večeri na sidrištu ni za suze sv. Lovre. Pred jutro je vjetar okrenuo, zapuhalo je jače i to me je natjeralo da ustanem i provjerim položaj „Jutarnje zvijezde“ u odnosu na obalu i ostale brodove. U pravi čas, jer između 2 i 3 sata na nebu je pravi vodopad satkan od zvijezda padalica. Za taj jedan sat pred svitanje uvijek ih padne najviše, između šezdeset i stotinu. Šteta da taj mangup odozgo noćas svijetli tako jako.

DRUGI PUT U RAŠKOM ZALJEVU

Godinu dana poslije onog neuspjelog pokušaja ponovno sam u Raškom zaljevu. Idejom o plovidbi gumenjakom uzvodno Rašom zarazio sam i Plavoga. Zato sam ovaj put u Raški kanal doplovio zajedno s njim i Vesnom. Naum nam je doći što bliže ušću, koliko to dozvoljava pličina koju stvara Raša nanoseći mulj i pijesak, tu se usidriti i krenuti gumenjacima uzvodno.

Zaplovili smo put Kvarnera poslije doručka, ovaj put iz Portića na Premanturi. Između Fenere i Ceje prolaz vodi na otvoreno more. Od Šekavca plovimo strogo sredinom prolaza, između dvije pličine. Na Konjini, onoj što se nastavila na obalu Ceje, nasukan veliki gliser. Pogled na nemoćni brod nagnut na bok žalosna je slika. Gotovo svake godine pličine između Ceje i Fenere uberu danak od neopreznih skipera.

Stara svjetioničareva kuća na Marleri dočeka me obnovljena i sada se može zakupiti za ljetovanje. Raskriljene škure i parkirani terenac desno od svjetionika očiti su znak da netko uživa u samoći što ga okružuje i širini pogleda na Kvarner. Do Budave „Jutarnja zvijezda“ posrće na valovima što ih dižu promjenljivi sjeverni vjetrovi. Neru se to posrtanje uopće ne sviđa, čak nije želio pojesti ponuđeni keks. Plavi je odmaknuo pa smo ostali sami. Kod Budave više ne plovim toliko oštro u vjetar i mogu dignuti flok. U kombinaciji s motorom

Bršica: *Ušće Raše*

dobivam na brzini, a ni pramac više ne uranja toliko. U uvali Salamušćica na početku Raškog zaljeva čekaju nas Aldo i Darija, njihova djeca Nataša i David, Serđo i Nevenka, Anto. Na dnu zaljeva je žalo do kojeg se može samo s mora, jer obala mu je zarasla u neprohodnu makiju. S obje bočne strane strma obala obrasla gustom šumom što je gotovo zagazila u more. Dok je gledam prilazeći to mi zelenilo liči na fino tkani zeleni sag protkan nekim tajnovitim šarama što ih stvaraju oaze istarskog bora uvučene među gusto raslinje hrasta. Između njih pokoji usamljeni čempres nadvisio sve oko sebe. Sve u svemu, u uvali se skupilo pet brodova, pramcima okrenutih prema izlazu iz vale. Predvečer sjedim na pramcu sam. Anto je otplovio, on će sutra po svoju kćer na molo kod Sv. Mikule. Serđo, Aldo i David rone pedoće i kamenice za večeru, Plavi drijema na krmi svog broda. Vesna, Nevenka, Darija i Nataša brčkaju se u moru, a s njima je i Nero. Pogled je veličanstven. Ravno niz ulaz u Raški kanal pogled mi seže daleko niz Kvarner. Lijevo se obala kanala lagano pušta do rta na ulazu. U desnoj strmijoj skrivaju se Krnički porat i Kalavojna. Ispred mene je rt Sveti Mikula. U valjkastoj kuli na rtu svjetionik. Do njega restoran u staroj kamenoj kući i mali molo uz koji je vezano nekoliko brodica. Iznad visoko na stijeni stoji usamljena stoljetna crkvice svete Agneze. Na susjednom ruševine starog Ramlja. Na sljedećoj uzvisini odavde nevidljiv današnji je Rakalj. Od Svetog Mikule meni desno kanal zavija prema ušću Raše. Lijevo od mene je prostrana uvala Tunarica. Pogled na nju zaklanja mi rt na kraju naše uvale. Nisam plovio ni dugo ni daleko, a ipak kao da sam u drugom svijetu. Shvatio sam to već drugi dan. Jer Raški me zaljev uz sve nedaće doista oduševio.

Iako duž čitavog Raškog kanala bura puše izuzetno jako, uostalom zadnji me je put i spriječila u naumu da odem uzvodno Rašom, uvjereni smo da smo u dubokoj vali pod brdom na sjevernoj strani zaštićeni, pa navečer nonšalantno ostajemo svi zajedno vezani alaj na samo dva sidra. Pred jutro se digla bura, sidra su popustila i navrat-nanos moramo van iz uvale. Odlučimo otploviti u uvalu Blaz, gotovo pri kraju kanala. Iako nema valova, neugodu stvara jak vjetar koji i dalje neumorno puše pa Serđo predlaže da ove noći prenoćimo u Sebešnici. No, prije svakako treba razgledati uvalu Blaz. Samo pogled s broda na zidine dviju kamenih kuća što stoje uz more i jedne poviše uvale dovoljan bi bio razlog za odlazak na kopno gumenjakom. Niz strminu kojom se može uspeti u Rakalj žubori potočić. One zidine ostaci su stoljetnih vodenica u koje se dovozilo na mljevenje žito s čitave Barbanštine. U uvali

osim nas nema ni jednog drugog nautičara, a koliko mogu vidjet ni kanalom ne plovi nitko. Zbog ponekad zle čudi kanala ili naprosto zato jer je izvan uobičajene *đite* nautičara, ovaj kutak raja očito je rijetko posjećen.

„Sebešnica je uvala mog djetinjstva“, tumači nam Serđo kada smo bacili sidra na dnu vale. Izgleda sigurna pa smo ponovno vezani alaj jedan na drugoga. U *kantunu* pod strminom, podrtina je starog njemačkog broda što su ga krajem rata potopili saveznički bombarderi. Iz nje puteljak uzbrdo vodi u Rakalj. Ni oдавde ga ne možemo vidjeti. Autom iz Pule došli su nam u posjet Ivana i Srećko i govore o nekoj orkanskoj buri koja se sprema na sjevernom Jadranu. Iako je antena moje radiostanice visoko, ipak među brdima što nas okružuju ne mogu uhvatiti prognozu za pomorce Radija Rijeka, a ni mobilni internet ne radi. Potvrdu o buri s orkanskim udarima što će početi puhati sutra čuli smo navečer, nakon vijesti na Radio Puli. Morat ćemo potražiti neki sigurniji vez ili sidrište zaključuje vijeće barbi, a to je u Raškom zaljevu jedino u uvali Tunarica. No, dan je upravo stvoren za kupanje iako duž kanala dere vjetar, u uvali je utiha. Ronimo pedoće i kamenice za šugo koji će ovaj put napraviti Darija i ne žuri nam se nikuda. Predvečer konačno dižemo sidro i plovimo u Tunaricu. No, mjesta za pet brodova zajedno nema. Plavi se privezao uz trabakul slovenske zastave, Aldo do njega na molo, Serđo i ja zajedno na jednu bovu, a Ante se vratio natrag u Sebešnicu. Noć je protekla mirno, a bura se digla tijekom dana. Drugi je dan „kalala“ i konačno možemo krenuti uzvodno po Raši.

Ali ni ovaj put nisam ostvario svoj naum. Doplovili smo do samog kraja kanala u potrazi za mjestom gdje ćemo baciti sidro. Dok se Plavi spremao spustiti sidro, a ja čekao da se vežem na njega, duž kanala zapuše snažan vjetar gurajući nas u plčinu. Posve nespremni u trenu smo zagrebli muljevito dno, što ga nanosi rijeka Raša. Dok smo se „čupali“ iz te neugodne situacije Aldo i Serđo promatrali su nas iz sigurnosti dubljeg mora, koje se proteže uz sjevernu obalu. Oni su trebali biti potpora „ekspediciji“, čuvati oba broda dok mi s *gumonima* plovimo uzvodno. Preko radiostanice dogovorimo odustajanje i odlazak u uvalu Blaz na noćenje. No, vjetar je ponovno okrenuo i natjerao nas da se vratimo u Tunaricu u nadi da ćemo naći ona mjesta od jučer slobodna. Ovaj smo se put na molo uspjeli privezati četvorica. Plavi opet na onaj trabakul na čelu mola, Aldo na lijevu stranu mola, Ante koji se vratio i ja na desnu stranu, a Serđo na onu svoju bovu. Bura se ponovno digla predvečer. Zaplela

se među leto, sartije i zaputke, zviždeći stravično onako kako to samo ona zna. Onda utiha, u kojoj kao da skuplja snagu, za novi nalet i još stravičniji zvižduk. U njezinom huku kao da se doista čuje zvon. Prema legendi Mlečani su ukrali zvono s crkvice svete Agneze. Bog ih za kaznu potopio na izlazu iz kanala. Od tada se, kažu, za nevera duž kanala čuje zvon nošen vjetrom. Vez je siguran, no san ipak nikako na oči. Po krmi je pličina i to Anti i meni koji smo zajedno vezani ne da spavati. Pred jutro uzbuna. Oseka je velika pa moramo natezati špring da bismo Antin brod povukli prema glavi mola. Ostat ćemo vezani tu na sigurnom sve dok bura potpuno ne stane. Otplovili smo tek četvrti dan. Drugi nas dan posjeti čovjek iz obližnjeg kampa i traži da se maknemo s mola. Mi se naravno ne damo. Popodne pristigne policijski čamac. Posadu čine tri policajca. Padne nam na pamet da je to zbog odbijanja da se maknemo s mola. No, dečki imaju nekog posla na obali pa traže dozvolu da se vežu uz Plavog. Popijemo po pivo i Vesna ih pozove da poslije obavljenog posla ostanu na večeri. Mora da je čovjek iz kampa, što je iz prikrajka promatrao što se događa, ostao razočaran. Dane smo kratili kupanjem, šetnjama i druženjem s Jožetom i Milicom s onog trabakula. Kada je bura nakon tri dana potpuno pala, krenuli smo iz Raškog kanala puni dojmova i priča koje ćemo danima prepričavati dodajući im uvijek poneki novi štiklec bez obzira je li istinit ili je samo plod naše zezancije.

Još smo se jednom ovog ljeta Vesna, Plavi i ja vratili na obalu Raškog kanala. No, ovaj put kopnom. Dvadesetak kilometara cestom Pula - Labin, a onda desno do Raklja. Rakalj je od pamtivijeka selo lončara i kamenorezaca. Škrta zemlja bogata dobrom glinom i kvalitetnim kamenom kojim su popločene i venecijanske i ulice New Yorka. Rakalj je i rodno mjesto istarskog velikana Mije Mirkovića alias Mate Balote. Prođemo autom kroz selo u kojem je trg sasvim nalik kakvom gradskom. Cesta dalje vijuga malom visoravni koju pred nama nadvisuju brda oko Raškog kanala. Sam se kanal još ne vidi, ali reljef kazuje da se približavamo nečem veličanstvenom. Na kraju smo visoravni. Tu ostavljamo automobil - dalje ćemo pješice. Cesta krene nizbrdo prema moru, a onda kao da se predomisli i stade se uspinjati prema vrhu brda što se s druge uspenrao od rta sv. Mikule. Na vrhu nas dočeka nezaboravan pogled na dio Raškog zaljeva, na onu predivnu Salamušticu i mala zaravan na čijem je rubu crkvice svete Agneze. Zvonik na preslicu, gotički portal i niski zidić oko nje. Ispred zidića improvizirana pozornica kojoj su kulise sv. Agneza, brda,

komadić plavog mora dolje u kanalu i beskraj isto takvog neba. Umjesto stolica ili klupa bale slame raspoređene u polukrug oko pozornice, za tu prigodu tek neznatno povišenog podija. I posljednji je gledalac zauzeo mjesto. Dan polako uzmiče pred sutonom. Baš kao u kakvoj pravoj kazališnoj dvorani svjetla na tom nebeskom gledalištu lagano se gase. Iščekujemo s nestrpljenjem početak komorne izvedbe mjuzikla „Jalta, Jalta“.

„*Neka cijeli ovaj svijet/zove se bajka/zelena i mirisna/cvjetna sva i nevina/livada iz sna*“, odzvanja pjesma Nine, Larryja, Stanleyja i Griše brdima povrh Raškog kanala. Čudesno, nestvarno i istarski vilinsko. Tu sam večer na zaravni između svete Agneze i stare rakljanske utvrde doživio jednu od najljepših proslava rođendana. Šezdeset i sedmog. Bože kako vrijeme leti!

JOŠ MALO PULOM

Prošlo je gotovo tjedan dana od onog neslavnog pokušaja sidrenja u Raškom kanalu. U međuvremenu je opet dva dana puhala bura, na mahove i orkanskom snagom, a onda je krajem tjedna stala slabjeti. Po čitavom je priobalju napravila darmar. Bile su zatvorene autoceste za Rijeku i Zadar, mostovi na Krk i Pag, trajekti i katamarani nisu plovili.

Nedjelja. Bura više ne puše, no „Jutarnja zvijezda“ je ostala privezana na svom vezu na gatu 3. Danas ćemo Nero i ja pješice Pulum, nakon što u Volti popijem kavu i prolistam nove i stare nepročitane novine, da dovršim ono simbolično oplovljivanje oko nje. U jučerašnjem Glasu Istre čitam zanimljiv članak o izvjesnom gospodinu Sergiu Gobbu, koji u Novigradu ima muzej Gallerion, za koji nisam znao da postoji, a čiji se stalni postav odnosi na K.u.K. Kriegsmarine. Iz pročitanoj stječem dojam da je misija gospodina Gobba da se ubuduće *jedna veličanstvena tradicija ne tereti tako površno*. Površnost u odnosu zajednice i pojedinaca prema ljudima, stvarima i događajima iz jednog ne tako davnog i važnog razdoblja povijesti Istre je dojam što sam ga i ja stekao

nakon ovih lutanja Pulom i Puljstinom. „*Nitko ne želi shvatiti ili priznati da je Austro-Ugarska bila tehnološka velesila, koja je na Jadran donijela civilizaciju, a u prostoru od Trsta do Kraljevice izgradila četiri sofisticirana brodogradilišta, pa u toj tada najmodernijoj industrijskoj grani preuzela svjetsko vodstvo. Trst, Istra i Kvarner bili su austrougarska Silicijska dolina*“, zaključuje gospodin Gobbo. Godinama sam na neki način promatrač izvana, ne posve nepristran, koji se zalazeći u tajanstvene kutke grada, listajući ono što je napisano o njemu, ploveći uz njegovu obalu i sam uvjerio da tvrdnja gospodina Gobba posve jasno oslikava jedno od možda najupečatljivijih doba u životu Istre i odnos prema njemu.

Do zatvaranja mog zamišljenog kruga oko Pule preostalo mi je još proći kopnom od Pulskog zaljeva do Verudskog kanala. Krenuli smo iz Delfina, iako bi po nekom redu stvari trebalo krenuti obrnutim putem, iz luke, jer sam u njoj i završio putovanje morskim putem. A budući da već neko vrijeme razmišljam i o obilasku starih c. i kr. fortova, od kojih se neki nalaze uokolo Delfina, iskoristit ću prigodu i njih usput obiđem. Neki je dan bila godišnjica početka I. svjetskog rata pa mi se to čini kao dobar razlog za njihov obilazak upravo sada. Namjera mi je gotovo do svakog ispred kojeg više ne *straži straža*. Nažalost, u većinu njih ulaz je gotovo nemoguć. Ne daju opkopi, vrata s lokotima i makija u koju su zarasli ili su pak toliko ruševni da je opasno u njih ulaziti. One što su izvan puta kojim ću danas obići ću jedan od sljedećih dana automobilom.

Pula je bila opasana s tri obrambena prstena što su je branili od napada i s kopna i s mora. Obrambeni sustav imao je gotovo dvjesto različitih objekata; od obalnih utvrda, topovskih i merzerskih bitnica, stražarnica, vojarni s više od 600 topovskih cijevi do lučkih postrojenja, osmatračnica poligona, skladišta. Sagrađen je uglavnom u doba Austro-Ugarske između 1813. i 1918. iako mu poneki dijelovi datiraju iz vremena mletačke i francuske vlasti. U tih je sto godina Pula postala grad tvrđava, zapravo čitava je Puljština bila pretvorena u ogromnu tvrđavu. Kao vodič kroz taj obrambeni sustav i izvor podataka poslužila su mi dva toma knjige „Pulska kruna“ Attilija Krizmanića. Prema autoru, u Pula danas postoji 50 lokacija očuvanih fortifikacija i pratećih građevina za koje se predlaže utvrđivanje svojstva kulturnog dobra i upis u registar zaštićenih kulturnih dobara Republike Hrvatske. Saznavši podatak

o broju sačuvanih poljuljao me u namjeri da ih većinu obiđem. A podaci o njihovom ukupnom broju potpuno su me iznenadili.

Pokušavam se bezuspješno prisjetiti ako ne svih tih položaja očuvanih, a ono barem većeg dijela. Jer svi su građeni na istaknutim mjestima po vrhovima pulskih brežuljaka s kojih se pružaju prekrasni i nezaboravni vidici ili su interpolirani u gradsko tkivo. Očito sam pokraj mnogih godina prolazio, ne zapažajući ih ili ne razmišljajući o njima. Kao recimo pored ostataka topničke bitnice nad uvalom Saccorgiana i uz nju Mornaričke topničke streljane, ili pored kompleksa vojarne kod današnjeg autobusnog kolodvora. Nikada ga nisam doživio kao veliko skladište hrane, s pekarnicom i ledarom, sagrađeno 1905. godine. Za mene, kao i za većinu stanovnika Pule, taj je kompleks bio kasarna koju je krajem XX. stoljeća vojska predala gradu. Dakle, teško da ću za potrebe putopisa moći obići svih pedeset lokacija, pa čak i sve najvažnije, jer bi me to predaleko odvelo.

Put prema Verudeli, onom poluotoku s hotelima na ulazu u Verudski kanal, na kojem su čak dvije utvrde, vodi cesticom više nalik šetnici iznad mora što se onako uska provlači ispod starih borova, gusto razasutih nizbrdicom i nagnutih nad morem pa malo zaklanjaju pogled na kanal, a onda uzmaknu da pokažu barke i brodice privezane za bove i jahte u marini na suprotnoj obali kanala. Od nekadašnjeg kampa pod njihovim krošnjama iz vremena začetaka turizma u doba socijalizma tek ostaci; pokoji kandelabar i zapušteni sanitarni čvor. Negdje na pola puta do Bunarine idilična kamena katnica iz davnina, sagrađena kao restoran uz more na kraju grada - Ribarska koliba. Po njoj se i kamp zvao. Usprkos tome što je bezbrojnim pregrađivanjima i dogradnjama izgubila svoj izvorni oblik, ostala je kultno mjesto pulskog turizma iz druge polovice prošlog stoljeća. Danas Ribarska koliba očito doživljava svoju drugu mladost. U dvije do nedavno ruševne kamene kuće uređeni su apartmani i pansion i od tog je pomalo zapuštenog dijela Verudskog kanala stvoren ugodan kutak. No, molo uz koji su vezane ribarice ostao je onakav kakav je bio i pred gotovo dvjesto godina pa su i popodneva isplivljavanja ribarica radi polaganja mreža ili kočarenja i jutarnji povratci s uredno poslagenim kašetama riba na palubama i miris dubokog i čistog mora što ga donose uvijek iznova sa sobom na svojim mrežama i palubama ili pomalo oštar miris školjke, račića ili nekog mekušca što je zaostao u mreži ili kakvom kutku palube, vječno prisutan

u ribarskim lukama, ostala i danas dio svakodnevice ovog i mačjeg i galeblijeg raja. Tek su brodovi vezani uz njega drugačiji.

Cestica dalje bijela, makadamska, još me malo vodi uzbrdo između stoljetnih borova, a onda se stade spuštati. Evo me na Bunarini, vali što se uvukla pod sam kraj poluotoka do kojeg namjeravam. Nekad kultno okupljalište iz druge polovice prošlog stoljeća, danas je samo otužna drvena terasa iznad mora bez gostiju. Ni na drvenim molovima lučice iako su prepuni brodice nema muvinga kao u Delfinu. Tek isplavljanja „Odiseja“ i ponekad „Danice prve“, stare barkase što su zamijenili legendarnu „Uliku“, i nautičara iz male marine vikendom unose živost kakva inače vlada u sportskim lučicama i svakoj marini. Godinama sam, prije kupnje „Jutarnje zvijezde“, znao sjediti uz čašu *bire* na toj šarmantnoj terasi, promatrati brodice i barke na vezovima ispred terase, putnike za Fratarski otok što čekaju „Uliku“, marinu na drugoj strani kanala u koju stalno uplovljavaju i iz nje isplavljavaju prekrasne bijele jahte kojih nema po vezovima na ovoj strani kanala i maštao o vlastitom brodiću.

Od Bunarine cestica se penje prema vrhu poluotoka. Prvo svojevrsnom alejom starih sidara, što su tko zna kada i poslije kakve havarije ostali na dnu mora sve dok ih ronionci obližnjeg kluba nisu izronili, a onda krene kroz njegovanu i gustu borovu šumu prema naselju hotela i apartmana. Stoje nad morem okupljeni na vrhu brdašca i svojim me vidikovcima, uskim uličicama što vrludaju među apartmanima modernih baladura, skalinama i trgom pred najvećim hotelom do kojeg od ulaza vodi široka trgovačka ulica s logetom, podsjećaju na neki utvrđeni gradić kroz kakav sam prošao. Na susjednom vrhu Fort Verudela. Jedan od onih koji su otrgnuti zagrljaju neprohodne makije i vraćeni u život kada je u njega useljen pulski akvarij. Odmah do njega je i utvrda nekadašnje obalne baterije Sv. Ivan, u čije su se kamene dvorane i skladišta municije u drugoj polovini prošlog stoljeća uselili turistički sadržaji. Između ostalih i noćni bar popularni Club 33, u ono vrijeme okarakteriziran kao proizvod kapitalizma, ideološkog neprijatelja, odraz malograđanštine i ostatak buržoaskog društva. S godinama je zanimanje za gole plesačice i skupa pića opalo pa je iz tog vremena ostala tek velika ljetna terasa na krovu utvrde. Do mene kroz šumu dopre huk mora. To se valovi s otvorenog mora razbijaju u podnožju Tarzanove i okolnih stijena. Sjednem pod onaj jedini preostali zid crkvice i slušam kako mi more pjeva. Daleko na horizontu dugačka i niska silueta broda, očito tankera, što prevozi crno zlato u Trst ili možda Kopar.

Razma mu gotovo uronila u more, dok se nadgrađe na krmi uspelo visoko nad njim. U prolazu između obale i Fratarskog otoka je prometno. Motorne brodice, jedrilice, barke i poneki zračni jastuk s odveć hrabrim turistom, guraju se izlazeći prema otvorenom moru ili ploveći put kanala, Vinkuranske vale ili u onu između kopna, Fratarskog otoka, Fraškerića i Fraškera.

Od ostataka crkvice skromni se šumski puteljak spušta sve više k moru. Sve sam dalje od hotela i apartmana što su zauzeli vrh poluotoka na jednoj strani, a sve bliže sljedećem hotelu na drugoj strani poluotoka i šumski put ponovno posta raskošna šetnica. Uz nju plaža od oblutaka okrenuta zapadu pa će je sunčeve zrake milovati još nekoliko časaka nakon što velika crvena kugla na obzoru posve utone u more. Plaža je prepuna kupaća. Jedni sjede ili leže na svojim prostirkama i pokorno izlažu suncu svoja kontinentalna torza i udove. Kod kuće će preplanulom bojom dokazivati dane provedene uz morsku obalu. Drugi se brčkaju u plićaku ili su se zaputili plivati do onog konopa s malim bovama što označuje kraj kupališta. Spopadne me smijeh jer mi se načas učine kao kakva kolonija tuljana, pingvina ili morskih lavova. Tamo gdje žalo završava, prestaje i gužva. Do sljedećeg apartmanskog naselja šetnica vodi kroz neko napušteno vojno postrojenje. Tu je do nedavno *stražarila straža*. Još se vidi mjesto gdje je bila postavljena rampa. Ne mogu vjerovati da je vojska između dva hotelska kompleksa zauzela obalu. Od kada plovim ne zalazim na uređene pulske plaže pa mi trampolini, plivajući molovi, tornjevima za spasioce i beach barovi pokraj kojih sam prošao zaokupljaju pažnju. Sjetim se pomalo s nostalgijom nekadašnjih kupanja na kupalištu Valkane ili Stoja, koja ničim nisu nalikovala na ova današnja, osim kristalno plavim morem i neobuzdanoj mladosti.

Šetnici uz more je kraj i ponovno sam na šumskom puteljku što se uspinje prema vrhu novog brdašca. Kroz borove proviruje zapuštena i oronula Piramida, nekada diskoklub i simbol dobre noćne zabave osamdesetih godina prošlog stoljeća. Iz Krizmanićeve knjige saznah da je Piramida sagrađena, kao uostalom i mnoge druge građevine po Puli, na ostacima neke utvrde. Ona, na temeljima carske i kraljevske merzerske bitnice, sagrađene oko 1905. godine. U vrijeme Horvatovih lutanja Pulom bitnica je bila opremljena s četiri 210-milimetarska merzera. Od šezdesetih godina prošlog stoljeća u njoj je bio uređen bar, a onda je za potrebe gradnje Piramide srušen. Shvaćam zašto su De Ville ili carski graditelji nove utvrde i vojne objekte gradili ili rušeći staro ili

pak na njihovim ostacima, ali mi nije jasno zašto se njihovo zatiranje nastavilo i kasnije. Poviše nje okrugao Fort Bourguignon usamljen na prostranoj zaravni. Sjednem na klupu pod pinijom da predahnem. S jedne mi se strane kroz granje smiješi more, a s druge stari fort što je dobio ime po barunu Bourguignonu, nekadašnjem komandantu arsenala. Nekad zastrašujuće moćan, danas zbog onih svojih otvora za topove djeluje tek ozbiljno. Građen tradicijskom tehnikom, kao i gotovo svi drugi, vidljivim kamenom iz kamenoloma u okolici zidova debelih i do tri metra. Golem je, 45,5 m u promjeru. Put me dalje vodi kroz šumu u sljedeći zaljev. U zgradama na njegovoj obali nekada je bila vojna klaonica. Povrh njega vila Idola, možda jedna od najljepših iz vremena Carevine. Sagrađena je 1914. na pomno odabranom mjestu nad dubokom uvalom i plodnim poljem što se pružilo gotovo do samog mora, kao ljetnikovac princeze Eleonore, kćerke nadvojvode Karla Stephana. Čekam na zebri da me neki od vozača što jure širokom četverostaznom ulicom propusti. Na drugoj je strani početak uspona prema brdu Vidikovac - Monteparadisu. Na samom mu vrhu Fort Casoni Vecchi. I on je okrugla kamena građevina, okružena opkopom iskopanim u živoj stijeni, posve je nalik onoj na Verudeli. Građene su okrugle da bi se smanjila razornost možebitnog neprijateljskog pogotka. Prijeteći je stajala uvijek spremna za riganje vatre. Danas djeluje miroljubivo okružena starim borovima, gomilom nebodera s njezine sjeverne strane, zgradom s vodotornjem s južne strane i crkvom suvremene arhitekture sa zapadne. Vrhom brda ide razdjelnica što doslovno dijeli nekad Novu Pulu i njezine vile na sjeverozapadnoj padini od još novije Pule nezgrapnih stambenih blokova na vrhu i obiteljskih kuća nanizanih na suprotnoj strani, onoj koja se spušta do Verudskog kanala. Tako brdo Vidikovac više nije vidikovac. Tek se tu i tamo između gusto poredanih kuća i nebodera na trenutak može vidjeti djelić mora ili šumovita Verudela. Jedino je ostao otvoreni pogled na sjever, preko krovova stare Pule u udolini i Arene na sljedećem brežuljku do Učke u daljini.

Spuštam se u udolinu u kojoj je centar grada po suprotnoj strani od one po kojoj sam se popeo. Veći dio udoline što je krenula od rive između Monte Zara i Monte Castella zauzima Marsovo polje, kojim je prolazila stara rimska cesta za Mutilu i Nezakcij. Pređem preko njega na njegovom početku, tamo gdje stoje tri goleme zgradurine, sjedišta gradske i županijske policije, osiguravajućeg društva i robna kuća te tvore nemaštoviti trg, da bih se popeo na Gregovicu, sljedeće brdašce. Na samom vrhu, gotovo u centru grada,

borova šuma. Puteljci kroz nju odvedu me do stražnje strane stare gradske bolnice u čijem je krugu na vrhu još jednog brdašca posve zaboravljeni Fort San Michele. Za razliku od potonja dva koji su bili okrugli ovaj je polukružnog oblika, sagrađen na temeljima benediktinskog samostana, trobrodne crkve i kapele iz VI. stoljeća u bizantskom stilu. Uokolo bolnički paviljoni, neki napušteni i zapušteni baš kao i glavna zgrada bolnice kroz čiji sam velebni portun izašao na ulicu što je krenula od Giardina preko Šišana i Ližnjana za Medulin. Prođem pored zgrade trafostanice. Ogromna, raskošne fasade kakve su rađene krajem XIX. i početkom prošlog stoljeća, rekao bi netko tko je prvi put vidio - vila neka. Preko ceste na sljedećem brežuljku veliki supermarket, a iza njega novogradnje, ne tako davno građene pa su različite, skladne i oku ugodne, a onda još nebodera, kutijastih zgrada za kolektivno stanovanje što liče jedna na drugu kao jaje jajetu pa sve tako do Monvidala. Fort potkovastog oblika stoji na poravnatom vrhu, uređenog i njegovanog okoliša, okružen obiteljskim kućama. Preko puta povrh kolodvora drugo brdo, Monte Ghio - Brdo Puhova, nekadašnje stratište, danas groblje i fort San Giorgio. Spuštam se s Monvidala do onog kružnog toka s početka landranja Pulom i rive. Krug je opisan pa na Monte Ghio danas neću. Sjest ću pod njim na terasu kafića pored veslačkog doma na kraju rive, popiti jednu točenu biru i odahnuti uz pogled na pulsku luku. Tabani me peku i volio bih da mogu natrag u Delfin busom. No, Nero je problem, a on se nekako pokunjio kao da razumije.

Pred suton evo nas ponovno u Delfinu. Nismo pješačili, dovezao nas je autom - Plavi.

Sjedim u kokpitu „Jutarnje zvijezde“. Sunce je već odavno zamaknulo iza guste borove šume na brdu što se uspenralo od mora na zapadnoj strani Verudskog kanala pa ne da pogledu na otvoreno more s druge strane, one gdje sakriven među borovima tone u san i Fort Bourguignon. U lučici je živo, sve bruji od kakofonije. Strka oko pristajanja i iskrcavanja brodica što se vraćaju. Graja djece, lavež pasa, dovikivanje s molova se seli na obalu. Lupanje vrata, brujanje automobilskih motora i skutera u odlasku. A onda buka pomalo zamre. Još uplovi poneka brodica ili barka, s upaljenim navigacijskim svjetlima. Crvena i bijela, zeleno je s druge strane pa se ne vidi, brzo zamiču između molova. Znači Sunce je tamo iza Fratarskog otoka posve uronilo u more. Tama se polako, ali neumitno plete oko jarbola „Jutarnje zvijezde“. Duž obilaznice i po kućama što su se s ove strane popele uz padinu Vidikovca pale

se svjetla. Pale se i u stanovima onog nebodera s vodotornjem na vrhu, kojem se s ovog mjesta vidi tek vrh što viri između krošanja pinijskog pod kojima spava drugi fort. A onda lučica gotovo utihne. Tek iz daljine dopre stravično zavijanje sirene hitne pomoći na putu za bolnicu i prigušena buka automobila što jure obilaznicom. Zadnje brodice i barke uz tiho brundanje motora uplovjavaju u lučicu. S njima preko mora još dopiru zvukovi iz marine s druge strane kanala. A onda Verudski kanal i zajedno s njime Delfin utonu u dubok mrak. Napuhnuti Mjesec kao da visi iznad usnulih brodova prosipajući svoj srebrni sjaj po njima i potpuno mirnoj morskoj površini.

Svanuo je tmuran i vjetrovit dan. Iskoristit ću ga za obilazak još pokojeg forta prije nego landranju Pulum bude kraj. Ovaj ću put autom oko nje, putima što mahom tiču prigradska naselja. Jer fortovi koje sam naumio obići uglavnom su na rubnim dijelovima grada, a najviše ih je s obje strane ulaza u Pulski zaljev, na području Štinjana i Muzila.

Prođem kraj Verudskog kanala i raskrižje s cestom za Vintijan i Pješćanu Uvalu, pa na kružnom toku skrenem desno Premanturskom cestom prema Pomeru. Iznad Pomeru, nedaleko od deponija oko čije se lokacije i namjene u Istri upravo lome koplja, zapuštena i derutna tvrđava Castion Grande. Odmaknuta od glavne ceste zaklonjena visokim raslinjem ne da namjerniku ni naslutiti da se tamo skriva. Skrenem s ceste lijevo na prilaznu cestu za smetište. Prođem kroz šumarak što okružuje cestu s koje sam skrenuo i izađem na čistinu. Apokaliptična slika. Ispred mene golemo, ograđeno i posve golo brdo sazdano od zatrpanog smeća nad kojim lebdi jato kreštavih i vječito gladnih galebova. Desno od ulaza u smetište neodrжавani se poljski put uz žičanu ogradu smetišta penje prema fortu. Najlon-vrećice što ih je donio vjetar sa smetišta leluju zapletene u njoj podsjećajući me na rastrgana jedra kakvog jedrenjaka iz legendi o brodovima što bez posada lutaju morima svijeta. Niska ukopana utvrda obrasla gustišem u jadnom je stanju. Ne prilazim joj odveć blizu iz straha od zmija. Iako stojim pod njom pa mi pogled zaklanja s jedne strane umjetno brdo, a s druge vrh onoga na kojem je fort, mogu si lako predočiti kako s forta pogled dopire daleko po kopnu i moru na sve četiri strane svijeta.

S Premanturske ću ceste lijevo onom novom obilaznicom što se nastavila na Ipsilon do kružnog toka do kojeg je stigla i cesta koja od centra

Pule vodi u Šišan i Ližnjan. Pogled na tvrđavu Monte Turtian što se uspela desno od obilaznice manje je atraktivan iz pravca kojim dolazim od pogleda što se pruža onima koji dolaze obilaznicom iz suprotnog pravca. Još iz daljine svojom tajanstvenošću upravo ih mami da svrate. S vrha brežuljka obraslog zelenilom tek neznatno proviruju joj moćni zidovi zaštićeni zemljom pa djeluju kao neka iskopina iz pradavnih vremena. Na kružnom toku silazim na Šišansku cestu i kolnim se putem kroz obrađena polje popnem na vrh brijega. Poligonalna tvrđava izgrađena od fino obrađenog kamena okružena opkopom iskopanim u živoj stijeni i debelim zemljanim nasipom zbog njih djeluje zastrašujuće. No, istovremeno i nekako pitomo zbog pogleda na prostrana i plodna polja i šume što je okružuju, obilaznicu kojom jure automobili, siluete grada i mora u daljini i još dalje na Učku i Ćićariju, a naročito zbog koza koje posve neometano šecu njezinim ravnim krovom brsteći travu i sitno grmlje što se u borbi za preživljavanjem probilo između kamenih blokova. Istim se putem vraćam na obilaznicu i nastavim dalje na zapad prema ulazu na Ipsilon.

Na kraju ću obilaznice s nje do Forta Monte san Daniele na rubu Šijanske šume s pogledom na Valtursko polje. Stoji dobro očuvan na ostacima davno pokorene histarske gradine.

Prođem kroz Šijansku šumu i zađem u grad. Iz ulice što od Šijane vodi prema luci popet ću se na Monte Ghiro. Desno od ulaza u groblje iznad prostrane borove šume na najvišem dijelu brda okrugla je tvrđava San Giorgio, Sv. Juraj. Posve je nalik onoj s početka mog putovanja od forta do forta, ali znatno manja, tek su joj 34 metra u promjeru. Iako su svi pulski fortovi jednako značajni kao ostavština nešto starije povijesti grada, Sv. je Juraj značajan i za njegovu noviju povijest. U njemu je u vrijeme angloameričke vojne uprave Pulom, dakle od '45. do '47. bila smještena engleska vojna posada. Englezi su 17. rujna 1947. godine predajom ključeva utvrde jugoslavenskoj vojsci zapravo simbolično predali i staru pomorsku tvrđavu Pulu, čime su i Pula i Istra okončale svoje dugo putovanje do slobode.

Do Štinjana, nekadašnjeg sela, a danas zapravo predgrađa Pule, što s jednom stranom nadgleda ulaz u Pulski zaljev, a s drugom Fažanski kanal, došao sam putem što od Velog Vrha pored Valelunga vodi k Monumentima i otočiću Sv. Katarina. Uobičajeno se za Štinjan ide cestom za Fažanu. Kada sam već u njihovoj blizini, odvest ću se na trenutak i do njih. Prođem kroz

napuštena vrata u zidinama sa stražarnicama što još od Valelunge opasuje čitav ovaj dio Pulskog zaljeva i kroz nekad njegovanu borovu šumu spustim se do mora pa stanem uz rub zapuštene kamenom podzidane obale. Okružen sam posvemašnjom tišinom i, usprkos mnogobrojnim zgradama uokolo, nekom stravičnom osamom. Kao u kakvom nijemom filmu preko namreškane površine zaljeva tamnosivih tonova protječe slika grada. Od tvornice cementa tamo desno do željezničkog kolodvora sasvim lijevo. Za leđima mi skeleti kamenih zgrada zaklonjeni šumom. Desno preko onog betonskog mosta može se na otočić. S ove je strane sav u betonu pa djeluje kao neka umjetno sagrađena platforma u moru, a ne stvarni otok. Na njoj kuće za stanovanje, radionice, skladišta, esplanada, igralište, prolazi što nalikuju uličicama, tračnice za transport, pokoje kržljivo stablo smokve i grm kupine; sve napušteno, zapušteno, devastirano. Uđem u najvišu zgradu, ogoljelu, bez prozora i vrata, smještenu na najvišoj točki otočića. Gledajući ga s rive s druge strane zaljeva ta mi zgrada uz visoki četvrtasti dimnjak kotlovnice dođe kao njegov zaštitni znak. Prođem nekad velebnim predvorjem sa stubištem što vodi na kat na njegovu drugu stranu. Kroz otvor nekadašnjih vrata na suprotnom kraju pogled na plavetnilo mora. Za pogledom nahrupi zapadnjak dižući s kamenog poda prašinu i listove davno ostavljenih novina. Od nekadašnjih vrata do mora vode lijepe kamene stepenice. Lijevo i desno od njih ostaci očito pomno uređivanog i održavanog parka, koji je završavao na morskom žalu. Nigdje betona. Konačno osjećaj da se nalazim na pravom otoku, a ne nekom njegovom surogatu. Lijevo pogled na šumoviti Muzil i u njegovom nastavku lukobran za koji put otvorenog mora zamiče poneka brodica. Ravno obrisi Velog Brijuna, a desno obala kopna nastavila put Štinjanske vale i rta Punta Christo. U tren zaboravim na otužnu sliku iza mojih leđa zanesen pogledom.

Dvije Štinjanske tvrđave Monte Grosso i Punta Christo gledao sam s mora kada sam plovio pulskim zaljevom, a pored treće Monte Monetta, okrugle, promjera 34 m, upravo sam prošao na putu za Štinjan. Ona je uz veću i potkovastu Monte Grosso 1945. pretrpjela saveznička bombardiranja pa su obje danas u lošem stanju, razrušene i devastirane. U dvorištu tvrđave Monte Grosso stoji još jedina preostala mortella, od tri koliko ih je nekada bilo u Puli. Mortelle su okrugle i zasebne utvrde, ustvari tornjevi, nastale na Korzici u 16. stoljeću. Imale su jedan top, malobrojnu posadu, opkop i preko njega pokretni most. Ova pulska sagrađen je daleke 1836. i ima promjer 10 m. Iz Štinjana

šumska me cesta odvede u zaljev Žunac, nekadašnji Zonchi. Desno od uvale pod 67 metara visokim vrhom na kojem su ostaci tvrđave Monte Grosso na samoj obali obalna topovska baterija. Kao da još čuva nekadašnja skladišta u dnu uvale. Šećem napuštenim skladištima goriva, skrivenim od pogleda s mora i zraka šumom. Njegovi su ogromni tankovi ukopani duboko pod zemljom u stijeni pa mi se čini da je primjerenije misliti da zapravo šećem po njima. Put završava dugačkim molom do kojeg mogu i brodovi dubokog gaza. Ne znam je li tragičnije za ovaj predivni dio Pulskog zaljeva što je možebitna ekološka bomba ili što je devastiran izgradnjom nečeg što je odavno izgubilo smisao postojanja pa je sada ostavljeno na propadanje. S glave mola gledam preko zaljeva na poluotok Muzil. Gusta mu šuma skriva dva forta s druge strane poluotoka, Maria Luise povrh rta Kompare i lukobrana te Musil nad onim klifovima. Pred njima još *straži straža*. Propustio sam priliku kada je Hrvatska vojska prošle godine otvorila vrata Muzila da bi građani mogli razgledati to za njih gotovo dva stoljeća zabranjeno područje u vlastitom gradu. U podnožju na prevlaci što spaja Muzil s kopnom utvrda Maksimilijan. Okružena šumom u kojoj je devastirano odmaralište Saveza Boraca iz Maribora, s pogledom na otvoreno more i Pulski zaljev. Na mjestu gdje je sagrađena stajao je Orlandov toranj, obrambeni toranj, osmatračnica i svjetionik, sagrađen vjerojatno u doba antike. Srušili su ga Francuzi 1806. godine. U zaljevu na otočiću Sv. Andrija tvrđava Kaiser Frnaz I. S druge strane na šumovitom poluotoku Stoja, usred kampa povrh Galebovih stijena još jedna utvrda obalne baterije. Pri kraju landranja Pulom saznao sam da je naziv Galebove stijene iskrivljeni i noviji. Da se one zapravo zovu Golubove stijene, tako ih i dalje zovu starije generacije ili Grotte dei colombi – po golubovima koji su u toj stijeni pravili gnijezda, a slično je s Monte Ghirom koji većina izgovara Monte Điro (a tako se zove i gradsko pogrebno poduzeće – Monte Giro!), napominje lektorica.

Od Štinjana na kopnu i rta Peneda na Velom Brijunu do Barbarige još je šest tvrđava i deset obalnih topovskih baterija čuvalo grad-tvrđavu Pulu.

Sve tvrđave i topničke baterije, od Premanture do Barbarige u sto godina građenja i još pedeset poslije austrijske vladavine doživljavale su preinake i prenamjene sukladno razvoju tehnologije oružja i strategije ratovanja. Ali nikad nisu, izuzmu li se saveznička bombardiranja u Drugom ratu, doživjele napade i tako potvrdile svoju učinkovitost. No, obilazeći ih

Pula: Pod jednim od fortova

danas nemoguće je ne zapaziti da i za današnje vrijeme, a ne samo za u vrijeme u kojem su nastale imaju zastrašujuću obrambenu moć i snagu.

ISPRED FRAŠKERIĆA

Minula je sredina kolovoza i zadnji su dani mog lutanja Horvatovim putima sve bliži. Danas je nakon dužeg perioda pomalo nestabilnog vremena, neobičnog za ovo doba godine, osvanuo pravi ljetni dan. Nebo svijetlomodro bez ijednog oblačka. Hladna je fronta zamaknula na istok i meteorolozi opet najavljaju vrijeme kakvo bi još trebalo biti u ovo doba godine. Burin što je noću puhao s kopna stao je pred zoru. Utiha, od jutra je upeklo, a onda se s mora digao maestral što će fino hladiti, sve do zalaska Sunca. Žurim s *merkata* u Delfin da bih na obali lučice našao slobodno mjesto za parkiranje, jer će u nju i prije završetka radnog vremena nagnuti gotovo svi koji imaju u njoj vezano neko plovilo. Stići će s djecom, ženama, rodbinom, prijateljima u automobilima nakrcanima provijantom jer danas je petak i gotovo svi Puležani će na more da na njemu provedu ovo lijepo popodne, a poneki i čitav vikend. Isplovit će stotine barki i brodica sa svojih vezova u pulskoj luci, Bunarini, Delfinu, Banjolama. Toj će se flotili pridružiti nautičari čiji su brodovi vezani u susjednoj marini Veruda i onoj u gradskoj luci. A vani, na moru, su već oni što su tu negdje prespavali usidreni na putu za Kvarner i dalje na jug ili oni što su se preko njega upravo vratili i spremaju se na zapad ili sjeverozapad.

Jedni će baciti svoja sidra po uvalama i valama, skrovitim usamljenim mjestima od Kozade do Medulinskog zaljeva. Drugi na tradicionalnim okupljalištima pulskih nauta; ispred Fraškerića u Vinkuranskoj vali ili Portiću na Premanturi. Poneki će pak jedriti koju milju dalje od obale, izvesti manevar križanja ili letanja⁹² ispred Penede ili Porera pa ponovo natrag ili krenuti preko Kvarnera prema Unijama, Lošinju, Susku, Premudi.

⁹² Križanje i letanje: manevri za okret jedrilice u kojima se kroz vjetar prođe krmom, odnosno pramcem.

Na izlazu iz Verudskog kanala okrećem „Jutarnju zvijezdu“ lijevo u prolaz što ga čine kopno i otok Veruda koji svi od milja zovu Fratarski otok. Preko desnog boka vidim kako mu uz molo pristaje „Danica prva“. Pretekla me je krcata malo prije pod hotelom „Histria“. Iako stara i pomalo islužena uskače još „Odiseju“ kada zagusti. Pa njih dvoje voze čitavo ljeto s Bunarine na Fratarski otok kupache, izletnike, kampere. Generacijama Puležana taj je gotovo egzotičan otok i njegova stoljetna šuma od proljeća do jeseni drugi dom. Na njegovoj šljunčanoj plaži nasuprot ulaza u Vinkuransku valu većina je proplivala, a s njegovih stijena okrenutih otvorenom moru izvela prve skokove: lastavicu, salto, na pancadu. Na otoku su ruševine franjevačkog samostana podignutog u XVIII. stoljeću. Otuda mu i ime Fratarski otok. Za vladavine Napoleona svi su franjevci potjerani iz Istre, a samostani im prepušteni propadanju pa je i ovog zub vremena gotovo sasvim dokrajčio. Već po broju brodova usidrenih u Vinkuranskoj vali što ih gledam preko lijevog boka dok s oprezom plovim među kupacima koji samouvjereno preplivavaju prolaz, roniocima s i bez oznake koji su tu negdje ispod površine, surferima i malim jedriličarima iz jedriličarskog kluba Uljanik što zuje u svojim optimistima od jednog kraja prolaza do drugog, znam da će danas biti krkljanac i ispred Fraškićera.

S mjesta gdje se Fratarski otok najviše približio kopnu otvara se pogled na čarobnu uvalu, zapravo proširenje u sredini ne odveć dugačkog morskog prolaza na putu prema Premanturi i otvorenom moru koji zatvara kopno, i gotovo u polukrug raspoređena tri otočića. Sa zapada Fratarski otok, najveći u ovom minijaturnom arhipelagu. Gusta mu se šuma na ovoj strani spustila tik do mora. Između njega i najmanjeg Fraškićera uski je prolaz na otvoreno more. Fraškićer i susjedni mu Frašker spaja niska hrid o koju se razbijaju valovi što su tjerani jugozapadnjakom doplovili s debelog mora. Na Fraškićeru niska makija kruni mu tek vrh. Preko puta na kopnu od jugoistočnog rta na ulazu u Vinkuransku valu nastavila se gusta borova šuma iz koje proviruje kamp. Na početku je zašla gotovo do mora od kojeg ju dijeli tek uska kamena plaža, a onda se prema jugoistoku polako povlači dalje od mora ostavljajući sve širi trak crvene zemlje između sebe i mora. Sljedeću uvalu pred kojom završava ta čudesna igra boja, red sivog kamena, pa red crvene zemlje, pa red zelene šume, ne vidim. No, vidim brdo i rt na njezinoj suprotnoj strani, mrki zbog tamnozelene boje crnogorice kojom su obrasli. Između njega i Fraškera nastavlja se prolaz kroz koji se u daljini vide Premantura, Fenera i

svjetionik Porer. Uz upotrebu sasvim malo mašte tu sliku mogu prisposodobiti kakvoj egzotičnoj laguni dalekih južnih mora po kojima sam nekada u svojem dječjem svijetu plovio.

Doplovim na sam kraj ove moje lagune, pod obalu Fraškera. Na ovoj ga je strani potpuno obraslo nisko raslinje, ostavivši tek komadić pješčanog spruda na jednom kraju i uski rub sivog kamena i crvene zemlje na drugom. Tu ću baciti sidro. Do Fraškera će plivajući ili na jastucima iz kampa roditelji s djecom ili samo parovi što imaju u sebi pomalo avanturističkog duha i malo mašte da zamisle kao i ja da osvajaju čudesan daleki svijet. Doplovit će do spruda i pokoja barka ili sandolina iz nešto udaljenije Pješčane Uvale ili od onih resorta na suprotnoj strani prolaza.

Puše maestral, sjeverozapadni vjetar s mora, što od ranog prijepodneva kada uobičajeno započne puhati ide za Suncem. „Jutarnja zvijezda“, kako to već biva, okrenula pramac u vjetar. Sjedim na pramcu, hvatam sunce dok još ne peče nemilosrdno, ispijam kavu i čekam prijatelje. Jednim pogledom mogu obuhvatiti sva tri otoka. Kao bedemi ispriječili su se prema otvorenom moru. Pod stijenama što im se na onoj strani okrenutoj moru mjestimično strmo obrušavaju, valovi s juga, jugozapada, zapada i sjeverozapada završavaju svoje putovanje. Zbog toga je more ovdje, „ispred Fraškera“, kako mi što se ovdje okupljamo nazivamo ovaj komadić raja, uvijek mirno. Zapravo mirno je sve dok neki vikend-kapetan neobuzdanih hormona u prolazu ne gura suviše ručicu gasa naprijed. Brodovi na sidru tada se zaljuljaju, kao upravo sada „Jutarnja zvijezda“ pa umalo nisam ostao bez kave. Netko opsuje, drugi prijeteći digne ruku, nestaško odjuri, a na sidrištu opet sve po starom.

Kroz nepuni sat sve će ovdje vrvjeti od brodova prijatelja, znanaca i onih nepoznatih u prolazu. Bit će tu usidreno pedesetak brodica.

„Idem malo raditi“. Znao je tako reći naš prijatelj Ido Plavome, Vesni, meni i još ponekom ako se zatekao uz nas dok smo se izležavali na pramcu. Navukao bi peraje i masku i zaronio u potrazi za dondolama. A onda bi Vesna od njih složila odličan šugo s paštom. Ispred Fraškera dondola odavno gotovo da nema, izlovljene su. A ni Ido nije više među nama. On sada roni ili plovi nekim drugim prostranstvima u kojima vlada vječna bonaca. Danas mu je godišnjica smrti. Okupit ćemo se zato tu i ove godine, kao i tri prethodne, njegovi prijatelji s kojima je krstario Jadranom: Vesna, Plavi, Darija, Aldo,

Darijo, Marina. Vezat ćemo naše brodove alaj⁹³. Pridružiti će nam se Ljubo, Lili, Ante, Oko, Meri s kojima smo Ido i ja proveli nekoliko nezaboravnih dana na Istu, čekajući da bura opadne, i na Lošinju onog ljeta kada je umro, a možda doplovi i još netko. Ove se godine okupilo šest brodova. Kad Sunce zađe i na brodovima što su tu ostali noćiti upale vršnjače,⁹⁴ koje u mraku nalikuju na velike krijesnice, zapalit ćemo svjećice za sjećanje na Ida, spustiti ih u more da ih morska struja ili vjetar nosi u tamu. Noć je tiha, bez vjetra pa su svjećice noćas nošene strujom, krenule prema Fraškeriću. Dugo smo ih pratili pogledima, ispijajući u tišini supu iz *bukalet*, svaki sa svojim mislima, sve dok se nisu izgubile negdje u prolazu između Fraškerića i Fratarskog otoka.

Sumrak je ovdje drugačija nego u Vinkuranskoj vali. Dan kao da mu se nekako duže opire. Sunce na zalasku ničim ili gotovo ničim zaklonjeno dugo zalazi u more. Jer na početku ljeta zalazi u prolaz između Fraškerića i Fratarskog otoka pa ga mogu pratiti sve dok čitavo ne zaroni u more. A sada, pred kraj ljeta ogromna kugla nevjerojatne crvene boje polako tone iza one zelene kape na Fraškeriću. Još dugo nakon što bi potpuno nestala u moru ili iza niskog vrha Fraškerića blijedoplavim nebom širio se crveni polukrug, kao kakva aureola.

Provest ću do kraja ljeta još koji dan ispred Fraškerića, jer su za kraj kolovoza temperature danju neočekivano iznadprosječno visoke.

Već drugu noć noćim na sidru ispred Fraškerića. Popodnevna se temperatura popela na 34°, ni daška vjetra, zapadno sunce uprla u plavu tendu „Jutarnje zvijezde“.

Utihnula je graja na pješčanoj plaži Fraškera i u kampu preko puta. Vrućina je otjerala čak i uvijek gladne galebove i očade. Dosadne, proždrljive ptice i isto takve ribe, što se nevjerojatnom točnošću u vrijeme svakog obroka skupljaju u jatima oko brodova. Prestalo je i zujanje gumenjaka i skutera. A onda kako Sunce tone prema zapadu tako se živost polako vraćala. Prolazom što vodi prema otvorenom moru odlaze jedna za drugom ribarice što su vezane na Bunarini i Ribarskoj kolibi, na putu za neku od pošti tamo iza Porera, a iz

93 Alaj: brodice vezane jedna na drugu.

94 Vršnjača, brodsko svjetlo na vrhu jarbola, vidljivo sa svih strana. Brod na sidru mora je imati upaljenu od zalaska do izlaska Sunca. Dok u plovidbi mora imati upaljena pozicijska svjetla.

suprotnog kursa vraćaju se barke, jedrilice, gliseri koji su proveli dan negdje između rta Kamenjaka i Marlere.

Pred smiraj dana sidrište se isprazni. Domaći se vrte na svoje vezove, oni što su tu tijekom dana tu zastali u prolazu radi kupanja ili pripreme objeda već su s druge strane Kvarnera. Ostali smo sami Nero, ja i nešto dalje još manja jedrilica od „Jutarnje zvijezde“ pod slovenskom zastavom. Čekamo Plavoga. On i njegov prijatelj Ivo iz Maribora vraćaju se s Unija. Nešto ranije mobitelom smo dogovorili da se veže na mene. No, plan se mijenja. Žele hitno pod tuš i spavanje u pravom krevetu pa samo prođu pored mene na putu za Delfin.

Negdje pred ponoć na zapadu je sijevnulo. Kažu stari Puležani: *C'è lampiza in ponente non lampiza mai per niente* - *Kada sijeva na zapadu, ne sijeva nizašto*. Dižem sidro i polako otplovim u Vinkuransku valu, prenoćiti na sigurnom. Ako će noćas kiša, bit će to prva poslije Vele gospe, a onda je, opet kažu naši stari, ljetu kraj. No, kiše nema ni narednih mjesec dana. Sljedećeg dana u posjet su mi došli Marijan, Danči i Leon. Leonu je to prvi pravi susret s „Jutarnjom zvijezdom“. Ne da se u more, hladno mu je. Čitav je dan puhao jaki sjeverozapadnjak, donio morske trave s one strane Jadrana i ohladio za koji stupanj more.

Nero je zvijezda na sidrištu ispred Fraškarića. Svi ga znaju. Neumorno čitav dan skače s platforme na krmi, pliva i pomalo dosađuje. Čak je i u novine dospio. Pisao je Srećko o morskom breku kontinentalcu. Pa mu sada već i u gradu znaju ime.

XVII.

ZADNJI DAN

„Znate li gdje sam spavao? Kod popa Luke. Znate li, tko me je u san unjihao? Momačka hrvatska pjesma sa ulice isprepletena fijukom vjetra, što se ushućio oko kuće ove.“ Jesu li to međulinski sokolari uvježbavali svoj nastup za feštu sv. Jakova i ne znajući da im je ujedno i posljednji prije sudbonosnih događaja?

„A znate li, što me jutrom probudilo? Drevni hrvatski napjevi iz crkvice preko puta i neko sitno sićano zvonce kao grlo strnadke ptičice. To je pop Luka čitao misu sa narodom svojim, a zvonce ga ispomagalo.“

„Pop Luka me je ispratio do pošte, pred kojom čekaju karuce. Kod jednog točka stoji neka dama, a uz drugi točak pristanem ja. Tako čekamo polazak. Konjče povuče. Mi ne idemo ravno u Pulu, nego ćemo okolo. Običi ćemo neke poštanske agencije: u Ližnjanu, Šišanu, Šikićima.“ Iza Šišana bijeli prašnjavi drum udario ravno. Prije nego će ući u Pulu prođe kroz Šikiće i Škatare. Nad njima i gradom čiji se obris ocrtavaju na zapadu bdije tvrđava, a oko nje još tvrđava i topovskih bitnica. Stroga kamena grdosija navrh humka. Pod njim će drum još malo kroz polja, a onda udolinom između Kaštanjera, radničkog i težačkog dijela Pule i puste Gregovice na drugoj strani zađe u grad. Prođe pored tek sagrađene gradske bolnice. Glavna joj zgrada pročeljem gleda na ulicu pod njom, koja je još do maloprije bila bijela prašnjava cesta što je vodila između zlatnožutih polja. Ostale se zgrade bolnice raspoređuje po parku iza nje, što se uspenrao nevelikim brežuljkom. I tu je u bolničkom krugu, navrh brežuljka tvrđava pa se s onima koji kilometar dalje domahuje. Nešto se skromnih kućeraka gradske periferije smjestilo duž ulice od bolnice do škole. Visoke i goleme zgrade, crveno obojene fasade, a onda kućerke zamijene otmjene gradske kuće između kojih kratka ulica zađe na Giardine.

A uz onu drugu, isto tako bijelu i prašnjavu cestu, koja će s međulinskog Placa gotovo kao odapeta strijela ravno u Pulu, nigdje kuće sve tamo do velebnog kamenog zdanja pulskog vodovoda pred ulazom u grad. Tek odvojci

putova za sela što pripadaju medulinskoj općini. Na lijevu ruku prema moru: Pomer i dalje Premantura, Banjole, Vinkuran, Vintijan i Valdebek. U jednom od njih, Vinkuranu u talijanskom i austrijskom okruženju sagrađena je 1904. prva škola na hrvatskom jeziku na jugu Istre. Zemljište za njezinu izgradnju darovala su dva brata.

Na desnu stranu preko uzoranih polja i livada puti što vode za Šišan, Šikiće i Škatare.

Istog tog dana, ili možda dan-dva poslije, nakon *medulinske ferije* svetog Jakova 26. srpnja, žandari su odveli u zatvore u Trstu i Ljubljani sokolske odbornike; don Luku Kirca i još četvoricu, pod optužbom da su državni neprijatelji.

ZADNJI DAN STO GODINA POSLIJE; OD PULE DO PLOMINA PA UZ MORE DO VOLOSKOG

Zadnji dan u Puli predzadnji je dan mog lutanju Horvatovim putima. Preostalo mi je još proći putima Puljštine i Labinštine kojima Horvat nije prošao da bih Liburnijom stigao do onih virtualnih vrata iznad Preluke, kroz koja sam i ušao u Istru.

Popodne sam navratio u Delfin pospremiti i zatvoriti „Jutarnju zvijezdu“ pa sada nakon obavljenog posla sjedim u kokpitu, pijuckam pivu iz limenke i listam po laptopu. Čitam zapisano o landranju Pulom i Puljštinom. Na kraju sam lutanja i pitam se, koliko je toga ostalo neviđeno? Toliko da bih mogao napisati još jedan putopis samo o Puli. Prebirem po *fajlovima* sjećanja i pokušam naći neku osobu, događaj, pojavu, objekt, bilo što, što za kraj može

podvući crtu. U nekoliko rečenica oslikati svih sto godina u životu grada u kojem se svakim odlaskom jedne i dolaskom druge vojske mijenjalo sve; zastave, odore, komande, časnici, dočasnici, njihove supruge, djeca... i zapravo ništa. Jer i vojarne i brodovi i utvrde, a naročito mornarići kao da zauvijek ostaju u njemu. *Aj puna Pula mladih mornarića pjevalo se i za Austrije i za Italije i za Jugoslavije!* Padne mi na pamet geslo graditelja Pule - *grad mora živjeti s mornaricom* - koje je u mnogočemu odredilo sudbinu grada pa tako i život brodograditelja Đure Stipetića. Njegova mi se životna priča učini upravo onim što sam tražio. Đuro Stipetić rođen je u Zagrebu. Dakle iz Hrvatske je, rekli bi u Horvatovo vrijeme Istrijani. „Govorili se još toliko njemački u Zagrebu? Ej, ej! Bio sam u Zagrebu na izložbi 1891. Tamo sam sastao mnoge znamenite ljude. Svim sam njima kazao ‘Prijestolnica Hrvatske, a svuda se govori njemački?!’ Ne, ne, Vi nijeste Hrvati! Mi smo u Istri Hrvati, a ne vi.“ Govorio je starac neki što ga je Horvat sreo u Buzetu. U carsku i kraljevsku ratnu mornaricu Stipetić je stupio 1900. kao brodograđevni inženjer u činu natporučnika. Carska i kraljevska mornarica u to je vrijeme gradila svoje najveće bojne brodove u brodogradilištima u Monfalconeu i Rijeci. Stipetić u pulskom arsenalu postaje upravitelj brodograđevnih radionica, suhih dokova i voditelj gradnje plovnog doka od 22000 tone. Tim se gradnjama i arsenal uvrstio u gigante brodogradnje što su na početku XX. stoljeća gradili najsuvremenije ratne brodove. Tako se u Puli grade četiri krstarice: „Admiral Spaun“, „Helgolad“, „Saida“ i „Novara“, upravo po nacrtima i vodstvom Schiffbau – obergeringiera III. klase Stipetića. Kada je tvrtka obitelji Cosulich, porijeklom iz Lošinja, 1911. dobila pravo gradnje brodova za ratnu mornaricu u brodogradilištu u Monfalconeu, uprava poziva Stipetića da dođe raditi u Italiju. Pred sam rat engleski stručnjaci zaposleni u brodogradilištu napuštaju ga i Stipetić postaje tehnički direktor. Druge ratne godine Italija prelazi na stranu Antante i Talijani provaljuju u brodogradilište pa ga Stipetić napušta zajedno s Austrijancima. U Budimpešti i Bremenu organizira proizvodnju podmornica koje u dijelovima prevoze u Pulu, naravno željeznicom, da bi bile sastavljane u arsenalu. Kada se ratna sreća preokrenula i Cosulichovo je brodogradilište ponovno palo u ruke K.u.K. monarhije, Stipetić se vraća u Monfalcone i sudjeluje u obnovi brodogradilišta u kojem ostaje i po svršetku rata. Poslije rata iredenta u Istri pa tako i u Trstu uzima maha zbog čega Stipetić, rodoljub po svjetonazoru, napušta Italiju i vraća se u Hrvatsku, u Zagreb na mjesto profesora Tehničke

visoke škole. Stjecajem okolnosti i njegov sin, također Đuro, postaje jedan od prvih tehničkih direktora brodogradilišta Uljanik, nekada arsenala i sudjeluje u njegovoj poslijeratnoj obnovi koja je Uljaniku, a time i Puli ne samo vratila, već i višestruko povećala stari sjaj pomućen u vrijeme Italije, kada je škver služio samo za dokovanje, popravke i rezalište isluženih brodova.

Sutra ću rano ujutro preostalim, sjevernim dijelom Puljštine do Barbana i Mosta Raše, a onda dalje Labinštinom do Liburnije. Cestom ću što se na početku puta udaljuje od mora, a onda mu se vrati pa se od Plomina do Voloskog kao lungomare istočnim padinama Učke uputi put Rijeke.

Zadnju sam noć u Puli prespavao kod Vesne i Plavog u Fojbonu. To je ulica u jednom od desetak novijih gradskih naselja koja su građena u posljednjih četrdeset godina. Raštrkano duž uske udoline što se pružila prema Medulinskom zaljevu između ceste za Medulin i one za Premanturu, u kojem se još uvijek gradi okružilo je s jedne strane onih nekoliko kamenih kuća starog Valdebeka, nekadašnjeg sela u okolici grada, stisnutih na uzvisini uz sam rub udoline. A udolina je zapravo dio prostrane nizine prepune njiva i polja ispresijecane uzvisinama i brežuljcima što se protegnula na istok od Pule sve do obale Kvarnera. U Horvatovo vrijeme tu su još bile fojbe, kao uostalom gotovo svuda oko Pule, ali i u pojedinim dijelovima grada. Nedaleko od Fojbona polja presijeca ona tek sagrađena zaobilaznica koja se u Šijani nastavlja na autocestu, da bi promet za Medulin, Pomer i Premanturu zaobišao Pulu. No, ja neću izlazeći iz Fojbona na cestu za Medulin desno i tako zaobilaznicom najbrže izaći iz Pule, već ću lijevo kroz grad na rivu, pa uz Arenu i preko kružnog toka na Mostu doći u Šijanu. Duži je to put i uzet će mi nekih petnaestak minuta više, ali meni se još ne da iz Pule.

U udolini pred Šijanom, gdje su u Horvatovo vrijeme bile posljednje kuće, danas je važno raskrižje na kojem se sreću svi putovi što dolaze u Pulu. Najesen će tu početi graditi veliki kružni tok. Svuda uokolo njega neboderi, stambeni blokovi, veliki trgovački centri i tek pokoja kamena kuća između njih. Čekam u koloni da crveno svjetlo prekine onu kao bez kraja dugu, koja poput vojske mrava nadire slijeva i zdesna, da bih prešao na cestu za Rijeku. Slijeva pristižu oni što dolaze iz pravaca Vodnjana, Rovinja, Poreča, Kopra, Trsta, Pazina, ali i iz Fažane i Peroja. Zdesna oni što zaobilaznicom dolaze s drugog kraja grada ili pak iz Ližnjana, Medulina, Premanture, starim putima. I na

drugoj je strani raskrižja gužva zbog skretanja za jedan od nekoliko trgovačkih centara sagrađenih u toj udolini između Monte Ghira i Šijane. Od sela nadomak Pule, Šijana je postala dio grada. Staro se kameno selo penje malom uzvisinom lijevo od ceste, a desno je prostrana Šijanska šuma, nekadašnji Kaiserwald. Odmah iza Šijane golema betonska konstrukcija preskočila cestu. Raskrižje u dva nivoa. Gore po nadvožnjaku na jednu se stranu izlazi na autocestu prema Trstu i Rijeci, na drugu na onu brzu cestu prema Medulinu i Premanturi. Ispod, stari me put vodi preko Labina prema kraju putovanja. Sve do izgradnje tunela kroz Učku povezivao je Pulu i Puljštinu s Liburnijom i preko nje s Rijekom. U ovo doba dana cesta je gotovo pusta. Umjesto zaprežnih kola mljekara što se vraćaju nakon što su rano ujutro odvezli mlijeko u Pulu, a koje je Horvat čekao ne bi li ga povezli za *Alturu*, prestižem tek pokoji automobil uglavnom stranih registracija, dok mi ususret dolaze domaći što žure *na delo* ili voze na pulski merkat plodove s onih valturskih njiva i livada. Dugačak lijevi zavoj i početak neprestanog laganog uspona. Cesta za Valturu, aerodrom i Valtursko polje ostaje iza mene. Kroz Loboriku, prvim naseljem poslije Šijane, cesta se provlači sredinom sela. A onda krene malo kroz livade, njive i vinograde, malo kroz šumarke niskog istarskog hrasta pa sve tako do Marčane. Stara Marčana, čiji crkveni zvonik strši iznad krovova od vremena posivjelih kamenih kuća okupljenih oko njega, povukla se desno od ceste kao da se ne da smetati. Kroz nju će tek poneki što putuju na pustu istočnu obalu Istre. Novijom, čije su kuće zajedno s drvoredom poredane uz cestu Pula - Labin, jure automobili. Istina, iz godine u godinu nekako ih je sve manje. Sada su to uglavnom oni lokalnog stanovništva što moraju njome žele li u Barban, Rašu, Rakalj, Labin ili sela razasuta oko njih i tek pokoji nekog zaljubljenika koji je za putovanje umjesto brzim i sumornim Ipsilonom, odabrao laganu vožnju ničim ometanim pogledom na brežuljke što se zdesna uspinju preko oranica, šumaraka ponekog vinograda ili kakvog malog maslinika prema tek nešto višim brdima obojenim nekom zamusanom niti sivom niti smeđom bojom što zaklanjaju pogled na Kvarner. Tamo su negdje među njima skriveni Mutvoran, Krnica i Rakalj.

Još ću se malo zadržati na Puljštini i proći njezinim najistočnijim dijelom. Idem k onim brdima što mi ne daju vidjeti obalu kako se strmoglavljuje u Kvarner. Stoga moram pored marčanske crkve pa ravno za Mutvoran. Čudesno, danas pomalo zaboravljeno selo što liči gradiću opasano s dva reda više od kilometar dugim zidinama, na uzvisini iznad doline koja se od Prodola

spušta do Budave. Vjeruje se da je Mutvoran sagrađen na mjestu nestalog histarskog grada Faverije. Rimski je Mutvoran prema legendi razorio Atila 453. godine kada je razorio i Akvileju. U istarskim legendama Atila živi iako nema dokaza koji bi upućivali da je taj veliki i nemilosrdni vojskovođa doista osobno predvodio hunske horde u pokoravanju Istre. Je li to samo legenda, teško je reći to prije što se u narodnom predanju u liku Atile, jednookog čovjeka rođenog u vezi princeze i psa, utjelovljuju mnogi zavojevači Istre. Mjestom dominira crkva sv. Marije Magdalene za koju kažu da ima jednu od najljepših renesansnih fasada u Istri, a ni inventar joj po bogatstvu i ljepoti ne zaostaje. Unutar zidina osim crkve i desetak je starih kamenih kuća i vjerojatno je tek nešto više stanovnika. Izvan zidina je gradska loža. Uokolo pogled za pamćenje na tajanstvenu Proštinu, kraj poznatom po buni protiv fašističkog terora. Dignuli su je seljaci Proštine u veljači 1921. gotovo istovremeno kada i rudari u susjednom Labinu.

Krnica, gotovo kao i sva istarska sela, okrenuta je turizmu. Među stare kamene kuće uvukle su se nove s apartmanima. U Horvatovo vrijeme u Krnici je živjelo oko 1000 stanovnika i bila je najznačajnije naselje općine Vodnjan, čiji su se preci naselili na strmoj obali povrh dobro zaštićene uvale sredinom XVI. stoljeća. Gore na stijeni Krnica, a dolje uz more Krnički porat, nekad značajna luka i sjedište odreda c. i kr. obalne straže koji je padom Monarhije zamijenio mrski odred talijanske pješadije i karabinjeri.

Nekoliko sam puta bio u Raklju, vođen uvijek nekim drugim ciljem, nikada nisam zastao pred starom seoskom šternom i velikim platoonom za skupljanje kišnice na ulazu u selo. Odavno je zub vremena naćeo to domišljato zdanje za koje sam vjerovao da potječe iz doba Carevine, a zapravo je sagrađeno poslije oslobođenja. U Raklju su dva groblja. Gotovo usred sela okružilo je crkvu staro u kojem se više ne sahranjuje. Škripava željezna vrata puste me u spokoj posljednjeg počivališta starih Rakljanaca. Idem potražiti grob najvećeg među njima, Mije Mirkovića, pjesnika i pisca crvene istarske zemlje, publicista i sveučilišnog profesora. Počiva uz zid groblja što je okrenut nedalekom moru uz svoje roditelje i suprugu. Rakalj je mali pa je od groblja do Balotine rodne kuće tek *kus* puta. Mala i skromna kamena kuća stisnuta uz tek nešto veću, s jednom, možda dvije prostorije u prizemlju, gdje je i spomen-soba, i s isto toliko na katu. Baš kao i kuća skromna je i spomen-ploča na njezinom pročelju. „Posjet izložbi treba najaviti“, dovikuje mi neka gospođa

što je provirila kroz prozorčić pod krovom. Ona je, kaže, ovdje gost i nema ključ. Iz njezina naglasaka razabirem da je iz mogeg i Horvatovog kraja, a to mi potvrđuje i registarska pločica na automobilu parkiranom u minijaturnom dvorištu pred kućom. Turistkinja dakle.

Na cestu za Labin vratio sam se u Prodolu nekoliko kilometara poslije Marčane. Za mnom je ostala revolucionarna i slobodoljubiva Proština, a čekaju me isto takve Barbanština i Labinština. Zapravo takav je duh Istre, o čemu svjedoče spomenici iz vremena otpora fašizmu i borbi za priključenje matici zemlji podignuti u gotovo svakom mjestu od Ćićarije do mora. Dalje do Barbana cesta će čas mimo kakvog polja ili njive što ih skriva gustiš uz cestu, čas kroz šumarak neki. Još od Pule do pred Barban neprestano se lagano penje prema najvišem dijelu ravnjaka što će sivom Istrom do Ćićarije. Prije Barbana na osami uz cestu stara prostrana dvokatnica. Cestarska kuća, koči se još do nedavno dobro očuvani natpis na njoj. Danas cestari i nadcestari nadgledaju cestu vozeći se automobilima i to je zasigurno razlog što kuća više ne služi svrsi za koju je građena, no ne znam koji je razlog da stoji prazna i zapuštena. Baš kao i u Marčani, cesta ne ulazi u gradić, već ga ostavlja po strani, ovaj put slijeva, projuri pored ostataka gradskih zidina i sjuri se niz strminu, prema dolini. I opet ću nakratko s nje i tu u Barbanu. Predzadnjeg vikenda u kolovozu koji je ove godine počeo 21. kolovoza na dijelu puta što je nekada bio put za Gračišće održana je Trka na prstenac. Tradicionalna viteška igra kojoj je nalik ona sinjska u medijima više eksponirana, iako je barbanska starija. Najstariji poznati zapis govori o onoj koja je održana na blagdan Duhova 1696. Budući da je Trka na prstenac obnovljena 1976. godine, ove je godine održana 36. trka novog doba. U vrijeme prvih trka Barban je bio utvrđen grad pod vlašću Mletaka. No, povijest Barbana seže dalje od povijesti mletačke uprave nad Istrom. Barban su Slaveni naselili u VI. stoljeću. Baš kao i čitava Istra u XIII. stoljeću, bio je u vlasništvu goričkih grofova. U XIV. st. Istrom su zavladaali Habsburgovci pa su tako vladali i Barbanom. Ne mogavši podnijeti stalna razaranja u austrijsko-mletačkom ratu, početkom XVI. stoljeća Barbanci su se predali Mlečanima, a kada je Napoleon zauzeo Mletačku Republiku, Istra i Barban postali su dio Napoleonove kraljevine Italije.

U gradić se ulazi kroz dobro očuvana gradska vrata na koja se nastavljaju ostaci obrambenog zida što završavaju četverokutnom kulom uz cestu kojom sam stigao. Iako se gradić smjestio na malom prostoru, ulice mu

nisu uske, a trgovi skućeni pa djeluje nekako prozračno. Ulica kojom sam krenuo od gradskih vrata ravno, prođe pored župne crkve na čiju je zadnju stranu, pomalo neobično, naslonjena crvenkasto obojena palača obitelji Loredan, koja je bila vlasnik gradića i okolice otkupivši ih od Prejasne. Odavde do trkališta Trke na prstenac kojih je petstotinjak metara. Nedaleko od posljednjih kuća ugledam puste tribine duž puta kojim se galopira u trci. Lijevo mi pogled zatvaraju brda što tvore kanjon Raše. Na brdu najbližem zaravni na kojoj leži Barban na naoko nepristupačnom mjestu, Jelenskoj strani kako kažu Barbanci, usred šume ispisano velikim bijelim slovima Tito. Taj natpis dobro vidljiv s ceste prema Labinu i Rijeci jer je redovito održavan, godinama je u meni budio radoznalost, tim više što je prvih godina nakon Domovinskog rata nenadano nestao, a onda se isto tako nenadano pojavio. Sada sam tu kraj trkališta našao objašnjenje njegovog nastanka i postojanja. U kamenom je monolitu isklesano da je riječ Tito ispisao narod Barbanštine u jesen 1946. kao poruku o svom opredjeljenju savezničkoj komisiji koja je radila crtu razgraničena između FNRJ i Republike Italije.

Natrag u gradić ušao sam kroz Mala vrata, zanimljiva gradska vrata. Vrh neobično niskog obrambenog zida u kojem su vrata, nazubljen je pa djeluje kao kakva kulisa u dječjoj predstavi. U turističkom uredu tik do crkvice sv. Antuna što je sagrađena ispod razine trga i pokrivena škrljama susretljiva mi mlada dama objasni porijeklo drvenih kipova poredanih uokrug izvan gradskih zidina na mjestu gdje sam ostavio automobil.

Vraćam se na cestu što silazi serpentinama u dolinu rijeke Raše. Vidim je, dok se spuštam, među gusto izraslim borovima što rastu na strmini kako zeleno-plava vijuga dolinom. Lijevo od zaseoka Most Raša, u kojem je tek nekoliko kuća, most preko rijeke, željeznička pruga i postaja i raskrižje, Raša lijeno teče uskom dolinom, Raškom dragom od svog izvora, a desno kilometar, dva nizvodno širokim ušćem zagazila u more Raškog kanala. Prijeđem preko mosta, raskrižja s cesticama što prate Rašu i željezničku prugu i zađem u prostranu kotlinu. Tu se baš kao na nekom ogromnom raskrižju susreću dvije riječne doline. Ona kojom teče Raša pružila se s zapada na istok, a druga, kojom teče Krapna od sjevera prema jugu. Gledam uzvodno čas jednu čas drugu, kako se probijaju kanjonima kroz brda koja kao da se sa svih strana sunovraćuju k njima. A onda se nizvodno brda razmaknu, stvore kotlinu otvorenu moru da bi Raša i Krapna zašle u njega. Prođem kroz kotlinu

i zađem u onu dolinu kojom teče Krapna. Nekada očito plodnu premrežuje sistem kanala i ustava za navodnjavanje kojem se danas ne vidi svrha. Cesta kroz dolinu vodi njezinim zapadnim, meni lijevim rubom. A onda iza jednog zavoja dolina kao da je nakratko preskočila cestu, raširivši se lijevo u novu dolinu što se zavukla duboko među strma brda. Zemljani nasip čuva pašnjak od razlijevanja potočića što se spustio s onih strmina pa hita u Krapnu. Na pašnjaku pase krdo magaraca i pokoja mula ili konj. Magareći raj sačuvat će tu gotovo izumrlu domaću životinju, što je stoljećima pomagala istarskom čoviku da prehrani sebe i *fameju*, za buduće generacije.

Što dublje zalazim u dolinu, to ona postaje sve uža, a brda nad njom sve strmija. I taman prije nego li cesta krene uzbrdo da bi izašla doline, na mjestu gdje nekad bilo jezero, a kasnije plodna polja sada obrasla šašom i trstikom pojavi se niz kuća i vrtova poredanih u savršenom redu duž dvije ulice. S tim navlas istim kućama počinje gradić. Prije nego što se brda s jedne i druge strane doline spoje, ulazi se u gradić. Nema tu ni gradskih vrata ni ostataka zidina kao u ostalim gradićima kroz koje sam putovao. Ovaj je gradić posve novi. Kratka ulica skrene s ceste desno i dovede me na gradski trg. Na suprotnom mu kraju jednobrodna crkva sv. Barbare slika i prilika preokrenutog rudarskog vagoneta i zvonik u obliku rudarske lampe. Rudarska Raša! Po mnogočemu jedinstvena. Jedino ona u čitavoj Istri nije sagrađena na histarskim, rimskim, ili mletačkim iskopinama i najmlađi je grad u Istri i jedini kojem se zna točan datum nastanka. Sagrađena je 1936. godine u maniri art decoa, na mjestu gdje je nekada stajala samo jedna kuća s dućanom i oštarijom, po nacrtima talijanskog arhitekta Pulitzera, a po nalogu Mussolinija. Centar mu jest sasvim gradski, no uokolo njega prostrane katnice velikih okućnica jer gradić je naselilo ruralno stanovništvo. Kasnije je Pulitzer prebjegavši u SAD sagraдио još nekoliko sličnih rudarskih gradića. Ispod Raše, tisuću metara pod zemljom, u carstvu mraka i tišine spava još jedan grad-rudnik ugljena, zauvijek napušten, čije ulice čini 50 kilometara hodnika u 12 galerija. Desno od trga gradićem teče Krapna. Skrenem preko mosta pa ulicom uz Krapnu. Brda oko Raše još se više stisnuše. U pravom sam kanjonu. Vozim uz napuštena postrojenja neke tvornice. Dugačke hale zavukle su se pod brijeg na kojem negdje pod vrhom prolazi cesta za Labin. Na kraju kanjona stisnulo se selo Krapna. Ne može mu se prići osim cestom kojom sam stigao, a ona u selu pređe preko mosta na desnu obalu i stade se uspinjati prema vrhu kanjona. Pod gotovo

nemogućim kutom s obzirom na to da moram desno, izađem s nje na cestu za Labin negdje pri kraju njezina uspona. Pred sam kraj dočeka me vodopad. To se Krapna od svog izvora sunovratila niz visoku okomitu stijenu u dolinu iz koje sam se upravo popeo. Danas huči probuđena silinom vode navrlom preko vrha stijene, iako je znam i kao usnulu što tek žubori. Oko vodopada, kao nježna izmaglica lebdi bezbroj sićušnih vodenih kapi. Odskočile bi kapi od kamenih gromada u podnožju kada vođeni mlaz udari u njih, pa se pretvore u bezbroj sićušnih molekula u kojima se lomi zraka što je prodrila kroz krošnje drveća, bojeći okolinu slapa duginim bojama. Pod njim se pjeni i vrije kao u kakvom kotlu neke *štrige ili štriguna*. Ma koliko da se vode sručilo niz stijenu, sva će se brzacima, preskačući kaskadama i zaobilazeći kamene gromade na svom putu izgubiti put doline. Još jedna serpentina i evo me gotovo na vrhu, na raskrižju na kojem se skreće prema Raškom kanalu, Tunarici i Trgetu na jednu stranu, a na drugu prema Labinu. Prođem Podlabinom - Pozzo Littorio, rudarskim naseljem Labina. I Labin je kao i Raša bio rudarski grad u kojem se 400 godina kopao ugljen. Za talijanske okupacije 1921. godine u Labinu su rudari digli ustanak i osnovali svoju Labinsku republiku kao otpor iredenti i fašizmu. Nakon četrdesetak dana krvavo je ugušen vojnom intervencijom. Ta se rudarska pobuna smatra prvom antifašističkom pobunom u svijetu. Podlabin su započeli graditi Talijani za svoje uprave, neposredno pred II. svjetski rat, a gradnja mu je nastavljena i u socijalizmu. Zatvaranjem rudnika 1988. počela je stagnacija Labina i Labinštine. A onda se grad što stoji nad tim novim Labinom i prostranom visoravni koja se protegnula od kanjona rijeke Raše do Čepičkog polja i od mora do doline u kojoj je Raša tek niz potočića okrenuo zajedno s Labinštinom turizmu.

Pogled na najveći grad u Istri što od davnina kruni vrh nekog brijega oduzima mi dah. Opasan zidinama, budnim okom već stoljećima motri na visoravan i Rabački zaljev pod sobom. Popnem se zavojitom cestom na vrh brda. Ostavim auto na prostranom vidikovcu s pogledom na brda Labinskog poluotoka što završava Crnom pustom i ulazom u Raški kanal i brda što su okružila Rabački zaljev pa preko prostranog glavnog trga zađem u uske i strme uličice najstarijeg dijela Labina. Njima ću do Fortice s koje puca pogled na Gračišće, bregove središnje Istre, Čićariju i Učku. Labin je grad palača i crkava i crkvice. Meni je srcu prirasla kapela sv. Stjepana za koju kažu da ima najljepše barokno pročelje u Istri. U Labinu je 1520. rođen protestantski teolog Matija

Vlačić Ilirik koji je živio, radio i umro u Njemačkoj. A u okolici Labina rođen je matematičar i fizičar Josip Belušić koji je 1888. izumio i patentirao električni brzinomjer. Sa svojim je izumom osvojio prvu nagradu na Svjetskoj izložbi u Parizu.

Spuštam se natrag u Podlabin. Za razliku od industrijskog dijela grada na ulazu, što ga nadvisuje veliki rudarski toranj kojim se ulazilo u svijet podzemlja, predio Podlabina u smjeru Rijeke, suvremeno je stambeno i trgovačko naselje.

Od Podlabina cesta će na drugu stranu nizbrdo prema rubu Čepićkog polja, ali lagano, gotovo kao s noge na nogu. Prema puno većoj dolini od one kojom sam prošao vozeći se od Mosta Raše do Raše. Zbog dugačke nizbrdice ne mogu je još vidjeti. A da joj se približavam tek mi daju naslutiti Učka i pod njom, ali još uvijek visoko nad dolinom i morem gradić, što su mi se poslije jednog zavoja ukaže u daljini. Od Labina cesta je krenula kroz bespuće. Ni jedne kuće, ni jednog sela uz nju. Lijevo i desno niska šumica i tek poneki kamen, a onda ju zamijene bijele kamene gromade što vire iz zemlje, od žege požutjela trava i gdje koje kržljivo drveće što preživljava od kiše do kiše. Gotovo pri dnu nizbrdice, prije nego li se cesta dohvati onog sasvim malog komadića ravnog dijela, okruži je borov šumarak što ga nadvisuje uljez. Dimnjak visok kao zvonik Zagrebačke katedrale. Uspeo se iz udoline na samom dnu Plominskog zaljeva, u kojem su tik do mora postrojenja termoelektrane. Iako obojeno veselo u nebesko plavu, ne može sakriti svoju ozbiljnost i činjenicu da ničim ne pripada toj iskonskoj ljepoti. Termoelektranu lože koksom pa otuda i potreba za onako visokim dimnjakom. A zbog dopreme koksa, u tom je uskom i dubokom zaljevu od čije se desne i lijeve obale uzdižu visoka i strma brda sagrađena luka za njegov istovar. S njom i termoelektranom taj je čudesni smaragdnozeleni zaljev u nepovrat izgubio divlju ljepotu kakva krase istočnu obalu Istre, od rta Marlere do Brseča. Na raskrižju skrenem desno s mog puta prema zaljevu. Tek nekoliko kamenih kuća, neizostavne gostione i mala lučica na njegovom dnu, privezište ribarica i nekog nautičara daju mu ponešto od onog osebnog izgleda mjesta uz more i svjedoče o vremenu kada je bio izlaz na more onom gradiću visoko na stijeni što budno motri na ulaz u zaljev i dio Kvarnera. Plomin Luka! Na kraju je koji kilometar duge ceste. U dnu tri i pol kilometra dugom zaljevu oduvijek se živjelo. Vjeruje se da je ovdje nekada bila antička Flanona. Kasnije je naselje preseljeno na onu liticu nad zaljevom. U

srednjem je vijeku, tu gdje danas stoji termoelektrana, stajo pavlinski samostan. Nedaleko od lučice izlaz je iz onog tunela kroz koji je ispuštena voda kada je isušivano Čepičko jezero, danas zapušten, obrastao gustom makijom, ne služi ničemu. Leglo zmija i guštera, kaže mi mladić kod kojeg sam se raspitivao o njemu. Na pristojnoj strani zaljeva strminom se vuče put do onog gradića nad njime. Plomin! Put prolazi kroz zaseok Malini, što je ime dobilo po trideset mlinova u kojima se mljelo žito sve do kraja II. svjetskog rata. Danas je od njih ostala tek poneka ruševina i kakav mlinski kamen. No, ja ću k Plominu onom svojom cestom, kroz Voziliće, sela u kojem je raskrižje putova. Do njega sam se od Labina neprestano spuštao, a sada se ponovno penjem obroncima Sisola, što se preko ceste strmoglavljuju dolje u zaljev.

Putujući Horvatovim istarskim putima vidio sam dvadesetak više ili manje utvrđenih gradića što krune vrhove brežuljaka i litica od Ćićarije na sjeveru do Pule na jugu i od Učke na istoku do željezničke pruge na zapadu, no čini mi se, gledajući sada unazad, da nijedan od njih nije ravan Plominu. Ne mislim pritom po ljepoti, ljupkosti ili dražesnosti, jer svaki je od njih na sebi svojstven način lijep, ljubak ili dražestan, uostalom to je i onako stvar ukusa, a o njima... Ono što mi, dok mu prilazim, plijeni pažnju, je njegov pomno izabrani položaj. Jedini su mu prilazi s istoka i zapada, cestom kojom mu se približavam. Sa sjevera se uspinju stijene i litice Sisola, a s juga dubok se ponor strmoglavio u Plominski kanal. Panoramom gradića dominiraju dva zvonika. Onaj crkve sv. Juraja starijeg i onaj župne crkve sv. Juraja mlađeg. Prvi je jedini romanički zvonik, uz one u Balama i Milju, sačuvan u Istri. Pred gradićem neveliko parkiralište s kojeg se pored gradske lože uskom uličicom ulazi u gotovo posve mrtav grad. Tek poneki zastakljeni prozor i čvrsta ulazna vrata kažu mi da u tom gradu duhova stanuje i poneko živ. Obuzme me tuga. Toliko truda i ljudskog umijeća utkanog u njegovim kamenim kućama, raskošnim palačama, crkvama, nestaje uskim uličicama u nepovrat. Ova kojom prolazim vodi me mimo oronulih pročelja na kojima se još koče grbovi starih plemićkih obitelji, do male skalinate pred župnom crkvom. U njoj je nedavno otkrivena vrijedna freska iz XV. stoljeća, rad njemačkog majstora Alberta iz Konstanz s Bodenskog jezera, koji je oslikao još nekoliko crkava i crkvice u Istri. Uz zid jedne od napuštenih palača stablo smokve u nekoj kamenici zaklonjeno od bure, ali i svjetla bori se za život. U zidu crkve sv. Juraja starijeg, na kraju gradića, pored antičkog reljefa stoji glagoljski natpis iz XI. stoljeća - Plominski

Plomin: Dvije Istre

natpis. Za njega se drži da je stariji i od poznate Bašćanske ploče iz 1100. godine. Na parkiralištu susrećem trojicu što su upravo izašla iz automobila. Tamna odijela i bijeli svećenički ovratnici. Očito dušobrižnici neki. Negdje drugdje taj bi susret bio, ako ništa drugo, za mene tajanstven. No, ovdje na ulazu u tajnovite kutke poluruševnog gradića djeluju nekako svakodnevno. Svakako, više svakodnevno od bučne grupe što je izašla iz upravo prispjelog autobusa i razmilila se njegovim polustoljetnim samovanjem. U Horvatovo vrijeme u gradiću je živjelo tri puta više stanovnika nego li danas. U zaljevu pod njime bijelila su se tada jedra mnogih bracara, trabakula što su prevozile drvo, kamen, vino. Dnevno je bio povezan brodomskom linijom s Rijekom. A samovati i propadati na onoj svojoj litici počeo je nakon oslobođenja Istre, kada mu se veliki broj stanovnika razmilio svijetom. Ostavljam uske i tajnovite uličice i visoke palače u iščekivanju po njih možda boljih vremena.

Cesta je poslije vidikovca nad ulazom u Plominski kanal krenula uz more pa slijedi svaku valu. Čas lijevo čas desno vijuga obalom prvo visoko iznad mora, a onda se spušta sve niže i niže. Kao da je pantografom precrtana s obalne linije. U ponekom lijevom zavoju pogled mi dopire sve do Rijeke. Desno od mene dolje duboko bijeli brod ore bijelu brazdu na nebesko plavoj površini mora. To je trajekt što povezuje Istru s Cresom. Isplovio je iz Brestove, sićušnog sela s trajektnom lukom, za Porožine, isto takvog sela s druge strane Velih vrata.

Od Plomina do Brseča i dalje cesta se lagano i neprestano penje. Kod Brseča ću nakratko s nje. Skrenut ću na planinsku cestu i popeti se Učkom još više. Na onu uz more vratit ću se u Mošćeničkoj Dragi, kojih devet kilometara dalje. No, prije nego krenem novom uzbrdicom ući ću u gradić što stoji na litici desno od ceste, 157 metara nad morem. Srednjovjekovni je Brseč nastao na mjestu pretpovijesnog grada starih Liburna. Ilirskog plemena koje se bavilo poljoprivredom i gusarenjem. Oblik njihovih brzih lađa liburna, zbog dobrih maritimnih osobina Rimljani su posvojili kada su početkom nove ere osvojili Istru. S prostranog vidikovca ispred gradskih vrata gledam na Cres, Unije i Lošinj, dok su mi iza leđa na Učki usamljeni Sisol i Brgud. Dolje na Kvarneru jedan se bijeli trag pridružio onom prvom. Ostavlja ga trajekt koji je upravo isplovio iz Porožine prema Brestovi. Oko grada polja, jer nekada su Brsečani živjeli od zemljoradnje, a danas žive od turizma. S Brsečom počinje i Opatijska rivijera. Desetak mjesta i gotovo isto toliko zaseoka nanizano je do Preluke.

Dolje na jug sve do Marlere obala je gotovo nedirnuta, divlja, ponegdje i nepristupačna. Uđem u grad i prošećem do rodne kuće pisca i političara Eugena Kumičića i zavirim u toš, mlin za masline. Kuće unutar gradskih zidina su skromne, tek je Mašunerija, rezidencijalno zdanje nešto velebnijeg pročelja. U crkvi sv. Juraja pokopan kardinal Josip Uhač, koji je dobar dio svog svećenstva proveo u vatikanskoj diplomaciji. Na drugoj strani grada izbijem na puteljak što preko livada vodi do crkvice sv. Magdalene, na rubu visoke litice. Često je Kumičić sjedio na tom belvederu upijajući opojan miris Istre pronalazeći motive i inspiraciju za opise, istarskih ljudi, Istre i mora.

Do Sv. Jelene, sela na zaravni, cesta se neprestano penje. A od nje lagano se spušta prema Mošćenicama što me čekaju podno Brguda. U čarobni srednjovjekovni gradić moguće je ući tek kroz gradska vrata. Jer opasale su ga očuvane moćne zidine, kao izrasle iz litice što se strmoglavljuje gotovo do mora. Autom se u grad ne može. Uhvatio sam posljednje slobodno mjesto na prepunom parkiralištu pod grobljem nasuprot gradskih vrata. Do vrata minijturna gradska loža. Iza njih kuće stisnute jedna uz drugu - nedostaje im prostora. Kraj baladura i minijturnih dvorišta prolaze uske vijugave uličice što zalaze pod volte i spuštaju se niz *škale*. Na suprotnoj strani od ulaza u grad župna crkva i do nje mali vidikovac. Stoji utvrđeni grad gordo na litici, a duboko pod njim drugi, luka ovog na litici i jedna plaža usred grada, kažu možda najljepša na Jadranu, Jeretov Sipar: *„Vi i neznate moj bijeli Sipar i moje žalo malo, gdje sam kao dijete malo letio za snima, lovio leptire, tražio školjke po žalu“*. I opet onaj isti pogled na more, Rijeku, Kastav i brda nad njima, iza mene Učku i preko puta Cres i vrh Krka, koji me u sitnim varijacijama prati od još od Veprinca, a ipak tako različit - neponovljiv.

Iz Mošćenica u Mošćeničku Dragu spustio sam se časkom. Na velikom raskrižju na kojem se moja planinska cesta susrela s onom što je također neprestano spuštajući se uz more stigla iz pravca Brseča ući ću u gradić što se svojim povijesnim dijelom protegnuo s onu stranu ceste duž prostrane šljunčane uvale dok ju je novijim dijelom preskočio i krenuo po obroncima Učke. Kroz njega do Jeretovog Sipara ću kasnije. Prvo ću uz onaj potok što žuri s Učke žuboreći dok se probija dubokim tajnovitim klancem Mošćenička Draga k moru. U njegovom gornjem dijelu, kakvih pet-šest kilometara od mora, moj je cilj. Malo napušteno selo Trebišća, pod brdom Perun. Nedavna su istraživanja potvrdila slutnje da toponimi Trebišća i Perun koji potječu iz

Brseč: S Kvarnerom u oku

staroslavenske mitologije upućuju na to da je to područje bilo svetište prvih slavenskih doseljenika na Kvarner. Jer Perun je ime boga vode i groma, a Trebišća je naziv za mjesto gdje se prinose žrtve. Horvata bi zacijelo veselila spoznaja da su tu, na prisojnim obroncima Učke od davnina obitavali naši preci. Krenem na raskrižju lijevo ulicom što prvo gotovo nezamjetno ulazi sve dublje u tajanstveni klanac, a kuće duž nje sve se više penju uz obronak Učke. A onda mi i zadnja kuća ostade za leđima, brda se približe, potok nestane negdje desno u dubini, a ogoljele stijene izbrazdane i posivjele od starosti nadviše se pomalo prijeteći nad cestu, sada sve užu, što se sve više zavlači pod strminu na lijevoj strani. Odahnem kad se iza kržljave šume i šikare pojavi mali proplanak. S njega cesta krene desno na drugu obalu potoka, prema Sv. Petru i zaseocima razbacanima po zaravnima nad njime. Gore uz nju neki stroj kopa temelje za još jedno ruglo u tom djevičanskom krajoliku. Lijevo putokaz za Potoke. Prema karti na prospektu što sam ga uzeo u turističkom uredu put za Trebišća vodi iz Potoka i dalje preko Potrebišća za Perun. Cestica uska gotovo kao neki puteljak zagrabila pored nahtenog putokaza strminom uzbrdo. Onom cestom desno spusti se neki kombi. Mahnem mu da stane da bih se raspitao je li autom moguće cesticom nalik puteljku prema Trebišćima.

Jer iako do Trebišća i Peruna vode i tri planinarske staze, ja sam se odlučio krenuti autom, pa dokle se može, a to je, kažu mi oni u kombiju, do Potoka. Svjestan da ću vozeći se umjesto da pješačim propustiti mnoge očaravajuće slike ovog mističnog kraja gotovo neditrute prirode koje bi vrijedilo vidjeti, stadem se uspinjati put Potoka noseći u sebi nelagodu zbog više nego skromne širine puteljka i oštrog uspona. Lijevo od mene stijena, desno se litica strmoglavljuje prema onom potoku. Razmišljam kuda bih se maknuo kada bi mi ususret došao drugi automobil. No, pouzdajem se u svoju sreću i iskustvo onog s kojim bih se možebitno mimoilazio. Selo se pojavi nenadano. Uspon, a s njime i moj puteljak završe čini mi se na jedinom malo većem ravnom komadiću tla u selu. Nekoliko starih kamenih kuća okupljeno lijevo od te male zaravni raspoređene su stepenasto. One raskriljenih škura javljaju da se u njima stalno živi. Druge, zabravljene, očito služe kao vikendice. Treće napuštene i porušene. Selo su baš kao i mnoga druga na Učki i Ćićariji za odmazdu spalili njemački vojnici 1944. Spomen-ploča govori o tom tragičnom događaju. Jedna me gospođa što posluje oko kuće dočeka nezainteresiranog pogleda, naviknuta očito na nepoznate što im dolaze remetiti mir. Pitam je

za put. Mahne neodređeno prema drugoj strani. A tamo putokaz i prva od trinaest poučnih tabli što pričaju o dusima i bogovima naših starih. Ostavim auto na onom minijaturnom improviziranom parkiralištu ne zaključavši ga, a i zbog čega bi ga ovdje uopće trebalo zaključati, pitam se. Pa Nero i ja krenemo Perunu, Velesu i Svetovidu u posjet. Puteljak vodi mimo suhozida što je okružio livadu na kojoj ništa ne pase. Uokolo, još suhozida. Penju se strminom jedan iza drugog tvoreći terase na kojima su nekad rodile *brajde*, žito, uzgajale povrtnine. A onda tragove vjekovne čovjekove muke smijeni šuma. Desno od puteljka potok Potok, žubori čas snažno, a čas mu se žubor gubi negdje u dubini, dok ptice uokolo neumorno i svejednako cvrkuću. Začas savladamo kilometar, možda dva. Na malom proplanku Trebišća. Ruševno i napušteno selo. Sivi kamen miluju tople zrake sunca. Pod slapom studena me voda mami. Tu duboko u kanjonu gdje zrake sunca ne dopiru tri duga zimska mjeseca stari su Slaveni obavljali ritualno slavlje ciklusa života i smrt. Je li tu negdje možda obitavao Veles, bog mraka, Zemlje, plodnosti i stoke, a tamo iznad, na vrhu brda sam Perun, ljuti mu neprijatelj. Napijemo se studene vode pod onim slapom, upijemo mistiku mjesta pa zaneseni lagano krenemo natrag prema Potokima. Posjet Perunu, Potrebišću, Voloskom kuku ostaju za neku drugu zgodu.

U nedoumici sam je li mjesto što liči gradiću dobilo ime po morskoj uvali što ih često zovemo dragama ili kao i one druge Drage na Učki; Lovranska, Vela, po kopnenoj dragi, zavalu - klancu, iz kojeg sam se prepun dojmova spustio na rivu Mošćeničke Drage. Auto sam ostavio negdje na parkiralištu između onog raskrižja i starog dijela gradića i pomiješao s turistima koji šecu uokolo. Široka me ulica odvede kroz njegov noviji dio do šljunčanog žala - Jeretovog Sipara. Obala je tu u dnu drage niska, tek nešto iznad mora. Lijevo stare kamene kuće poredane terasasto nad rivom. Uske uličice sve u *skalama*. Desno duž žala red živopisnih kuća naslonjenih jedna na drugu, pročelja okrenutih moru, možeš se s prozora kamenom nabaciti do njega. Prema kraju žala skrivene od pogleda mošćeničke vile. Ima jedna koja plijeni pogled - Vila Zagreb, sagrađena u vrijeme Carevine kao vila Ossoinack s fasadom svom od školjaka i kamenih oblutaka. Posve na kraju spomenik na slavne dane NOB-a i oslobađanje Istre.

Cesta uz more na koju sam se netom vratio još će malo vijugati obalom kao obalna. Prođe kroz mjestance simboličnog imena Kraj, a onda od Medveje

krene kao ulica što povezuje gusto poredana jedno do drugog naselja i gradiće Opatijske rivijere: Medveju, Lovran, Iku, Ičiće, Opatiju i Volosko.

Lovran! U njemu sam bio prvog dana svog landranja Horvatovim putima. Zato ću ovaj put kroz njega samo proći. Prije nego zađem u Iku i Ičiće časkom ću do Lovranske Drage, sela na Učki. Negdje je na pola puta između mora i Vojaka. Točnije sjedi iznad Medveje iz koje se k njoj može tek planinarskim putem. A kako ću i k njoj automobilom, moram proći kroz Lovran pa opet planinskom cestom do njezinog kraja. Raštrkano selo leži na proplanku. Terasasti vinogradi i plodna polja. Nad njima se nadvio Vojak. Upravo je navukao kapu od crnih oblaka pa prijeti ljetnim pljuskom. Između njih kameno, šumovito bespuće. I odavde i isti i istovremeno različiti vidici što uvijek iznova razgaljuju moju dušu.

Stara se Ika baš, kao i Ičići i ona tri mjesta prije Lovrana, stisnula polukružno na dnu šljunkovite drage. U Ičićima još do iza marine na samom kraju mjesta ulica prati obalu, a onda krene uzbrdo udaljavajući se od mora. Odavde do Preluke na drugom kraju rivijere dvije su paralelne ulice, jedna iznad druge. Tako zahtjeva reljef. Jer su Čićarija i Učka ostavile tek uski pojas uz more pa se čitava rivijera zapravo stepenasto uspinje njihovim padinama. Do onog raskrižja između Voloskog i Matulja moram gornjom, jer je ona ispod nje što vodi uz more, a prolazi centrom Opatije između raskošnih ljetnikovaca, vila, hotela i njihovih pomno uređivanih parkova, jednosmjerna u suprotnom smjeru.

Krug je zatvoren iako ću u Volosko, staro ribarsko naselje i nekadašnju luku Kastva, a ne u Matulje, koje je dobilo ime po staroslavenskom bogu Volosu. I ono je sagrađeno stepenasto na strmini oko uvale. Zbijene kuće, što redom gledaju na more svojim mansardama i *šufitima* pod čudesnim kapama na dimnjacima što inspiriraju slikare, a jugu i buri ne daju da raznose pepeo s njihovih *ognjišća*; uske i krivudave uličice, baladuri, pergole, prolazi ispod volti, *škale*, a između terase, *šterne*, pokoji vrtić ili drvo daje mu nevjerojatan šarm. Na jednom kraju uvale, u maloj valici stisnulo se gradsko kupalište čije je dno prekriveno najfinijim morskim pijeskom, nekada prepuno školjaka, a na drugom zaštićen lukobranom, mandrač. Zavukao se pod uzvisinu i u svoj zagrljaj primio barke. Kupalište i mandrač povezuje ulica uz more, odvojena od njega tek kamenim zidićem koji je štiti od valova juga, toliko uska da se dva

Trebišća: *Tamo gdje obitava Perun*

automobila ne mogu mimoći. Uz drugu joj stranu na pećini poredane kuće najstarijeg dijela gradića što se u nekoliko redova penju k onoj gornjoj ulici. U mandraču završava ulica i počinje lungomare pa se dalje od lukobrana kao ni kroz najstariji dio Voloskog ne može autom. Na ljetovanje u Volosko doveli su me prvi put 1950. godine. Stara kuća Conradovih što tu žive od vremena francuske vlasti stoji nad morem. Ispred joj mala terasa sa *šternom*. Do one ulice uz more dvadesetak je stepenica. Iz vremena mojih ljetovanja kod tete Ljube, njezinog muža, tetca Tune i tete Tonine ostala su mi sjećanja vezana uz kuću, spavanje na *šufitu*, dalekozor u mjedenom kućištu što je stajao na vitrini u sobi čiji su prozori bili okrenuti prema Rijeci i Krku. Gledajući kroz njega maštao sam da stojim na komandnom mostu broda dok se iz kuhinje širio miris friganih pišmolja, iglica ili tune.

Oko mandrača najvredniji je dio Voloskog. Sjedim na terasi kafića na dnu mandrača, nedaleko od mola uz koji su u mom djetinjstvu svakodnevno pristajali putnički brodovi. Iako ih više nije pogonila para iz parnih kotlova još smo ih zvali parobrodima. Na molu na kojem sam dočekivao s ostalim dječacima jednog od „pjesnika“, kako su stariji zvali sve putničke brodove iz klase „Vladimir Nazor“, što su svakodnevno povezivali Rijeku i Lovran, vidim složene daske za surfanje i smotana jedra. Volosko je danas surferski raj. Na terasi kafića do mola mojeg djetinjstva mladost čeka pogodan vjetar. Preko mora u daljini bijele se na zadnjim odsjajima sunca riječki neboderi što su se uspenrali gore do Drača, a tamo gdje se Krk približio kopnu dimnjak na Urinju lijeno pučka, kao stari kostrenski kapetan svoju lulu. Mandrač, kao i čitav gradić, odavno ne obasjava sunce. Brzo zađe za Učku. Negdje iznad natiskanih kuća Voloska sakriveni raslinjem su Matulji. Iz njih sam krenuo na svoje putovanje Istrom, a nad njima, kada bih ga s ovog mjesta mogao vidjeti, na stožastom brežuljku smiješio bi mi se još suncem okupan Kastav, prepoznatljivi toranj i crvenkasto oličena stara učiteljska škola. Pod njima, dalje od kupališta još jedan zaljev: „*Ispred gradića na iztoku zajelo je more u strmo brdo i stvorilo je tako 'Preluk' naravsku luku.*“ Opisuje svojoj kraj rođeni Kastavac Matko Laginja u knjižici „Što imamo u Istri.“ Pa dalje piše: „*U Preluku je i tunerat tj. lovište tunine, vrlo tečne al teške ribe. Na visokih stubah, što koso stoje nad morem, sjedi naš Kirac (Vinodolčan), pari se na suncu i zabuljeno gleda, kad će roj tunina u mrežu, da dade znak ostalima neka pripute i potegnu. Čudan je to lov! Po ciele tjedne, pače mjesece ništa, a najedamput hiljade i hiljade kilograma.*“

I danas kažu stari Vološčani da je Kvarner još ne tako davno bio znamenit po izlovu tune baš kao i đenovški zaljev. Na rtu između kupališta i Preluka stoji bunker zaostao iz tko zna koje vojne, no tunerata odavno nema. Za Jugoslavije su se cestom kroz Preluk vozile motorističke utrke za prestižnu Veliku nagradu Jadrana. Ni utrke se odavno ne voze, no još stoje tribine uz cestu što ide prema Kantridi. Dok gledam preko mandrača, sjećanja još naviru. Čekanje vpara i nastojanje da baš ja prije starijih prihvatim jedno od bacala, drvenog čunja na tankom užetu, što su ih mornari s prove i krme dobacivali na molo da bi se njima dovukli brodski konopi od lijevanoželjezne ili kamene bitve, tog simbola svake luke, bilo je za moj dječji svijet od presudnog značenja. Nakon što bismo dočekali ili ispratili brod, sjurili bismo se u mandrač na igru. Tu gdje je danas restoran, bilo je malo brodogradilište. Preskakivali bi smo s barke na barku natiskane u uskom prostoru mandrača, zavirivali u vršu u kojoj su kuhari iz susjednog Plavog podruma čuvali ribu i rakove ili se motali mandračom u kojem je sve odisalo mirisom drva, kudjelje, lanenog ulja, boje i odzvanjalo zvucima blanje, čekića, vitla što su pratili čarobne trenutke nastajanja broda od polaganja kobilice, podizanja statvi i rebara, obijanja oplata do kalafatiranja i bojanja. Od kupališta do lukobrana Volosko je bilo naše. Danas tu sve vrvi od turista. I tek su poneka mreža razvučena radi sušenja na starom molu mandrača i vitlo kojim bi se izvlačile ili spuštale u more barke preko malog navoza čiji izlizani hrastovi pragovi pričaju o tisućama kobilica što su preko njih prevučene, ostaci su Voloskog iz mog djetinjstva u kojem su rođeni pjesnik Rikard Katalinić Jeretov i svjetski poznat seizmolog Andrija Mohorovičić, čija rodna kuća stoji na kraju mandrača, a nasuprot lukobrana i iza koje počinje čarobni lungomare.

Kada Sunce zađe i lanterne na molu i lukobranu bace svoj prvi bljesak, krenut ću na spavanje u Ičiće. Moje će landranje Horvatovim putima sutra završiti. Ponovo ću rano ustati i poći za Zagreb. Proći ću kroz ona virtualna vrata na obilaznici iznad Preluke i reći zbogom Istri. Tko zna, možda ovaj put izbjegnem nagon žurbe i krenem trasom stare Lujzijane, preko Čavala na Gornje Jelenje da na njemu zadnji put udahnem miris mora, prije nego li me zaokupi sljedeći, onaj gorskokotarske crnogorice, koji ću ćutiti u autu sve do petlje pred Svetom Helenom, jer tamo ću skinuti nogu s gasa, spustiti prednji prozor i udahnuti novi miris, onaj Prigorja; kukuruza što zrije, tek pokošene

otave, gorica koje već napadaju čvorci i trnaca u kojima upravo dozrijeva šljiva bistrice.

Prije spavanja sjedim na balkonu apartmana u Ičićima s čašom dobro rashlađene malvazije i opraštam se s Istrom. Za leđima mi je Učka, ispred Kvarner, a lijevo i desno duž njega istočna obala Istre. Vrijeme je da se zapitam koliko je toga ostalo neviđeno i koliko se ljudi i događaja još trebalo prisjetiti? Zasigurno dosta. Jer stotinu godina života makar i samo dijela Istre ne može stati na stotinjak stranica u laptopu. U nepročitanom Glasu Istre od neki dan čitam intervju s arhimandritom⁹⁵ Danilom Ljubotinom iz Peroja, rođenim Istrijanom: „*U zadnjih sto godina Istra više nije daleka mletačka provincija, ona je u žiži zbivanja srednje Europe. Istra ima šarm koji nema ni Azurna obala, ostala je autentična. Mentalitet je kao kod bodula, mi se samim pogledom razumijemo. Ovdje se ukrštavaju, ali vrlo plemenito, tri osnovne kulture: latinska, germanska i slavenska.*“ I pomislim: eto, Horvat bi danas našao onakvu Istru kakvu je tražio putujući njome pred sto godina.

95 Arhimandrid: najviši redovnički čin do vladike u pravoslavnoj crkvi.

XVIII.

ŠTO SE ZBILO POSLIJE ZADNJEG DANA...?

Niti dva tjedna nakon što je Horvat otputovao iz Pule u Zagreb, 6. kolovoza, Naša sloga objavila je pod naslovom „*Rat sa Srbijom*“ carski proglas u kojem Njegovo Carsko i Kraljevsko Veličanstvo saopćava i na hrvatskom jeziku svekolikom pučanstvu: „*Ja sam odredio ministru Moje kuće i vanjskih poslova narediti da kraljevskoj srpskoj vladi objavi početak rata Monarhije proti Srbiji.*“ A već 13. kolovoza udarni je naslov Naše sloge bio: *Europejski rat*, koji je krajem kolovoza postao i svjetski, jer su se u njega uključili Japan, a kasnije i SAD. Druge ratne godine Italija je kao pripadnica Sila osovine stala na stranu Antante,⁹⁶ uz obećanje da će joj za uzvrat nakon pobjede pripasti svi nekadašnji posjedi Republike Svetog Marka na istočnoj obali Jadranskog mora. U tom ratu, koji nije bio njihov, poginulo je ili nestalo oko 3500 Istrijana, dok ih je oko 60000 uglavnom žena, djece i staraca, poglavito iz područja kojima je u osvit rata lutao Horvat, doživjelo egzodus. Oni su prisilno iseljeni u Austriju, Mađarsku i Moravsku. Njih 10000 u izgnanstvu je umrlo ponajviše od gladi i bolesti. A one koji su se vratili dočekale su i propale kuće i zapuštene njive i glad i druga država koja opet nije bila njihova. Tom nevjerojatnom broju ratnih stradalnika autohtonog stanovništva treba pribrojiti i one stradalnike austrijske, njemačke, mađarske, češke, poljske i drugih nacionalnosti što su činili K.u.K. monarhiju, koje je služba u dovela uglavnom u Pulu i koju su tih zadnjih dana 1918. navrat na nos napustili.

Horvat je umro 2. lipnja 1924., gotovo na samu desetu godišnjicu svog drugog putovanja u Istru. Trideset i jednu godinu poslije njegove smrti Istra je oslobođena. Koji mjesec prije isteka dvadeset i jedne godine od dana kada je Horvat iz vagona II. razreda, negdje iznad Križišća posljednji put bacio pogled na Liburniju i Sinje more, započele su završne borbe Drugog svjetskog rata na tlu Istre. Na Sipar su se iskrcale partizanske jedinice i krenule u završne

96 Velika Antanta: savez Engleske, Francuske i Rusije protiv Austro-Ugarske, Njemačke i Italije.

borbe za oslobođenje Istre. Nadirući u širokom frontu i kroz Sloveniju nisu se zaustavile sve do Trsta.

... A ŠTO STO GODINA POSLIJE?

Tek sam pomalo prežalio uvijek prerani povratak, prerani, jer meni je svaki odlazak iz Istre prerani i svaki mi teško pada, a k tome su se vrući kolovoški dani protegnuli i u rujan, kada se zbio događaj za koji mogu samo žaliti da mu nisam prisustvovao. Na *teveu* u svom dnevnom boravku gledam kako predsjednici Hrvatske i Italije sade maslinu, simbol Mediterana, vjere i dugovječnosti, a zatim odlaze u Arenu na koncert posvećen zajedništvu Hrvatske i Italije u ujedinjenoj Europi. Očito Istru očekuju neko drugo vrijeme, toliko različito od onog Horvatovog i onog kroz koji je prošla u ovih sto godina.

Koji dan kasnije, sredinom rujna te, 2012. u očekivanju sam još jednog televizijskog prijenosa iz Pule. U Areni će hokejaši iz Zagreba, Ljubljane, Beča i Moskve igrati utakmice hokeja na ledu. Dok čekam na početak prijenosa prve utakmice padne mi na pamet Horvat. Uzimam u ruke njegov putopis i čitam ulomak u kojem Horvat sam sa sobom razgovara o Areni: „*U tu arenu moglo se napuniti vode iz vodovoda, načiniti jezero. Po jezeru zaploviše lađe, zametnula se pomorska bitka, dobila su rebra, kršila se vesla, a iza toga se kanalom puštala voda u more, koje je sasvim do zida dosizalo.*“ Kao da alegorijski proriče utakmicu hokeja na ledu koja će se večeras prvi put igrati u Areni! Jer nisu li voda u borilištu, bitka u kojoj se krše vesla i lome rebra i ispuštanje vode nakon odigrane bitke sinonimi borbe gladijatora modernog doba, kako se naziva igrače hokeja na ledu?

Sljedeće smo se godine, kao i obično, u rano proljeće Nero i ja ponovno odvezli u Pulu. Bez obveza sam. Rukopis je čini mi se pri kraju, trebam ga još

jednom pročitati, možda nešto nadopuniti. Pula me dočeka sva u radovima. Uređuju se riva i ono veliko raskrižje u Šijani. Došao sam preko Labina, a zbog radova u Šijani na cestu za Galižanu, naumio sam naime prema njoj, moram do Velog Vrha okolo. Tamo gdje poslije Velog Vrha cesta zađe u ravnicu desni je odvojak kao kroz kakva vrata krenuo između dva stabla. Uska asfaltirana cestica vodi ravno kroz obrađeno polje do prvih kuća, a dalje se bijela kamena, vrludava probija kroz nisku šumu dok se ne razdvoji. Puteljak će ravno iza ograde do stancije usred obrađenih polja, a ja ću cesticom nastaviti lijevo šumom. Staro se društvo okupilo kod Ljube i Lili, „u šumi“, kako oni zovu svoj maslinik usred šume i kućicu u njemu. Slavimo rođenje moje unučice Lare. Mene moji unuci kajkavci zovu deda. Deda je i Ljubo jer je on rođeni ekavac. Serđo je Istrijan čiji su daleki preci u Rakalj stigli iz Portugala. U Raklju djeda zovu did. I Nevenka je Istrijanka, porijeklom iz Žminja. Zato će nju tek rođena Lucija zvati nona. A Aldo i Darija također su *rojeni* Puležani. Unučica koja će se roditi ove zime Alda će zvati did, a Dariju nona jer su i Aldovi su iz okolice Raklja, a Darijini iz okolice Žminja. Suzi i Marino su Vodnjanci, iako nisu Bumbari, kada dođe vrijeme bit će nono i nona. Ante električar je Slavonac, a njegova Karmen Puležanka. *Od tamo si od kade ti je žena*, kaže Ante pa su njih dvoje nono i nona. Ante parketar je iz Posavine, on će uskoro postati dedo. Plavi je rođen u Puli, a roditelji su mu došli iz Osijeka. Vesna je rođena u Mariboru, a roditelji u Dalmatinskoj zagori. Lili je rođena Puležanka, ali su joj roditelji iz Zagore. Ovaj se put na ražnju vrti odojak jer prošli je put bio janjac, a sljedeći će put biti...? No, sipe i *savor* sigurno jer slavimo rođenje male Lucije. Poslije večere Slavica će rastegnuti svoju *armuniku*, jer ona je rođena Puležanka od mame Istrijanke i tate Kordunaša. Svirat će i pjevati za svakog ponešto i mi skupa s njom: šlagere, evergrine, kancone, romanse, popevke, na tanko i debelo, kola, sevdalinke, bećarac. Eto, to je Istra!

Sredinom svibnja te, 2013. speleolozi su iz Golubičje jame pokraj Raklja izvukli kamenu ploču s natpisom u kojem se spominje ime histarskog boga Melosocusa, do sada jedinog poznatog muškog božanstva u Histra. A s početkom ljeta kada će se Histri vratiti u Istru u maštovito postavljenoj izložbi „Histri u Istri“ u onom jedinstvenom izložbenom prostoru Svetih srca, i ta će ploča biti dostupna javnosti.

Čitam u novinama i gledam na televiziji žučne rasprave oko plana Hrvatskih željeznica da se zbog nerentabilnosti ugasi željeznička pruga kroz

Istru. Prema najavama to bi se trebalo zbiti iduće godine, dakle na stotu godišnjicu Horvatovog putovanja u Pulu. Tako nakon što je nadživjela nekoliko država, promijenila isto toliko vlasnika, sudjelovala u tri vojne, bila sudionik presudnih događanja za Istru i nakon sto i trideset godina postojanja, njezinim bi se tračnicama trebao provesti zadnji vlak. No, čitam i jednu radosnu vijest. Pulska bi luka u suradnji s kompanijom iz Venecije trebala postati matična luka za kruzere. Polazište za nezaboravna krstarenja Sredozemljem. Možda tu negdje leži prilika za revitalizaciju istarske pruge. Predviđeni nastavak radova na drugoj traci istočnog kraka Istarskog ipsilona, od Pazina prema tunelu Učka ove godine nije započet. Tako iduće godine, na stotu obljetnicu Horvatovog puta Pazinom, Pazinštinom, Pulom i Puljštinom neću u Istru još brže novom autocestom cestom.

Kada nismo uspjeli uzvodno, hajdemo onda nizvodno idućeg proljeća zaključili smo Plavi ja još lani. Zato nas i evo na Raši gotovo točno godinu dana poslije mog prvog neuspjelog pokušaja plovidbe njome. Pridružio nam se i Serđo, a logistička su potpora našoj maloj ekspediciji ovaj put Suzi i Marino.

Večer prije na „Vesna i Plavi terasse“ uz roštilj i u dobrom raspoloženju raspravljali smo o planu za sutrašnju avanturu. Iako će spuštanje biti posve benigno, terasa je bila ispunjena adrenalinom, a nas je obuzelo neko uzbuđenje pa se ponašamo neobuzdano kao kakvi klinici. S obzirom na to da je plovidba Rašom moja zamisao, Plavi, rođeni vođa, velikodušno mi prepušta vodstvo. Stalno se netko raspituje za sutrašnji plan iako je plan, kao i uvijek, da nema plana. Jednostavno ćemo uzvodno od Mosta Raše potražiti mjesto na kojem možemo prići vodi, jer obala je posvuda strma, visoka, obrasla trstikom i šašem, kaže Serđo, koji ju je kao stari izviđač pred nekoliko dana otišao izvidjeti, spustiti gumenjake i krenuti nizvodno. Plovit ćemo onako kako će nas voda nositi.

Za odlazak na Rašu izabrali smo po svemu idealan dan. Tog je, 25. lipnja te 2013. jutro svanulo oblačno i pomalo prohladno za ovo doba godine. Idealno vrijeme za provesti čitav dan na čamcu bez zaštite. Nakon tjedan dana nenasnosnih vrućina pala je kiša i zasigurno napunila već pomalo vodom siromašnu rijeku. Dan je državnosti pa nalazim neku simboliku u našem putovanju jer odlazimo na mjesto gdje je prije desetostoljetnog perioda sumraka hrvatske državnosti bila granica nekad moćnog Hrvatskog kraljevstva.

Ubacujemo gumenjake u Marinov kombi, a nas se trojica utrpamo u automobil Plavoga i krenemo u avanturu. Na Mostu Raši naša mala karavana skrene lijevo na bijelu cestu u potrazi za rijekom jer Raša se odmah poslije mosta izgubila negdje desno od ceste u šašu i trstici. Otišla je vrludajući prostranim dolinom punom zlatnožutih cvjetica među brda što su se u daljini spojila kao da joj zatvaraju put. Tek bi povremeno među zelenilom šaša i trave koja je preživjela pripeku prošlih dana bljesnula njezina blijedozelena površina javljajući nam da je nismo izgubili. A onda bijela cesta sustigne zelenu rijeku pa krenemo dalje zajedno. Dolina postaje sve uža, a okolna brda sve viša i strmija. Sasvim smo se približili onima s lijeve strane, i to primora cestu da prijeđe na lijevu obalu rijeke. Zastanemo na trenutak pred mostom da procijenimo situaciju. Strma visoka obala obzidana kamenom djeluje mi negostoljubivo, a rijeka na trenutak zastrašujuće zbog brzaka koji se odjednom stvorio pod mostom na nizvodnoj strani. Uzvodno je posve mirna, još dovoljno široka, a čini se i duboka. Plavi koji je zadužen za brojanje kilometara kaže da je od Mosta Raše dovede pet kilometara. Možemo još uzvodno, zaključujemo bez ikakve rasprave. Vratimo se u automobile i prijeđemo preko mosta na lijevu obalu. Dolina se još više suzila pa je rijeka stalno tu negdje uz nas. A onda još jedan most, zatvoren improviziranim vratima od pletene žice. S druge je strane, dalje uz cestu pusto gradilište očito vodovoda. Zaključujemo to zbog parkiranog rovokopača i gomile cijevi. Prošli smo još koja četiri kilometra i nekako nam se čini da je vrijeme da krenemo niz rijeku. Ni ovdje strmo podzidana obala ne obećava jednostavan pristup rijeci, ali barem nema šaša ni mulja. Dok Plavi, Serđo i Marino lutaju nasipom uzvodno tražeći najpogodnije mjesto, ja sam zbog godina pošteđen, na mostu mi sine ideja da gumenjake jednostavno spustimo pomoću užeta s mosta. Ideja je prihvaćena i operacija spuštanja može početi. Suzi videokamerom i fotoaparatom marljivo bilježi sve faze operacije. Dok pod mostom čekam da dohvatim svoj stari Risov gumenjak što se klateći na užetu polako približava mjestu gdje stojim, gore na mostu pada dogovor da će nam vesla biti dovoljna i Yamaha, vanbrodski motor Plavoga, ostaje u kombiju. I zadnji od tri gumenjaka je spušten i nas trojica možemo krenuti. Serđo je s gradilišta dovukao drvenu ravnjaču za pijesak. Kaže da će mu to biti kormilo pa moramo čekati da je montira. Malo odguravanja od obale, jedan zamah veslom i na sredini sam rijeke. Brzak me lagano ponese, okrene gumenjak za 180° pa sad polagano klizim niz rijeku okrenut krmom nizvodno

i gledam Plavoga i Serđa kako odvezuju svaki svoj čamac. Lijevo na osunčanom proplanku na vrhu brda selo. Nemam kartu pa ne znam jesu li to Belošići iz legende o nestalom Tomislavovom kraljevskom znamenju. Mahnemo onima dvoje na mostu. Marino nešto dovikuje, no ja sam se već udaljio i ne čujem ga. Plavi i Serđo još su pod mostom, glasovi im se polako gube dok moj čamac bešumno nošen rijekom zamiče za prvu okuku. Posvemašnju tišinu što je pritislula rijeku prekidam tek ponekim zaveslajem da bih zadržao pravac. Roj plavih leptira jedina su živa bića oko mene. Osjećam se istovremeno i kao Tom Sawyer i Pale sam na svijetu, a onda se prisjetim i Jeromovog romana „Tri čovjeka u čamcu, a o psu da i ne govorim“ i bi mi žao što i Nero nije sa mnom. Marinov kombi negdje gore u drugom svijetu zamaknuo je za grmlje što je uokvirilo rijeku. Dok ja uživam u smirujućem letu leptira i šašu što ga brzac bešumno povija, pa se čini kao da se klanja rijeci, Plavi i Serđo prihvatiše se vesala i sustignu me prije sljedeće okuke. Uživamo kao neobuzdana djeca u pretjecanju, okretanju gumenjaka i zaletavanju u šaš. U daljini na ravnom dijelu ceste kombi i automobil. To Suzi i Marino nadgledavaju naše napredovanje što se polako usporava. Raša je sve šira i već gotovo posve mirna pa su nam zaveslaji sve češći. Plovimo duže od sata kada iz daljine dopre žubor. Ili Raša preskače preko kamenih prepreka ili se u nju sliva kakva pritoka. Sve smo bliže žuboru. Potočić, što se spustio niz one strmine s lijeve strane, pada s kojih metar visine u Rašu. Okupljamo se radi slikanja.

S novim dotokom vode Raša ponovno veselo ubrzava. Uskoro s desne strane dopre novi žubor. Još se jedan potok sa suprotnih brjegov probio k Raši. Velika cijev provela ga je ispod ceste kojom smo nedavno prošli pa se sada pjeneći sunovratio k nama iz njezinih tamnih i golemih usta. Evo i onog drugog mosta s kojeg smo gledali brzak pod njim. Na njemu će nas dočekati novinar što ga je poslao Srećko, urednik u Glasu Istre, da napiše članak o našoj malojoj avanturi. Zakupljen slikom mosta visoko iznad rijeke i pogledom fokusiranim na granje što je ostalo zapleteno sasvim gore uz ogradu mosta, od tko zna kojeg visokog vodostaja, promašim jedino mjesto na lijevoj obali gdje je bilo moguće pristati, a oni brzaci pod mostom jedva dočekaju da se mogu poigrati. Dohvate gumenjak pa ga ponesu do sada neviđenom brzinom okrećući ga oko njegove osi. Sjajan osjećaj nesputanosti! Mogu si samo zamisliti koliko je snažno Raša hučala pod mostom kada je onomad ispreplela ono granje pri vrhu mosta. Sada mi je jasno zbog čega su joj nasipi toliko visoki. Plavi je bio oprezniji, dohvatio

obalu i ukrcao Marina koji će s nama do Mosta Raše, a Suzi dogovorila novi susret s novinarom na sljedećem mostu. Nakon prve okuke Raša se ponovno smirila. Šira je i teče gotovo bezvoljno, okrenula me pa je gledam uzvodno dok čekam ostale. Uz obalu plutaju cvjetni tepisi. Pokušavam fotoaparatom zabilježiti te sićušne vodene cvjetove, Serdo kaže da su nalik kamilici. Lijevo jedan od dva najviša vrha koji su se nadvili nad Raškom dragom, kako se službeno zove dolina uz Rašu. Ovaj viši što ga upravo gledam, visok je 421 m, a onaj nešto niži, što je ostao za nama, visok je 403 m. Doista smo u pravom kanjonu iako zbog prostranosti Raške drage nemam taj osjećaj. Gotovo da stojimo na mjestu pa se treba prihvatiti vesla. Sada bi nam doista dobro došla Yamaha što se je ostala u kombiju. Gledam na sat. Već smo tri sata na rijeci i sigurno smo blizu Mosta Raše. Potvrda mojim nadanjima stiže sa željezničkim znakom gore na obali. Pruga iz Potpićna za Bršicu posve nam se približila, a sa njom i ona brda na lijevoj obali. Na desnoj visoko gore između borova promakne automobil. Prvo jedan pa drugi pa treći. To je cesta Pula – Rijeka, onaj njezin dio kojim se spušta serpentinama od Barbana k Raši. Na suprotnoj strani iz zelene kulise proviri bijela ploha kamenoloma iznad Mosta Raše. Doista smo blizu Mostu Raši. A onda Raša posve nenajavljeno skrene lijevo u veliku okuku i još se više približi brdu. Nestade pogleda na cestu i kamenolom. I opet samo rijeka široka i mirna uokvirena šašem i trstikom. Strmo brdo uspelo se nad nama. Iza mene na vrhu grebena čuči nekoliko kućica. To mora da je Kunj. Bio sam tamo pred puno godina. Fasciniralo me je tada dvorište kuće u kojoj sam bio, nagnuto na jugozapad, strmoglavilo se zajedno s vrhom brijega na kojem leži prema Raši, duboko dolje. Dok neumorno veslam brojeći zaveslaje, s vremena na vrijeme pokaže se gore na obali mrtva pruga. A onda neki kućerak, glazba i miris roštilja. Uz vodu sjedi čovjek i zabacuje udicu. Peca, kaže, brancine i jegulje. Do kućerka pusta željeznička postaja, Most Raša. Iznad postaje pola brijega šumovit, obojan zelenom, a pola bijeli, goli, sam kamen, kao da su brijegu rastvorili utrobu. To je kamenolom tvornice vapna. Dobrodošli natrag u sadašnjost! Pozdravljaju nas prašnjave zgradurine vapnare. Zadnjih petstotinjak metara se otegulo. A onda konačno most. Suzi maše s njega i nešto dovikuje, neki čovjek fotografira. Pristajemo prije mosta. Sretni i zadovoljni izvlačimo gumenjake na nisku obalu. Na rijeci smo proveli više od četiri sata i prevalili više od deset kilometara. Ispostavilo se da smo pristali uz veliki cjevovod što premošćuje Rašu, a da je most nešto niže. Kratak razgovor s

novinarom i zajednička fotografija s Rašom u pozadini. Serđo i Marino odlaze po kombi, a mi se spremamo za drugu etapu, plovidbu do Trgeta, jedinog mjesta u dubokom Raškom zaljevu. Nju ćemo preći u teglju koji će vući Plavi. Serđo i Marino su se vratili. Montiramo Yamahu, mahnemo Suzi i Marinu i krenemo prema ušću. Brda se razmaknu i Raša zađe u prostranu plodnu dolinu. Iza šaša, trstike i nasipa proviruju napuštena postrojenja iz vremena kada su dolina i luka na ušću Raše bili gospodarski snažni. Sve djeluje sablasno i deprimirajuće, tek Raša sve šira pomalo ubrzava. Na moru je očito vrijeme oseke. Desno na udaljenom brdu Rakalj, ispod uvala Blaz. Iza punte na lijevoj višoj i strmijoj obali proviruju krme dvaju brodova što čekaju na utovar. Dočepamo se punte, iza nje su lučka postrojenja. Na ušću smo. Prostranom širokom i plitkom. Kroz kanal što se protegnuo dalje među sljedećim brdima prema otvorenom moru stigne reful bure. Nije jak, ali bi se ipak dobrano namučili da smo kojim slučajem morali veslati u buru. Plavi skrene naš mali konvoj prema brodovima u zavjetrinu. Na brdu iznad luke s prekrasnim pogledom na Raški zaljev i brda na suprotnoj obali napuštena vila i dvije kuće. Ne znam ništa o Bršici, ali držim da je u vili nekada stanovao upravitelj luke, a u kućama lučki radnici. I ovdje puno toga odavno nije ni u kakvoj funkciji, a ono što je, uključujući i ona dva broda privezana pod dizalicama što miruju, djeluje zapušteno i neuredno. Obilazimo još jednu puntu i evo nas u Trgetu. Selo se stisnulo pod brdom preko kojeg vodi cesta do Labina i na drugu stranu prema Koromačnu i Skitači. Na molu nas čekaju Suzi i Marino. Nakon sata plovidbe privezujemo se među barkama domaćih. Svi smo zadovoljni učinjenim i pričamo uglas o utiscima. Za dobro obavljeni posao počastimo se paštom s plodovima mora, dagnje, dondole, škampi, sipe, u obližnjoj konobi. Mljac! Serđa na mobitel nazove Nevenka. Kaže mu da smo na web stranici Glasa Istre i prije nego smo se vratili u Pulu. Drugi dan ujutro čitamo o našem putovanju u štampanom izdanju. Naslov: „Gumenjacima plovili niz rijeku Rašu“. Uz tekst zajednička slika s Rašom u pozadini i slika nas trojice kako plovimo rijekom.

Iako sam se za potrebe putopisa još lani spremao obići Mornaričku knjižnicu, stjecajem kojekakvih okolnosti to se nije dogodilo. Pisati o Puli a ne posjetiti i spomenuti taj jedinstveni spomenik kulture bilo bi ravno svetogrđu. Zato ću naknadno ispraviti propušteno. Bogata je K. u. K. Mrainen-Bibliothek bila prvotno smještena u zgradi Hidrografskog zavoda na Monte Zaru, a zatim u zgradi Mornaričko-tehničkog odjela u blizini Mornaričke crkve u kojoj je

danas hotel. Danas se njezin najveći dio čuva u zgradi doma Hrvatskih branitelja, a manji u Ratnom muzeju u Beču. Čudan je njezin, mogli bismo ga nazvati ratni put. Sačuvana je iako je preživjela 6 raznih vojni i nadživjela 6 država na ovom prostoru. Na to mi je skrenula pozornost simpatična knjižničarka dok me vodila kroz knjižnicu. Ja sam pak u njezinom putu pronašao isti „ratni put“ kojim je prošla i Istra. Knjižnica je osnovana 1802. godine u Veneciji, pri vrhovnom zapovjedništvu austrijske ratne mornarice kao znanstveno-stručna knjižnica namijenjena potrebama mornarice. Kada su Francuzi 1805. osvojili Veneciju, knjižnica je nakratko izgubljena. No, najveći dio Austrijanci su uspjeli vratiti kada su 1814. ponovno osvojili Veneciju. Zbog rata za ujedinjenje Italije preseljena je 1848. u Trst. A kada je sredinom šezdesetih godina XIX. stoljeća Pula postala glavna ratna luka Monarhije, knjižnica seli u Pulu. Godine 1918. imala je više od 18 tisuća naslova i u cijelosti je sačuvana u onih nekoliko dana rasula izazvanog padom Monarhije. Ulaskom Talijana u Pulu potpala je pod talijansko vojnopomorsko zapovjedništvo. Iako su Talijani za svoje vladavine uglavnom pustošili i osiromašivali Pulu, knjižnica je povećala svoj fond na više od 50 tisuća svezaka. Padom Italije 1943. u Pulu dolaze Nijemci koji 1944. knjižnicu sele na područje današnje Češke. Krajem četrdesetih dopremljena je iz Čehoslovačke u Ratni arhiv u Beču. Najveći dio fundusa, dvadesetak tisuća svezaka Austrijanci su 1975. poklonili Puli. Moja me domaćica vodi u veliku prostoriju na prvom katu doma. Dugački redovi knjiga prepunih pomorskih znanja nadohvat ruke. Pomno poslagane na jednostavnim metalnim policama i karakterističan miris starih knjiga dvije su nepomirljive suprotnosti koje nisam očekivao. Nadao sam se ambijentu više primjerenijem prostoru i sadržaju. Možda stare masivne drvene police od poda do stropa raspoređene uz zidove, udobne fotelje i stolne lampe što bacaju diskretno svjetlo u okolinu.

Šećem nakon više od 70 godina njezinog seljavanja i trideset godina izbivanja iz Pule između redova tog neprocjenljivog kulturnog blaga. Znanstveno-stručne publikacije gotovo iz čitavog svijeta, pretežno izdavane tijekom XIX. stoljeća, najviše na njemačkom jeziku, poneke pisane goticom i svega nekoliko na hrvatskom. S dužnim respektom prelazim rukom preko njihovih tamnih hrbata sa zlatotiskom ili reljefno utisnutim naslovima nerijetko uvezane u kožu, što u meni izaziva i strahopoštovanje i znatiželju. Listam samo one što leže otvorene. Pitam se postoje li među njima brodske dnevniči sa slavni plovidbi dalekim morima i pomorskih bitki Monarhije.

Kasnije u katalogu knjižnice pronalazim meni zanimljive naslove „Nazivi korita i jedrilja u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku“, Bakar 1873., i „Morski rječnik hrvacko-srbski. Usporedjen sa talijanskim jezikom. Od jednog pomorca“, Trst 1870., Bože Babića i raritete iz XVI. i XVII. stoljeća. Brodskih dnevnika nažalost nema.

Ovog su se ljeta Pula i Istra vratile u Europu. Kao da su na neki simbolični način stigle do kraja svog stogodišnjeg putovanja. Ulazak Hrvatske u EU obilježen je nezaboravnim vizualnim spektaklom, 3D mappingom izvedenim na pročelju palače Marinon na Forumu. Vesna, Plavi i ja sjedimo navečer tog 31. srpnja na terasi kafića nasuprot palače u kojoj je pred gotovo dvjesto godina odsjeo glavom car Franjo Josip kada se prvi put obreo u Puli. Ugrabili smo mjesta u prvom redu stolova. Dok čekamo početak spektakla ispijamo pivo i promatramo masu što prolazi Forumom. Staro, mlado, domaći i stranci, svi preplanuli ili crveni od sunca u toaletama što pristaju uz kakav svečani večernji izlazak ili obučeni nonšalantno, *casual* prolaze ispred nas u nekom čudesnom i lelujavom ritmu. S pozornice desno domaći rock bend upotpunjuje scenografiju *muvinga* dobrom starom rock muzikom. A onda se svjetla pogase. Forum utone u mrak. Muzika utihne, lelujanje zastane, a na pročelju palače započne igra svjetla stvarati iluziju. Po palači se redom pale svjetla, otvaraju pa zatvaraju šture i prozori. Malo se rastegne pa onda skupi, a onda se nakrivi na jednu pa na drugu stranu. Odjednom se sruši, nestane u mraku što se spustio nad Forum. Uzdah divljenja prostruji trgom. A onda palača kao mitski Feniks polako počinje izranjati iz ruševina, kao da je podižu nevidljive ruke. Novi uzdah divljenja prostruji Forumom. Svjetla se na trgu upale. Pronalazim tajnovitu poruku u tom činu nestajanja i ponovnog rađanja na pulskom Forumu.

I ZA KRAJ

PONEŠTO O FRANJI HORVATU KIŠU, LOBORU I MENI

Franjo Horvat Kiš rođen je u Loboru, selu podno Ivanščice u Hrvatskom zagorju, 28. rujna 1876. godine, a ja sam se rodio u Zagrebu 17. kolovoza 1945. godine. Obojica smo tako i rođeni i odrastali u nekim uznemirujućim vremenima. O onima u kojima je on odrastao u svojoj autobiografiji „Nešto o sebi“, kaže: „God. 1895. upisao se je u Učiteljsku školu u Zagrebu. Videći sada Starčevićev dom, doznade da ima Starčevića i Srossmayera.⁹⁷ Prije toga je samo znao da ima Khuen⁹⁸ i da se ne smije reći: Živjela Hrvatska, a u školi da se Srbi i Hrvati prijeko gledaju. Znameniti događaji za kraljeva boravka u Zagrebu dotakli su se i njega - ljutitim rtom žandarskog bodeža. ‘Svitaše’ ali još bi tama u ‘lugu’ “.

Moje je odrastanje proteklo, istina, u slobodi, ali uz točkice, Trumanova jaja, mlijeko u prahu i narančasti sir iz konzerve. No, ni u njoj nije bilo uputno samo uzvikivati: „Živjela Hrvatska!“. Obojica smo svoje osnovno školovanje započeli tamo gdje smo rođeni, da bi ga zatim još u dječачkoj dobi nastavili izvan topline roditeljskog doma; on u Varaždinu, a ja u Puli.

Obojica smo se školovali za državnu službu. On za učitelja, a ja za pomorca.

97 Ante Starčević, Juraj Strossmayer, biskup.

98 Kuehen Hedervary, hrvatski ban mađaron.

Obojica smo doživjeli živjeti u dvije domovine i obojica službovali po različitim mjestima tih svojih domovina. On za Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije u Kovačevcu, Dugom Selu, Brinju i Karlovcu i Zagrebu, a ja za SFRJ u Puli, Šibeniku, Beogradu i Zagrebu, a u slobodnoj i neovisnoj Hrvatskoj u svom Zagrebu.

Obojica smo stjecajem raznih okolnosti naknadno dovršili svoja školovanja. On je u dvadeset i četvrtoj godini o čemu u autobiografiji piše: *„Bivajući iza te službe u Kovačevcu bez stalnog zanimanja i boravišta kroz godinu dana, pođe konačno 1899. u Osijek i tamo svrši konačno tu svoju učiteljsku školu g. 1900.“*

Ja sam pak u dvadeset i šestoj nakon lutanja i traženja sebe (mornarica, pravo, povijest umjetnosti i sociologija) završio Organizaciju i informatiku u Varaždinu.

Obojica smo se pomalo bavili novinarstvom. No, on daleko više i uspješnije. Objavljivao je u mnogim ondašnjim glasilima, a ja ponešto u Pitomačkom vjesniku, Čuvaru Jadrana, Borbi i Prigorskom glasniku za koji i danas ponešto napišem.

Ja sam za Istru saznao pedesetih godina prošlog stoljeća iako nisam znao što je to uzvikujući parole: „Život damo, Trst ne damo!“ i „Dolje Pella⁹⁹, dolje Rim pa i papa skupa s njim!“ A on vjerojatno pola stoljeća prije. Kasnije nas je obojicu Istra osvojila.

Moj djed Štef Brlečić, *šnajder* iz Zagreba, bio je Francekov ujak. Kao dijete često su me vodili u Lobor. Za prvih posjeta Loboru, pedesetih godina prošlog stoljeća, dok je još bila živa *vujna* Kiš, odsjedali smo u onoj drvenoj hiži z ganjkom u trnacu¹⁰⁰ na brdu iznad raspela što i danas stoji uz cestu na ulazu u Lobor, u kojoj se rodio Horvat. Hiže već odavno nema, ostao je samo trnac. Špilhoze, dokoljenke i sandale u kojima sam došao u Lobor pomno su spremljene do povratka u Zagreb. Loborom sam trčkarao bosonog i gotovo gologuz kao i sva loborska dječurlija, tada bijelom prašnjavom cestom što od raspela i kleti grofa Keglevićeve na jednu stranu vodi u centar Lobora, a na drugu prema Loborgradu. Istom onom kojom je trčkarao prije mene Horvat. Koju godinu kasnije kupao sam se u istom potoku kraj Krča ili iznad Šuštićeve vodenice u

99 Guisepe Pella, predsjednik talijanske vlade burne 1953. godine.

100 Hiža: drvena zagorska kuća, Trnac: voćnjak.

čijem sam gornjem toku, onom što teče kroz Goru do mosta u centru Lobora lovio pastrve i potočne rakove, a od njega nizvodno do Lobarograda crvenperke i klenove. Za mene, dijete asfalta ti su posjeti Loboru iz prve polovine prošlog stoljeća smještenom u zagorskoj zabiti bili nepresušno vrelo novih iskustava što ih donose tumaranja po ruševina starih burgova; Pustog Lobora, Tome Crnog Loborskog i Oštrca, starih vapnara i vodenica i perivojem Keglevićevog dvorca - ponosnim Lobargradom, šumom Ivanščice, oko kapelice sv. Antuna i crkve Majke Božje Gorske. Ali i uspomena na igru pod Zazidjem, na spavanja po sjenicima, na loborsko prošćenje za blagdan svete Ane kada smo šareni, smiješni i rasklimani ringišpil okretali sami snagom svojih nejakih mišića za razliku od onog električnog u Maksimiru, na pješačenja od Lobora do Zlatar Bistrice na zagorski cug ili na vožnju već tada pretpotopnim rasklimanim autobusom kojim smo se nekoć drndali putujući preko Laza do Zagreba. Još i danas nosim u ustima sjećanje na okus kuružnjaka što ga je vujna Kiš ili teta Branka Pavlinić pekla jednom tjedno u krušnoj peći pod starom hruškom u dvorištu. I danas mi poteku sline kada se sjetim okusa i mirisa tenke gibanice i bučnice ili sira z vrhnjem koji se je hladio v zdencu ili kao kod tete Vlaste Šuštić u potoku. S njezinim sam nećakom Rankom, također Zagrepčancem, ludovao Lobarom. Jesu li me ta, u djetinjstvu skupljena loborska iskustva predodredila za sva moja kasnija lutanja?

Dakle, Lobor iz kojeg potječu svi Brlečići i poneki Horvati i Kiši naša je prva poveznica. Druga je, naravno, Istra.

Zašto sam zaljubljenik u Istru nesumnjivo znam. Zašto je to bio Horvat, vjerujem da znam. No, pišući svoj putopis često sam se pitao: što je to jednog Zagorca potaknulo na putovanje baš Istrom i baš onim putima kojima je putovao i da o tom putovanju napiše putopis. Odgovor je, dakako, lako naći u Horvatovom putopisu. No, bio sam uvjeren da postoji i neka tajna veza između Lobora i Istre, koja ga je pokrenula. Jesu li možda ta tajna veza negdašnje vuglenice s obronaka Ivanščice i karbonere s Ćićarije, posve nalik jedna drugoj? Ili je to neko prezime, recimo ono loborskih i labinskih Benčića¹⁰¹ ili možda neko drugo prezime koje susrećemo i u Istri i u Zagorju? A možda je tajna veza svetište Majke Božje Gorske što se uzdiže na strmoj uzvisini nad loborskim potokom, čija slika podsjeća na sliku kakva gradića što

101 Benčić: prezime koje susrećemo i u Istri i oko Lobora.

kruni istarske uzvisine? Nedavno je u tom svetištu pronađen ulomak hrvatskog pletera, karakterističan motiv kamene plastike obalnog područja Hrvatske, što predstavlja njegovo najsjevernije nalazište. Iako se u Istri pleter ne susreće, jedan sam ulomak pletera vidio u crkvi sv. Germana, na Brijunima. Ili su to možda litice Zazidja što toliko podsjećaju na one na Čićariji i Učki i breгови oko Ivnsčice, Strahinčice, Kuna Gore i Macelja posve nalik onima središnje Istre? Sličnost ta dva tako različita krajobraza uočio sam kada sam prvi put na izlazu iz tunela Učka ugledao litice na Čićariji, odnosno brebove s onih vijadukata na putu od tunela prema Borutskoj dolini. Može bitnu vezu, doduše indirektnu, našao sam i u putopisu „Oko Lobora“ A. G. Matoša. Njega kraj oko Lobora podsjeća na Provansu, a ona je kažu nalik Toscani, s kojom danas mnogi uspoređuju središnju Istru.

Sada, radeći na putopisu, zapravo sumiram svoj život. Iako sam čitav život uvijek nekuda putovao, zapravo duboko u duši mrzim trenutke odlaska ma kako da me veselilo tamo kuda idem.

Kao dijete sanjario sam uz Verneovog „Petnaestogodišnjeg kapetana“, „Kapetana Horatija Homblowera“, „Pobunu na brodu Bounty“, „Bijelog očnjaka“ i „Martina Idna“, doživljaje Toma Sawyera i Huckleberry Finna. Uz putopis o Mato Grossu, „Potovanju oko svijeta“ Jamesa Cooka. Pa jesu li se moji dječjački snovi ostvarili? Držim da jesu. Istina, nisam plovio na kliperima ni lutao prašumom Amazone, nisam čak bio ni u našoj prašumi Peruči iako sam kao dječak maštao da ću jednog dana lutati njome. Ali sam zato landrao Istrom i njezinim morem i ne bi mi žao.

ZAHVALE

Hvala svim dragim prijateljima iz Pule koji su na ovaj ili onaj način sudjelovali u mojim landranjima i tako pomogli da doživim Istru onakvu kakava doista jest, a ponajviše Vesni i Plavom u čijoj sam se kući u Fojbonu utaborio, napisao veći dio putopisa i čije gostoprinstvo Nero i ja zlorabimo i dalje. Hvala i Serđu, koji lovi ribu, i Nevenki koja je majstorski sprema. Dariji, također vrsnoj kuharici, i njezinom Aldu.

S njih šestero Nero i ja smo prošli ne samo dobar dio naših morskih istarskih puta, već smo preplovili i mnogo nezaboravnih milja duž obale i otoka Primorja i Dalmacije.

Hvala Suzi i Marinu koji su nas pratili po rijeci Raši, Ljubi mehaničaru i Anti električaru koji mi pomažu održavati „Jutarnju zvijezdu“ uvijek spremnom na plovidbu. Dariju, samouku stolaru koji čestim pregradnjama prilagođava interijer „Jutarnje zvijezde“ mojim godinama što neumitno prolaze i s kojim sam se dva put uputio na divno krstarenje Jadranom. Hvala i Anti parketaru, što zajedno s Plavim i Serdom zna dijagnosticirati i popraviti svaki kvar u plovidbi.

Hvala i onim dragim prijateljima koji su sudjelovali u pripremi knjige za tisak: Ivici koji je prelamao i grafički oblikovao tekst. Doktoru Kalinskom koji ga je uredio, ali i prvi pročitao još sirovi i nedotjerani rukopis te me potaknuo da ga završim. Brankici koja je izradila maštovitu naslovnicu i grafike za knjigu. Ivi koja je tekst lektorirala i obavila korekturu.

Hvala i onima uz čiju je novčanu pomoć knjiga ugledala svjetlo dana.

Hvala i mom Neru, koji na putovanju strpljivo podnaša sve moje mušice.

Putopis Istarski puti opet i iznova
autora Radovana Brlečića

Za publicista Radovana Brlečića - autora ovog ovećeg putopisnog štiva od gotovo četiri stotine stranica, sada uobličena u knjigu *Istarski puti opet i iznova*, s podnaslovnom objasnidbenom objekcijom *Putopis o putopisu - uz stogodišnjicu putovanja Franje Horvata Kiša* - moglo bi se reći kako je on još jedan od mnogih autora koji su se okušali u putopisnom žanru.

Iz vrlo nadahnuta Proslova lako je uočljiva i prepoznatljiva njegova obuzetost putovanjem, *landranjem* općenito; u tom smislu *landranje* našom Istrom zauzima pritom posebno, uzvišeno mjesto. Obostrana je to i višeslojna prigrljenost koja ima, usuđujem se reći, barem dva inicijalna uporišta. Jedno od uporišta svakako je Istra sama po sebi, drugo bi mentalno i stvarnosno uporište bilo u genealoškom nagibu, u svojevrsnoj genealoškoj sinklinali. Naime, autorov djed, Štef Brlečić, bio je ujak Franje Horvata Kiša, hrvatskog književnika iz razdoblja moderne. (Usput rečeno, ali nimalo usputno, naš je autor svoje dječачke dane često provodio u Loboru.)

Franjo Horvat Kiš hrvatski je književnik iz razdoblja moderne, rođen u Loboru 1876. godine, umro od sušice 1924. kao tajnik Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Iz skromnih (auto)biografskih podataka koji se zatječu u njegovoj knjizi *Nasmijani udesi*, Zagreb 1918., vidljivo je da je zbog raznih nedaća učiteljsku školu završio tek u dvadeset i četvrtoj godini života, potom službujući učiteljevanjem u različitim mjestima ondašnje Austro-Ugarske Monarhije. Pomalo pustolovna duha, za doista kratkog života, počam od 1893. objavljivao je učestalo svoje radove, uglavnom crtice, pripovijesti, zapažanja i

članke u ondašnjim glasilima (*Bršljan, Hrvatsko pravo, Napredak, Nova nada, Vijenac, Domaće ognjište, Bosanska vila, Obzor, Hrvatsko kolo, Savremenik, Slovan, Narodne novine, Kritika*, itd.) koji u ondašnje kritike baš i nisu izazvali osobitu pozornost. Nešto izrazitiju pozornost izazvale su tri njegove samostalne knjige: *Vidjeno i nevidjeno* (vlastita naklada), Zagreb 1911., *Nasmijani udesi*, Zagreb 1918. i *Istarski puti*, Zagreb 1919. Inače, njegova *Sabrana djela*, I. i II., objavljena su u Zagrebu 1943.

Nema nikakove dvojbe da su Radovanu Brlečiću - koji je aludirajući na Kiševu životnu loksodromu, također „priznao“: *Ja sam pak u dvadeset i šestoj nakon lutanja i traženja sebe (mornarica, pravo, povijest umjetnosti i sociologija) završio Organizaciju i informatiku u Varaždinu* - putopisni Kiševi zapisci u knjizi *Istarski puti* bili jednim od snažnih poticaja vlastitoj, *sto godina poslije!*, putešestviji Istrom, i to ne samo preuzimanjem naslovnih poglavlja, uz naglašeno autorovo objašnjenje da se radi o putovanju Istrom *sto godina poslije*, nego i citatnošću onih dijelova Kiševa putopisa koji su mu poslužili u pojedinim poglavljima kao stanoviti uvodni slogani, u stvari prijeko potrebni orijentiri. Ipak, treba reći da *Istarski puti* nisu prvi Kišev putopis. Prvi njegov putopis je već spomenuta knjižica *Vidjeno i nevidjeno* iz 1911. godine u kojoj je opisao svoje dvotjedno putovanje na sokolski izlet u Sofiju, zapravo putovanje od Karlovca pa sve do Carigrada. Isto tako treba reći da Kiševi *Istarski puti*, što se Istre tiče, nisu prvi. Njome je prije njega, doduše manjim dijelom područja, prohodio Matko Laginja i neki drugi.

U 18. st. u vrijeme romantizma, pogotovo pak u 19. st. u vrijeme realizma putopis se kao književna vrsta stvaralački uvelike razmahao. Neću ovdje namjerno spomenuti europske utjecaje putopisnih stilizacija ondašnjih putopisnih veličina kao što bijahu Xavier de Maistreu, Chatobriand, Lamartine, Sterne, Seume, Goethe, De Amicis i mnogi drugi; u nas pak Nemčić, Matija Mažuranić, Adolf Veber Tkalčević i posebno A.G. Matoš koji je dao vrlo specifičnu definiciju putopisa i putopisca: *Putopisac može biti učenjak i šaljivčina, slikar i psiholog, fantast i realist, poet i pripovjedač, jer u široki okvir putopisa pristaju sve literarne vrste od Byronove lirike, Goetheovih refleksija, Taineovih studija, Frometinovih pejzaža pa do Sterneovih šala, Heineovih fantazija i Stendhalovih bilježaka*. Danas se na putopisca i putopis kao književnu vrstu, žanr, gleda, što je i razumljivo, ponešto drukčije.

Iz kazala Brlečićeve knjige, koja je sadržajem predmeta kojim se bavi dvodijelna, razvidno je da se - osim uvodnog obraćanja Čitatelju, Prologa te predsadržajne prvodijelne sintagme **Srpanj 1912. & Proljeće/ljeto/jesen 2011. i Proljeće 2012.** - radi o osamnaest poglavlja: I. Na Kastvu – Na Kastvu sto godina poslije, II. Do Ćićarije – Do Ćićarije sto godina poslije, III. Po Ćićariji – Po Ćićariji sto godina poslije, IV. Bužeština – Na Bužeštini sto godina poslije, V. Natrag prema Ćićariji – Natrag prema Ćićariji sto godina poslije, VI. Prema Lanišću – Prema Lanišću sto godina poslije; i drugodijelne **Srpanj 1914. & Proljeće i ljeto 2011., 2012. i 2013.,** VII. Dvije godine iza toga – Sto godina iza toga, VIII. Srce Istre i ponešto oko srca – U srcu Istre i oko njega sto godina poslije, IX. Lindar – Lindar sto godina poslije, X. Beram – Beram sto godina poslije, XI. Prema Čepićkom jezeru – Prema Čepićkom polju sto godina poslije, XII. Pula i Puljština – Središnjom Istrom, Pulom i Puljštinom sto godina poslije, XIII. Umorno selo – Umorno selo i oko njega sto godina poslije, XIV. Altura, XV. Najveće selo – U Valturu i Medulin i oko njih sto godina poslije.

Slijedi, zatim, interpolacija autorovih putnih zapisa XVI. Morem i oko njega – U Delfinu, Morem i kopnom oko Pule, Od Vinkuranske vale do Medulinskog zaljeva i još dalje, ...Uz istočnu obalu do Raškog zaljeva, Drugi put u Raškom zaljevu, Još malo Pulom, Ispred Fraškerića, XVII. Zadnji dan – Zadnji dan sto godina poslije, Od Pule do Plomina pa uz more do Voloskog; zatim još jednom slijedi autorov putopisni dodatak XVIII. Što se zbilo poslije Zadnjeg dana?, ...A što sto godina poslije.

Ovime se poglavlja i potpoglavlja - koja su zapravo pozitivna autorova tekstološka replika na Kiševe *Istarske pute* - u samome kazalu privode kraju.

U odnosu na Kiševe *Istarske pute* koji su prije svega poučno-utilitaristička literatura, puna emocionalnog zanosa, s obiljem deminucijske oduševljenosti prema malim stvarima, s naglašenom nacionalnom notom, Brlečićevo putopisno štivo prohodeće istim putima *sto godina poslije!* - nešto je drugo. Dok je Franjo Horvat Kiš svoju nakanu putovanja mogao ostvariti vlakom, rijetko kočijom, nerijetko priprostim „tehničkim“ pomagalicama kao što bijahu razne seljačke zaprege - a ponajviše hodnjom, Brlečiću su se, *sto godina poslije!*, dakle danas, na raspolaganje za putovanje stavile mnoge suvremene prijevozne „usluge“ – naprosto druga je infrastruktura. I ne samo to – druga je

kultura putovanja. Ono što je u obojice ipak ostalo *isto i najdragocjenije – to je bilježenje (s)tvarnosti hodanjem, hodnjom po tlu „s noge na nogu“*.

Dakako, u odnosu na Kiševo - Brlečićevo je putopisno strukturiranje, što se oblikovanja samoga štiva tiče - sasvim drukčije posloženo. Premda pokatkad linearno, kao spasonosni trik on uspješno ubacuje narativne momente garnirane deskripcijama, tako da se novom i predmetu prilagođenom konstrukcijom fabule opet dobiva intrigantna priča, putopisna priča, koja je ujedno i priča o autoru. Prije svega tu mislim na kompoziciju obilja skupljene građe, naime način na koji se zabilježeni podaci s terena, kumulacija faktografskih društvenopovijesnih, nacionalno-političkih, društveno-političkih, ekonomskih, socioloških, socijalnih, urbanih i ruralnih podataka te osobnog iskustva nadaju zahtjevom za vrlo ozbiljan kompozicijski pristup.

Autorovo pretvaranje skupljene putopisne građe u jedinstven kompozicijski oblik uspješan je postupak preformiranja sadržaja svijesti u odnosu na stvarnost, u odnosu na konkretne individualitete. Zato se potpoglavni dijelovi njegova putopisa i mogu iščitavati kao sasma zaokružene, zasebne cjeline. Mnogi njegovi zapisi s *landranja* Istrom pravi su dragulji (Prema Lanišću sto godina poslije, Središnjom Istrom, Pulom i Puljstinom sto godina poslije, Umorno selo i oko njega sto godina poslije, U Valturu i Medulin i oko njih sto godina poslije, a osobito Prema Čepićkom polju sto godina poslije - zapis koji je na natječaju za Hrvatski književni putopis pobrao simpatije stručnog suda i objavljen s drugim nagrađenima u časopisu KAJ, itd.).

Brlečićev putopis *Istarski puti opet i iznova* prije svega plijeni - ljubavlju prema istarskim krajolicima i ljudima, prema mjestima i mjestašcima, prema gradovima i gradićima, posebno pak prema sakralijama i spomenicima kulture mnoštvom raznovrsnih podataka stečenih poznavanjem različitih područja ljudske djelatnosti, kulturoloških i faktografskih detalja - minucioznom povezljivosti raznovrsnih entiteta, dobrim stilom, također dobrim rečeničnim ustrojem s kojim se uspostavlja čas opora, čas prisna i prijateljska komunikacija, nadasve pak bogatom foto-dokumentacijom.

Osobna emocionalna prisutnost gotovo nigdje ne preteže; ima je tek toliko da služi povezivanju tekstološkog tkiva i da bez prisile repertoarno bogatstvo u njem suvereno drži na okupu. Što samo govori da se i naizgled

nespojivi dijelovi teksta vrlo uspješno uklapaju u cjelinu ostavljajući čitatelju u zalog dojam skladnosti. I nije zapravo nimalo čudna ona autorova kognitivna, spoznajna misao kad kaže: *radeći na putopisu, zapravo sumiram svoj život*. Sve u svemu, umjesto zaključka, reći je da se Radovan Brlečić ovim svojim ovećim putopisnim djelom u obzorju suvremene hrvatske putopisne literature iskazao ne samo kao vrstan, „rođeni“ putopisac nego i kao moderan *homo viator*.

8. veljače 2014.

Cijena: 100,00 kn

